OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DEVLET VE EKONOMİ

MEHMET GENÇ

ÖTÜKEN

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNUN 700. YILINA ARMAĞAN

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET VE EKONOMİ

Mehmet Genç

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 486
KÜLTÜR SERİSİ: 186

1. Basım: 2000

11. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-338-7

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Özkul Eren
Dizgi - Tertip: İskender Türe
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 6125860
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Nisan 2014

Bu çalışmaları,
bana hayatın çalışma ile eş anlamlı olduğunu gösteren
rahmetli annem Hatice Genç ile öğrenmenin
hiç bitmeyeceğini öğreten rahmetli babam Ali Rıza Genç'in
muazzez ruhlarına ve onlardan öğrendiklerimi gerçekleştirebilmekte
unutulmaz fedakârlıkları ile hep yanımda bulduğum
aziz ağabeyim Mithat Genç'e ithaf ediyorum.

Mehmet GENÇ: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni 1958'de bitirdi. 1960'ta girdiği İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde İktisat Tarihi asistanı olarak Ömer Lütfi Barkan'ın yanında çalıştı. 1983-1999'da öğretim görevlisi olarak Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'nde *İktisat Tarihi* ve *Tarih Metodolojisi* dersleri verdi; 1999'da emekli olduktan sonra İTÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü'nde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Osmanlı İktisat Tarihi alanında lisans, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde aynı konuda yüksek lisans ve doktora sınıfında dersler verdi. Halen İstanbul Şehir Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Tablolar Listesi IX
Grafikler Listesi XI
Kısaltmalar XII
Teşekkürname 1
9. Baskıda Yapılan Değişiklikler Hakkında 5
6. Baskıya Önsöz 7
Önsöz 9
Giriş Yerine 31
İktisat Tarihinin Temel Problematiği 31
Osmanlı Tarihinin Problematikleri 33

Birinci Bölüm
İKTİSADÎ DÜNYA GÖRÜŞÜ

1. Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri 39
Giriş 39
1. İaşe (provizyonizm) İlkesi 41
2. Gelenekçilik (tradisyonalizm) İlkesi 44
3. Fiskalizm İlkesi 46
Sonuç 48
2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi 49
Giriş 49
1. İaşe (provizyonizm) İlkesi 55
2. Gelenekçilik (tradisyonalizm) İlkesi 58
3. Fiskalizm İlkesi 60
Sonuç 62
3. Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri 64
4. 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler 83

İkinci Bölüm
MALÎ SİSTEM VE EKONOMİ

5. Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi 95
Giriş 95
I. Malikâne Sistemi 100
1. Doğuşu, Hukukî Şartları ve Malî Muhtevası 100
2. Sistemin İşleyişi, Gelişmesi, Yaygınlaşması 106
II. Malikâneye Ait Verilerin İktisat Tarihi Bakımından Anlamı ve Önemi 114
6. 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma 143

7. Esham: İç Borçlanma 184
8. Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi 194
İç Gümrük Rejiminin Nitelikleri 195
İç Gümrüklerin Yayılması 199
İç Gümrüklerin Kaldırılması 200

Üçüncü Bölüm
SANAYİ, TİCARET VE ESNAFLAR

9. 15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret 203
10. 18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş 209
11. 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi 223
I. Genel Çerçeve, Özellikler, Eğilimler 223
II. Devletin Manifaktür Kurma Girişimleri 235
1. Yünlü Manifaktürü 235
2. İpekli Manifaktürü 240
3. Yelken bezi Manifaktürü 245
12. 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü 252
13. 18. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler 262
14. 17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat 269
15. Osmanlı Esnafı ve Devlet 289
Tartışma 300

Dördüncü Bölüm
İSTANBUL VE FETHİ

16. İstanbul'un Fethi 307
17. I. Uluslararası Fetih Sempozyumu Konuşması 310
18. Fethin İktisadî Sonuçları 314
19. II. Uluslararası Fetih Sempozyumu Bir Değerlendirme Konuşması 319
20. İki İmparatorluğun Başkenti İstanbul 322

Beşinci Bölüm
DİĞER MAKALE VE KONUŞMALAR

21. Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım 329
22. Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi 339
23. Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum 346
24. Fahrî Doktora Töreni Konuşması 354
Bibliyografya 358
Makalelerin Daha Önce Yayımlandığı Kaynaklar 362
İndeks 365

Tablolar Listesi

5.0.1	Osmanlı Bütçeleri (1660-1701)	100
5.0.2	1716 Yılında Malikâneliği Kaldırılan Bazı Mukataaların Yıllık Vergilerine Yapılan Zamlar	109
5.0.3	18. Yüzyıla Ait Osmanlı Bütçe Örnekleri	111
5.0.4	Malikâne Muaccele Gelirlerinin Yıllık Ortalama Miktarı (1695-1844)	112
5.0.5	İlk Üç Yılda Malikâne Olarak Satılan Mukataaların Yıllık Vergi Tutarı ve Toplam İçindeki Oranı	112
5.0.6	1701/1702 Yılı Bütçesine Göre Temel Gelir Kategorilerinin Değeri ve Oranları	113
5.0.7	Malikânecilerin Yatırdıkları Muaccelelerden Sağladıkları Kâr Oranları	116
5.1	Kavala İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Kavala)	124
5.2	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe)	124
5.3	İzmir Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı kebîr ve sagîr ve Musa Bâlî der İzmir)	125
5.4	İstanbul Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı İstanbul ve tevâbi'hâ)	125
5.5	İzmir İskelesi Balmumu İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i şem'-i asel-i İzmir ve aklâmeş)	126
5.6	İstanköy İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i İstanköy)	126
5.7	Sakız Adası İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i cezîre-i Sakız ve tevâbi'hâ)	127
5.8	Hanya İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Hanya ve beytü'l-'âmme ve hâsse de Hanya ve tevâbi'hâ)	127
5.9	Resmo İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Resimo ve Beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâsse der nefs-i Resmo ve tevâbi'hâ)	128
5.10	Yenişehir ve Golos İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i İskele-i Golos ve Yenişehir)	128
5.11	Bergos İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Bergos)	129
5.12	Varna İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Varna ve zarar-ı kasabiyye ve tevâbi'hâ)	129
5.13	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Selanik)	130
5.14	Tırhala ve Yenişehir Adet-i Ağnam Vergisi (Mukāta'a-i âdet ağnâm ve âdet-i gulâmiyye ve resm-i ağıl kalem-i Tırhala ve Yenişehir)	130
5.15	Yenice-i Karasu, Kavala, Gümülcine, Çağalık ve Bereketlü tütün dönüm vergileri (Mukāta'a-i resm-i dönüm-i dûhân-ı Yenice-i Karasu ve Çağalık ve Kavala ve Gümülcine ve Bereketlü ve tevâbi'hâ)	130
5.16	Bursa İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i kutnî ve peşîmî ve keremsûd ve emti'a-i sâire der Bursa)	131
5.17	Edirne İpekli Kumaş Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i esnâf-ı sandalcı ve bürüncükçü der Edirne)	131
5.18	Sakız Adası Boyahanesi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i boyahâne der cezîre-i Sakız)	131
5.19	Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kârhâne-i boyacı ve basmacı der nefs-i Serez)	132
5.20	İstanbul İpekli Kumaş Damga Vergisi (Mukāta'a-i rüsûm-ı damga-i akmîşe ve sandâl ve atlâs der İstanbul)	132
5.21	Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga Vergileri; Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i kirpas ve aba der kazahâ-i Niğbolu)	133
5.22	Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i bez-i keten-i livâ-i Trabzon)	133
5.23	Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kirpas-ı Kastamonu ve tevâbi'hâ)	134
5.24	Şumnu Astar Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i astar der Şumnu)	134
5.25	Amasya Boyahanesi Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i surh-ı Amasya ve resm-i damga-i elvân)	134
5.26	Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i sahtiyân ve meşin ve gön ve kavsele an tâife-i debbâğân der livâ-i Niğbolu ve Silistre)	135
5.27	Edirne İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i ateş der nefs-i Edirne	136

5.28	Malikâneye yatırılmış muaccelelerden savaş yıllarında % 7,5-15 oranında tahsil edilen cebelü bedeliyesinin Miktarları (Mukayese için eshama ait muaccele ve cebelü bedeliyesi miktarları da eklenmiştir)	135
5.29	Venedik Dukası ve İngiliz Sterlini Kurları ve Endeks Değerleri	136
6.0.1	Faaliyeti Genişleyen Mukataa	156
6.0.2	Faaliyeti Daralan Mukataa	156
6.1	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe)	163
6.1a	Fransa'ya İhraç Edilen Pamuk ve Pamuk İpliği	164
6.2	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i Selanik)	164
6.2a	Selanik Limanı Ticaret Hacmi	165
6.3	Trabzon İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon)	165
6.4	Tokat Giriş Gümrüğü Vergisi (Mukāta'a-i rüsûm-ı âmediyye-i Tokad)	166
6.5	Varna İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Varna ve zarar-ı kasabiyye ve tevâbi'ha)	167
6.6	İstanbul Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı İstanbul ve tevâbi'hâ)	168
6.7	Niğbolu, Rahova ve Ziştovi Gümrük Vergileri (Mukāta'a-i gümrük der liva-i Niğbolu ve Rahova ve Ziştovi)	169
6.8	Kavala İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Kavala)	170
6.9	İzmir Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı kebîr ve sagîr ve Musa Bâlî der İzmir)	171
6.10	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Selanik)	172
6.11	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe)	173
6.12	Bursa İpekli Kumaş Mengenesi Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i kutnî ve peşîmî ve keremsüd ve emti'a-i sâire der Bursa)	174
6.13	Bursa İpek Boyacılığı Vergisi (Mukāta'a-i boyacıbaşılık-ı ipek-i elvân der Bursa)	175
6.14	Edirne İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i ateş der nefs-i Edirne)	175
6.15	Edirne İpekli Dokuma Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-ı esnaf-ı sandalcı ve bürüncükçü der Edirne)	176
6.16	Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga Vergileri; Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i kirpas ve aba der kazahâ-i Niğbolu)	176
6.17	Şumnu Astar Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i astar der Şumnu)	177
6.18	Ankara Pamuklu Dokuma Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i Kirpas-ı Ankara)	178
6.19	Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kirpas-ı Kastamonu ve tevâbi'hâ)	179
6.20	Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kârhâne-i boyacı ve basmacı der nefs-i Serez)	180
6.21	Adana Demir Madeni Vergisi (Mukāta'a-i mahsûl-i kürehâ-ı âhen der Cebel-i Gidin ma' âhen-i Gidin)	181
6.22	Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i sahtiyân ve meşin ve gön ve kavsele an tâife-i debbâğân der liva-i Niğbolu ve Silistre)	182
6.23	Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i bez-i Keten-i liva-i Trabzon)	183
10.1	Osmanlı Bütçeleri	219
10.2	Ordu ve Donanma İçin Talep Edilen Yıllık Demir Miktarı, Ödenen Resmî Fiyat, Bu Fiyattan Karşılanabilen Talep Miktarıyla İstanbul Piyasasında Yerli ve Yabancı Menşeli Demirlerin Cari Fiyatı	220
10.3	Savaş Yıllarında Devletin Kiraladığı veya Satın Aldığı Kara Ulaşım Araç Sayıları	222
10.4	Donanma İçin Yıllık Talep Edilen Dokuma, Kendir ve Katran Miktarları	222
11.1a	Fransa'dan Yapılan Yıllık Yünlü İthalatı Miktarları	239
11.1b	İngiltere'den Yapılan Yıllık Yünlü İthalatı Miktarları	239
11.2	Sarayın Yıllık Kumaş Tüketimi İçinde Yünlü ve İpekli Dokumanın Miktarları ve Birim Fiyatları	241
11.3	Donanmanın Manifaktürden Talep Ettiği Yelken Bezi Miktarı	249
14.1	Tokat'ta Kırmızı Pamuklu Bezden ve Boyahaneden Alınan Vergilerin Miktarı	275
14.2	Tokat Boyahane ve Kırmızı Pamuklu Bez Damga Vergisi	281

Grafikler Listesi

5.1	Malikane Muaccelelerinin Kâr Oranları	141
5.2	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat, Kavala İskelesi Gümrük, İzmir Kantar Vergileri	141
5.3	Bursa İpekli Kumaş Mengenesi, Sakız Boyahanesi Damga, Edirne İpekli Kumaş Damga Vergileri	142
6.0	Malikâneye Yatırılan Muaccelelerin Kâr Haddi	162
6.1	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi ve Fransa'ya İhraç Edilen Pamuk ve İplik Miktarı	163
6.2	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi Malikâne Geliri ve Selanik Limanı'nın Ticaret Hacmi	164
6.3	Trabzon İskelesi Gümrük Vergisi	165
6.4	Tokat Giriş Gümrüğü Vergisi	166
6.5	Varna İskelesi Gümrük Vergisi	167
6.6	İstanbul Kantar Vergisi	168
6.7	Niğbolu, Rahova ve Ziştovi Gümrük Vergileri	169
6.8	Kavala İskelesi Gümrük Vergisi	170
6.9	İzmir Kantar Vergisi	171
6.10	Selanik İskelesi Gümrük Vergisi	172
6.11	Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi	173
6.12	Bursa İpekli Kumaş Mengene ve İpek Boyacılığı Vergileri	174
6.13	Edirne İpekli Kumaş Mengene ve İpekli Dokuma Damga Vergileri	175
6.14	Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga, Şumnu, Osmanpazarı, Eskicuma Yünlü Damga ve Şumnu Astar Damga Vergileri	177
6.15	Ankara Pamuklu Dokuma Damga Vergisi	178
6.16	Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi	179
6.17	Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi	180
6.18	Adana Demir Madeni Vergisi	181
6.19	Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi	182
6.20	Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi	183
10.1	Devletin Talep Ettiği Yıllık Demir Miktarı ve Fiilen Tahsil Edebildiği Miktar (okka)	221
10.2	Devletin Demir İçin Ödediği Resmî Fiyatın Piyasa Fiyatından Uzaklaşma Nispetindeki değişme (%) (1640-1820)	221

Kısaltmalar

A.N.Aff.Etr	Archievs Nationales, Affaires Etrangères (Fransa Dışişleri Arşivi)
B	Receb
bk.	Bakınız
BOA,	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemazielahir
c.	Cilt
C.AS	Cevdet Askeriye
C.BH	Cevdet Bahriye
C.BLD	Cevdet Belediye
C.DRB	Cevdet Darphane
C.İKTS	Cevdet İktisat
C.ML	Cevdet Maliye
Ca	Cemazielevvel
çev.	Çeviren
D.BŞM.d	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Defterleri
D.BŞM SHM.d	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Esham Defterleri
D.BŞM.CBL.d	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Cebelü Bedeliyesi Defterleri
D.BŞM	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Evrakı
ed.	Editör
Fr	Fransızca
g	Gram
H	Hicri
haz.	Hazırlayan
İ.DH	İrade Dahiliye
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MSM	İrade Mesail-i Mühimme
İ.MVL	İrade Meclis-i Vala
İE.MİT	İbnülemin Muafiyet
İng.	İngilizce
kg.	Kilogram
KK.d	Kamil Kepeci defterler
kr.	Kuruş
L	Şevval
m	metre
M	Muharrem
MAD.d	Maliyeden Müdevver Defterler
N	Ramazan
No.	Numara
R	Rebiulahir
Ra	Rebiulevvel
Ş	Şaban
S	Safer
s.	sayfa
TS.MA.d	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TS.MA.e	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
TT.d	Tapu Tahrir Defteri
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	varak
vb.	ve benzeri, ve benzerleri
vd.	ve devamı, ve diğerleri
vs.	ve saire
yy.	Yüzyıl
Z	Zilhicce
Za	Zilkade

Teşekkürname

Bu yazılar, araştırma safhaları da hesaba katılırsa, yaklaşık 40 yıllık bir çalışmanın ürünüdür. Bu süre boyunca o kadar çok yardım gördüm ki bunların hepsine teşekkürü eksiksiz yapmaya kalkışsam, orta boy bir şehrin telefon rehberi hacminde ikinci bir cilt eklemem gerekirdi. İsimlerini zikredemediklerimin affını diliyorum.

Teşekkürüm en başta rahmetli hocam Prof. Ömer Lütfi Barkan'adır. Son derece zeki ve eşine nadir rastlanan kalitede bir bilim adamı olduğu kadar, iyilik ve yardım ediciliği ile de eşsiz bir insandı. Türkiye'de ilk defa, dilerim son olmaz, bir bilim adamının nasıl bir insan tipi olduğunu onun şahsında müşahade fırsatını buldum. Bana bu fırsatı verdiği için ona minnettarım; ayrıca hudutsuz hoşgörü ve anlayışı ile, kendi yolumu inşa etmeme herhangi bir müdahaleyi hiç aklına getirmeden, elinden gelen her türlü maddî ve manevi lütuflarını esirgemeyen o aziz ve muhterem hocama medyun-ı şükranım.

Marmara Üniversitesi'nin eski rektörü rahmetli Prof. Hakkı Dursun Yıldız, Fen-Edebiyat Fakültesi'nde 1983'ten itibaren sağladığı imkânlarla, o tarihten sonra yaptığım çalışmaları gerçekleştirmede birinci derecede etkili olmuştur; Onun bu desteği olmasa idi, o çalışmaların hiçbirini yapamazdım. Şükran borcum büyüktür.

Rahmetli Fethi Gemuhluoğlu, başında bulunduğu Türk Petrol Vakfı'ndan birkaç yıllık süre için verdiği bursla hiç şüphesiz çok değerli bir maddî katkı sağlamıştır; ama rahmetli Fethi Ağabey'in, şahsında temsil ettiği insan-ı kâmil vasfı içinde ibzal buyurduğu manevi desteği ile bahşettikleri çok daha önemli olmuştur. Rahmet ve şükranla anıyorum.

Çalışmalarımın 1990'dan sonraki bölümünde önemli katkıları olan bir büyük yardımı da Prof. Cornell H. Fleischer sağladı; ABD'nin St. Louis'deki Washington Üniversitesi'nde başında bulunduğu "Center for The Study of Islamic Societies and Civilizations"da misafir araştırmacı olarak 1990 baharında, bir sömestri için Rockefeller Vakfı'nın desteği ile yaptığı davet sayesinde, Türkiye'de arayıp da bulamadığım pek çok literatüre ulaşma imkânını buldum. Hem Fleischer'e, hem de Rockefeller Vakfı'na müteşekkirim.

Yazıların çoğu uluslararası seminerlerde tebliğ olarak sunulmuş olan metinlerin geliştirilmesinden doğmuştur. Bu seminerlere katılmam için maddî destek sağlayan kuruluşlara ve onların değerli yöneticilerine büyük şükran borcum vardır. Bunlar arasında özellikle, l'Association Internationale des Etudes du Sud-est Européen kuruluşuna ve onun yıllarca başkanlığını yapmış olan Prof. N. Todorov'a, Uluslararası Türkiye İktisadî ve Sosyal Tarihi Konferans Heyetine, Fransa'da Centre National de la Recherche Scientifique kuruluşuna, ABD'de Binghamton Üniversitesi'nde Fernand Braudel Center ve onun değerli yöneticileri Prof. Immanuel Wallerstein'e ve Prof. Donald Quataert'e, yine ABD'de Winconsin Üniversitesi'ne ve onun Tarih bölümü başkanı Prof. Kemal Karpat'a, Yunanistan'da National Foundation for Scientific Research kuruluşuna ve onun Modern Greek History grup başkanı Prof. V. Panayotopulos'a, Japonya'da Yamagata Üniversitesi'nde Edebiyat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ne ve onun Bölgesel Kalkınma ve Planlama Koordinatörü Prof. Taketsugu Okawa'ya, Tokyo Üniversitesi'nde Islamic Area Studies Project merkezine ve onun değerli yöneticileri Prof. Yuso Nagata ile Prof. Tadeshi Suzuki'ye, Eski Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'ne, Marmara Üniversitesi Arşivcilik Bölümü'ne ve değerli başkanı Prof. İsmail Erünsal'a A.B.D., Federal Almanya, Fransa, Japonya, Eski Sovyetler Birliği ve Yunanistan'daki birçok üniversitede çok sayıda seminer ve konferansa katılmama imkân vererek metinlerin verimli tartışma ortamı içinde olgunlaştırılmasına vesile oldukları için teşekkürlerimi sunuyorum.

Uluslararası seminerlerde sunduğum tebliğlerin, tercüme veya yorum ve tenkitleri ile katkıda bulunan dost ve meslekdaşlarım Ahmet Cihan, Evangelia Balta, Anthony Greenwood, Halil İnalcık, Kemal Karpat, Şevket Pamuk, Daniel Panzac, Frank Perlin, Carlo Poni, Ariel Salzmann, Nicolas Vatin, müteveffa Jean-Pierre Thieck ve Zeynep Yıldırım'a teşekkürlerimi sunmaktan büyük memnuniyet duyuyorum.

Makalelerin birçoğunu yayınlanmadan önce okuyarak son derece değerli tenkitleri ile oluşumunda katkısı olan aziz dostum Prof. Murat Çizakça'ya teşekkürümün müstesna bir niteliği vardır.

İkinci bölümün ilk iki makalesi ilk çalışmalarımdır; birincisi Ankara'da, diğeri Hamburg'da yapılan seminerlere sunulmak üzere hazırlanan bu iki uzun makaleyi ve tabloları ile grafiklerini düzenlemekte ve o günlerin teknolojisi gereği mumlu kâğıda yazıp teksir etmekte büyük emeği geçen ilk eşim Nazan Tanöver'e şükran borçluyum.

İstatistik tablo ve grafiklerin oluşturulmasındaki metodolojik ve teknik yardımları için Prof. Tevfik Güran'a ve rahmetli Prof. Kenan Ural'a müteşekkirim.

Araştırmalarımın büyük çoğunluğu İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılmıştır. Arşiv'e girdiğim 1966'dan itibaren Genel Müdürü'nden en mütevazi düzeyde görev yapanlarına kadar bütün Arşiv mensuplarına borcum büyüktür. Onların faydalanmamı sağladıkları o zengin miras olmasa idi bu çalışmalar da hiç şüphesiz yapılamayacaktı. Hepsine şükranlarımı sunuyorum.

Kitabın özelikle birinci bölümündeki düşünceleri ilk defa açıklama imkânı vererek *Sosyoloji Dergisi*'nde yayımlayan ve çok değerli tenkitleri ile katkıda bulunan İ.Ü. Edebiyat Fakültesi - Sosyoloji Bölümü'nün eski başkanı Prof. Baykan Sezer'e ve bölümün doktora sınıfı öğrencilerine büyük şükran borcum vardır.

Bu makaleleri toplayıp kitap haline getirme hususundaki temenni ve teşvikleri, önsözü ve girişi okuyup çok değerli tenkit ve tavsiyeleri ile hataların azaltılmasında yaptığı dost ve aydın yardımları için Prof. Ayhan Aktar'a teşekkür etmek zevkli bir görevdir.

Makalelerin bir araya getirilmesi, tashih ve ıslah edilmesinde tenkit, tavsiye ve yardımlarını cömertçe lûtfeden genç meslekdaşlarım Dr. Erol Özvar, Gültekin Yıldız ve Fehmi Yılmaz'a teşekkür borcum birkaç satıra sığmayacak kadar büyüktür.

Bu çalışmalarda yapılmış olan yanlışları düzeltmek için dost ve meslekdaşlarım çok yardım ettiler; onlara müteşekkirim, ama tabii ki kalan yanlışlar bana aittir. Bir de yapılmamış olan yanlışların düzeltilmesi ile ilgili oldukça radikal ve ilginç bir yardım daha vardır ki bunu da zikretmek gerekir. "Osmanlı İktisadî ve Sosyal Tarihi'nin Kaynağı Olarak Hususî Muhasebe

Defterleri" konusunda yapmakta olduğum bir araştırma için *Topkapı Sarayı Arşivi*'nde bulunan sınırlı sayıdaki hususî muhasebe defterlerini incelemek üzere gönderdiğim izin dilekçesine Kültür Bakanlığı *"Böyle araştırma olmaz"* cevabını münasip görmüştür. İzin yerine "tarihî metot dersi" vermeyi tercih eden Kültür Bakanlığı, herhalde yapılmamış olan yanlışları düzeltmeyi amaçlamış olmalıdır. Ancak bu radikal ve *Prophylactique* (koruyucu!) yardım gayreti araştırmayı da önlemiş bulunduğu için hangi yanlışların düzeltilmiş olacağını tahayyül etmekte biraz zorlanıyorum. Muhayyilemin yetersizliği yüzünden nasıl teşekkür etmem gerektiğini de kestiremiyorum.

Ötüken Yayınevi ile onun değerli yöneticisi Nurhan Alpay'ın yardımları ise kelimelerle ifade edilmesi imkânsız düzeydedir. Benden Osmanlı İktisat Tarihi hakkında bir kitap hazırlamamı, üstelik peşin bir ödeme yaparak talep ettikleri tarihten bugüne kadar geçmiş olan süre tam 20 yıldır; Hazreti Eyüb sabrı ile bekledikleri bu uzun zaman boyunca en ufak bir imalarına dahi maruz kalmadım. Dünyada böyle erdem örneklerinin bulunduğunu kanıtlama mutluluğunu yaşamak için bile insan eserini tamamlamayı bu kadar geciktirebilirdi. Ama benim gecikmemin başka sebepleri de vardır; önsözde onları yeterince anlattım sanırım. Ötüken Yayınevi'ne ve onun eşsiz müdürü Nurhan Alpay'a teşekkürün bir ölçüsü olamaz, diye düşünüyorum.

Beni meydana getiren ve herşeyimi borçlu olduğum aileye, bu kitaptan başka verebildiğim hiçbir şeyim olmadığı için, ithafı onlara tahsis ettim. Benim meydana getirdiğim aileye gelince, onlara verebildiğim de oldukça bol mahrumiyetlerden ibaret. Eşim Münevver Nurdan yoğun çalışma ile tamamladığı haftaların sonunu, biraz dinlenme ve gezme yerine, benim çalışmalarımın tanığı ve yardımcısı olarak ev hapsinde geçirmek zorunda kaldı. Beni Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne şikâyete hakkı olduğu halde, bunu yapmadı; üstelik sağladığı iç huzuru ile adeta kendini feda edercesine çalışmalarıma katkıda bulundu, ona teşekkürüm sonsuzdur. İlk makalelerin yazılmaya başladığı yıllarda doğan çocuklarım Zeynep ve Elif Süreyya, büyürken sordukları derin çocuk soruları ile zihnî gelişmemde önemli rol oynadılar. Buna karşılık, kendilerine yeteri kadar zaman ayıramayan, ayrıca sınırlı gelirini de uzak diyarlardan getirttiği pahalı kitaplara harcayan babalarını mahkemeye vermekte yerden göğe kadar haklı oldukları halde, hiç şikâyet etmeden katlandılar, onlara da teşekkürüm sonsuzdur.

9. Baskıda Yapılan Değişiklikler Hakkında

Yayınevinin ciltli olarak basmaya karar verdiği bu nüshayı daha kolay okunur hale getirmek üzere, önemli değişiklikler yapıldı. Bunları kısaca belirtmek gerekir.

Bir kitaptan bilgi bakımından kolayca yararlanabilmenin önemli bir şartı olduğu halde, ancak 6. baskıda eklenebilen indeks, bu baskıda yeniden gözden geçirilerek ayıklandı ve analitik bir yapıya kavuşturuldu. Tablolarda yer alan verilerin günümüz Türkçesi ile ifade edilen başlıklarının yanında, parantez içinde Osmanlı Arşiv kaynaklarındaki karşılıkları da tam ibaresi ile gösterilerek, okuyucuya kaynağı ile onları karşılaştırma imkânı sağlandı. Bilgisayar programlarının sağladığı yeni teknikler sayesinde grafikler de, temsil ettikleri tabloları, mümkün olduğu kadar doğru ve güvenilir şekilde yansıtabilecek düzeye getirildi. Bu arada daha önce grafikleri çizilmeden bırakılan bazı tablolar için de yeni grafikler eklendi. Tablo ve grafikler, kitabın bütünlüğüne işaret etmek üzere, ait oldukları bölümün sırasına göre numaralandırılarak, bir liste halinde kitabın içindekiler bölümüne eklendi. Böylece, okuyucu ilgilendiği ve merak ettiği kantitatif verileri, ilgili bölümü okumadan da, onların muhtevasını ve yerini bu listeden kolayca bulup faydalanabilecektir.

Önceki baskılarda bölümlere göre düzenlenmiş olan bibliyografya ve notlar, muhafaza edilmekle birlikte, kitabın bütününe ait bir kaynaklar listesi halinde yeniden düzenlendi. Bibliyografyada özellikle arşiv kaynakları konusunda yapılan değişiklikler önemlidir. Zira Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yönetimi son yıllarda eski tasnifleri de gözden geçirerek, birçok fonun kodlarını değiştirmiştir. Eski kodlara göre yapılmış olan atıflarla notlar, bu yeni kodlara göre değiştirilerek yeniden düzenlenmiştir. Metinde ve bibliyografyada kullanılan kısaltma işaretleri, Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzuna uygun şekilde düzenlenerek, arşiv belgelerine ait yeni kodlarla birlikte kitaba eklendi.

Bütün bu değişikliklerin, 6. baskının önsözünde ifade ettiğim gibi, kitabı daha önce edinmiş olanlara tekrar satın alma gibi bir külfet getirmemesine özellikle dikkat ettiğimi belirtmek isterim. Bu değişikliklerin, kitabı bundan sonra edineceklere yeni kolaylıklar getirmekten öte herhangi bir özelliğinin bulunmadığını, sadece şekil olarak onu uluslararası standartlara biraz daha uygun hale getirmekten ibaret bulunduğunu ifade etmeliyim.

Okuyucunun daha rahat kullanabilmesini sağlamak üzere yapılan ve kitabın özünü değil, şeklini değiştirmekten ibaret kalan bu masum ilaveler, çok değerli genç bilim erbabının yaklaşık 4-5 aylık yoğun mesaileri sayesinde gerçekleşmiştir. Bibliyografya'nın düzenlenmesinde Kenan Yıldız, İSAM Kütüphanesi'nin zengin kaynaklarından yararlanarak yaptığı yardımları ile son derece değerli katkılarda bulunmuştur. Kendisine müteşekkirim. Kitapta yer alan bazı belgelerin transkripsiyonunda, önceki baskılarda sürüp giden bazı yanlışları, büyük bir ehliyetle düzeltmeyi sağlayan Bilgin Aydın'a da şükranlarımı sunuyorum. Abdüllatif Çeviker, kitaptaki grafikleri, temsil ettikleri tablolarla uyumlu ve ahenkli hale getirmekte istatistik dilindeki uzmanlığını bizden esirgemedi, aksine cömertçe lütfetti. Teşekkür ediyorum. Ama bütün bu işlerin koordinatörü, kimden nasıl yardım alacağımızı, hatta neyin ne kadar değişmesi gerektiği konusunda, kitabı önceden satın alanlara yeniden satın alma yükümlülüğü getirmeden yapılacak her türlü değişikliğe razı olan yazarı da ikna etme görevi dâhil, yaptığı müstesna yardımları için Fehmi Yılmaz'a teşekkürden öte, kitabı adeta yeniden yazmışçasına katkıların sahibi olarak medyun-ı şükran olduğumu ifade etmek isterim.

Son olarak Ötüken Yayınevi de Kasım 2012'de baskıya vermeyi planladığı kitabı, bütün bu düzeltmelerin tamamlanabilmesi için 9 ay gibi uzunca bir süre bekleyerek her zamanki sabır ve âlicenaplığı ile bizi yine minnettar etmiştir. Teşekkürüm sonsuzdur.

Bütün bu yardımlara ve aylar süren çalışmalara rağmen gizlenmeyi başaran yanlış, eksik ve kusurların tek sorumlusu hiç şüphesiz yazarın kendisidir.

Mehmet GENÇ
Koşuyolu, İstanbul
12.07.2013

6. Baskıya Önsöz

Bu kitap, 2000 yılında yayınlandıktan sonra, yaklaşık iki yılda bir yeni basımları yapılarak 6. baskıya ulaştı. Osmanlı tarihinin iktisadî ve malî mes'eleleri üzerinde çeyrek yüzyıllık araştırmaların sonuçlarını özetleyen çoğu teknik mahiyette 24 makale ve konuşmadan oluşan derleme türü bir kitabın bu derece ilgi görmesi her türlü beklenti ve tahminlerimin üstünde olmuştur. Okuyucularıma şükran borçluyum.

Gösterilen ilginin kitaba ait bir erdemden çok, ele aldığı konunun öneminden kaynaklanmış olduğundan şüphem yok. Osmanlı Devleti, Türklerin dünya tarihindeki rollerini zirveye taşıdığı bir tecrübeyi temsil eder. En iyimser ifade ile tahfif edici tenkit veya hamasî övgü dikotomisine düşmeden bu tecrübeyi objektif olarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmanın sonucunda ortaya çıkan tabloda, sistemin en az başarılı olduğu düşünülen iktisat ve maliye alanına ait bulguların bile, Osmanlı öncesinden gelen bilgeliklerin birikimi üzerine aklın ve vicdanın inşa etmeyi başardığı ilginç bir sentezin varlığını sezmeyi mümkün kıldığını düşünüyorum. Askerî organizasyon, bürokrasi, milletlerarası ilişkiler, sosyal düzen, hukuk rejimi, dinî-kültürel farklılıklara karşı tutum gibi sistemin nispeten daha başarılı olduğu alanlardaki bulgularımız henüz yetersizdir. Ama Osmanlı sisteminin beyni konumundaki bürokrasinin oluşturduğu muazzam belge okyanusunun, son yıllarda hızlanarak artık tamamlanmaya yaklaşan tasnif çalışmalarının sunduğu yeni kaynakları da değerlendirerek peşin hükümleri bir kenara bırakıp, sosyal bilim kavramları ile objektif olarak araştırma zahmetine girdiğimiz oranda bütün bu alanlarda önemli sürprizlerin bizi beklediğini şimdiden tahmin edebiliriz. Bu kitap, birçok eksiklik ve kusurlarına rağmen sezdirir gibi olduğu bu sürprizlerin çekiciliğinden kaynaklanan bir ilgiye mazhar olmuştur, diye düşünüyorum.

Kitabın eksiği ve kusurları sayılamayacak kadar çoktur. İlk baskısından itibaren çok vakit gerektirmeyen küçük baskı yanlışlarını düzeltmenin ötesine geçmeye, yeni araştırmalara yoğunlaştığım için, doğrusu pek vakit bulamamıştım. Bunun için okuyucularımın affını diliyorum. Bir bölümü çeşitli dergi ve koleksiyonlarda yayımlanmış olan bu çalışmaları kitaba ekleyip hacmini ve kusurlarını artırmayı doğru bulmadım. Kusurları azaltırken, kitabı daha önce satın almış olanları yeniden masrafa sokmayı "zımnî mukāvele ahlakına" aykırı bulduğum için muhtevayı değiştirecek müdahaleden de kaçındım. Bu sebepten, ilk baskının önsözünde belirttiğim kusurlara, muhteva ile ilgili olduğu için dokunmadım. Bu baskıda düzeltilen çoğu ufak tefek kusurlar ile çok önemli bir eksiklikten de kısaca bahsetmek gerekir.

Her şeyden önce az sayıda da olsa yazım, imlâ ve noktalama yanlışları düzeltildi. Yazı karakterleri daha yumuşak ve kolay okunabilir hale getirildi. Tablolar, mûteber uluslararası dergilerde de tercih edilen şekilde yeniden biçimlendirildi; ayrıca bazılarına ait açıklamalar tablonun altına alınarak daha kolay incelenebilir hale getirildi. Tablolar arasında, önceki baskılarda titizlikle üzerinde durulmasına rağmen bir türlü başarılamayan yeknesaklık büyük ölçüde sağlandı. Kitabın "İçindekiler" kısmı okuyucunun yorulmadan kolayca ve hızla tarayabileceği şekilde yeniden düzenlendi. Çoğu şekle ait bu düzeltmelerin dışında, kitabın en önemli eksiği, bir endeksin olmamasıydı. Endeksi olmayan kitap şüphesiz okunabilir, ama bilimsel olarak yararlanılması imkânsız denecek derecede zordur. Dikkatli bir tarama ile oluşturulan oldukça hacimli bir endeks eklenerek bu büyük eksiklik giderilmiş oldu. Bu düzeltme, değiştirme ve eklemeler, kitabı daha önce almış olanlara yenisini alma külfeti getirmiyor, ancak bu baskıdan itibaren alanlara ise büyük kolaylıklar sağlayacağını düşünüyorum.

Bütün bu yenilikler, Osmangazi Üniversitesi İktisat Bölümü öğretim üyesi aziz dostum Prof. Dr. A. Mesud Küçükkalay'ın tavsiye, teşvik ve yardımları sayesinde gerçekleşebilmiştir. Kitabı adeta yeniden hayata kavuşturan bu katkılarından dolayı Mesud Bey kardeşime şükranlarımı sunuyorum.

Mehmet GENÇ
Koşuyolu, İstanbul
17.06.2009

Önsöz

HAC YOLUNDA BİR KARINCA

Bu kitap, 1975'ten beri çeşitli dergilerde veya dergi türü kitaplar içinde yayınlanmış, ama bugün birçoğu bulunamaz hale gelmiş olan 24 makale ve konuşma metninden oluşuyor. Yabancı dillerde yayınlandığı ve çevirileri tamamlanamadığı için kitaba alınamayan üç makale ile, Türkçe yayınlandığı halde kitabın dışında bırakılan birkaç konuşma/röportaj metni istisna edilirse, yayınlanmış olan çalışmalarımın büyük çoğunluğu burada bir araya getirilmiş demektir. Bu çalışmalar son 25 yılda yayınlanmışlardır; ancak bunların da aralarında yer aldığı ve bir bölümü henüz yayınlanmamış taslak halinde bulunan çalışmalarla birlikte hazırlanmaları için harcanan zaman bir ömrün muadili olan 40 yıla yakın bir süreyi kapsar.

Osmanlı iktisat tarihine yaklaşık 40 yıl önce başladığım sırada işin bu kadar zahmetli ve uzun sürecek bir hayat macerasına dönüşeceğini doğrusu tahmin etmiyordum. Osmanlı tarihinde merak ettiğim ve biraz aşağıda anlatmaya çalışacağım meseleleri hallettikten sonra, iktisat tarihinin asıl ilgi alanım diye düşündüğüm daha genel ve teorik konularına dönme ümidi içinde idim. Osmanlı tarihinin meçhuller ve paradokslarla dolu dünyasına girmenin benim için, yüzmeyi iyice öğrenmeden, bütün adalardan uzakta okyanusun ortasına atlamaya benzer bir riski yüklenme anlamına geldiğinden habersizdim.

Bu alana ilk adımımı attığım 1960'lı yılların başlarında *aydın kamuoyunun* Osmanlı tasavvuru ana hatları ile şöyle idi: "Osmanlılar Doğu Akdeniz'de ve Avrupa'nın Güney Doğu'sunda kaba kuvvetle hakim oldular. İlk 10 padişah enerjik adamlardı; onların liderliğinde bu kaba kuvvet erbabı

Viyana kapılarına kadar dayandı. Ama daha sonra tahta geçen padişahlar zayıf, iradesiz adamlardı, zevk ü safa, rüşvet ve saray entrikaları içine gömülerek fetihlerden koptular. Dış âlemde meydana gelen değişme ve yeniliklerden habersiz kaldıkları için kaba kuvveti de koruyamadılar ve kaçınılmaz gerileme başladı. Kaba kuvvetle sağladıkları dış sömürü kaynakları kurudukça iç sömürüye yöneldiler. Yönetimleri zaten hukuk dışı ve keyfi idi; refahı ile esasen hiçbir zaman ilgilenmedikleri halkı, üstelik rüşvet ve soygunla sömürmeye kalkmaları, bindikleri dalı kesme anlamına geldiği için giderek kaba gücü de tamamen kaybettiler ve Viyana'dan Edirne'ye dönmek zorunda kaldılar. Giderken de bir medeniyet başarısı göstermiş değillerdi. Bugün pek bir işe yaramayan birkaç cami ile suyu bile akmayan çeşmelerden başka bıraktıkları herhangi bir eser de yoktur. Sanatı, edebiyatı, şiiri demode olduğu için çoktan terkedilmiş ve unutulmuştur. Bilim, felsefe, hukuk, fikir ve teknolojide herhangi bir hayat işareti zaten gösterebilmiş değillerdi. Kurmuş oldukları zorba düzenin, daha doğrusu düzensizliğin sona ermesi yalnız Balkan milletleri için değil, bizzat Türkiye için de bir kurtuluştur. Bu medeniyet yoksunu dönemi kapamış olmak başlı başına bir başarıdır."

Olumsuzluğunda çok az gedik bulunan bu karanlık tablo, o yıllardaki Osmanlı tasavvurunun adeta filigranı gibi idi. Bununla beraber bu filigranı fazla değiştirmeden, milliyetçiliğin etkisi ile biraz yumuşatıp olumlu sayılan yanlarının öne çıkarılması eğilimi de mevcuttu. Buna göre Osmanlıların güçlü oldukları dönem, önemli bir medeniyet başarıları olmadığı kabul edilse bile, yüceltiliyordu. *Kuruluş* ve *Yükseliş* diye nitelenen ilk 10 padişahın kudretli liderliğindeki genişleme dönemi takdir ediliyor, inceleniyor ve çeşitli kutlamalara konu ediliyordu. Fetih günleri, Barbaros ve Sokullu gibi büyük paşaların icraatı, Mimar Sinan ve Fuzulî gibi şahsiyetler unutulmuyordu. Ama bu dönemin bittiği kabul edilen 17. ve 18. yüzyılları kimse hatırlamak bile istemiyordu. Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi ve İbrahim Müteferrika gibi müstesna isimler hariç, bu yüzyıllar adeta kolektif hafıza kaybı (amnesia) alanı idiler. Aynı kaderi 19. yüzyıl da paylaşmaya fazlası ile adaydı. Ancak modern Türkiye'yi hazırlamış olan reformlar dolayısı ile hafıza kaydı bütünü ile silinmiyor, içinden günümüz için anlamlı görünen reformcu girişimler itina ile ayıklanıp hatırda tutuluyor, gerisi unutkanlığa terk ediliyordu.

Osmanlı dünyası hakkında, milliyetçiliğin etkisi altında yumuşatılmış şekli içinde de olumsuzluğunu koruyan bu yaygın tasavvur çağdaş bir mitostan ibaretti. Mitosun temelinde yatan, Osmanlıdan bize intikal eden ekonominin zengin olmaması idi. Eğer zengin ve müreffeh bir ekonomi miras bırakmış olsalardı, onların zevk ü safa içindeki saray entrikaları, keyfî yönetimleri, sadece kaba kuvvete dayanmaları ve daha birçok günahları doğru olsun, olmasın mazur görülebilir, hatta sempatik bile karşılanabilirdi. Bilim, felsefe, sanat, hukuk, fikir, hatta teknoloji alanlarındaki başarısızlıkları da muhtemelen pek önemli sayılmazdı; zira bunları bizim ne kadar ciddiye aldığımız ve önemsediğimiz de pek belli değildi. Kısacası Osmanlıların esas günahı bize miras olarak zengin bir ekonomi bırakmamış olmaları idi. Saf bir şekilde "bu camileri yapacaklarına, bize birkaç fabrika bıraksalardı çok daha iyi olurdu" diyen pek çok muteber zevata rastladığımı hatırlıyorum. Bugün de aynı temenniyi ifade edenler var mıdır, bilmiyorum. Bu safdilâne temennilerin, miras kalan koskoca bir vatanla, bu mitosa rağmen, hayat dolu bir millî varlığı tarihin cehennemî fırınından salimen çıkararak 20. yüzyıla teslim edenin de neticede Osmanlı sistemi olduğunu hiç hatırlamamasındaki körlük çok açıktı.

Bununla birlikte aynı Osmanlı sisteminin Batı Avrupa'daki iktisadî değişmelere neden ayak uyduramadığı da ortada duran önemli bir mesele idi. Ne düşünmüşlerdi, ne yapmışlardı, yahut ne yapmamışlardı da modern iktisadî büyümenin dışında kalmışlardı? Bu büyük değişmeye katılmak için herhangi bir çaba göstermişler mi idi? Mitosun genellikle kabul ettiği gibi, dış alemde olup bitenlerin hakikaten hiç farkına varmadıkları için mi bu değişmenin dışında kalmışlardı? Yoksa farkına varmış, uğraşmış, ama başaramamışlar mı idi? Başarısızlığın kaynağı/kaynakları nerelerde idi? Kendilerinde, kendi sistemlerinde mi, yoksa başkalarında mı idi? Sorumluluğu kime/neye yüklemek gerekiyordu? Yahut bir sorumluluk yoktu da, tarihin ve coğrafyanın ördüğü kaçınılmaz bir zorunluluk mu söz konusu idi?

Rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan'ın yanında hazırlayacağım doktora tezi için konu belirlemek üzere düşünmeye başladığım zaman, 1960'lı yılların başlarında, zihnimi işgal eden sorular bunlardı. Yalnız iktisat tarihini değil, Osmanlı dünyasının tümünü ilgilendiren böylesine şümullü sorular demetine cevap teşkil edecek bir tez çalışmasını, Osmanlı araştırmalarının o

günkü bilgi düzeyinde bilimin sınırları içinde kalarak yürütebilmek, imkânsız denecek derecede zor görünüyordu. İktisat tarihinde tez konusu olarak seçilebilecek daha sınırlı, önemli bir problematiği olmayan, cevaplandırılması daha kolay sorulardan yola çıkmaya elverişli pek çok teknik konu mevcuttu. Bunlardan birini seçmek elbette mümkündü. Ama zihnimi saran bu temel soruları bir kenara itip, herhangi bir sıradan konuda tez yazmaya doğrusu hiç istekli değildim. Bu sorular, Osmanlı tarihi için hayatî önem taşıyan sorulardı ve ulaşılacak cevapların merakı, güçlü bir motivasyonla beni çekiyordu. Ama bu halleri ile yapılabilir bir araştırmanın programına esas olamazlardı; yapmam gereken ilk iş, bu soruları bilimsel olarak araştırılabilir ve cevabı bulunabilir bir niteliğe kavuşturmaktı. Sınırlı, anlamlı ve test edilebilir hipotezler oluşturabilecek şekilde sorularımı daraltmak gerekiyordu.

Modern iktisadî büyüme, yalnız ekonominin bütün sektörlerini kapsamakla kalmayan, toplumun ve kültürün zihniyetten teknolojiye, aile yapısından dinî pratiklere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde çok çeşitli unsurları içeren karmaşık bir dönüşümü ifade ediyordu. Ancak bu dönüşüm hem tarihî, hem de yapısal açıdan stratejik sektör olarak sanayideki değişmelerle çok sıkı bağlantı içinde idi. Hazırlayıcı çeşitli süreçler ne olursa olsun onun tarih sahnesine çıkışı sanayideki büyük değişmelerle, Sanayi Devrimi ile olmuştu; uluslararası etkilerinde ve yayılmasında da aynı sektörün kritik rolü oynadığı görülüyordu. Modern iktisadî büyümenin büyük ölçekli bir ülkede mutlaka sanayi sektöründeki değişmelerle gerçekleştiği ampirik gözlemlerle doğrulandığına göre, onun Osmanlı dünyası bakımından tartışılmasını da, sanayi sektörünün sınırları içinde kalarak yapmak, isabetli bir tercih olacaktı.

Osmanlı tarihi boyunca sanayi sektörünün tümü ile macerasını ortaya koymanın imkânı elbette olamazdı; zira böyle bir çalışmanın ihtiyaç duyacağı monografilerin hiçbiri yapılmış değildi. Esasen mesele, Batı'dakine benzer değişmelerin Osmanlı sanayisinin kendi iç evrimi sonucunda neden oluşmamış olduğunu açıklamak değildi; bu, doğmamış bir sürecin açıklanması demekti ve spekülasyon dışında, ampirik olarak başarılması, en azından mevcut bilgi düzeyinde mümkün olamazdı. Ancak bu değişmeler Batı'da bir kere doğduktan sonra, yani Sanayi Devrimi'nden itibaren Osmanlı sanayisinin bu büyük değişme karşısındaki tepkilerini ve geçirdiği değişmeleri araş-

tırmak mümkündü. Böyle bir araştırma Osmanlı sanayi sektöründe değişmenin hem potansiyellerini, hem de engellerini müşahede fırsatını verecekti. Buradan hareketle iktisadî büyümenin, hiç değilse sanayi sektörü bakımından ne gibi zorluklarla karşılaşmış olduğunu teşhis etmek mümkün olacaktı.

O halde sormamız ve ampirik olarak cevaplandırılması gerekli ve mümkün görünen sorular şöyle formüle edilebilirdi: Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri nelerdir? Bu etkiler sanayinin alt sektörlerine göre nasıl farklılaştı; imalatın hacmini ve bileşimini ne ölçüde ve hangi yönde değiştirdi? Osmanlı imalatçıları bunlara tepki olarak teknoloji, organizasyon ve mal kompozisyonu bakımından ne gibi değişiklikler yaptılar? Devletin tutumu ne oldu; koruma, teşvik, engelleme veya ilgisizlik tavırlarından benimsediği hangileri idi? Devlet hangi motiflerle neleri yaptı, neleri yapmadı? Bu etkileşimler sonucunda sektörde neler değişti, neler yok oldu ve yeni olarak neler doğdu?

Bu şekilde formüle edilmiş sorular demeti ile araştırmaya başlanabilirdi. Bunun kolayca başarılacak bir araştırma olmayacağı belli idi. Üstelik başlangıçta zihnimi işgal eden soruların tümünü halletmesi de beklenmemeli idi. Ama bir bölümünü halletme imkânını verecekti. Kalan bölümünün de cevaplandırılabilirlik derecesini belirlemeye yardımcı olabilecekti. Kısaca ifade etmek gerekirse, bu soruların çerçevesi içinde kalan bir araştırma, yapılabilirlik ile vadedicilik potansiyelleri arasında isabetli görünen bir orta yolun seçilmesi anlamına geliyordu.

Sanayi Devrimi, uzmanlarının genellikle kabul ettikleri üzere, 18. yüzyılın son çeyreğinde tarih sahnesine çıktığına göre, onun Osmanlı sanayisi üzerindeki etkilerinin 1760-1770 yıllarından daha geriye gitmesi mümkün olamazdı. İngiltere'deki doğuşunu izleyen yıllarda dünya ölçüsünde yol açtığı değişmelerin temposuna bakarak ilk etkilerinin de 1810-1820 yıllarından başlayarak kendini mutlaka göstermiş olacağı tahmin edilebiliyordu. O halde araştırma dönemini, etkilerin mutlaka başlamış olacağı beklenen tarihten itibaren yaklaşık bir kuşaklık kadar bir safhayı da ekleyerek, en geniş kronolojik sınırları içinde 1760-1860 yılları olarak belirlemek makul görünüyordu. Bu dönemin sonrası, ilerde ayrıca incelenmek üzere, şimdilik araştırma dışı bırakılabilirdi. Ancak dönemin başlangıcını, Sanayi Devrimi'ne ait etkilerin

hiçbir şekilde söz konusu edilemeyeceği uzunca bir safhayı da ihtiva etmek üzere, yaklaşık yarım yüzyıl kadar geriye götürerek, araştırma dönemini 1700-1860 yıllarını kapsayacak şekilde genişletmenin uygun olacağını düşündüm. Böylece Sanayi Devrimi'nin etkileri bakımından Osmanlı sanayisini, yaklaşık 50'şer yıllık üç ana period halinde karşılaştırmalı bir incelemeye tâbi tutmak mümkün olacaktı.

Bu etkilerin, henüz doğmamış olduğu 1700-1760 dönemi ile, kesinlikle ortaya çıkmış olacağı 1810-1860 dönemini, Osmanlı sınaî üretiminin hacmi ve kompozisyonu, dış ticaretle bağlantıları, kullanılan teknoloji ve organizasyon türlerinde meydana gelen değişmeler bakımından karşılaştırmalı bir analize tâbi tutarak aralarındaki farklılaşma eğilimlerini tespit etmeye çalışacaktım. Etkilenmenin başlayıp başlamadığı şüpheli görünen 1760-1810 dönemine ait verileri de, bu farklılaşma eğilimlerinin çeşitli bölge ve alt sektörlere göre kronolojik seyri ile ritmini tespit etmek üzere, birer referans grubu olarak kullanabilecektim. Böylece uzun vadeli objektif değişmelere ait trendi bir kere ortaya çıkardıktan sonra devletin, esnafın ve diğer grupların tutum ve tepkilerindeki sübjektif değişmeleri de bu trendin seyri içinde yorumlamak üzere analizlere girmek mümkün olacaktı.

Araştırmaya karar verdiğim dönemi ve konuyu ana hatları ile bu şekilde belirledikten sonra 1962 sonlarında çalışmaya başladım. Büyük çapta veri toplamayı gerektiren bu kapsamlı araştırmayı, doğrusu Osmanlı arşivine girmeden, kütüphane çalışması ile başarabileceğimi düşünüyordum. İnceleyeceğim dönemle ilgili yerli ve yabancı, kaynak olabilecek, pek çok eser mevcut görünüyordu. İhtiyaç duyduğum veriler bakımından daha önce yeteri kadar değerlendirilmemiş olduğunu düşündüğüm Osmanlı vekayinüvislerinin yazma halinde veya basılmış çok sayıda kroniklerinden yararlanabileceğimi umuyordum. Çağdaş tarihçilerin dönemle ilgili araştırma veya belge yayını niteliğindeki çalışmalarından da faydalanabilecektim. Ama asıl önemli olacağını düşündüğüm seyyah, tüccar, konsolos, elçi ve diğer misyonlarla Türkiye'ye gelip bilgi ve gözlemlerini kitap, rapor veya muhtıra olarak yayınlamış olan yabancıların sunduğu büyük hacimdeki seyahatname türünden kaynaklardı. Yerli kaynakların, daha ziyade kalitatif olacağını tahmin ettiğim bilgileri ile, seyahatnâme literatüründen çıkaracağım daha ziyade kantitatif verileri bir araya getirdiğim zaman, Osmanlı sanayisinin, tasarladığım şekil-

de uzun vadeli değişme eğilimlerini teşhise imkân bulacağımı ümit ediyordum.

Osmanlı vekayinüvislerinin, başta Raşid, Şemdânîzâde, Âsım, Cevdet Paşa, Lütfî olmak üzere belli başlılarının kroniklerini inceledim. Bunların verdikleri bilgiler, maalesef sanayiyi dolaylı olarak ancak ikinci derecede ilgilendiren kıtlık, pahalılık, narh, devletin yaptığı mübayaalar ve nihayet devlet sermayesi ile kurulan çoğu askerî tesislere dair çok kısa ve kifayetsiz tasvirî nitelikte malumattan ibaretti. Belge yayını türü çalışmalarda daha ayrıntılı tasvirler vardı; ancak bunlar da yeterli olmaktan çok uzaktı. Türkiye'ye gelip gözlemlerini kaydeden yabancıların yayınlarında, umduğum gibi daha ilgi çekici veriler buluyordum. Bunlar arasında imparatorluğun değişik bölge ve şehirleri ile ilgili olmak üzere ithalat, ihracat, fiyatlar, kullanılan teknoloji, üretilen sınaî malların cinsi, kalitesi ve rekabet şartları, esnaf örgütleri, faiz haddi, kredi ilişkileri gibi önemli konularda çok kere kantitatif veriler de ihtiva eden ilgi çekici ayrıntılı tasvirlere rastlamak mümkün oluyordu. O sıralarda okuyabildiğim Fransızca'da yazılmış veya o dile çevrilmiş 100'den fazla eseri gözden geçirerek ihtiva ettikleri verileri dikkatle derledim.

Bir iki yıl süren çalışma sonunda biriken verileri bir araya getirip analiz etmeye başladığım zaman, sanayi sektöründe ortaya koymayı tasarladığım uzun vadeli değişme eğilimlerini vuzuhla teşhis etmeye imkân verecek nitelikte anlamlı yapı unsurları ortaya çıkmadığı gibi, değişik tarihlerde farklı bölge ve alt sektörlere ilişkin, birbirleri ile her zaman tutarlı da olmayan bu verilerin Osmanlı sanayi sektörünün herhangi bir dönemine ait güvenilir bir tablo teşkil etmeye bile maalesef yeterli olmadığı görülüyordu. Bu durumda ek verilere ulaşmak üzere yeni kaynaklara yönelmekten başka çare yoktu.

Bu yeni kaynakları Osmanlı Arşivi'ne girerek sağlamak mümkündü. Ama arşiv biraz ürkütüyordu beni. Osmanlı harflerini bilmiyor değildim. Eski yazıda basma veya yazma kitapları rahatlıkla okuyordum. Ancak arşivde karşılaşacağım belgelerin elyazılarını okumakta zorlanacağımı ve öğrenmenin biraz vakit alacağını düşünüyordum. Nihayet öğrensem bile, yapmakta olduğum araştırmanın gerektirdiği kantitatif verileri arşivde hazır bulma şansı pek olmadığına göre, onları oluşturmak üzere gözden geçirmek zorunda kalacağım belge sayısı o kadar fazla olacaktı ki bunları hızlı şekilde okuyabilmek zorunluluğu vardı. Kısa sürede bu hıza ulaşabileceğime güvenemediğim için yeni kaynakları başka yerlerde aramaya yöneldim.

Birkaç yılımı vererek incelediğim Fransızca literatür gerçi yeterli olmamıştı, ama bundan çok değerli bilgi ve veriler elde etmiştim. Literatürün kapsamını genişletirsem eksiklerimi giderme şansı mevcut görünüyordu. Fransızca literatürü okurken İngiliz ve Amerikalı gezgin veya diplomatik görevlilerin yayınladıkları kitap, rapor ve risalelerden yapılmış çeviriler, özellikle ihtiva ettikleri kantitatif verilerin bolluğu ve netliği ile dikkatimi çekmişti. Bunlardan Fransızca'ya çevrilmemiş olanları da pek çoktu. Eğer İngilizce'yi öğrenip bunları da inceleyebilirsem, eksik kalmış olan verileri tamamlayabilirim, diye düşündüm. Bu, bana arşiv belgelerine aşina olmaktan daha kolay göründü. Esasen sosyal bilim literatürünü ve özellikle iktisat tarihinde yeni gelişmeleri, metot, kavramlaştırma ve teorik çalışmaları izleyebilme bakımından öğrenilmesi adeta zorunlu bir dil haline gelmiş olduğu için, vakit kaybetmeden İngilizce'yi, hiç değilse okuyacak kadar öğrenmeye karar verdim. Öğrenmeye kalktığım ilk yabancı dil olmadığı ve ayrıca Fransızca ile pek çok ortak kelime ve kavramı paylaşır görünen bir dil olduğu için kısa sürede iktisat tarihi literatürünü izleyecek kadar bir bilgiye ulaşmak zor olmadı.

İngilizce literatürün incelenmesi de bir iki yıl sürdü. Elimdeki verileri, bu sayede, gerçekten değerli çok sayıda yeni bilgilerle önemli ölçüde genişletmek mümkün oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyası ile iktisadî ilişkileri konusunda bu yeni kaynaklardan pek çok yeni veriler elde ettim. Osmanlı ithalat ve ihracatının ülkelere göre hacmi ve mal kompozisyonu, yabancıların Osmanlı şehir ve limanlarındaki faaliyetleri, aldıkları ve sattıkları malların cinsi, fiyatı ve miktarları ile ilgili elimde mevcut verilere birçok yenileri eklendi.

Bununla birlikte Fransızca ve İngilizce'de yayımlanmış bulunan Batılı kaynakları inceleyerek çıkardığım verilerin tümünü bir araya getirip değerlendirmeye başladığım zaman, Osmanlı sanayi sektörünün makro düzeyde uzun vadeli değişme eğilimlerini, alt sektörlere ve bölgelere göre farklılaşmasını teşhise imkân verecek bir yeterliliğe ulaşmaktan, bu verilerin hala çok uzak kaldığı görülüyordu. Verilerin hacmi önemli ölçüde artmıştı, ama araştırmayı sonuçlandırmak için yeterli değildi. Bu durumda ne yapmalı idim?

Önümde iki yol vardı: Ya verileri yeterli düzeye getirmek üzere yeni kaynaklar bulacaktım; yahut da mevcut verilerle yetinerek, onlardan ne çıkarılabiliyorsa, onu tez olarak yazıp araştırmayı noktalayacaktım. Doktora tezini tamamlamak için tanınan süre de sona ermek üzere idi. Rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan bu ikinci yolu tavsiye, hatta ısrar ederek: "Senin çalışma şevkini, tarzını biliyoruz; bilgi olarak bu verilerden ne çıkıyorsa, onları yaz ve tezini tamamla; ondan sonra çalışmalarına istediğin gibi devam edersin!" diyordu. Ben buna razı olamıyordum. Sorduğum soruların hiçbirini cevaplandırmayan, hiçbir hipotezimi test etmeye imkân vermeyen bu yetersiz, hatta derbeder verileri bir araya getirerek herhangi bir açıklama ve genelleme ihtiva etmeyen, sadece tasvirle yetinen bir metni yazıp "bu benim tezimdir" demek istemiyordum. Bunca ümitle başladığım bir araştırmayı, zihnimi hiçbir şekilde tatmin etmeyen bir metinle noktalamak bana entellektüel bir intihar denemesi gibi geliyordu. Onun için saygıda kusur etmeden, rahmetli hocamın tavsiyesini dinlemedim ve kötü bir metinle ara vermeden araştırmayı sürdürmeyi kararlaştırdım.

Büyük zahmetle meydana getirdiğim veriler aslında belirli hipotezlere dayanarak hazırlanan sorular demetini cevaplandırmak üzere oluşturulmuş değerli verilerdi; ama uğrunda oluşturuldukları sorulara cevap vermeye yetmiyordu. Hatta veriler çoğaldıkça, paradoksal şekilde, bu yeterliliğe yaklaşmaktan çok, uzaklaşır hale geliyorlardı.

Bu paradoks, verilerin çok çeşitli kaynaklardan derlenmiş olmalarından doğuyordu. Aynı konuda, aynı dönem için birbirinden çok farklı, hatta bazen çelişkili verilerle karşılaşmak oldukça sık rastlanan bir durumdu. Verilen bilgi ve rakamlar, doğru kabul edilebilecek hallerde de, sanayinin dışardan bakan bir gözün gözlemleyebildiği çok küçük bir bölümü ile alakalı kalıyordu. Görünmeyenleri bu gözlemlerden hareketle tahmin imkânı ekseriya yoktu, çünkü gözlemler belirli bir sistematiğe her zaman bağlı değillerdi. Güvenilirlik dereceleri birbirinden çok farklı, ayrı zamanlarda, değişik zihinlerin çeşitli motif ve açılardan, birbirlerine benzemeyen bilgi kaynaklarına dayanarak kaydedip bize bırakmış oldukları bu verileri ahenkli bir bütün haline getirmek çok zor, ekseriya imkânsızdı. Bir araya getirip analiz etmek üzere değerlendirmeye başladığım zaman bu nitelikleri net şekilde ortaya çıkıyordu. Elimdeki veriler, tasarladığım hipotezlerin hiçbirini tam o-

larak test etmeye imkân vermeyen, birbirinden kopuk, hatta bazen çelişkili bilgi parçalarından oluşan heterojen bir yığından ibaret görünüyordu. Bu yığın değersiz değildi; ancak hangi parçanın ne kadar değerli ve güvenilir olduğu belirsizdi. O sebepten bunlara dayanarak analiz yapmak da mümkün olamıyordu. Bu yığını değerli ve kullanılabilir hale getirmenin tek yolu vardı. Tutarlı, homojen ve çok az sayıda, mümkünse tek bir kaynaktan sağlanacak güvenilir veriler elde edilebildiği takdirde bu yığın da kullanılabilirdi, hem de çok verimli şekilde.

Bu yeni kaynağın artık yayımlanmış kitap veya belgelerden oluşan literatürde bulunmasına imkân olmadığı anlaşılıyordu. Ümit vaadeden tek merci kalmıştı: *Osmanlı Arşivi*. Osmanlı sanayisi hakkında tutarlı, homojen ve güvenilir bir veriler topluluğuna ulaşmak eğer mümkün olacaksa, bu ancak o sanayinin de içinde yer aldığı alemi, az veya çok merkezî bir otorite içinde yönetmiş bulunan Osmanlı bürokrasisinin meydana getirmiş olduğu belge koleksiyonlarının incelenmesi ile mümkün olacaktı.

Arşiv artık ürküntü kaynağı değil, son ümidimin yegane mercii olarak karşımda idi. Mayıs 1966'da arşive girdim. Osmanlı belgeleri ile karşılaşınca, onları okumanın hiç de ürkütücü olmadığını görmek rahatlatıcı oldu. Belgeler arasında kitap yazıları kadar, hatta daha kolay okunabilenleri yok değildi. Tabii ki kitap yazısına hiç benzemeyen, stenografiyi andıran *siyakat* ve *divanî* gibi çok zor okunabilen türleri de vardı. Ancak bunları okumaya alışmanın da hiç zor olmadığını anlamakta gecikmedim. İşi kolaylaştıran şu idi: Yazı türü ne kadar karmaşık olursa olsun, bir harf veya kelime ne şekilde yazılmışsa, o şekil hemen hemen hiç değiştirilmeden, matbaa standardına yakın bir yeknesaklıkta tekrarlanıp gidiyordu. Anlaşılıyordu ki, Osmanlı kâtipleri işlerini hem çok iyi biliyorlardı, hem de kudsî bir görevi yerine getirir gibi titizlikle yapıyorlardı. Onların bu ehliyeti ve titizliği sayesinde belgeleri zorlanmadan okuyacak hale gelmek için bir iki aylık bir gayret yeterli oldu. En zor okunabilen türleri de dahil olmak üzere eski yazıyı, gündelik notlarında bile yeni yazıya tercih edecek kadar iyi bilen aziz dostum rahmetli Erol Güngör'ün unutulmaz yardımları olmasa idi bu süre muhtemelen çok daha uzun olacaktı.

Bir yandan belgelere aşina olmaya çalışırken, diğer yandan milyonlarca belge ve yüz binden fazla defterden oluşan Osmanlı Arşivi'nin okyanusunda

ihtiyacım olan verileri nerelerde, nasıl bulabileceğimi kestirmek üzere çeşitli fonlara ait katalogları tarıyordum. Bu kataloglarda esas ihtiyacım olan kantitatif verileri hazır istatistikler halinde bulmayı bekliyor değildim. Zira Osmanlı Devleti'nin modern anlamda resmî istatistikleri meydana getirmek üzere, bürokratik bir organı, benim araştırma için belirlediğim dönemin sonlarında, ancak 1865 yılında kurmuş olduğunu biliyordum. Benim aradığım, bürokrasinin normal gündelik faaliyetlerini sürdürebilmek üzere kullandığı rakamlardı. Merkeziyetçi bir devletin temel ihtiyacı olan gelirlerin önemli bir bölümünü toplumun çeşitli iktisadî faaliyetlerinden, ve bu arada tabii ki sanayiden de, bir şekilde alınan vergilerden sağlaması kaçınılmaz olduğuna göre, eğer bu vergi kayıtlarının, ümit ve tahmin ettiğim gibi, kaydını ihtiva eden defterlere veya listelere ulaşabilirsem, ihtiyacım olan kantitatif verileri bunlardan hareketle inşa edebileceğimi düşünüyordum. Bu amaçla Defterdarlığın vergi kayıtlarını yürütmekle görevli 20'den fazla büronun meydana getirdiği defterlerin binlerce ciltlik koleksiyonlarına ait katalogları taradım. Geniş imparatorluğun değişik bölgelerinde çeşitli iktisadî faaliyetlerden alınmakta olan vergilerin, *mukataa* adı altında binlerce bağımsız birimler halinde, oldukça düzgün şekilde bu defterlerde kayıtlı olduğu görülüyordu. Pek çoğunun, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, her yıl muntazam şekilde kaydı yürütülen bu vergi kalemlerinin büyük bölümü, Osmanlı ekonomisinin genel karakterine uygun olarak, ziraî sektörle alakalı idi; ama aralarında sanayi ile alakalı olanların sayısı da az değildi. Bir sektör veya alt sektöre ait toplu kayıtlar tabii ki yoktu, ama çeşitli bölge ve şehirlerdeki değişik sınaî faaliyetlerden alınmakta olan vergilerin yıllık meblağlarının düzgün kayıtları, maliyenin çeşitli bürolarının düzenlediği ve kullandığı defter serilerine dağılmış olarak mevcuttu. Bu vergi kalemleri arasından metodik şekilde seçilecek belirli örneklere ait yıllık meblağları birkaç yüzyıl boyunca izleme imkânı vardı. Seçilen vergi kalemlerine ait bu yıllık rakamlardan hareketle sanayinin değişik bölge ve alt sektörlerindeki uzun vadeli değişmeleri yansıtan kantitatif seriler oluşturulabilirdi.

Bu rakamlar, kantitatif analizler için, maden filizi tarzında birçok ameliye ile işlenmeye muhtaç ham maddeler gibi idi; ama bu hammaddeleri işleyerek kullanılabilir kantitatif seriler haline getirmek mümkündü. Zira aynı bürokratik gelenek ve usullere bağlı, standart sayılabilecek bir motivas-

yonla çok uzun vade içinde oluşturulmuş olan bu rakamlar, taşıdıkları hata ve kusurları ne olursa olsun, homojen ve karşılaştırılabilir verilere dönüştürülebilirdi. Çünkü aynı bürokratik irade ve teamülden kaynaklanmanın sağladığı homojenlik, hata ve kusurlarında da geçerli olacağı için bu rakamlardan metodik şekilde inşa edilecek verilerin, literatürden elde ettiğim yığın halindeki verilerle kıyaslanmayacak ölçüde standart ve bütünleştirilebilir olacağını düşünüyordum. Hatta bu ameliye başarılarak homojen, tutarlı, güvenilir ve birbiri ile karşılaştırılabilir nitelikte kantitatif seriler inşa edilebildiği takdirde, Batı literatüründen devşirilen verileri de verimli şekilde yalnız kontrol ve yorum için değil, muhtemel eksik ve boşlukları doldurmak üzere kullanma imkânı da doğacaktı.

Bu ümitle, Defterdarlığın *mukataa defterleri*'nde kayıtlı bulunan çeşitli bölge ve şehirlerdeki binlerce vergi kalemi arasından, sanayi sektörü içinde taşıdığı ağırlığa ve Sanayi Devrimi'nden etkilenme derecelerinin muhtemel farklılığına göre değişmelerini izlemenin önemli olacağını düşündüğüm muhtelif imalat dallarına ilişkin 150 kadar vergi kalemini seçerek incelemeye başladım. Yüzlerce ciltlik mukataa defterlerinin sayfaları arasında serpiştirilmiş bulunan bu 150 vergi kaleminden hazineye ödenmekte olan yıllık vergi miktarlarının, 1700-1860 dönemi için, çıkarılması gereken birim kayıt sayısı nominal olarak (150x160=)24.000 kadardı. Her yıla ait kaydı eksiksiz bulmak mümkün olsa idi, şüphesiz örnekleme yöntemi ile 20 veya 10 yıl için bir birim kaydını seçerek 1200 veya 2400 birimle ihtiyacım olan zaman serilerini tamamlayabilirdim. Ancak her yılın kaydını içeren defterlerin koleksiyonu tam olmadığı için, bulunabilen yıllara ait birimleri kaydetmekle yetinmek gerekiyordu. Bunların sayısı da birkaç binden az değildi ve kopya edilmesi zahmetli bir işti. O tarihte fotokopi makineleri arşive yeni gelmişti ve çok pahalı idi. Bu sebepten elle kopya ederek çalışma mecburiyeti vardı. Binlerce kaydın, yüzlerce ciltlik koleksiyonun hacimli sayfalarının arasından bulunup kopya edilmesi çok vakit isteyen bir çalışma türü idi.

En az üç dört yıl süreceği tahmin edilen çalışmanın ortalarında iki tatsız sürpriz beni bulmakta gecikmedi. Birincisi, pek sürpriz de değil, beklenen bir şeydi. Zamanında doktora tezini yazıp vermediğim için asistanlığıma son vererek maaşımı kestiler. Rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan, ciddiyetine inandığı araştırmayı sürdürebilmem için hemen imdadıma yetişti. İktisat Fa-

kültesi'nde müdürü olduğu Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nde bir uzmanlık kadrosu sağladı ve çalışmalarıma o sayede devam etme imkânını buldum. İkincisi, kelimenin gerçek anlamı ile sinsice gelen çok daha kötü bir sürprizdi. Hem verdiği zarar çok büyüktü, hem de başa çıkılması imkânsız görünen bir meydan okuma niteliğinde idi. Onun için bunu biraz ayrıntılı anlatmak gerekir, sanırım.

Sanayinin çeşitli dalları ile alakalı olmak üzere seçtiğim 150 kadar vergi kaleminden hazineye ödenmekte olan yıllık miktarlara ait kayıtları 1700 yılından itibaren çıkarmaya başladım. Bir iki yıl süren yoğun bir mesai ile adeta iğne ile kuyu kazar gibi mukataa defterlerinin binlerce sayfalarını tarayarak bulup çıkardığım bu rakamları tablolar halinde incelemeye başladığım zaman karşılaştığım manzara gerçekten şaşırtıcı ve acı bir sürprizden ibaret oldu: Bu seçtiğim 150 vergi kalemine ait yıllık gelir rakamları yıldan yıla çok az değişiyor, çok kere aynı rakamlar adeta donmuş gibi yıllarca tekrarlanıp duruyordu. Tablolardaki rakamlar uzun vade boyunca değişmediğine göre, aralarında bir farklılaşma da söz konusu değildi. Bu vergi rakamlarından, sanayinin alakalı faaliyet dallarındaki ne değişmeleri, ne de farklılaşmaları izlemenin imkânı bulunmadığı anlaşılıyordu. Bunca yıllık emek adeta heba olmuş gibi idi.

Bu acıklı sonucu farketmek için binlerce rakamı bir araya getiren tabloları oluşturuncaya kadar neden beklediğim, haklı olarak sorulabilir. Aslında bu sonuç da tam bir sürpriz sayılmaz; zira, çok daha önceden kendini az çok belli etmişti. Ancak çeşitli düşünce, ihtimal ve zaruretlerle, riskli de olsa, çalışmayı sürdürdüğüm için bu acı sürprizi, birincisine benzer şekilde, kendi irademle inşa etmiş sayılabilirim.

Bu inşanın kısa özeti şudur: Arşivde gündüz kopya ettiğim rakamları, akşam ve hafta sonları tablolara geçiriyordum. Tablo sayısı çok olduğu, her gün taranabilecek defter sayısı da az olduğu için her tabloya ortalama ayda bir rakam ancak isabet ediyordu. Bu sebepten belirli bir birikime ulaşıp her tabloya en az 3-4 rakamı kaydetmeden herhangi bir değişmezliği tespit etmeye zaten imkân yoktu. Ama dört beş aylık bir çalışma sonunda bu birikim yavaş yavaş oluşmaya başlayınca, tabloların çoğundaki rakamların zaman içinde çok az değiştiği, ekseriya hiç değişmeden kaldığı anlaşılıyordu. Ancak işin henüz başlangıcında idim ve bu az sayıdaki rakamlara bakarak bu de-

ğişmezliği yorumlamakta acele etmemek gerektiğini düşünüyordum. Bu, sanayi sektörüne ait durgunluğun bir belirtisi olarak da yorumlanabileceğine göre, pekâla anlamlı da sayılabilirdi. Bu ihtimali test etmek üzere, aynı vergi kalemleri içinden birkaçını ayırarak, kısa bir karşılaştırma için, bunların daha önceki döneme ait kayıtlarını inceledim. Başlangıç olarak seçtiğim 1700'den geriye doğru gittikçe yıllık vergi rakamlarının yıldan yıla artış veya azalışlar içinde dalgalı bir seyir izlediği ortaya çıkıyordu. Geriye doğru 16. yüzyıla kadar giden örneklerin hemen hiçbirinde, 1700'den sonraki dönemde rastladığım türden bir değişmezlik görülmüyordu. Bu kısa sondaj, değişmezliğin durgunluk belirtisi olarak yorumlanabileceği ihtimalini güçlendirdi. Vergi kayıtları üzerindeki çalışmayı sürdürmek için bir sebebim yahut zorunluluğum da şu idi: İktisat tarihinde benimsediğim anlayışa göre, yapmakta olduğum araştırmayı mutlaka kantitatif verilere dayandırmak istiyordum. Osmanlı dünyasında bulunabilen yegane kantitatif kaynaklar bu vergi kayıtları olduğu için, işe yaramayacağı kesinlik kazanıncaya kadar bunları sorgulamayı sürdürmek gerektiğini düşünüyordum.

Bu düşünce ve zorunlulukla çalışmaya devam ettim. Neticede tabloları tamamladığım zaman apaçık şekilde görüldü ki, uzun vadede rakamlardaki değişme yok denecek derecede düşük düzeydedir. Grafikleri adeta bir ölünün elektrokardiogramını andırır şekilde aşağı yukarı düz bir çizgi halinde sürüp giden bu tablolar başlangıçta düşündüğüm gibi muhtemel bir durgunluğun işareti olabilir mi idi? Sanayinin hem bölge, hem de alt sektör olarak mümkün olan en geniş yelpaze içinde, birbirinden çok farklı dallarını ilgilendiren bunca vergi kaleminin hemen hemen tamamının aynı paralel değişmezliğin içinde bulunması, başlangıçtaki bu ihtimalin de söz konusu olamayacağını göstermeye yetiyordu. Hepsinde aynı düzeyde kalan bir durgunluk eşyanın tabiatına aykırı idi. Bu, koşuya katılan bir atlet grubundaki tüm üyelerin birbirlerine oranla konumlarını hiç değiştirmeden hep birlikte koşuyu tamamlamaları gibi imkânsız bir şeydi.

Ayrıca şu da vardı: İnceleme dönemi boyunca, özellikle 1770'lerden sonra fiyatlar giderek hızlanan şekilde artıyordu. Mesela 1700-1800 arasında fiyatlarda artış ortalama 4 misline yakındı. Aynı dönemde vergi miktarlarındaki artış ise ortalama % 10 civarında kalıyordu. Bu durumda durgunluk değil, ancak gerilemeden bahsetmek gerekirdi. Ortalamalara göre hesapla-

nırsa gerileme % 70'i geçiyor olmalı idi. Yani vergi gelirleri yüzyılın başı ile sonu arasında reel olarak % 30'un altına gerilemiş demekti. Sanayi Devrimi'ne ait etkilerin henüz yeni başladığı bir dönemde bu kadar büyük oranda bir gerileme ihtimali de yok denecek kadar düşüktü. Bu çok düşük ihtimali de test etmeyi ihmal etmemiş olmak için karşılaştırma yapmak üzere ziraat, hayvancılık, madencilik ve ticaret gibi diğer sektörlerle alakalı vergi kalemlerine ait kayıtlara da baktım. Aynı değişmezlik 1700 yıllarından itibaren onlarda da açıkça görülüyordu. Fiyatlardaki artışa göre hesaplandığında onlarda da % 70 oranında bir gerileme ortaya çıkıyordu.

Bütün sektörleri içine alan %70 oranında bir gerileme, yukarıda özetlemeye çalıştığım Osmanlı tasavvuru mitosunda *gerileme* olarak nitelendirilmekte olan 18. yüzyıla, doğrusu tam da yakışan bir görünümdü. Ama bu "aşırı yakışma" pek akla uygun düşmüyordu. İmparatorluktaki faaliyet dallarının tümünün %70 oranında gerilemek üzere birbirleri ile kenetlenmiş görünmeleri anlaşılması ve açıklanması kolay görünmeyen bir bilmeceyi andırıyordu.

Sanayinin uzun vadeli değişmeleri hakkında kantitatif bir analiz yapmak üzere bu vergi rakamlarını kullanmanın imkânı olmadığı, birkaç yıllık çalışmayı bir hiçle sonuçlandıran kötü bir sürpriz olarak hiçbir şüpheye yer bırakmayan bir kesinlikle anlaşılıyordu. Ancak anlaşılmayan önemli nokta şu idi: Yüzyıldan fazla bir süre ile Osmanlı bürokrasisi, reel iktisadî faaliyet hacmi ile hiçbir ilişkisi olmadığı anlaşılan bu değişmez rakamların kaydını yürütmek üzere binlerce sayfalık defterleri neden hazırlayıp durmuştu. Benim kullanamadığım bu değişmez rakamları o nasıl ve ne için kullanabiliyordu?

Osmanlı bürokrasisi, acaba ne yaptığını bilmeden ve düşünmeden mi birbirinin tekrarı olan bu anlamsız rakamları yıllar boyu kopya edip durmuştu? Sözünü ettiğim Osmanlı tasavvuru mitosuna göre bunu sormak bile gereksizdi. Osmanlı Arşivi'ne girmeden önce, aynı mitosun etkisi ile doğrusu ben de çok farklı düşündüğümü söyleyemem. Ama birkaç yıldan beri üzerinde çalıştığım belgeler, onları meydana getirmiş olan bürokrasinin, insanı hayrete düşüren bir etkinlik ve mükemmeliyette çalıştığını çok açık şekilde gösteriyordu. Osmanlı bürokrasisinin bu nitelikleri, çağdaşı olan birçok yabancı gözlemcinin de dikkatinden kaçmamıştı. Daha önce Batı li-

teratürünü incelerken rastladığım, ama o zaman mitosumuzun sisli atmosferinde inanmakta zorluk çektiğim iki önemli tanığın gözlemlerini, şimdi arşivi tanıdıktan sonra daha iyi anlamaya başlamıştım. Tanıklardan biri 1746-62 yıllarında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak görev yapmış olan Sir James Porter'dir. Onun Osmanlı bürokrasisi hakkında gözlemi şöyledir: "Bürokrasideki dikkat ve itina bakımından hiçbir Hristiyan devlet Babıâli ile yarışamaz. Muameleleri çok büyük bir titizlikle yaparlar. Herhangi bir emri veya kararı, eğer tarihi biliniyorsa, ne kadar eski olursa olsun, hemen bulup çıkarabilirler."[1] Aynı yüzyılın sonlarında, 1780'li yıllarda İstanbul'da beş yıl kalarak incemeler yapmış olan ünlü İtalyan oryantalisti Toderini de Babıâli bürokrasisi hakkında şunları yazıyordu: "... sayılar ilmine pek düşkündürler. Öyle iyi eğitilmişlerdir ki en iyi Avrupalı aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2.5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yaparlar. Bizim 4 tabaka kâğıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kâğıt üzerinde birkaç dakikada yapıverirler."[2]

Bu niteliklere sahip bir bürokrasi, bu rakamların yıldan yıla değişmeden tekrarlanıp gittiğini görmemiş ve anlamamış olamayacağına göre, neden bunları en küçük bir hataya bile düşmeden itina ile kaydedip duruyordu? Bu işin bir anlamı ve motifi olmalı idi; ama ne idi? Belgeler bu konuda hiçbir şey söylemiyorlardı. Çözülmesi kolay görünmeyen bir bilmece karşısında idim. Eğer bu bilmeceyi çözmek mümkün olursa bu, yalnız bürokrasinin bir anlam veremediğim rakam tekrarlarını anlaşılır kılmaktan öte, çok daha önemli sonuçlara da götürebilirdi. Bu sayede vergi rakamlarının ölmüş bir insanın elektrokardiogramına benzeyen düz çizgi şeklindeki grafiğini canlı hale getirip alakalı oldukları faaliyet dallarındaki reel değişmelerle irtibatlandırmak da mümkün olabilirdi. O takdirde Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu büyük kantitatif veri deposundan anlamlı seriler inşa etmenin yolu da açılmış olacaktı.

Bu düşüncelerle, sanayi sektörü üzerindeki araştırmaya ara vermek bahasına, bu bilmeceyi çözmek üzere çalışmaya karar verdim. Çözüme ulaş-

[1] Larpent, I, 1854: s. 268.

[2] Toderini, I, 1789: s. 89.

mak pek kolay görünmüyordu; hatta hiçbir çözüme ulaşamama riski de yüksekti. Ancak çözüldüğü takdirde vaadettiği potansiyel yararların muhtemelen daha yüksek olacağı beklentisi ile denemeye değer diye düşündüm. Bu da birkaç yıllık yoğun bir çalışmayı gerektirdi. Sonunda çözüme varmak mümkün oldu. Kısaca özetlemek gerekirse, vergi iltizam sisteminde 17. yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir değişme olduğu ve yıllık vergi meblağlarının değişmez hale gelişinin, bu yeni sistemin mantığından kaynaklanan bir sonuç olarak yorumlanabileceği ortaya çıktı. Bu kitabın 2. bölümünde yer alan "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" adlı makale, iltizam sistemindeki bu değişmeyi kurumsal düzeyde ayrıntılı şekilde açıklamaya çalışan ilk makaledir.

Yıllık vergi rakamlarının neden değişmez hale geldiği problemi çözüldükten sonra, aynı rakamların alakalı olduğu iktisadî faaliyetin reel hacmindeki değişmeleri yansıtacak şekilde canlandırılmasının imkânı olup olmadığı üzerinde düşündüm. Bu imkânın derecesi ve sınırları ile ilgili olarak geliştirdiğim metodu ve sonuçlarını da yine aynı bölümde "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma" başlığı ile yer alan ikinci makalede anlattım.

Bu makalelerin ilki 1973'te tamamlandı ve 1975'te yayınlandı. İkincisi Hamburg'da yapılan bir seminere 1976'da İngilizce olarak sunuldu ve aynı yıl yayınlandı; daha sonra Grekçe'ye çevrilerek 1980'de Atina'da yayınlandı. Üzerinde biraz daha çalıştıktan sonra nihayet Türkçe'si de 1981'de yayınlandı.

Bu arada rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan 1973'de emekli oldu; 1979'da da vefat etti. Onun ayrılmasından sonra doktora tezini yazıp verecek bir merci kalmadığı gibi iklimi de artık geçmiş bulunuyordu. Çünkü bu iki çalışma ile girdiğim yeni istikamette artık sanayi sektörü üzerinde uzmanlaşan bir araştırmaya devam etmenin fazla bir önemi kalmamıştı. Mamafih o zamana kadar yaptığım araştırmanın sonuçları ile ilgili yazdıklarımın tamamlanmış olan bölümleri daha sonra bağımsız makaleler halinde yayınlanmıştır. Bunları kitabın 3. bölümünde görmek mümkündür. Ancak asıl çalışma hedefini yavaş yavaş ekonominin bütünü ile ilgili olmak üzere Osmanlı sisteminin mantığını kavramaya doğru yöneltmiş bulunuyordum.

Yani başlangıçta zihnimi işgal ettiğini ifade ettiğim temel problematiğe biraz daha yaklaşma ümidi artık belirmeye başlamış görünüyordu.

Vergi rakamlarının yıldan yıla neden değişmediğini anlayabilmek ve ondan sonra da bu rakamları, alakalı olduğu dallardaki faaliyet hacminin değişmelerini yansıtacak şekilde canlandırmanın metodunu bulmak üzere yaptığım bu iki çalışma, zorunlu olarak Osmanlı maliyesinin iç yapısını ve onun karmaşık mekanizmalarını tanımama da imkân vermiş oldu. Osmanlı maliyesinin içine girince devletin, yalnız sanayiyi değil, ekonominin tümünü ilgilendiren profili de yavaş yavaş belirmeye başlamıştı. Ekonomiden aldığı paylar ve ekonomiye yaptığı katkılarla devletin oynadığı rolün önemini ciddiye almak gerektiği anlaşılıyordu. Ekonomiyi bütün sektörleri ve çerçevesi ile ilgilendiren bu rolün önemini ortaya koymak üzere yaptığım ilk çalışmayı "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" başlığı ile kitabın 3. bölümünde yer alan makalede özetledim. Devletin, 18. yüzyılda karşılaştığı dış tehditlerle birlikte artan malî baskılar altında ekonomiye karşı tutumundaki değişmenin yönü ve sınırları ile sonuçlarını somut tezahürleri içinde ortaya koyan genelleme niteliğindeki ilk deneme bu oldu.

Devletin ekonomi ile ilişkilerini, bu somut tezahürlerin ötesine geçerek daha soyut ve genel bir çerçeveye kavuşturmak üzere yaptığım çalışmalar da kitabın birinci bölümünde yer alan dört makalede özetlenmiştir. Bunlardan birinin başlığı olan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", aynı zamanda kitapta bir araya getirilen yazıların tümünü çatısı altına almaya en uygun başlık olarak seçilmiştir.

Burada, imlâ yanlışları dışında hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan bir araya getirilmiş olan makaleler içinde, diğerlerine oranla daha önemli olduğunu düşündüğüm birkaçının oluşumu hakkındaki bu açıklamalar sanırım, yeterlidir. Ancak makalelerin tümü ile ilgili olmak üzere, okuyucunun tenkit veya merakına mazhar olması muhtemel birkaç noktaya da kısaca temas etmem gerekir.

Birinci nokta dipnotu bakımından yazılarda görünen dengesizlikle alakaladır. Dipnotu ya çok fazladır, yahut hiç denecek kadar azdır. Makalelerin hemen tamamında arşiv belgeleri bolca kullanılmıştır. Ancak kullanılan belgeler, varılan yargı ile arasında objektif ve doğrudan bir bağın bulunma derecesine göre dipnotuna alınmış veya dışlanmıştır. Bazen yüzlerce belge

incelendikten sonra varılan bir cümlelik bir önerme için herhangi bir dipnotu verilmemiştir. Belge ile önerme arasında objektif bağın bulunduğu hallerde, sayıları çok da olsa, mesela birçok tabloda olduğu gibi onları dipnotunda tek tek veya topluca gösterdim. Ama bu bağın zayıfladığı ve koptuğu hallerde dipnotu kullanılmadı. Yorum veya analiz niteliğindeki önermelerde bir problemle karşılaştığım zaman, kaynak olarak kullanılan hammadde belgeler de olsa, çözüm için daha çok tarih ve sosyal bilim literatürüne başvurdum, bir çözüm bulduğum takdirde onu dipnotunda belirttim. Ama çok kere tek başıma problemi çözmek zorunda kaldığım hallerde en evrensel ve benim için en güvenilir yolu seçerek müzik dinledim. En zor problemleri çözmede, tıkanan düşünce açmazlarını aşmada bana en çok yardımı olan Wagner'in operaları oldu. Ancak onları da dipnotunda göstermedim, çünkü çözüm ile opera arasındaki bağlantı objektif değil, benim zihnimde başlayıp biten bir sübjektiflikten ibaretti.

İkinci nokta makaleler arasındaki ilişkiler bakımından göze çarpan önemli kusurlarla alakalıdır. Makaleler, çeyrek yüzyıl sürmüş olan yayımlanma sırasına göre değil de, konularına göre bölümler halinde gruplandırılmıştır. Tabii ki bir kitabı oluşturmak üzere planlanmış olmadıkları için hem girecekleri bölüm, hem de bölüm içindeki mevkileri bakımından hepsi isabetli bir yerleştirmeye mazhar olmuş da değildir. Herbiri bağımsız birer birim olarak görülebildiği ölçüde bunda fazla bir mahzur olamazdı. Ancak birbirine yakınlıkları dolayısı ile ard arda okunduğu zaman fark edilen, birbirine zıt iki önemli kusur dikkati çekecek derecededir. Birincisi farklılık yahut uyumsuzluk, ikincisi de tekrarlardır.

Farklılık veya uyumsuzluklar, araştırmanın konu ve zaman boyutu bakımından taşıdığı çeşitliliklerle alakalıdır. Uzun vade içinde kompleks bir yapının didiklenmesinde, körlerin fil tarifine benzer durumlarla karşılaşılması bir dereceye kadar normal sayılmalıdır. Araştırmanın kendisi de uzun bir süre içinde gerçekleştiği için bu farklılıklar kaçınılmaz olmuştur. Çeyrek yüzyıl boyunca aynı düşünceleri sürdürmek olsa olsa zihnî durgunluğun bir kanıtı olabilirdi. Böyle bir durgunluğu yaşamaktansa bütünlükten yoksun kalmayı daima tercih ettiğimi itiraf etmeliyim.

Asıl dikkati çeken ikinci ciddi kusur, birincisinin tam zıddı olan tekrarlardır. Tekrarların önemli bölümü, meçhul bir alanda, adeta mayın tarlasın-

da ilerler gibi çalışırken aynı yolu bazen birkaç defa tekrar tekrar kullanmaya mecbur kalmaktan doğmuştur. Bilinmeyen bir ortamı, *terra incognito*'yu keşfetmeye çalışmanın kaçınılması mümkün görünmeyen bedeli gibidir bu tekrarlar. İkinci bölümün ilk iki makalesi arasında görülen tekrarlar bunun tipik bir örneğidir. Makalelerin birincisinde bir kurumun oluşumu ortaya çıkarıldıktan sonra, bu kuruma ait kantitatif verilerin nasıl kullanılabileceğine dair bir ilk deneme yapılmış, ancak tam bir vuzuhla denemeyi sonuçlandırmak mümkün olamamıştır. Bu sebepten araştırma esnasında oluşturulmuş bulunan tablolar, makalenin kurgusuna malzeme olmanın ötesine pek geçemeyen, yarı işlenmiş bir durumda kalmaktan kurtarılamamıştır. Bu yarı işlenmiş tabloların, yeniden ele alınarak, genel nitelikte birer kantitatif ölçme aleti haline nasıl dönüştürülebileceğine ait metodu bulmak için birkaç yıl daha üzerinde çalışmak gerekmiştir. Bu çalışmanın sonuçları da ikinci makalede anlatılmıştır. Böylece kaçınılması mümkün olmayan tekrarları içeren iki makale doğmuştur. Bununla birlikte, ortak ve farklı yanları ile birlikte okundukları zaman daha iyi anlaşılabilir hale geldikleri için iki makaleyi ardarda vermeyi gerekli gördüm.

Farklı yorumlar elde edebilmek üzere değişik yollardan aynı malzemeyi sorgulamanın elde olmayan, istenmeyen bir tezahürü olarak ve tabiatıyla sınırlı kalan bu tekrar örneğinden biraz farklı, sonuçları bakımından çok daha kapsamlı bir diğer tekrar örneği birinci bölümde iktisadî dünya görüşü ile ilgili makalelerde, özellikle ilk ikisi arasında görülür. Buradaki tekrar ise belirlemekte ve temellendirmekte zorluk çekilen bir çerçeveye ulaşabilmek üzere, düşüncenin oluşum safhasında birbirinden farklı yolları deneme zorunluluğundan kaynaklanmıştır. Beş altı yıllık bir hazırlık aşamasından sonra bir iki yıl ara ile kaleme alınmış bulunan bu iki metinde aynı temel çerçeveyi belirleyebilmek üzere farklı giriş yolları inşa etmek gerekmiştir. Bu farklılıkları koruyup ortak çerçeveleri tekrar etmemek elbette mümkündü. Ancak hiçbir metni değiştirmeden, ilk yayınlandığı şekli ile verme ilkesine sadık kalmak için olduğu kadar, metodolojik bakımdan sonuca ulaşmakta izlenen mantıkî aşama ve zorlanmaları sonucu ile bir arada vuzuhla gösterebilmek için de aynen vermeyi tercih ettim.

Osmanlı yönetim elitinin iktisadî hayata bakışında istinat eder göründüğü *referans çerçevesi*, matematik ifade ile bir nevi zihnî *koordinat sistemi* bir

kere ortaya konulduktan sonra, aynı koordinat sisteminin değişik bağlamlarda tekrar edilmesi ise, artık bir meçhule ulaşmak için istemeyerek ödenen bir zorunlu bedel değil, aksine birer anlama ve açıklama unsuru halinde bilerek ve isteyerek kullanmaktan ibarettir. Ekonomiye ait düzenlemelerinde Osmanlı yönetim eliti kararlarını alırken eğer başvuru çerçevesi olarak bu koordinat sistemini oluşturan ilkelere göre hareket ediyorsa, ki öyle olduğu ortaya konulmaktadır, o takdirde bu düzenlemeler ve sonuçlarını incelerken o ilkelere ait koordinatın izleri ile karşılaşmak herhalde normal sayılabilecek bir beklentidir. Bir kısım tekrar da bu türdür; kitapta birinci bölümün diğer makalelerinde ve özellikle üçüncü bölümdeki makalelerin bazılarında bu tür tekrarların bolca örneği mevcuttur. Bu tekrarlardan kaçınmak için ya her türlü açıklama ve anlama kaygısını terk etmek, yahut da her konuda ayrı bir açıklama ve anlama modeli icat etmek gerekirdi. Bu alternatifin iki ucunu da aynı derecede anlamsız bulduğum için, yeri geldiği hallerde ve durumlarda bu tür tekrarları bir kenara bırakmayı değil, aksine birer açıklayıcı hipotez olarak açıkça belirtmeyi gerekli gördüm.

Bununla birlikte devletin ekonomi ile ilgili tutumunu ve kararlarını yönlendirmiş olduğunu düşündüğüm ilkelerden oluşan bu zihnî çerçeve ile Osmanlı sosyo-ekonomik dünyasını bütün manzaraları ile açıklamaya yeterli deva-ı küll türünden bir model bulmuş olduğum iddiasında olmadığımı da belirtmeliyim. Bulduğum çerçeve, klâsik diye nitelediğim dönemde, yani 19. yüzyıl öncesinde geçerli olan bir modeldir. Bu çerçevenin 19. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş parçalanmış olduğu birinci bölümün son makalesinde özetlenmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olup bitenlerin belirlenmesine ihtiyaç olduğu gibi, geçerli olduğu dönemdeki oluşumu ve etkinliği hakkında da bilinmesi gereken daha pek çok şey vardır. Modelin dinî, siyasî ve fikrî kaynakları tam olarak analiz edilebilmiş değildir. Osmanlı yönetim elitinin birkaç yüzyıl boyunca aynı zihnî çerçeveden hareketle ekonomiyi düzenlemeye neden devam ettiği de açıklanmaya muhtaçtır. Bu devamlılıkta onların zihnî dünyaları kadar, bir sosyal grup olarak oluşumundan kaynaklanan etkilerin sosyolojik analizi de zorunludur. Nihayet kapsamı itibarı ile bu çerçevenin etkisi devletin ekonomiyi biçimlendirmekte ve yönlendirmekteki gücü ile sınırlıdır. Eğer devlet aldığı kararlar, vücud verdiği kurumlar ve ilişkilerle ekonominin tümünü adeta *deus ex machina* olarak

belirleme gücüne sahip bulunsa idi, modelimizin açıklama kapsamı da aynı ölçüde eksiksiz olurdu. Ama durum böyle olmaktan uzaktır; ne kadar uzak olduğunu belirlemek üzere daha pek çok ampirik araştırmaya ihtiyaç vardır.

Yapılması gereken bütün bu çalışmaları yapılmış olanlarla karşılaştırdığım zaman, *Hac Yolunda Bir Karınca*'dan daha iyi bir durumda olmadığımı düşünmekten kendimi alamıyorum.

Koşuyolu, İstanbul
22.05.2000

Giriş Yerine

İKTİSAT TARİHİNİN TEMEL PROBLEMATİĞİ

İktisat tarihi *Sanayi Devrimi*'nin ürünlerinden biridir; ve disiplin olarak temel misyonu ve problematiği, varlığını borçlu olduğu bu büyük değişmenin, daha genel ifadesi ile "modern iktisadî büyüme"nin oluşumunu tasvir, tahlil ve mümkün olduğu ölçüde izah etmeye çalışmaktır.

Modern iktisadî büyümeyi hazırlayan değişmeler, tarihin belirli bir döneminde, belirli bir coğrafî bölgede, Osmanlı'nın çağdaşı ve onunla ilişki içinde bulunan Batı Avrupa'da doğdu. Bu değişmenin kaynağı nedir? Batı Avrupa'da ne/neler, nasıl oldu da bu büyük değişme tarih sahnesine çıktı? Bölgeyi ve dönemi dünyanın diğer bölgelerinden ve tarihin başka dönemlerinden ayıran belirleyici, kritik özellikler nelerdir? Bu özellikler hangi mekanizmalarla bu büyük değişmeye vücut vermişlerdir? Bu ve benzeri sorular, bu değişmenin az çok farkedildiği tarihten günümüze kadar tartışılıyor. Ancak kimse, bu sorulara nasıl cevap vermek gerektiğini tam olarak bilmiyor. Sayısız denecek kadar açıklama denemeleri var. Ama hiçbiri genel kabule mazhar bir açıklama modeli oluşturabilmiş değildir.

Bununla birlikte bu çok boyutlu, karmaşık değişmenin çeşitli unsurlarını tasvir düzeyinde tanıyoruz. Bu unsurların arasında en başta, deneysel tabiat bilimlerinin doğuşunu sağlayan 16-17. yüzyıllardaki *Bilim Devrimi* zikredilmelidir. Sanayi Devrimi'nin çıkışında ve başlangıç döneminde pek etkili olmadığı genellikle kabul edilmekle birlikte; bu devrimin iktisadî dönüşümü giderek hızlanan şekilde etkilediğinde kimsenin şüphesi yok. O kadar ki eğer modern deneysel tabiat bilimlerinin insanı heyecanlandıran gelişmeleri olmasa idi, modern iktisadî büyümenin sürdürülmesine imkân bulunamayacağına, tarihin daha önceki dönemlerinde görülen türden devrevîlikler (Cyclicity) içinde sıkışıp kalacağına da aşağı yukarı kesin gözü ile bakılıyor. Bununla birlikte aralarındaki ilişkinin tek yönlü olmadığı, her iki büyük değişmenin birbirini destekleyerek ilerledikleri de muhakkaktır.

Bir diğer unsur *Coğrafî Keşifler*'dir. Avrupa'da büyümekte olan nüfus ve üretim potansiyeline bu keşifler iki önemli desteği tam zamanında sağladı: Para ve pazar. Bu ikisi öylesine genişledi ki coğrafî keşifler öncesi ile sonrası arasında, zaman ilerledikçe netleşen bir fark oluştu.

Bilinen önemli değişmelerden biri de Batı Avrupa'da modern zamanların başlarından itibaren merkantilist iktisat politikalarının benimsenmesi ve siyasî-askerî gücü iktisadî boyutları ile birlikte düşünmenin kurumsallaştırılmasıdır. Sanayinin gelişmesinde merkantilist iktisat politikalarının oynadıkları rolü kimse inkâr edemez. Bu iktisat politikalarını benimseyip ısrarla, inatla yürütmeye çalışan modern millî devletlerin doğuşu ve gelişmesi de modern iktisadî büyümenin oluşumunu hazırlayan önemli faktörler arasındadır. Modern iktisadî büyümeyi açıklamaya çalışan düşünürlerin, başta Marx, Weber, Sombart, Gerschenkron, North, Kuznets ve Rostow olmak üzere, büyük çoğunluğu devletin etkin bir rol oynadığında ittifak ederler.

Devlet, yalnız merkantilist iktisat politikası ile değil, başka birçok faaliyeti ile de modern iktisadî büyümenin doğmasında derinden etkili olmuştur. Bilimi, coğrafî keşifleri destekleyerek kaynakların o alanlara yöneltilmesinde devletin önemli rolü vardır. Ama devlet, ekonomi üzerine birer yük olarak bindirdiği bürokrasi, ordu ve bunlara kaynak bulma yöntemi olarak vergi sistemi ile de ekonomiyi derinden etkilemiş ve modern iktisadî büyümeye doğru bir seri değişmenin önemli bir muharriki olmuştur. Devletin artan taleplerine cevap vermek üzere ekonomi üretim kapasitesini genişletmek zorunda kaldı. Artan üretim kapasitesi ile birlikte gelir bölüşümünün, tasarruf ve yatırımları arttırarak büyümeye daha çok katkıda bulunacak kesimlerin lehinde değişmesini sağlamada da devlet birinci derecede rol oynadı.

Devletin bütün bu rol ve faaliyetleri üzerinde, Batı Avrupa'da oluşmuş bulunan uluslararası ilişkiler sisteminin önemli görünen yönlendirici ve yoğunlaştırıcı etkileri olduğu da muhakkaktır. Gerçekten oldukça homojen nüfus kitlelerine dayanan ve monolitik olmaktan uzak iktidar yapıları ile az çok birbirine benzeyen bu devletlerin, hem birbirleri ile amansız yarışma ve rekabet içinde çatışmaları, hem de Greko-Latin kültürü ile Hristiyan dininin sağladığı ortak değerler zemininde yoğun iletişim ve dayanışma içinde kalan etkili sosyal grupları bünyelerinde barındırmaları, tarihte benzeri az bulunur özel bir ortam oluşturmuştur. Bu ortamın imkân verdiği iletişim ile rekabet/çatışma arasındaki hassas dengeye dayanan ilişki sisteminin devletler üzerinde, sözü edilen tutum ve faaliyetlerin hem yönünü, hem de yoğunluğunu belirlemede çok önemli etkileri olduğu da muhakkaktır.

Modern zamanların başlarından itibaren işlemeye başlayan bu mekanizmaların ve daha birçoklarının birkaç yüzyıl devam eden etkileşimi sonucunda 18. yüzyılın sonlarından itibaren insanın üretim ve tüketim gücünü sınırlandıran engelleri yavaş yavaş kaldırarak sınırsız büyümenin yolunu açmış olan bu sürecin, birkaç yüzyıl içinde, o zamana kadar kaydedilen değişmelerin tümünden daha derin ve hızlı bir değişme ile tarihi ikiye böldüğünde kimsenin şüphesi yoktur. Batı dünyasının iktisadî ve sosyal tarihi alanında yüzyılı aşan bir süreden beri yapılmış olan sayısız araştırmalar sayesinde, bu büyük değişmenin farklı manzaraları ve çeşitli mekanizmaları ile ilgili olup bitenlerin pek çok ayrıntılarını biliyoruz. Marx'tan Weber'e birçok klasik düşünürü uğraştıran bu konuda son 30-40 yılda yazılanların da sayısı oldukça kabarıktır. Bununla birlikte bu karmaşık süreci makul ve kabule şayan tatminkar bir teoriye sığdırabilmekten uzak bulunduğumuz da muhakkaktır. Çözülmesi zor bir bilmeceyi andıran ve belki de hiçbir zaman böyle bir teoriye kavuşturulamayacak olan bu problem sahası, iktisat tarihinin temel problematiklerinden biri olarak zihinleri meşgul etmeye devam etmektedir.

OSMANLI TARİHİNİN PROBLEMATİKLERİ

Türkler, 700 yıl önce Anadolu'nun Kuzey Batı ucunda küçük bir beylikten hareketle tarihin bildiği az sayıdaki büyük siyasî sistemlerden birini oluşturdular. Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı coğrafî alanın genişliği, hakimiyeti altına aldığı kültürlerin çeşitliliği ve yaşadığı sürenin uzunluğu bakımından hem Türk, hem de İslâm tarihinde rakipsiz olduğu gibi, dünya tarihinde de benzeri az olan bir büyük siyasî tecrübedir. Aynı bölgede daha önce kurulmuş olan Helen, Roma, Bizans, Pers, Sasanî gibi İmparatorlukların, yerini aldığı Bizans hariç, hepsinden daha uzun yaşama başarısını göstermiş bir büyük siyasî yapıdır.

Bu yapıyı inşa edenlerin onun için uygun gördükleri adı da biliyoruz: "Devlet-i aliyye-i ebed-müddet", yani "ebediyyen yaşayacak yüce devlet!" Bu iddialı adlandırmaya bakarak onun uzun ömürlü olmakta gerektiği kadar başarılı olamadığı da söylenebilir. Bununla beraber bulunduğu bölgeyi, rakiplerini ve yaşadığı tarih çağını hesaba katarak değerlendirdiğimiz takdirde, bu adın pek de ezbere verilmiş olamayacağını düşündüren önemli problematiklerle karşılaşırız.

Kuruluşunun 700. yılında geriye dönüp, Osmanlı tarihinin bilinen siyasî macerasını ana hatları ile hatırlarsak, bu tarihle uğraşanları uğraştırması gereken problematiklerin neler olduğu net şekilde ortaya çıkar.

Ancak bunları netlikle görebilmek için, önce uzun zamandan beri okul kitaplarında tekrarlana tekrarlana zihinlere yapışmış bulunan geleneksel dönemlendirmeyi bir kenara bırakmak ve Osmanlı tarihine bir bütün olarak bakmak gerekir.

Osmanlı tarihi hakkında tekrarlanagelen dönemlendirme malumdur: *Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme* ve *dağılma.* Bu beşli dönemlendirme bize bu tarihi vuzuhla yansıtmaktan çok, olup bitenleri biraz bulandıran ve anlamlandırmayı zorlaştıran bir kronolojik sınıflamadır. Daha çok askerî başarıları ve siyasî sınırların genişleme/daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır. Bu tempoların arkasındaki derinlikleri ise hiçbir şekilde yakalama şansı vermez. Daha isabetli ve derinlikleri kavramaya imkân verecek ayrıntılı bir dönemlendirmeye burada girmeden, sadece siyasî sınırların genişleme/daralma temposuna göre çok daha sade ve istikametleri vuzuhla teşhise yardım edecek nitelikte bir sınıflamayı, Osmanlı tarihini iki ana döneme ayırarak yapabiliriz.

Bu dönemlerin birincisi, Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyılın başlarındaki kuruluşundan 17. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık dört yüzyıl süren genişleme dönemidir. Bu süre boyunca Osmanlı Devleti, küçük veya geçici sayılabilecek birkaç istisna dışında, hiçbir önemli yenilgi tanımadı. Başlangıçtan 16. yüzyılın ortalarına kadar çok hızlı, sonra giderek yavaşlayan tempo ile bu genişleme 17. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Yavaşlamayı bazen tarihçiler gereğinden fazla büyütüp, Osmanlıların hayatiyet kaybı ile eş anlamlı sayarlar; oysa *exponantiel,* yani geometrik büyümenin hemen bütün örneklerinde rastlanan evrensel bir olgudan öte bir anlam taşımaz bu yavaşlama. Burada önemli olan, Osmanlı Devleti'nin 1350'li yıllarda ayak bastığı Avrupa kıtasında, 300 yıldan fazla süren zorlu, kararlı ve karşı konulamaz şekilde genişlemesidir. Bu genişlemenin gerçekleştiği döneme, karşı kamptan, yani Avrupa açısından bakarsak görünen şudur: Avrupa 1300 yıllarında henüz gerçekleştirdiği ticaret devriminden başlayarak birbirini izleyecek bir seri değişme ile harekete geçmek üzere bulunduğu bir çağın eşiğindedir. Nüfus artışı, kıta-içi kolonizasyon, Rönesans, Reform, denizaşırı hareketlenme ve büyük coğrafî keşiflerle kendi kabuğunu çatlatarak dünyaya hakim olma yoluna koyulmuş Avrupa, Hristiyan Avrupa, kendi ana kıtasında, rakip dinin

bayrağı ile gelip yerleşen Asyalı bir soyun hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Buna engel olmak ve Türkleri kıtadan kovmak için Avrupa'da icraya konulan projeleri, ittifakları, seferleri, yayınları ve faaliyetleri burada saymaya ne gerek, ne de imkân var. Daha başlangıçtan beri kaynaklarla alakalı denge kesin olarak Avrupa'nın lehinde idi: Nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından Avrupa, Osmanlı'nın asgari 4-5 katı büyüklükleri kontrol ediyordu ve buna rağmen Osmanlı Türkiyesi, kıta içinde yüzyıllar süren bir genişlemeyi sürdürebilmiş ve yaklaşık bir milyon km²'lik bir bölümünü, yani kıtanın % 10'unu kontrolü altına almayı başarmıştı. Bu, inanılması ve anlaşılması zor başarıya nasıl ulaştılar? Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "birinci problematik" budur, ve henüz bütün unsurları ile analiz edilebilmiş değildir. Bu genişlemeyi tek kelime ile "mucizevî" diye nitelemek gerekir.

Osmanlı genişlemesi 1683'te II. Viyana kuşatması ile başlayan ve müttefik Avrupa'ya karşı 15 yıl süren savaşta durdurulmuş ve tersine bir trendi ifade eden ikinci dönem başlamıştır. Bu, Avrupa kıtasında geri çekilmenin tarihidir.

Birinci dönemde bütün parametreleri ile Osmanlı Türkiyesi'nin 4-5 misli büyüklükleri kontrol etmekte olan Avrupa, bu dönemde imkânlarını birkaç misli daha arttırmış ve fiilen dünyaya hakim olmaya başlamıştır. Avrupa, işte bu dönemdedir ki, insanlığın tarihini 10.000 yıldan beri benzeri görülmemiş şekilde ikiye bölen büyük bir dönüşümü gerçekleştirmiştir: *Sanayi Devrimi*. Kısaca ifade edersek "modern iktisadî büyümeyi" başlatmıştır. Avrupa bu büyük dönüşüm ile kontrol ettiği kaynakları, (nüfus, üretim hacmi, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi) inanılmaz ölçülerde arttırmaya başlamış ve aradaki mesafeyi hızla açmıştır. İşte bu devleşmiş Avrupa karşısında Osmanlı, kıtadan geri çekilmeye başlamış, ama temposu son derece yavaş olmuştur. Viyana'nın kuşatıldığı 1683 yılından imparatorluğun sona erdiği 1922 yılına kadar geçen süre 239 yıldır. Daralmanın ortalama hızı yıllık 4.000 km² civarındadır. Aynı sahanın fethi, genişleme döneminde (1354-1683) 329 yılda gerçekleşmiştir ki bunun da yıllık ortalaması 3.000 km² kadardır. Gidiş ve dönüş hızları arasındaki fark %25-30 civarındadır. Ama ilerlerken karşı kampı oluşturan Avrupa'ya oranla dönüşte birkaç misli daha büyümüş, adeta devleşmiş bir Avrupa vardır. Bu sebepten, bu daralmayı da, birinci dönemdeki genişleme derecesinde, hatta bir bakıma ondan daha başarılı saymak gerekir. Zira bu adım adım geri çekilmenin arkasında anlaşılması, açıklanması ve inanılması kolay olmayan muazzam bir diren-

menin gücü vardır. Bu da Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "ikinci problematik"tir ve henüz bütün unsurları ile analiz edilebilmiş değildir. Geri çekilmedeki bu yavaşlığı da "mucizevî" diye nitelemek gerekir.

Osmanlı sistemi, onu inşa edenlerin adını koyarken düşündükleri gibi, hayatını ebedîleştirmeyi başaramadı. Ama yerli ve yabancı, eski ve yeni pek çok gözlemcinin 18. yüzyıldan beri yıkıldı, yıkılacak diye beklediği, 19. yüzyıldan itibaren "hasta adam" ilan edilen bu yapının dağılması pek de kolay olmadı. Dünyaya hakim olmakta devasa mesafe almış bulunan Avrupa karşısında Osmanlı İmparatorluğu, açıklanması kolay görünmeyen bir direnç göstererek, I. Dünya Savaşı'na kadar ayakta kalmayı başarmakla kalmamış, üstelik bu savaşa da etkin şekilde katıldıktan sonra, aralarında bulunduğu ittifak cephesi ile birlikte, yalnız kendisini değil, kimsenin yıkılacağını düşünmediği ve beklemediği Avusturya, Alman ve Rusya imparatorluklarını da silip süpüren bu cihanşümul tarihî deprem ile ancak sona ermiştir. Onun içindir ki daralma dönemine de başarılı, hatta birincisinden daha başarılıdır, diyebiliyoruz. Bu ikinci dönemde modern iktisadî büyümeyi gerçekleştirmiş bulunan rakiplere karşı, üstelik bu büyük değişmeyi gerçekleştirmeden direnebilmiş olması onun mucizevî başarı niteliğini azaltan değil, aksine arttıran bir etken olarak kabul edilmelidir.

Osmanlı sistemi neden Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiremedi ve buna rağmen bu kadar uzun süre direnmeyi nasıl başardı? Bu da, Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "üçüncü önemli problematik"tir.

Üç kademe halinde ortaya çıkan bu problematikler, tek disiplinli tarih monografileri ile çözülemeyecek çetin meselelerdir. Ancak bu monografik çalışmalar, birer kutup yıldızı gibi bu problematiklerden biri veya diğerinin yönlendirmesi ile vücuda getirilirse, Osmanlı sisteminin işleyişi, mekanizmaları ve çeşitli meydan okumalar karşısındaki değişme eğilimleri hakkında bunların sağlayacakları bilgi birikimi sonucunda imkân dahiline girecek disiplinlerarası sentez çalışmaları ile çözüm denemeleri söz konusu olabilir.

Bu kitapta yer alan çalışmaların önemli bölümü de bu problematiklerden üçüncüsü, yani Osmanlı sisteminin modern iktisadî büyüme karşısındaki konumu, potansiyelleri ve tutumu ile ilgili olmak üzere yapılan araştırmalardır. Bunlar Osmanlı dünyasının modern iktisadî büyümeye neden katılamamış olduğuna dair kesin ve net cevaplar ihtiva etmez. Bazı hallerde bu izlenimi veren üslup ve ifadelere rastlanırsa bunlar, daha çok araştırmaya ve düşünmeye, yahut eleştiriye davet gibi yorumlanmalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM
İKTİSADÎ DÜNYA GÖRÜŞÜ

1

Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 14-16. yüzyıllardaki tedricî inkişafı içinde teşekkül eden ana vasıfları ile "klasik" diye nitelenen hüviyetinde, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar köklü bir değişiklik geçirmeden yaşadı. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek hızlanan değişmelerle, bu "klasik" diye nitelenen hüviyetinin birçok unsurları ortadan kalktı; buna karşılık birçok yeni unsurlarla beslenen yeni ve değişik bir hüviyet tebellür etmeye başladı.

Burada, Osmanlı iktisadî dünya görüşünden bahsederken, bu son değişme dönemine takaddüm eden, yani 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar süren safhasındaki "klasik" diye nitelediğimiz Osmanlı sistemini göz önünde tutacağız. Sistemin, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren uğradığı değişme ise, ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

Klâsik Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamı ile bir iktisat politikasından, muhtevası, hedefleri ve devlet organizasyonunda münhasıran bu işle görevli organların varlığı bakımından bahsetmek kolay değildir. Devlet, bir çok iktisadî fonksiyonlar görmekte ve bu faaliyet esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte idi. Ancak bu fonksiyon ve hedefler, hiçbir zaman sırf iktisadî bir mahiyet göstermez, ekseriya siyasî, dinî, askerî, idarî veya malî hedef ve düşüncelerle iç içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu. Bunun açık bir belirtisi, iktisadî mahiyette kararları alan veya uygulayan organların bürokrasi içindeki fonksiyonları itibarı ile tamamen iktisat-dışı alanlarda görevli olan organlar olmasıdır. *Kazasker, Kadı, Defterdar, Darphane Nazırı, Gümrük Emini, Divan Beylikçisi,* ilh. gibi görevlilerin baş-

ka fonksiyonları arasına serpiştirilmiş olan iktisadî kararlar, bir tür yan ürün niteliğinde idi.

İktisadî fonksiyonların, bürokratik organizasyonda belirli bir organı olmadığı gibi, toplum içinde de, iktisadî olaylar, diğer sosyal ilişki ve kurumların denizinde erimiş halde bulunur ve farklılaşmış belirgin bir nitelik göstermezdi. Din, siyaset, ahlak, aile, cemaat, tarikat ilişkilerinin karmaşık yumağı içinde, sırf iktisadî ilişkileri ayıklamak, çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar zordur. Bu durum, yalnız Osmanlı toplumuna özgü de değildir. İktisadî ilişkilerin, iktisadî olayların, diğer toplumsal ilişkilerin karmaşık dokusundan farklılaşarak bağımsız bir hüviyet kazanması ve o hüviyeti ile bilimin ve politikanın konusu haline gelmesi toplumlar için oldukça yeni bir olgudur.

Modern zamanlarda, parasal ilişkilerin, pazar ilişkilerinin giderek genişlemesi ve derinleşmesi sonucudur ki, iktisadî olaylar diğer toplumsal ilişkilerden bağımsız bir hüviyet kazanma imkânı bulabilmiştir.

Klâsik Osmanlı sisteminde, iktisadî olay, iktisadî fonksiyonlar ve bu fonksiyonları görmekle görevli uzmanlaşmış organlar henüz teşekkül etmemiş olmakla beraber, toplumun bir iktisadî hayatı mevcut idi ve devlet faaliyetlerinin, bu hayatı az veya çok etkileyen çeşitli yönleri vardı. Toplumun iktisadî hayatını etkilemiş olan bu devlet faaliyetlerinde, acaba uzun vade boyunca değişmeden kalmış, belirli unsurlar var mı idi? Yahut, klâsik diye nitelenen Osmanlı hüviyetinin, iktisadî hayatı az veya çok etkilemesi mümkün belirli ilkelerini tespit etmemiz mümkün müdür? Eğer böyle ilkeler tespit edebilirsek, Osmanlı iktisat tarihinin değişen ve değişmeden kalan bölümleri arasında belirli ilişkiler kurmamız mümkün olabilir. Yine bu ilkeler sayesinde, iktisadî hayatla alakalı çeşitli ve bazen çelişkili olan kararların sebeplerini daha kolay anlayabileceğimiz gibi, gündelik hayatın türlü dağınıklığı içinde kaybolmadan, bütünü ile ekonominin nasıl bir seyir takip etmiş olduğunu görmemiz de mümkün olabilir. Bu ilkelerin bize sağlayacağı faydayı, onları mesela yerçekimi kanununa benzeterek daha kolay ifade edebiliriz. Yerçekimi kanununu bilmediğimiz müddetçe, havaya atılan her cismin kendine özgü biçimde değişik hızlarda düştüğünü, hatta bazı cisimlerin (balon, uçurtma gibi) düşmelerini gerektiren herhangi bir etken bulunmadığını zanneder, düşme olayında belirli bir düzen olmadığını düşünürüz. Ama çekim kanununu keşfettikten sonra, bütün bu karmaşanın son bulduğunu görür; düzensiz zannettiğimiz düşme olayının çok kesin bir düzen içinde cereyan ettiğini anlarız.

Osmanlı iktisat tarihinde, devletin ekonomi üzerindeki etkileri bakımından birbirine benzemeyen, hatta çelişen eğilimlerin, uygulamaların, bu şekilde bir düzenlilik içinde kavranılmalarını sağlayan unsurları tespit edebilirsek, anlamsız veya anlaşılmaz görünen birçok uygulamayı ve olguyu anlamamız, yorumlamamız mümkün olur.

Bu ilkelerin açıklayıcı rolü, şüphesiz devlete ait faaliyetlerin en geniş anlamı ile ekonomi üzerindeki etkileri ile sınırlıdır. Devlet, ekonomiyi kökten değiştirecek bir güce sahip olsa idi; bu ilkeler bize, ekonomiyi tümü ile açıklamamıza yetebilirdi. Ama devletin ekonomi üzerindeki etkisi, türlü engeller yüzünden gayet sınırlı kalmaktadır. Bu sınırlılık ölçüsünde, tespit edeceğimiz ilkelerin açıklayıcılık değeri de belirli sınırlar içinde düşünülmelidir.

Osmanlı Devleti'nin iktisadî hayatla alakalı kararlarında 1500 ile 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve *Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü*'nün temel unsurları arasında sayılması gereken başlıca üç ana ilke tespit etmekteyiz. Bunlar *iaşe* (provizyonizm), *gelenekçilik* (tradisyonalizm) ve *fiskalizm*'dir.

İAŞE (PROVİZYONİZM) İLKESİ

İktisadî faaliyete ve bu faaliyetten doğan mal ve hizmetlere başlıca iki açıdan bakmak mümkündür. Mal ve hizmetleri pazarda satmak ve kâr etmek üzere satın alan veya üretim yapanların açısından iktisadî faaliyetin amacı, kısaca kâr etmekten ibarettir. Alıcı veya üreticiler, mümkün olduğu kadar ucuza mal etmek ve mümkün olduğu kadar pahalı satmak için iktisadî faaliyette bulunurlar. Buna karşılık bu mal ve hizmetleri kullanmak üzere üreten veya satın alanlar, yani tüketiciler açısından iktisadî faaliyetin amacı, mal ve hizmetlerin, tam tersine, mümkün olduğu kadar ucuz, kaliteli ve bol bulunmasını sağlamaktır. Üretici için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi, birinci derecede önem taşımaz; onun için önemli olan, pahalı satmak ve çok kâr etmektir. Çok kâr etmek için çok mal satmak bazen iyi olmakla beraber, ekseriya kötüdür; çünkü malın bolluğu fiyatı düşürülebilir ve bu sebepten kârı azaltabilir. Tüketici için ise, bolluk ve ucuzluk hemen daima arzulanan bir hedeftir.

İaşe ilkesi, iktisadî faaliyete bu iki açıdan, ikincisi, yani tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre, iktisadî faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin,

mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir.

Bu ilkenin iktisadî politika temeli olarak uzun süre yaşamasını sağlayan objektif şartları, kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a. Ekonomide genel olarak verimlilik (prodüktivite) düşüktür ve arttırılması son derece zordur.

b. Mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği arttırıcı olmaktan çok, düşürücü etki yapması çok daha kuvvetli bir ihtimaldir.

c. Ulaştırma çok zor ve pahalıdır.

Başlıca bu üç şartın geçerli olduğu bir çağda toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için, iktisadî hayatı düzenlemekte iaşe ilkesine dayanmak zorunlu idi. Onun içindir ki, iaşe ilkesi, Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek üzere Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş bulunmakta idi.

Malların ilk üreticiden nihai tüketiciye intikal edinceye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan bu müdahaleciliği şöyle özetleyebiliriz:

Ziraatte, mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi, orta büyüklükte aile işletmesi idi. Toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedefti. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere Devlet, ziraî toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. Mîrî adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılır; alımı ve satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakfedilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi. Çiftçilerin, ziraî üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı işlemeden tutmalarına, yahut terkederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine izin verilmezdi.

Bu tedbir ve düzenlemelerle en yüksek düzeyde gerçekleşeceği düşünülen ziraî üretimin başlıca tüketim bölgesi *kaza* idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda *kaza*, merkezinde 3.000-20.000 arasında bir nüfusu barındıran şehir veya kasaba ile etrafındaki köylerden müteşekkil 40-60 km. çapında bir alanı

kapsardı. Ziraî üretim, herşeyden önce bu alanın ihtiyaçlarını gidermek zorunda idi. Bu ihtiyaç karşılanmadıkça üretimin kaza dışına aktarılmasına izin verilmezdi.

Ziraî üretimden gelen gıda maddeleri ile hammaddeleri kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak kasaba esnafının tekelinde idi. Üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere devlet, her mal ve hizmeti üretmek üzere ayrı *loncalar* halinde örgütlediği bu esnafları, ziraatte çiftçi işletmelerinde olduğu gibi, belli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki işyerlerine veya dükkânlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tâbi tutardı.

Bu şekilde örgütlenen esnafların faaliyeti ile kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan üretim, ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeye tahsis edilir, geri kalan bölümü de imparatorluğun merkezi olan ve nüfusu 500.000'i aşan İstanbul'a sevkedilmek üzere tüccara teslim edilirdi.

Bütün bu kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan malların da İmparatorluk içinde ihtiyacı olan bölge ve şehirlere, belirli iç gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından götürülmesine izin verilirdi.

Yurt içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa, onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi. Görülüyor ki iaşe ilkesine dayanan iktisadî politika için ihracat, üretim faaliyetinin hedefi değildir. Üretimin hedefi yurt içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke bakımından hemen hiçbir değeri kalmayan, iktisadî deyimi ile marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda gösterirdi. Hangi maldan, ne miktarda ihracat yapılacağı, her seferinde özel bir izinle belirlenir, ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınırdı.

Buna karşılık ithalatın, hiçbir tahdide tabi tutulmadan serbestçe yapılmasına müsaade edilirdi. Çünkü, ithalat, yurt içinde ihtiyaç duyulan, ama ya hiç üretilmeyen veya az miktarda üretilen malların getirilmesi anlamında, iaşe ilkesine göre arzu edilen bir faaliyetti. İktisadî deyimi ile marjinal faydası çok yüksek olan malların ülke pazarına girmesini sağladığı için, ithalat kolaylaştırılır, hatta teşvik edilirdi.

İaşe ilkesine dayanan bu iktisat politikası, dış ticarette ihracatı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliği ile, günü-

müzün himayeci iktisat politikalarına hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir. Dış ticarette yabancılara tanınan kapitülasyonların da, bu hüviyetten kaynaklanan önemli kurumlardan biri olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

GELENEKÇİLİK (TRADİSYONALİZM) İLKESİ

Toplumun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmekte olan iaşe ilkesi, kaynağını objektif şartlardan almakta idi. Kaynağını oluşturan objektif şartlar ve hizmetinde olduğu amaçlar çok uzun süre boyunca değişmeden kaldığı için iaşe ilkesi, iktisadî hayata biçim veren düzenlemelerin temeli olmaya birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve öylesine yerleşmiştir ki ikinci bir ilkenin de doğmasının başlıca âmilleri arasında bulunmuştur.

Gelenekçilik, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir.

Ziraat, esnaflık ve ticarette iaşe ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ile tüketimin dengede tutulmasıdır. Dengenin bozulması halinde bunalıma düşme tehlikesi daima mevcuttur. Korkulan asıl tehlike kıtlıktır. Üretimin geçimlilik (subsistence) düzeyinin etrafında dalgalandığı, endüstri öncesi ekonomilerde yaygın olan bu tehlike Osmanlı ekonomisi için de geçerli idi. Üretimde küçük bir düşme veya tüketimde küçük bir artış, mevcut ulaşım imkânlarının yetersizliği karşısında kolayca kıtlığa dönüşebilirdi. Onun içindir ki, tüketimi arttıracak nitelikteki değişme eğilimleri sürekli olarak kontrol altında tutulurdu. *Men-i israfat* (somptuary laws) diye bilinen ve amacı lüks tüketimin sınırlandırılmasından ibaret görünen yasaklamaların önemli bir kaynağı budur. Dengenin korunmasında yalnız tüketimin değil, üretimin de kontrol altında tutulması gerekiyordu. Ekonomide ihtiyaç duyulan zorunlu ithalatı sağlayacak kadar bir üretim fazlası dışında, herhangi bir mal veya hizmette üretim fazlası görülmesi de arzuya şayan değildi. Çünkü emek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarların kolayca arttırılmadığı bir ekonomide, belirli bir mal veya hizmetin üretimini arttırmak için gerekli olan ilave emek ve kapitali, diğer alanlardan çekip o mal veya hizmeti üreten sektöre kaydırmakla mümkündü. Bu ise,

emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve ziraî işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadî politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.

İktisadî hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat idi. Ama şeriatın açık şekilde düzenlemediği, içine almadığı, herhangi bir çözüm yolu göstermediği ve/veya yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahların devlet başkanı sıfatı ile çıkardığı *kanunname* denilen kurallar bunların başında gelir. Bundan başka mahallî örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de mevcuttu. Kanunnamelerle örf ve adetler, şeriatın dışında olmakla beraber ona aykırı olmamak şartı ile yürürlüğe girmiş olduğu için, uyulması zorunlu olan kurallardı. Hukukun kaynağı olarak şeriatın ve yetkili dinî otorite tarafından şeriate uygunluğu kabul ve tasdik edilen kanun ve örflerin vücut verdiği bütün bu düzenlemeler manzumesinde gelenekçilik sıkı şekilde riayet edilen bir ilke niteliğinde idi. İktisadî hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere "kadîmden olagelene aykırı iş yapılmaması" şeklindedir. Kadim olan nedir? sorusuna bir kanunnamede "Kadîm odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz" diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir.

İktisadî hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilafların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişmenin hiç olmadığını söylemek de gerçeğe uygun değildir.

Herşeyden önce geleneğin kendisi yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Belirli bir ihtilafın çözülmesinde başvurulan temel ilke hüviyeti ile gelenek bir ölçü, bir dayanak, bir başvuru sistemi idi, bunda şüphe yoktur. Ama, bu sistemin muhtevasına ait unsurların bütün ayrıntıları ile doğması ve yerleşme-

si çeşitli faktörlerin karmaşık etkileşimi ile zaman içinde yavaş yavaş oluşan bir sonuç, daha doğrusu bir süreç idi. Bu sürecin oluşumunu etkileyen çeşitli faktörlerin arasında özellikle etkili olmuş bulunan biri vardır ki oynadığı rolün önemi ve sürekliliği ile, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün diğer bir ilkesi olmak statüsünü kazanmıştır.

FİSKALİZM İLKESİ

Devletin iktisadî hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke fiskalizm'dir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısmaya yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman, harcamaları kısma yönündeki faaliyetler netice itibarı ile, gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı veya negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizmin içinde mütalaa etmek lazımdır.

İktisadî kararları alırken devletin, bir yandan gelirleri yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikleri altında tavrını belirlemesi olarak özetleyebileceğimiz fiskalizm, Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nü ve bu görüşün yönlendirdiği iktisadî hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmekte diğer iki ilke ile bir arada bulunarak etkili bir rol oynamıştır.

Fiskalizm, gelirleri yükseltme konusunda çeşitli zorluk ve sınırlamalara maruzdu. Başlıca iki gruba ayırabileceğimiz bu zorluklar şunlardır:

A. Ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar:

a. Verimlilik ve dolayısı ile üretim düzeyi düşüktür ve uzun vadede yükseltilmesini sağlamak ne mümkündür, ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır.

b. Ulaştırma zor ve pahalıdır.

c. Üretimin pazarda satmak üzere yapılan bölümü düşüktür, yani parasal ilişkiler sınırlıdır.

emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve ziraî işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadî politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.

İktisadî hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat idi. Ama şeriatın açık şekilde düzenlemediği, içine almadığı, herhangi bir çözüm yolu göstermediği ve/veya yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahların devlet başkanı sıfatı ile çıkardığı *kanunname* denilen kurallar bunların başında gelir. Bundan başka mahallî örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de mevcuttu. Kanunnamelerle örf ve adetler, şeriatın dışında olmakla beraber ona aykırı olmamak şartı ile yürürlüğe girmiş olduğu için, uyulması zorunlu olan kurallardı. Hukukun kaynağı olarak şeriatın ve yetkili dinî otorite tarafından şeriate uygunluğu kabul ve tasdik edilen kanun ve örflerin vücut verdiği bütün bu düzenlemeler manzumesinde gelenekçilik sıkı şekilde riayet edilen bir ilke niteliğinde idi. İktisadî hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere "kadîmden olagelene aykırı iş yapılmaması" şeklindedir. Kadim olan nedir? sorusuna bir kanunnamede "Kadîm odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz" diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir.

İktisadî hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilafların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişmenin hiç olmadığını söylemek de gerçeğe uygun değildir.

Herşeyden önce geleneğin kendisi yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Belirli bir ihtilafın çözülmesinde başvurulan temel ilke hüviyeti ile gelenek bir ölçü, bir dayanak, bir başvuru sistemi idi, bunda şüphe yoktur. Ama, bu sistemin muhtevasına ait unsurların bütün ayrıntıları ile doğması ve yerleşme-

emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve ziraî işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadî politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.

İktisadî hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat idi. Ama şeriatın açık şekilde düzenlemediği, içine almadığı, herhangi bir çözüm yolu göstermediği ve/veya yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahların devlet başkanı sıfatı ile çıkardığı *kanunname* denilen kurallar bunların başında gelir. Bundan başka mahallî örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de mevcuttu. Kanunnamelerle örf ve adetler, şeriatın dışında olmakla beraber ona aykırı olmamak şartı ile yürürlüğe girmiş olduğu için, uyulması zorunlu olan kurallardı. Hukukun kaynağı olarak şeriatın ve yetkili dinî otorite tarafından şeriate uygunluğu kabul ve tasdik edilen kanun ve örflerin vücut verdiği bütün bu düzenlemeler manzumesinde gelenekçilik sıkı şekilde riayet edilen bir ilke niteliğinde idi. İktisadî hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere "kadîmden olagelene aykırı iş yapılmaması" şeklindedir. Kadim olan nedir? sorusuna bir kanunnamede "Kadîm odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz" diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir.

İktisadî hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilafların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişmenin hiç olmadığını söylemek de gerçeğe uygun değildir.

Herşeyden önce geleneğin kendisi yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Belirli bir ihtilafın çözülmesinde başvurulan temel ilke hüviyeti ile gelenek bir ölçü, bir dayanak, bir başvuru sistemi idi, bunda şüphe yoktur. Ama, bu sistemin muhtevasına ait unsurların bütün ayrıntıları ile doğması ve yerleşme-

si çeşitli faktörlerin karmaşık etkileşimi ile zaman içinde yavaş yavaş oluşan bir sonuç, daha doğrusu bir süreç idi. Bu sürecin oluşumunu etkileyen çeşitli faktörlerin arasında özellikle etkili olmuş bulunan biri vardır ki oynadığı rolün önemi ve sürekliliği ile, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün diğer bir ilkesi olmak statüsünü kazanmıştır.

FİSKALİZM İLKESİ

Devletin iktisadî hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke fiskalizm'dir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısmaya yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman, harcamaları kısma yönündeki faaliyetler netice itibarı ile, gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı veya negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizmin içinde mütalaa etmek lazımdır.

İktisadî kararları alırken devletin, bir yandan gelirleri yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikleri altında tavrını belirlemesi olarak özetleyebileceğimiz fiskalizm, Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nü ve bu görüşün yönlendirdiği iktisadî hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmekte diğer iki ilke ile bir arada bulunarak etkili bir rol oynamıştır.

Fiskalizm, gelirleri yükseltme konusunda çeşitli zorluk ve sınırlamalara maruzdu. Başlıca iki gruba ayırabileceğimiz bu zorluklar şunlardır:

A. Ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar:

a. Verimlilik ve dolayısı ile üretim düzeyi düşüktür ve uzun vadede yükseltilmesini sağlamak ne mümkündür, ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır.

b. Ulaştırma zor ve pahalıdır.

c. Üretimin pazarda satmak üzere yapılan bölümü düşüktür, yani parasal ilişkiler sınırlıdır.

Objektif diye nitelediğimiz bu şartlar devletin ekonomiden nakden (para olarak) alabileceği payı çok sınırlı bir düzeyde tutuyor ve arttırılmasını son derece zorlaştırıyordu. Devletin ekonomiden aldığı payı arttırabilmek için bu şartların değişmesi veya değiştirilmesi gerekirdi.

Bu şartların ilk ikisini değiştirmek fevkalade zor ve esas itibarı ile teknolojik değişmelere bağlı idi; devletin veya herhangi bir örgütün bilinçli arzu ve müdahalesi ile kolayca başarılabilecek nitelikte değildi. Devletin müdahale ederek değiştirebilmesi mümkün görüneni, üçüncü maddede gösterilen "parasal ilişkiler"di. Burada ise ikinci zorluk grubu karşımıza çıkar:

B. Ekonominin sübjektif şartlarından doğan zorluklar:

a. İaşe ilkesi ile gelenekçiliğe dayanan düzenlemeler dünyası, parasal ilişkilerin, yani ticaret ve mübadele alanının genişlemesini sınırlandırmakta idi. Daha doğrusu bu iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir denge ve ahenk kurulmuştu. Bu denge ve ahengi ilkelerde veya parasal ilişkilerdeki bir değişme bozabilir ve buhrana yol açabilirdi. Bu sebepten, sistemin bu iki ucu arasındaki denge korunmakta ve dolayısı ile parasal ilişkileri hızla genişletecek bir değişmeye meydan verilmemekte idi.

b. Parasal ilişkilerin genişlemesi, yalnız bu ekonomik dengeyi değil, aynı zamanda sosyal-siyasal düzen ve hiyerarşiyi de bozabilecek, yeni ve etkili bir sosyal zümrenin doğması ve gelişmesi ile sıkı sıkıya alakalı idi. Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, mübadele hacmi genişledikçe, toplum içinde ticaret ile uğraşanlar güçlenecek, büyüyecek ve zenginleşecekti. Kısaca ifade edersek böyle bir zümrenin doğması ile ekonomide parasal ilişkilerin genişlemesi arasında karşılıklı birbirini besleyen bir ilişki vardı. Böyle bir zümrenin doğması sosyal-siyasal dengeyi sarsabileceği için arzuya şayan değildi. Bu tavrın en tipik göstergesi *narh* adı ile tespit edilen fiyatların kontrolünde gösterilen titizliktir. Fiyatlar o şekilde tespit edilirdi ki, mübadele ile uğraşan esnaf ve tüccar gibi zümrelere tanınan normal kâr haddi %5 ilâ %15 arasında değişir, daha yüksek düzeyde kâr sağlamak sıkı ceza tehdidi altında tutularak engellenirdi. Bu derecede düşük bir kâr oranı ile sermayeyi büyütme imkânı çok sınırlı idi. Ekonomide faiz haddi, normal olarak bu haddin epey üzerinde olarak, %15-25 arasında olduğu için, mevcut nakdî (parasal) sermayenin ticaret ve esnaflık sektörüne kayması imkânı son derece kısıtlı idi. Bu faiz haddi ile sermayenin girebileceği alanlar yüksek gelir sa-

hibi askerî zümre mensuplarının tüketim veya yönetim giderlerini karşılamak üzere talep ettikleri kredilere inhisar ederdi. Nitekim 17-18. yüzyıllarda kredi ilişkisi ile alakalı belgeler içinde en büyük çoğunluğu bu tür krediler oluşturmakta, esnaflık ve ticaret sektörüne yönelik kredi ilişkilerine pek az rastlanmaktadır.

Fiskalizm, aşılması zor görünen bu sınırlar içinde sıkışıp kaldığı için bir yandan, gelirleri arttırmaktan ziyade azaltmamaya ve harcamaları kısmaya matuf iki yönlü bir seri tedbirleri uygulama alanına sokmaya çalışmış, diğer yandan da hapsedildiği sınırların aşılmazlığı ölçüsünde öylesine derinleşerek sertleşmişti ki, neticede Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nü her türlü iktisadî faaliyete sadece getireceği vergi geliri açısından bakacak ve onun ötesini giderek daha az idrak edebilecek derecede *fiskosantrik* hale getirme eğilimine girmiştir. Ancak bütün bu eğilim ve gayretlerinde diğer iki ilke ile sürekli dengelenme ve etkileşim içinde fiilî muhtevasını kazanmış olduğunu da hemen eklememiz gerekir.

SONUÇ

Osmanlı iktisadî dünya görüşü işte bu üç ilkenin zamana, bölge ve sektörlere göre değişen oranlarda birleşmelerinden meydana gelen bir nevi "üçlü koordinat sistemi" içinde kimliğini kazanmış ve bu kimliği ile iktisadî hayatı yönlendiren düzenlemeler dünyasına vücut vermiştir.

Osmanlı iktisadî düzenlemeler dünyasında anlaşılması, açıklanması ve özellikle birbiriyle telifi hiç de kolay görünmeyen mîrî toprak rejiminden narh uygulamasına, kapitülasyonlardan devlet tekellerine, esnaf örgütlerinden ithalat rejimine kadar pek çok uygulama ve manzarayı, bu üç ilkenin oluşturduğu referans sistemine dayanarak analiz ettiğimiz zaman, nasıl anlamlı ve açıklanabilir hale getirebileceğimizi gösteren ayrıntılı inceleme ayrı bir yazının konusu olacaktır.

2

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi

GİRİŞ

Osmanlı tarihinin iktisadî ve sosyal manzaraları üzerindeki araştırmaların sayısı hızla artmaktadır. Artan araştırmaların yeni verilerle zenginleştirdiği bilgi stokumuz büyüdükçe, daha önce varlığından bile haberdar olmadığımız yeni şeyler öğrenmekle kalmıyor, aynı zamanda eski bilgilerimizdeki yanlışları düzeltiyor ve daha önemli olarak, açıklamakta zorluk çektiğimiz birçok problemi de çözme imkânını buluyoruz. Ancak, gelişmeye yeni başlayan her bilgi alanında olduğu gibi, yeni verilerle zenginleşen bilgi stoku, eski problemlerin bir bölümünü çözmeye imkân verirken, çözülmesi daha çetin yeni birtakım problemler yaratmaktan da geri kalmamaktadır.

Bu yeni problemlerin bir bölümü yeni verilerle çözülebilecek türden problemlerdir ve onlar için yapılacak şey, bu yeni verileri bulmak üzere araştırmalarımızı genişletmeye devam etmekten ibarettir. Osmanlı iktisadî ve sosyal tarih araştırmalarında, son yıllarda kaydedilen hızlı artışa rağmen, muazzam Osmanlı arşiv kaynaklarının henüz %1'inin bile tam olarak değerlendirilememiş olduğunu düşünürsek, gelecekte çözülebileceği ümidi içinde, birçok problemin varlığına şimdilik katlanmamız, hatta bunları, araştırmalarımızı hızlandırıcı birer merak kaynağı olarak sempati ile karşılamamız gerekiyor.

Ancak bu problemler arasında öyle bir bölüm daha vardır ki, bilgi stokumuz genişledikçe halledilmesi imkânı giderek azalmakta ve belirginleşen şekilde halledilemez birer paradoks haline gelme istidadındadır. Bilgilerimiz

az iken bu problemler ya hiç mevcut değillerdi, veya gelecekte bulunacak yeni belge ve verilerle çözülebileceği ümidi vardı. Ama bilgilerimiz arttıkça, paradoksal şekilde, bu ümit de zayıflamakta ve çözülme ihtimali azalmaktadır.

Bulunacak yeni verilerle çözme ihtimali pek kalmayan bu problemleri, bilgilerimizin bugünkü ufkunda çözebilmenin başlıca yolu, perspektifimizi değiştirerek verileri yeniden yorumlamaktır.

Bu çalışmanın amacı, devlet ile ekonomi arasındaki ilişkilerde karşımıza çıkan ve giderek çözülmesi zor birer paradoks haline gelme istidadı gösteren bu problemleri, az çok anlamlı bir bütün olarak kavrama ve açıklama imkânı verecek böyle bir perspektifi bulmaya çalışmaktır.

Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihinin, bulunacak yeni verilerle çözülebilme ihtimali pek kalmayan bu tür problemleri hakkında birkaç örnek vermek, konuyu aydınlatmak bakımından, sanırım, gereklidir.

Problemlerin başında, Osmanlıların dış ticaret karşısındaki tavırlarını zikredebiliriz. Osmanlı Devleti'nin oldukça sıkı ilişki içinde bulunduğu Avrupa ülkelerinde, ilk belirtileri modern zamanların başlarında ortaya çıkan ve merkantilist dönemde zirveleşerek günümüze kadar değişik şekil ve uygulamalar içinde sürdürülmekte olan korumacı iktisat politikalarının tam tersi bir politika izleyerek, yüzyıllar boyunca bunda direnmiş olması, anlaşılması zor problemlerin belki en ilginç olanıdır. Batılı ülkelerin giderek artan çoğunluğu ithalatı kısmak, kotaya bağlamak, farklılaştırılmış yüksek gümrük duvarları koymak, hatta yasaklamak ve buna karşılık ihracatı geliştirmek, teşvik etmek için yarışır ve savaşırken Osmanlı Devleti'nin, tam zıt denebilecek bir politika ile ithalatı serbest bırakıp ihracat üzerinde kısıtlama, sınırlama ve gümrük duvarlarını yükseltme, hatta yasaklamalara varan düzenlemeler getirmesi, izahı kolay görünmeyen bir tavırdır. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olan bu tavrın, önemli bir değişiklik ihtiva etmeyen son örneğini 1838 tarihli meşhur Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasında buluyoruz.

Konuyu inceleyen birçok tarihçi ve yazar, ithalatı düşük oranda vergilendiren bu antlaşmayı, bir yandan Osmanlıların aleyhine ve İngilizlerin lehine sonuçlar doğurmuş olmasına, diğer yandan imzalandığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî güçlükleri dolayısıyla İngiltere'ye göre daha zayıf bir pazarlık gücüne sahip bulunmasına bakarak, İngiliz baskısı ile empoze edilmiş gibi yorumlamakta tereddüt etmediler. Bu, bilgi az olduğu

zaman çözümü kolay görünen problemlere de tipik bir örnektir. Nitekim araştırmalar ilerleyip bilgilerimiz arttıkça anlıyoruz ki, durum böyle yorumlanabilecek gibi olmaktan epeyce uzaktır. Gerçekten, antlaşmayı hazırlayan müzakere ve yazışmalara dikkatle baktığımız zaman açıkça gördüğümüz şu ki, Osmanlılar az olan pazarlık gücünü ithalatı değil de ihracatı sınırlandırmak ve vergilendirmek için kullanmışlardır.[1] Avrupa'da hemen her ülke ithalatı farklılaştırılmış tarifelerle sınırlandırarak korumacı bir politika için mücadele ederken, Osmanlıların, ithalatı değil de, ihracatı engellemekle uğraşmış olmalarına bir anlam vermek oldukça zor görünür.

Denilebilir ki, Osmanlı Devleti kendisini bağlayan kapitülasyonlar yüzünden ithalat üzerinde herhangi bir sınırlama koyma imkânından esasen mahrum bulunuyordu ve bu sebepten konuyu müzakereye bile koyamamıştır. Eğer kapitülasyonlar olmasa idi, müzakerelerin muhtevası başka türlü olacaktı diye düşünülebilir. Böyle bir hipotetik yaklaşım, problemi çözmek yerine daha da çetin bir başka probleme götürür bizi: Osmanlıların hareket serbestisini bağlayan kapitülasyonlar niçin vardı? Osmanlı Devleti, doğup yayıldığı bölgede kendinden önce uygulanan bir uluslararası ilişki kurumu olarak mevcut bulduğu kapitülasyonları, pazarlık gücünün zirvesine doğru tırmandığı 15. ve 16. yüzyıllarda bile reddetmedi, kabul etti; pazarlık gücünü koruduğu müteakip yüzyıllarda da onu kaldırmak veya daraltmak şöyle dursun, aksine korudu, genişletti ve adeta dokunulmazlaştırarak yerleştirdi. Neden bu şekilde davrandıklarını anlamak ve açıklamak da pek kolay görünmez.

Açıklanması zor problemlerden birisi de esnaf örgütleri ile alakalıdır. Esnaf örgütlenmesi, 17-19. yüzyıllarda belirginleşen biçimi ile, ziraat ile bir kısım ticaretin dışında kalan, hemen hemen bütün iktisadî faaliyet dallarında, her türlü mal ve hizmet üretiminin belirli zümrelerin tekelci hakimiyetlerine tahsis edilmesi demekti. Osmanlı Devleti, temsili iddiasında bulunduğu İslâm'ın mal ve hizmet mübadelesinde benimsediği liberal denilebilecek ilkeleri ile uzlaştırılması hiç de kolay olmayan, böyle bir tekelci örgütlenmeye nasıl olmuş da vücut vermiştir? Otoritesine gölge düşürmesi muhtemel hiçbir iktidar odağına hayat hakkı tanımayan bu aşırı merkeziyetçi devletin, bazı hallerde önemli ölçülerde otonomi içinde hareket edebilen,

[1] Kütükoğlu, 1974.

böyle tekelci ve imtiyazlı bir örgütlenmeye sadece izin vermekle kalmamış, üstelik türlü kolaylıklar sağlayarak desteklemiş olmasını anlamak da güçtür.

Devletin esnaf örgütlerine sağladığı kolaylıklar arasında korumacı diyebileceğimiz tedbirler de, kapitülasyonlar engeli ile karşılaşılmadan pekâlâ uygulamaya konulabilmiştir: Bunun tipik bir örneğini basma imalatında buluyoruz. 18. yüzyılın başlarında İmparatorluğun her tarafında genişlemekte olan bu imalat dalında faaliyet gösteren esnaf için İstanbul'da 1720'de devlet desteği ile kurulan imalathanelere tanınan kolaylıklar arasında, İstanbul'a basma ithalinin yasaklanması da yer alıyordu. Açıkça korumacı olan bu tür uygulamanın benzerlerini, başka esnaflarda, mesela kazzazlarda da görüyoruz. ithalatı tümü ile yasaklayan bu tip korumacı tedbirler şap, tuz ve enfiye imalatı gibi devlete ait işletmelerde çok daha kesin bir uygulama alanı bulmuştur.

İthal yasakları, korumacılığın ilkel ve kaba şeklidir; gerçek anlamı ile korumacılıktan söz edebilmek için daha esnek tarife aletlerinin de kullanılmış olması gerekirdi, diye düşünülebilir. Ama bunun da oldukça eski tarihlere kadar çıkan örnekleri mevcuttur. Mesela ithali yasak olan tuz, 1700 yıllarında İstanbul pazarına tuzlanmış deri halinde gelmeye başladığı zaman, bunun hemen farkına varılarak, deri içindeki tuzun miktarına göre hesaplanan bir ek gümrük resmine tabi tutulmuştur. Bir diğer örnek, 18. yüzyılın ortalarında ilk defa Üsküdar'da kurulan imalathanede üretilmeye başlanan enfiye ile ilgilidir. İthali normal olarak yasak olan enfiyeyi, yabancı tüccar getirdiği takdirde bunu, imalathaneyi işletenler satın alır ve pazarlamayı kendileri yaparlardı. Aradaki büyük fiyat farkını, imalathaneyi korumak üzere koyulmuş yüksek bir gümrük resmi gibi düşünmek yanlış olmaz.

Bu ayrıntılara girmekten maksat, Osmanlı otoritelerinin dış ticaret karşısındaki tavırları ile ilgili yukarıda yazılanlara bakarak, korumacılığı hiçbir şekilde tanımamış ve uygulamamış oldukları sonucunu çıkarmanın da yanlış olacağını ifade edebilmektir. Korumacı tedbirler hakkında fikir sahibi bulundukları ve birçok alanda da uygulamaktan çekinmemiş olduklarını bu örnekler açıkça göstermeye yetmiştir sanırım.

Korumacılıktaki kendi tecrübeleri yanında, Osmanlıların Avrupa'da olup bitenlerden de pek habersiz olmadıklarını eklememiz gerekir. Bu konudaki bilgilerine ait iyi bir örneği, İstanbul'da bir kâğıt manifaktürü kurmanın lüzumuna dair bürokrasinin 1804'te hazırladığı bir raporda buluyoruz. Bu rapora bakarak, Osmanlı bürokratlarının Avrupa'da uygulanmakta olan iktisat politikalarının uluslararası ihtilaf ve savaşlara sebep olacak derece-

lerde önem taşıdığını oldukça doğru olarak teşhis ettiklerini, bu politikalarının korumacı motif ve hedefleri konusunda da isabetli denebilecek fikirlere sahip bulunduklarını söylemek mümkündür.[2]

Raporun tavsiye ettiği bu kâğıt manifaktürü su kuvveti ile çalışmak üzere İstanbul'un Beykoz semtinde 1805'de kuruluşu tamamlanarak imalata başladıktan bir süre sonra, Avrupa'dan bol miktarda gelmekte olan ithal kâğıtları karşısında, maliyeti %15-20 kadar yüksek olduğu için mamullerini satmakta zorluk çekmeye başladığı zaman, Osmanlı otoriteleri devlete ait bu tesisi türlü idarî tedbir ve yardımlarla yaşatmak için büyük çaba gösterdiler. Ama bütün bu gayretler başarısızlıkla sonuçlanarak 1830'a doğru manifaktür faaliyetini durdurmak zorunda kaldı. Oysa bütün bu gayretler yerine, veya yanında, ithal kâğıtlarından alınmakta olan gümrük resimlerini maliyet farkına tekabül eden %15-20 oranında yükseltmek, manifaktürü yaşatmaya, muhtemelen yetecekti. Ancak Osmanlı otoritelerinin bu yola gitmeyi hiçbir şekilde düşünmediklerini biliyoruz.

Buna benzeyen örneklere daha eski ve daha sonraki dönemlerde de rastlarız. Batı'dan yapılan ithalatın en büyük bölümünü oluşturan yünlü kumaşı Türkiye'de imal edebilmek için 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar pek çok girişimlerde bulunulmuş, birçok imalathane kurulmuştur. Bunlar için devlet bütçelerinden büyük çapta para harcanmış, türlü fedakarlıklar yapılmıştır. Ucuz ve kaliteli hammadde temini, gümrük vs. vergi ve resimlerden muafiyet, faizsiz uzun vadeli kredi, hatta devletçe satın alma garantisi gibi idarî koruma tedbirleri bol bol sağlanmıştır. Ancak bütün bu koruma tedbirleri arasında ithalatı sınırlandırmak veya vergilendirmek hiçbir şekilde düşünülmemiştir.

Osmanlı otoritelerini, ithalatı sınırlandırıcı veya yasaklayıcı tedbirleri biraz önce arz ettiğim örneklerde de görüldüğü üzere, bazı devlet kuruluşlarına ve bir kısım esnafa sağlamakta tereddüt etmedikleri halde, diğerlerine,

[2] BOA, Cevdet İktisat (C.İKTS) 26/1297 (7 Z 1218/19.3.1804) tarihli raporun bu konudaki pasajı şöyledir: "... ötedenberü düvel-i efrencîye beynlerinde vâki' kıl u kal ve envâ' muhârebe ve cidâl umûr-ı diniyyelerinden neş'et itmeyüb nev-be-nev sanâyi' ihtirâ' ile madde-i ticâreti kendülere hasr dâiyesine mebni olmağla, dâimen ve müstemirren mülklerinde her türlü sanâyi' icâdını iltizâm ve on seneden sonra devletlerine mu'cib-i menfa'at olacak ednâ bir madde içün gûnâ gûn tekellüfât ile akçelerinin dışarı çıkmamasına nik ü bed kendü metâ'ları sürülmesine bezl-i emvâl idegeldikleri meşhûd ve malûm...olmak mülâbesesiyle ...". Batıdaki iktisat politikalarının özünü veciz bir şekilde ifade eden bu anlayışın, "meşhûd" ve "malûm" diye nitelenmesine dayanarak, Osmanlı ricali arasında kimsenin pek bilmediği, yeni farkına varılmış bir anlayış gibi düşünülmemesi gerektiğini, aksine, bilinen bir olguyu ifade ettiğini de söyleyebiliriz.

özellikle ülkede gerçekleştirilmesi için pek çok fedakarlık yapmaktan çekinmedikleri ve büyük bölümü devlet sermayesi ile tesis edilmiş bulunan sınaî teşebbüslere hiçbir şekilde uygulamamış, hatta uygulamayı akıllarına bile getirmemiş olmalarını anlamanın ve açıklamanın hiç de kolay olmadığını söylemek gerekir.

Osmanlı iktisadî tavrının anlaşılması kolay olmayan tezahürlerine ait bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ama, konuyu fazla uzatmamak üzere, son bir örnek daha zikretmeme izin vermenizi rica ediyorum. Esnaf örgütlerinden söz ederken Osmanlılar için, temsili iddiasında oldukları İslâm, ifadesini kullandım. Bu yanıltıcı ifade için sizlerden ve tabii Osmanlılardan da özür dilemem gerekir. Zira İslâm onların nazarında, temsili iddiasında oldukları değil, gerçekten bağlı bulundukları bir inançtı, hatta sadece inanç değil, aynı zamanda bir ideoloji ve kimlik öğesi idi. Bununla birlikte, İslâm'la uzlaştırılması hiç de kolay görünmeyen faiz konusunda, hayret verici bir esneklikle hareket edebilmişlerdir. Para vakıfları ile ilgili ilk örneklerle birlikte 15. yüzyıldan beri faiz uygulamasına şahidiz. Bu vakıfların meşruiyeti konusunda, 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı uleması arasında cereyan eden tartışmalarda, uzun süre faizin üzerinde pek durulmamış olması oldukça şaşırtıcıdır.[3] Tartışmalar ilerledikçe şüphesiz bu konu da gündeme getirildi, ama faiz uygulaması, para vakıflarının ayrılmaz bir parçası olarak varlığını korumaya devam etti. Faiz, vakıflardan başka, yetimlere ait nakdî servetin işletilmesinde ve maliyenin iltizam sektörü ile sarraf muamelelerinde de, belli oranları aşmamak şartı ile fiilen serbest tutulmuş, bunların dışında kalan alanlarda ise yasak statüsü içinde bırakılmıştır. Faiz konusundaki farklılaştırılmış bu esnekliği anlamanın da pek kolay görünmediği muhakkaktır.

Osmanlıların iktisadî hayatla ilgili tavırlarında anlaşılması paradoksal derecede zor yanların bulunduğunu ortaya koymaya, sanırım, bu örnekler yeterlidir. Bu tavırların sadece bizim bugünkü kavramlarımıza değil, kendi çağlarının gerçeklerine, rakiplerdeki uygulamaya, görebildiğimiz ve anladığımız kadarı ile bizzat Osmanlıların kendi ihtiyaçlarına ve nihayet inandıkları değerlere de aykırı düştüğü, üstelik kendi içinde de tutarsızlıklarla yüklü olduğu açıktır. Bu derece garip, anlaşılmaz ve çelişkili bir tavırlar mozayiğini bize ulaştıran belgelerde, onların bu özellikleri ile ilgili hiçbir tartış-

[3] Mandeville, 1979: s. 289-308.

ma, ihtilaf veya şüphenin izine tesadüf edilmemesi ilgi çekici bir muamma karşısında bulunduğumuzu düşündürüyor. Aldıkları kararlarla ilgili en küçük ayrıntıları bile titizlikle kâğıda geçirmekte kusur etmeyen Osmanlı bürokratlarının bu konudaki suskunluğu gerçekten düşündürücüdür. Osmanlıları düşünce ve tutarlılık ihtiyacı duymayan, mantık dışı davranan insanlar gibi düşünmemize imkân olmadığına şüphe yoktur. Dünyanın bildiği sayılı devletlerden birini inşa etmek ve tarihin en büyük değişmelere sahne olduğu bir çağda, bütün bu değişmelere de direnerek yaşatmayı şaşılacak derecede uzun bir süre başarmış olan Osmanlı elitinin, benzeri az bulunan bir meritokrasi içinde zekâyı her türlü beşerî değerin doruğunda tutmakla ünlü vasıfları ile, günümüzde sıradan bir tarihçinin farkedilebileceği bu gariplik ve çelişkileri idrak etmemiş olmasına ihtimal verilemez. Bununla beraber böyle bir idrake ait en ufak bir ize de rastlamadığımıza göre, tam bir bilmece karşısındayız demektir.

Yapmamız gereken işte bu bilmeceyi çözmektir. Bizim garip, anlaşılmaz ve çelişkili bulduğumuz bu tavırları, anlaşılıyor ki, Osmanlılar öyle idrak etmiyorlardı. Aksine, tartışma veya açıklama ihtiyacı duymayacak derecede vuzuh içinde, tabii ve normal sayıyorlardı. Bu, insanın kendi anadilini idrakine benzeyen bir tutumdur. Osmanlı elitinin iktisadî hayata bakışını yönlendiren bu tutumun istinat etmiş olması muhtemel bir zihnî çerçeve ortaya konabilir mi? Sözünü ettiğimiz tavırlar mozayiğini anlamlı bir bütün olarak idrake imkân vermiş olan böyle bir zihnî çerçevenin asgari unsurları neler olabilir? Önümüzdeki bilmecenin, bu sorulara vereceğimiz cevapla çözülebileceğini düşünerek meydana getirdiğim ve önemli bölümünü yakında yayınladığım[4] bir denemeyi tartışmanıza sunmak istiyorum.

İAŞE (PROVİZYONİZM) İLKESİ

İktisadî faaliyete ve bu faaliyetten doğan mal ve hizmetlere başlıca iki açıdan bakmak mümkündür. Mal ve hizmetleri pazarda satmak ve kâr etmek üzere satın alan veya üretim yapanlar açısından iktisadî faaliyetin amacı, kısaca kâr etmekten ibarettir. Alıcı veya üreticiler, mümkün olduğu kadar ucuza mâl etmek ve mümkün olduğu kadar pahalı satmak için iktisadî faaliyette bulunurlar. Buna karşılık bu mal ve hizmetleri kullanmak üzere üreten veya satın alanlar, yani tüketiciler açısından iktisadî faaliyetin amacı, mal ve hiz-

[4] bk. bu kitapta s. 39-48.

metlerin, tam tersine, mümkün olduğu kadar ucuz, kaliteli ve bol bulunmasını sağlamaktır.

Üretici için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi, birinci derecede önem taşımaz, onun için önemli olan, pahalı satmak ve çok kâr etmektir. Çok kâr etmek için çok mal satmak bazen iyi olmakla beraber, ekseriya kötüdür, çünkü malın bolluğu fiyatı düşürülebilir ve bu sebepten kârı azaltabilir. Tüketici için ise, bolluk ve ucuzluk hemen daima arzulanan bir hedeftir.

Provizyonizm, iktisadî faaliyete bu iki açıdan, ikincisi, yani tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre, iktisadî faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir.

Bu ilkenin iktisadî politika temeli olarak uzun süre yaşamasını sağlayan objektif şartları, kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a. Ekonomide genel olarak verimlilik (prodüktivite) düşüktür ve arttırılması son derece zordur. Çünkü değişmeyen tabiat ve teknolojiye bağımlıdır.

b. Mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği arttırıcı olmaktan çok düşürücü etki yapması çok daha kuvvetli bir ihtimaldir.

c. Ulaştırma çok zor ve pahalıdır.

Başlıca bu üç şartın geçerli olduğu bir çağda toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için, iktisadî hayatı düzenlemekte provizyonizme dayanmak zorunlu idi. Onun içindir ki, provizyonizm, Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek üzere Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş bulunmakta idi.

Malların ilk üreticiden nihai tüketiciye intikal edinceye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan bu müdahaleciliği şöyle özetleyebiliriz:

Ziraatte, mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi, orta büyüklükte aile işletmesi idi. Toprağın verimine göre 60-150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedefti. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere devlet, ziraî toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz, ken-

di elinde muhafaza ederdi. Mîrî adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılır ve alım satımına, rehin ve vakfedilmesine, bağışlanmasına müsaade edilmezdi. Çiftçilerin, ziraî üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı terkederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine veya toprağı işlemeden bırakmalarına izin verilmezdi.

Bu tedbir ve düzenlemelerle en yüksek düzeyde gerçekleşeceği düşünülen ziraî üretimin başlıca tüketim bölgesi *kaza* idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda kaza, merkezinde genel olarak 3.000-20.000 arasında bir nüfusu barındıran şehir veya kasaba ile ona tabi sayıları 20-30'dan 100-150'ye kadar değişebilen köylerden oluşan bir birimdi. Ziraî üretim, herşeyden önce bu birimin ihtiyaçlarını karşılamalı idi. Birimin ihtiyaçları giderilmedikçe üretimin kaza dışına aktarılmasına müsaade edilmezdi.

Ziraî üretimden gelen gıda maddeleri ile hammaddeleri kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak kasaba esnafının tekelinde idi. Üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere devlet, her mal ve hizmeti üretmek üzere ayrı loncalar halinde örgütlediği bu esnafları, ziraatte çiftçi işletmelerinde olduğu gibi, belli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki işyerlerine veya dükkânlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tâbi tutardı.

Bu şekilde örgütlenen esnafların faaliyeti ile kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan üretim, ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeye tahsis edilir, geri kalan bölümü de İmparatorluğun merkezi olan ve nüfusu 500.000'i aşan İstanbul'a sevkedilmek üzere tüccara teslim edilirdi.

Bütün bu kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan malların da İmparatorluk içinde ihtiyacı olan bölge ve şehirlere, belirli iç gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından götürülmesine izin verilirdi.

Yurt içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa, onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi. Görülüyor ki, iaşe ilkesine dayanan iktisadî politika için ihracat, üretim faaliyetinin hedefi değildir. Üretimin hedefi yurt içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke bakımından hemen hiçbir değeri kalmayan, iktisadî deyimi ile marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda gösterir. Hangi maldan, ne

miktarda ihracat yapılacağı, her seferinde özel bir izinle belirlenir, ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınırdı.

Buna karşılık ithalatın, hiçbir tahdide tabi tutulmadan serbestçe yapılmasına müsaade edilirdi. Çünkü ithalat, yurt içinde ihtiyaç duyulan ama ya hiç üretilmeyen veya az miktarda üretilen malların getirilmesi anlamında, iaşe ilkesine göre arzu edilen bir faaliyetti. İktisadî deyimi ile marjinal faydası çok yüksek olan malların ülke pazarına girmesini sağladığı için, ithalat kolaylaştırılır, hatta teşvik edilirdi.

Provizyonizme dayanan bir iktisat politikası, dış ticarette ihracatı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliği ile, günümüzün himayeci iktisat politikalarına hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir. Dış ticarette yabancılara tanınan kapitülasyonların bu hüviyetten beslenen kurumlardan biri olarak gördüğü fonksiyonun önemi dolayısıyladır ki, Osmanlı Devleti, en güçlü olduğu zamanlarda bile onu sınırlandırmak veya kaldırmak şöyle dursun, aksine güçlendirdi, korudu ve iyice yerleştirdi. Nitekim Osmanlı sisteminin dayandığı ilkelerin gerekçelerini değiştiren şartların ortaya çıktığı 19. yüzyılın ortalarında fonksiyonlarını yitirdikleri zaman aynı kapitülasyonlar zararlı ve istenmez hale gelmiştir.

GELENEKÇİLİK (TRADİSYONALİZM) İLKESİ

Toplumun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmekte olan iaşe ilkesi, kaynağını objektif şartlardan almakta idi. Kaynağını oluşturan objektif şartlar ve hizmetinde olduğu amaçlar, çok uzun süre boyunca değişmeden kaldığı için iaşe ilkesi, iktisadî hayata biçim veren düzenlemelerin temeli olmaya birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve öylesine yerleşmiştir ki, ikinci bir ilkenin de doğmasının başlıca amilleri arasında bulunmuştur.

Gelenekçilik, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş varolan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir.

Ziraat, esnaflık ve ticarette iaşe ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi, üretim ile tüketimin dengede tutulmasıdır. Dengenin bozulması halinde bunalıma düşme tehlikesi daima mevcuttur. Korkulan asıl tehlike ise

kıtlıktır. Üretimin geçimlik (subsistence) düzeyinin etrafında dalgalandığı, endüstri-öncesi ekonomilerde yaygın olan bu tehlike, Osmanlı ekonomisi için de geçerli idi. Üretimde küçük bir düşme veya tüketimde küçük bir artış, mevcut ulaşım imkânlarının yetersizliği karşısında, kolayca kıtlığa dönüşebilirdi. Onun içindir ki, tüketimi arttıracak nitelikteki değişme eğilimleri sürekli olarak kontrol altında tutulurdu. *Men-i israfat* (somptuary laws) diye bilinen ve amacı lüks tüketimin sınırlandırılmasından ibaret görünen yasaklamaların önemli bir kaynağı budur. Dengenin korunmasında yalnız tüketimin değil, üretimin de kontrol altında tutulması gerekiyordu. Ekonomide ihtiyaç duyulan zorunlu ithalatı sağlayacak kadar bir üretim fazlası dışında, herhangi bir mal veya hizmette üretim fazlası görülmesi de arzuya şayan değildi. Çünkü emek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarlarının kolayca arttırılamadığı bir ekonomide, belirli bir mal veya hizmetin üretimini arttırmak ancak gerekli olan ilave emek ve kapitali diğer alanlardan çekip o mal veya hizmeti üreten sektöre kaydırmakla mümkündü. Bu ise, emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayılarının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve ziraî işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadî politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu, işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.

İktisadî hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat idi. Ama şeriatın açık şekilde düzenlemediği, içine almadığı, herhangi bir çözüm yolu göstermediği ve yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahların devlet başkanı sıfatı ile çıkardığı *kanunname* denilen kurallar bunların başında gelir. Bundan başka mahallî örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de mevcuttu. Kanunnamelerle örf ve adetler, şeriatin dışında olmakla beraber ona aykırı olmamak şartı ile yürürlüğe girmiş olduğu için, uyulması zorunlu olan kurallardı. Hukukun kaynağı olarak şeriatın ve yetkili dinî otorite tarafından şeriata uygunluğu kabul ve tasdik edilen kanun ve örflerin vücut verdiği bütün bu düzenlemeler manzumesinde gelenekçilik sıkı şekilde ria-

yet edilen bir ilke niteliğinde idi. İktisadî hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere "kadîmden olagelene aykırı iş yapılmaması" şeklindedir. Kadim olan nedir? sorusuna bir kanunnamede "Kadîm odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz" diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir.

İktisadî hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilafların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişmenin hiç olmadığını söylemek de gerçeğe uygun değildir.

Herşeyden önce geleneğin kendisi yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Belirli bir ihtilafın çözülmesinde başvurulan temel ilke hüviyeti ile gelenek, bir ölçü, bir dayanak, bir başvuru sistemi idi, bunda şüphe yoktur. Ama, bu sistemin muhtevasına ait unsurların bütün ayrıntıları ile doğması ve yerleşmesi, çeşitli faktörlerin karmaşık etkileşimi ile zaman içinde yavaş yavaş oluşan bir sonuç, daha doğrusu bir süreç idi. Bu sürecin oluşumunu etkileyen çeşitli faktörlerin arasında özellikle etkili olmuş bulunan biri vardır ki oynadığı rolün önemi ve sürekliliği ile, Osmanlı iktisadî politikasının diğer bir ilkesi olma statüsünü kazanmıştır.

FİSKALİZM İLKESİ

Devletin iktisadî hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke fiskalizm'dir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu, devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısmaya yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman, harcamaları kısma yönündeki faaliyetler, netice itibarı ile, gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı ile negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizmin içinde mütalaa etmek lazımdır.

İktisadî kararları alırken devletin, bir yandan gelirleri yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikleri altında tavrını belirlemesi olarak özetleyebileceğimiz fiskalizm, Osmanlı iktisat politikasını ve bu politikanın yönlendirdiği iktisadî hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmekte diğer iki ilke ile bir arada bulunarak etkili bir rol oynamıştır.

Fiskalizm, gelirleri yükseltme konusunda çeşitli zorluk ve sınırlamalara maruz kalıyordu. Başlıca iki gruba ayırabileceğimiz bu zorluklar şunlardır:

A. Ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar:

a. Verimlilik ve dolayısı ile üretim düzeyi düşüktür ve uzun vadede yükseltilmesini sağlamak ne mümkündür, ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır.

b. Ulaştırma zor ve pahalıdır.

c. Üretimin pazarda satmak üzere yapılan bölümü düşüktür, yani parasal ilişkiler sınırlıdır.

Objektif diye nitelediğimiz bu şartlar devletin ekonomiden nakden alabileceği payı çok sınırlı bir düzeyde tutuyor ve arttırılmasını son derece zorlaştırıyordu. Devletin ekonomiden aldığı payı arttırabilmek için bu şartların değişmesi veya değiştirilmesi gerekirdi.

Bu şartların ilk ikisini değiştirmek fevkalade zor ve esas itibarı ile teknolojik değişmelere bağlı idi; devletin veya herhangi bir örgütün bilinçli arzu ve müdahalesi ile başarılabilecek nitelikte değildi. Devletin müdahale ederek değiştirebileceği sadece üçüncü maddede gösterilen "parasal ilişkiler"di. Burada ise ikinci zorluk grubu karşımıza çıkar:

B. Ekonominin sübjektif şartlarından doğan zorluklar:

a. Provizyonizm ile gelenekçiliğe dayanan düzenlemeler dünyası, parasal ilişkilerin, yani ticaret ve mübadele hacminin genişlemesini sınırlandırmakta idi. Daha doğrusu bu iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir denge ve ahenk kurulmuştu. Bu denge korunmakta ve dolayısı ile parasal ilişkileri hızla genişletecek bir değişmeye meydan verilmemekte idi.

b. Parasal ilişkilerin genişlemesi yalnız bu ekonomik dengeyi değil, aynı zamanda sosyal-siyasal düzen ve hiyerarşiyi de bozabilecek yeni ve etkili bir

sosyal zümrenin doğması ve gelişmesi ile sıkı sıkıya alakalı idi. Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, mübadele hacmi genişledikçe, toplum içinde ticaret ile uğraşanlar güçlenecek, büyüyecek, zenginleşecekti. Kısaca ifade edersek böyle bir zümrenin doğması ile ekonomide parasal ilişkilerin genişlemesi arasında karşılıklı birbirini besleyen bir ilişki vardı. Böyle bir zümrenin doğması, sosyal-siyasal dengeyi sarsabileceği için arzuya şayan değildi. Bu tavrın en tipik göstergesi *narh* adı ile tespit edilen fiyatların kontrolünde gösterilen titizliktir. Fiyatlar o şekilde tespit ediliyordu ki, mübadele ile uğraşan esnaf ve tüccar gibi zümrelere tanınan normal kâr haddi %5 ilâ %15 arasında değişir, daha yüksek düzeyde kâr sağlamak sıkı ceza tehdidi altında tutularak engellenirdi. Bu derecede düşük bir kâr oranı ile sermayeyi büyütme imkânı çok sınırlı idi. Ekonomide faiz haddi, normal olarak kâr haddinin epeyi üzerinde olarak, %15-25 arasında olduğu için, mevcut nakdî (parasal) sermayenin ticaret ve esnaflık sektörüne kayması son derece kısıtlı idi. Bu faiz haddi ile sermayenin girebileceği alanlar, yüksek gelir sahibi askerî zümre mensuplarının tüketim veya yönetim giderlerini karşılamak üzere talep ettikleri kredilere inhisar ederdi. Nitekim 17-18. yüzyıllarda kredi ilişkisi ile alakalı belgeler içinde en büyük çoğunluğu bu tür krediler oluşturmakta, esnaflık ve ticaret sektörüne yönelik kredi ilişkilerine pek az rastlanmaktadır.

Fiskalizm, aşılması zor görünen bu sınırlar içinde sıkışıp kaldığı için bir yandan, gelirleri arttırmaktan ziyade azaltmamaya ve harcamaları kısmaya matuf iki yönlü bir seri tedbirleri uygulama alanına sokmaya çalışmış, diğer yandan da hapsedildiği sınırların aşılmazlığı ölçüsünde öylesine derinleşerek sertleşmiştir ki, neticede Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nü, her türlü iktisadî faaliyete, sadece getireceği vergi geliri açısından bakacak ve onun ötesini giderek daha az idrak edebilecek derecede *fiskosantrik* hale getirme eğilimine girmiştir. Ancak bütün bu eğilim ve gayretlerinde fiskalizmin diğer iki ilke ile sürekli dengelenme ve etkileşim içinde fiilî muhtevasını kazanmış olduğunu da hemen eklememiz gerekir.

SONUÇ

Osmanlı elitinin iktisadî hayata karşı tavırlarını yönlendiren zihnî çerçevenin başlıca ilkeleri bunlardır. Osmanlı iktisadî icraatı, bu üç ilkenin zamana, bölgelere ve sektörlere göre değişen dozlarda birleşmelerini temsil eden, matematik ifade ile, bir nevi üçlü koordinat sistemi içinde vücut bulmuştur.

Çeşitli icraat arasında müşahade ettiğimiz tutarsızlıkların temel nedeni, her icraatın bu üçlü koordinatta, ilkelerin farklı kombinasyonlarına tekabül eden değişik bir mevkide yer almış bulunmasıdır. Mesela provizyonizmin hakim rol oynadığı hallerde ihracat engellenir ve ithalat kolaylaştırılırken, münhasıran fiskalizmin etkin olduğu durumlarda ise tamamen aksine kararlar alınıyordu. Buna karşılık bu iki ilke açısından önemli bir fonksiyonu kalmadığı halde sırf tradisyonalizmin etkisi ile yaşamaya devam eden kurum ve ilişkiler de mevcuttu. Mamafih ilkelerden birinin tek başına mutlak olarak hakim olduğu durumlar genellikle marjinal ve nadirdir; normal ve yaygın olan her üç ilkenin değişik dozlarda birleşerek icraatı belirlemesidir.

Bu üçlü referans sisteminin istinat ettiği temeli de zikretmek gerekir. İlkeleri ayrı ayrı özetlerken temas ettiğim, ama değişik bağlamlarda ifade edildiği için ayrıca tasrih edilmesi gereken bu temel, üretim faktörleri üzerindeki devlet kontrolüdür. Osmanlı Devleti toprak, emek ve sermaye üzerinde açık ve net bir kontrolü elinde bulundurmaya büyük bir ısrarla bağlı kalmıştır. Zira faktör kontrolünü kaybettiği zaman ne ilkeleri, hatta ne de kendisini, hiç değilse bilinen kimliği ile, ayakta tutamayacağını bildiği için en sıkı titizliği bu konuda göstermiştir diyebiliriz.

Burada daha fazla tafsiline imkân bulamadığım ve yakında yayımlanacak bir etüdün konusunu teşkil edecek olan bu faktör kontrolü ile birlikte üçlü koordinatın teşkil ettiği referans sistemine dayanarak, Osmanlı iktisadî icraatını analiz ettiğimiz zaman, ilk bakışta anlaşılması ve birbirleri ile telifi kolay görünmeyen mîrî toprak rejiminden narh uygulamasına, kapitülasyonlardan devlet tekellerine, esnaf örgütlerinden faiz rejimine kadar türlü tezahürleri içinde bu icraatın anlamlı ve anlaşılabilir bir bütün olarak idrak edilebileceğini düşünüyorum.

3

Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri*

I

Klâsik dönemde Osmanlı ekonomisini ana hatlarıyla özetleme işini, pek ayrıntıya girmeden, önemli olduğunu düşündüğüm noktalara değinerek yapmaya çalışacağım. Klâsik dönemde, Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nün bazı temel değerlerine, zihin dünyasına ait temel değerlere işaret edeceğim.

Osmanlıların karar veren elit düzeyinde ekonomiye bakışları, çağdaşları olan merkantilist Batı'dan ve aynı Batı'nın ürünü olan çağımızdaki yaygın anlayıştan oldukça değişik özellikler taşımaktaydı. Osmanlıların zihin dünyalarında ekonomiye ilişkin tasavvur, en genel anlamıyla, ihtiyaçların karşılanması noktasında toplanıyordu. Devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadî faaliyetin hedefi ve meşruiyet temeli idi. Yani, kısaca *provizyonist* idiler. Mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler. Bu sebepten, Osmanlılar ithalat ve ihracat konusunda çağdaşları olan Batı'nın ve bugünün değerlerine hiç uymayan bir tutum içindeydiler. İthalâtı serbest bırakıyor, buna karşılık ihracat üzerine de, bazen yasaklamalara varan ölçüde, sıkı bir kontrol rejimi uyguluyorlardı. Devletin misyonu, bu ekonomi anlayışını sağlayacak kanunları, ilişkileri, kurumları oluşturmaktan ibaretti. Ekonominin sektörleri ziraat, madencilik,

* Bu yazı, Yapı Kredi Bankası'nın 1994'te İstanbul'da düzenlediği "Osmanlı'da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi" başlığı altında düzenlenen panelde yapılan konuşmadan kaynaklanmıştır. Yazı iki bölümden oluşmaktadır: 1. bölümde panelin açılışında yaptığım konuşma yer almaktadır. Panelde daha sonra söz alan Ahmed Güner Sayar ile Edhem Eldem'in konuşmalarında ortaya koydukları düşünce ve tenkitler karşısında yapılan açıklamalarla, dinleyicilerin bazı sorularına verilen cevaplar da II. bölümü oluşturmaktadır.

esnaflık ve ticaret alanlarındaki temel düzenlemelerinin hedefi, niteliği bu idi.

Bütün bu karar, ilişki ve kurumlar; teknolojik değişmenin, büyümenin, gelişmenin yahut en genel ifadesiyle ilerlemenin hiçbir şekilde söz konusu olmadığı, düşünülmediği ve tabii beklenmediği bir ortamda söz konusuydu. Bu sebepten de, değişmeleri için bir neden yoktu. Daha doğrusu, değişmemeleri idealdi. İlerleme, kötüden iyiye yahut az iyiden çok iyiye doğru, önü açık, kademeli bir değişme fikrine de hiçbir şekilde zihinlerinde yer yoktu. Evren hakkındaki temel doktrinlerinde, yani dinin yapısında buldukları modeli sosyo-ekonomik dünyaya da uygulamakta, yansıtmakta tereddüt etmiyorlardı. Yani hakikat, tıpkı dinde olduğu gibi, sosyo-ekonomik dünyada da tekti, buna karşılık yanlışlar sonsuzdu. Yanlışların okyanusunda tek olan hakikati, nasıl dinde ve doktrinde Allah vahiy yoluyla vermişse, bir ölçüde o vahiye uyarak yerleştirilen gelenek ve tecrübelerle oluşan sistemin unsurlarını da tıpkı dindeki tek hakikat gibi sımsıkı muhafaza etmemiz gerekir diye düşünüyorlardı. Buna da kısaca *gelenekçilik* diye isim verebiliriz. Bu tutumun daha sade, anlaşılabilir bir açıklamasını, belki organik bir örnekle yapmak mümkündür: İnsan vücudunun sağlığı bir değerdir, ideal bir değerdir: Hastalıklar ise çeşitlidir ve hepsi de istenmeyen kötülüklerdir. Vücudumuzda bu kötülüklerden kaynaklanan bir değişme olduğu zaman, tek amacımız vardır; o da, bu değişmeyi ortadan kaldırmak ve tekrar eski sağlıklı hale dönmek. Sosyo-ekonomik alanda da yapmamız gereken, iyice denenmiş, kanıtlanmış olan kurumları, ilişkileri korumak, sürdürmektir. Değişme olursa, tıpkı hastalık gibi, tekrar eskiye dönmekten başka düşünülecek herhangi bir yön yoktur. Bu tutumu sosyo-ekonomik alandaki karar ve icraatın her safhasında, kâğıdın filigranı gibi görmek mümkündür. Kadim olana, eski olana uygun hareket edilmesini emreden sayısız örnekte bunları görmek mümkündür. Aynı tutumu, siyasî kurumlarla ilgili, daha genel düzeyde, sistemle ilgili deneme, risale, layiha gibi eserlerde de 19. yüzyıla kadar gördüğümüz ve hep eskiyi yücelten, ondan sapmaları yanlış ve kötü sayan zihin ürünlerinde de gözlemliyoruz.

Sistemin yaşaması, onu yaşatacak güçlü bir organizasyonun devamıyla mümkün olabileceği için, devlet ve onun adına hareket edenlerin iktisadî kaynaklar üzerinde kesin söz hakkı olması gerektiği düşünülüyordu. Bu, tabii olarak, toplumda ihtiyaçlar skalasının en üst noktalarına yerleştirdikleri devlet ve temsilcilerinin, toplumun diğer katmanlarında olduğu gibi, sadece yaşamasını değil, aynı zamanda çok güçlü ve etkili olmasını sağlayacak bir

ayrıcalıklı kaynak tahsisini de içeriyordu. *Osmanlı fiskalizmi* diye ifade ettiğim prensibin özü budur. Burada, bu prensibin ve biraz evvel söylediğim diğerlerinin işlemesine ait karmaşık ayrıntılara girmenin ne yeri ne de imkânı vardır. Burada hatırlamamız gereken, devlet ve temsilcilerine, reayaya, halka oranla astronomik denecek derecede imkânlar verilmekte olmasıdır. Ancak bu imkânların önemli bir sınırı vardı. Hemen hepsinin süresi, görevle sınırlıydı. Görevden ayrılan, birdenbire daha evvelki gelirinin onda biri, hatta %1'ine kadar düşen küçük miktarlarla yetinmek zorunda kalıyordu. Bu da, üst kademelere kaynak tahsisine ait meşruiyet temelinin, sistemin idamesindeki fonksiyona bağlandığını düşündürmektedir. Büyük gelirlerin onda biri, %1'i de, bir ferdi ve ailesini sıkıntısız yaşatacak çapta idi. Ancak bu, zengin ve ayrıcalıklı bir zümre oluşturmaya da imkân tanımıyordu. Aslında daha önce, görevde iken tanınan imkânlarla sağlanan hayat standardı da bundan pek farklı değildi. Çünkü görev başında on, yüz misli gelir, aynı oranda görev harcamalarıyla dengelenmekteydi ve önemli bir birikimi sağlama imkânları, bu zümre için de sınırlıydı. Gelirlerin büyük çoğunluğu, görev sırasında çalıştırılan, kalabalık maiyete yapılan transfer harcamalarına gidiyordu. Bu da, gelirlerin büyüklüğüne baktığımız zaman görünen eşitsizliğin, harcamalar bakımından çok daha yumuşak hale gelmiş olduğunu gösteren bir olgudur. Buna rağmen, bir devlet görevlisi, tutumlu davranıp, yahut tasarruf edip transfer harcamalarından kısarak birikim yapmışsa, bu birikimin ölümünden sonra, klâsik dönemde tümüyle devlete intikal ettiğini yahut transfer harcamaları çerçevesinde düşünebileceğimiz vakıflara dönüştüğünü de biliyoruz.

Klâsik dönemde, Osmanlıların ekonomiye bakışlarının, iktisadî dünya görüşlerinin genel çerçevesini, prensiplerini böyle özetleyebileceğimi düşünüyorum. Bu formal çerçeve içinde, muhtevanın niteliklerine ait söylenebilecekler nelerdir diye sorarsak, bu, bir bakıma, Osmanlı iktisat tarihinin ayrıntılarına girmek olacağı için, bir kenara bırakmak ve bu panelin konusu içinde kalarak ahlak ve zihniyet dünyası ile ilgili değerler konusunda, önemli gördüğüm birkaç noktaya değinmek istiyorum.

Biraz evvel, elitin, kontrolüne verilen kaynaklar açısından imtiyazlı bir konuma sahip bulunduğunu, ancak gelirler bakımından görünen bu eşitsizliğin, harcamalar açısından baktığımız zaman daha eşitlikçi bir dağılım gösterdiğini ifade etmiştim. Gerçekten Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nün, zihniyetinin içinde karşımıza çıkan ilk değerlerden biri, "eşitlikçi" eğilimin hakim bulunmasıdır. Eşitlik ile eşitsizliği iki kutup gibi koyarsak, Osmanlı-

ların iktisadî alanda, daha çok eşitlik kutbuna doğru temayül ve hareket ettiklerini, önemli temel değerleri arasında eşitlikçiliğin yer aldığını söyleyebiliriz. Dinin Tanrı önündeki eşitlik akidesinin sosyal-iktisadî alanda da, geniş ölçüde yankısını bulduğunu söylemek mümkündür. Sistemin idamesindeki stratejik rolüne bağlı olarak, elite tanınan sınırlı ayrıcalık dışında, ekonominin sektörlerinde hakim vektör olarak eşitlik, önemli bir konumda yer alır. Ziraat, madencilik, esnaflık, hatta ticarette büyük farklılaşmalara meydan vermeyecek bir düzenlemeyi klâsik dönemde, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, devletin hem doğrudan müdahaleleriyle hem de meydana getirdiği kurumlar aracılığıyla dolaylı olarak, sürdürmeye çalıştığı görülmektedir. Ziraat, madencilik, sanayi, ticaret, esnaflıkta kaynakların bölüşümünde büyük farklılaşmaların oluşmaması esastı. Bütün bu sektörlerde, üretim faktörlerinin mümkün olduğu kadar eşit veya eşitliğe yakın bir dağılım içinde kalması idealdi. Devletin, üretim faktörleri üzerinde kurduğu kontrollerle, bu durumu korumaya gayret etmekte olduğunu söyleyebiliriz. Ekonominin hakim sektörü olan ziraatte, toprağın üretici köylü aileleri arasında eşite yakın oranlarda bölüştürülmekte olduğunu, 15-16. yüzyıllardaki tahrirlerden açıkça anlıyoruz. Osmanlı sistemi, topraksız köylü kadar, büyük toprak sahiplerini de normal sistemik saymıyor, sistemin dışında düşünüyordu. İnsanlar, gündelik hayatta bu düzenlemelere uymakta, şüphesiz, her zaman uysal davranmadılar. 17. ve 18. yüzyılların büyük çiftliklerini, âyanları, hepimiz genel literatürden biliyoruz; ancak devlet bu değişimin, sürekli olarak, karşısında olmuş ve hiçbir zaman bunlara meşruiyet tanımamıştır. O kadar ki, bağımsızlığa kavuşan Balkanlar'da, 1930'larda yapılan toprak reformları vesilesiyle toplanan istatistik verilere göre, bağımsızlıktan 100 sene sonra bile, eşitlikçi toprak dağılımının Osmanlı bölgesi ülkelerinde varlığını hala korumakta olduğu ortaya çıkmıştır. Bunu, Osmanlılar, üretim faktörleri üzerindeki devlet kontrolü sayesinde sağladılar. Toprakta mülkiyetin devlete ait bulunmasının pratikteki başlıca amacı, kaynak dağılımını eşitlikçi bir denge içinde tutmak, üretim ve refahı, teknolojinin değişmediği bir ortamda, azamiye çıkarabilmekti. Onun içindir ki, ikinci önemli üretim faktörü olan emek de kontrol altında tutulmuş ve bu da toprak mülkiyetinin devlet elinde bir alet olarak kullanılması sayesinde başarılmıştır. Toprağı terketmek veya işlememek, bu sayede, devletçe rahatlıkla yasaklanabilmiştir. Bu eşitlikçi dağılım, şehirlerde faaliyet gösteren esnaflarda da, aşağı yukarı, aynı şekilde cereyan etmiştir. Esnafların birbirine yakın büyüklükteki küçük işyerlerinden oluşan birer cemaat olarak örgütlenmelerini sağlayan devlet,

onların da kaynak dağılımı açısından, tıpkı ziraatteki gibi birbirinden farklılaşmalarını engelleyen mekanizmaları çok kere bu esnafların kendi çıkarları ile kaynaştırarak işletmiş, sağlamıştır. Esnaf örgütlerinin hammadde, işçi, tezgâh sayıları bakımından, birbirine yakın büyüklükteki üyelerden oluşan bir zümre olarak doğması devlet tarafından bir kere sağlandıktan sonra, örgüt kendi dinamiği içinde bunu sürdürmüştür.

Osmanlı zihninde bulduğumuz bir diğer değer demeti, "rekabet" ve "çatışma" yerine, "işbirliği" ve "dayanışma" değerlerine öncelik tanınmasıdır. Bu değerlerin hayata geçirildiği esnaf örgütlerine (bürokraside,mahalle, köy veya cemaatlerde, askerî birliklerde) rekabet ve çatışma kötü, işbirliği ve dayanışma iyi sayılmış; birincilerden kaçma, ikincilere ulaşma ideal kabul edilmiştir. Bu genel trende uygun olarak, iktisadî alanda da rekabetten kaçınılmıştır. Fiyat, ücret, üretim alanlarında rekabetin asgariye indirilmesi hedeflenmiş, grup içi dayanışma esas olarak belirlenmişti. Buna aykırı davranışlar karşısında öngörülen başlıca önemli ceza, grup dışına atılmak, yalnız bırakılmaktı. Bu konuda grubun yetkisi, durumu tespit edip kadıya sunmaktan ibaretti. Mahalleden, esnaf örgütlerinden atma işlemi, bizzat grup tarafından yapılamaz; cezalandırma yetkisi, her zaman için, kadıya ve onun üstündeki son merci olarak Divan'a ait bulunurdu. Gruba düşen, uyum içinde yaşamayı sağlamak, bunun için uğraşmaktı; cezalandırmak onun görevi değildi. Böyle olsaydı, muhtemelen, grup içi klikleşmeyi önlemek ve ihtilafları kontrol altına almak herhalde kolay olmazdı, diye düşünmüş olmalılar. Mesela, esnaf örgütleri, uyacakları kuralları ve yöneticileri kendileri serbestçe, otonomi içinde belirlerdi. Kadıya götürüp tescil ettirdikten sonra, tespit ettikleri bu kurallar ve seçtikleri yöneticiler, meşru ve uyulması zorunlu hale gelirdi. Kurallara veya yöneticiye uymayanı, muhakeme ve tecziye edemez, sadece kadıya götürüp şikâyet edebilirlerdi. Kadının verdiği cezalar da belirli bir süre ile sınırlıydı. Meslekten ve gruptan ebedî olarak atılmak, çok ağır ve nadir görülen cezalardandı. Çoğunlukla, kısa süreli, meslekten men gibi cezalar uygulanır, üye, cezası bitince gruba geri dönerdi. Kuralı her çiğneyen de cezaya çarptırılmazdı. Grubun fiyat, kalite, teknoloji, çalışma saatleri ile ilgili kuralları çiğneyen üyeleri, kadı huzuruna getirildikten sonra, kadı, ekseriya, ufak tefek davaları affederek halleder; şikâyet edilen üyeyi de grupla barıştırarak işi yoluna koyardı.

Burada, Osmanlı'nın üçüncü önemli değeri de karşımıza çıkıyor. İtidal ve aşırılık kutuplaşmasında, Osmanlılar itidali, temel değer olarak zihinlerine yerleştirmiş görünüyorlar. Din ve tasavvufta temelini bulan itidal, hemen

her alanda geniş bir geçerliliğe sahip, vektör değerlerden biriydi. Bu evrensel değerin iktisadî alandaki tezahürleri, az önce değindiğim cezalarda açık şekilde ifadesini bulur. Narha, kalite, fiyat ve ölçülere uymayan davranışları hemen cezalandırmaktan, kadıların genellikle kaçındıklarını; insanın tabiatından gelen yanılma ve hataların hemen ve sert şekilde, bugün tahmin ettiğimizin hilafına, pek cezalandırılmadığını; ilk defa işlenen suçların -büyük de olsa- genellikle affedildiğini; ancak mükerrer suçlu olanlara, gerçekten suça eğilimli olduğu tespit edilenlere ceza verildiğini görüyoruz. Üretim ve tüketimde itidal, hatta itidale uymakta bile itidal, temel değerler arasındaydı. Yani, aşırıya kaçan bir itidalcilik de yoktu, istisnalara daima yer vardı. İtidalin beraberinde taşıdığı "hoşgörü"yü de eklersek, benim görebildiğim kadarıyla, iktisadî zihniyetle ilgili temel değerleri özetlemiş olurum.

Bunlara belki, doğaya, özellikle bitki ve hayvanlara gösterilen şefkat ile ilgiyi de eklemek gerekir. Bu ilginin, cezaî yaptırımlara bağlanmış, dikkate değer örnekleri de mevcuttur. İzin verirseniz, bir tanesini zikretmek isterim. İstanbul'da şehir içi taşımacılığı yapan hamalların önemli bölümünü oluşturan atlı hamallar hakkında, Divan-ı Hümâyun'dan çıkan bir hüküm şöyle der: "Hamallar, yük taşıttıkları hayvana, yükü yerine teslim ettikten sonra binerek geri dönmektedirler. Bu, hayvana eziyettir. Hayvan dönüşü boş olarak yapmalı ve dinlendirilmelidir." Bir kısım hamallar, Divan'ın bu hükmüne aykırı harekete devam etmiş olmalılar ki, bir süre sonra çıkarılan diğer bir hükümle, binmeyi fiilen önleyici olmak üzere, semerlere, sivri ucu yukarıya doğru çiviler çakılması mecburiyeti getiriliyor ve buna uymayanların işten men edileceği kesin bir dille ifade ediliyordu.[1] Hayvan hakları konusunda oldukça kararlı ve sistemli bir tutum içinde olduklarını, birçok benzeri arasından sunduğum bu küçük örnek yeteri kadar izah eder sanırım.

Bütün bu değerlerin, doğrudan veya dolaylı olarak, esas kaynağını dinden aldığını da eklememiz gerekir. Dinî değerler deyince, tabii ki, İslâmî değerler ön planda ve en baştadır. Ama diğer dinler, özellikle, *kitâbî* diye nitelenen dinler, Yahudilik ve Hristiyanlığın bütün şubeleri de, bunlara dahildir. Eşitlik, dayanışma, itidal, hoşgörü bakımından bu dinler arasında fark çok azdır. Osmanlı elitinin nazarında hakim din şüphesiz İslâm'dır; ama diğerlerinin de hoşgörüye mazhar olduğunu herkes biliyor. Dinî gruplarla ilgili bilinen hoşgörünün ötesinde, daha derin bağlantılar vardı dinler arasında.

[1] İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi Sicili No. 25, s. 251-252 (5 N 1179/15.2.1766 tarihli ferman).

Eşitlik, itidal, dayanışma, yalnız aynı dinden olanlar arasında değil, değişik dinlere mensup olanlardan oluşan muhtelit gruplar için de söz konusuydu. Köy, mahalle, esnaf toplulukları da, değişik dinden insanları, aynı dayanışma, eşitlik ve itidal değerleri etrafında biraraya getiren gruplardı ekseriya. Öyle olmadığı haller de vardır. Sadece belli bir dine ait meslekler, mahalleler, hatta şehirler vardır, ama muhtelitlik, Osmanlı klâsik döneminde tipik ve geneldir. Osmanlı eliti, ekonomik hayatta, belirli şerî istisnalar dışında, herhangi bir fark tanımazdı dinler arasında. Yüksek rütbeli bir Müslümanla alacak verecek davası olan bir gayrimüslim işçinin, delil bulamadığı hallerde, kendi kutsal kitabı üzerine yemin ederek davayı kazandığı, çok görülen örneklerdendir. Hoşgörünün tahmin ettiğimizden de derin olduğunu gösteren bir delil, Kanunî'nin ünlü şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'ye aittir. Yayınlanmış olan bir fetvada Ebussuud Efendi, "Müslüman olmayan bir ehl-i kitap, kendi inancını, doktrinini açıklarken İslâm'ın kutsal saydığı değerlere dil uzatırsa, onları küçültücü ifadeler kullanırsa buna ne lazım gelir?" diye, yöneltilen klâsik fetva formundaki soruya cevap olarak, "Hiçbir şey lazım gelmez, amacı İslâm'ı küçültmek değil, kendi doktrinini ortaya koymaktır. Yapılacak herhangi bir şey söz konusu değildir" diye ifade eder.

Bütün bu değerler, ne derecede benimseniyordu, ne ölçüde fiilen etkindi, diye sorarsak, bunu, ampirik tarihin ummanına girmeden, sadece şu kadarını söyleyerek, cevaplandıracağım. Bunlar, emirler, buyruklar, ihtilafları çözen belgeler gibi sayısız kalıntılardan çıkarılabilen, bütün bu kalıntıları üreten yetkililerin, üzerinde hareket ettikleri zihin bandına damgaları basılmış görünen değerlerdir. Ama elbette ki istatistikî frekans söz konusudur. Denilebilir ki, bu değerlere her zaman, herkes istisnasız uymuş olsaydı, muhtemelen bu değerlerin varlığından bile haberdar olmakta zorluk çekerdik. Biz genellikle, ihtilaf ve inhiraflardan, çatışma ve sapmalardan bu değerlerin varlığına tanık oluyoruz. Ancak, tanıklığımız, bu değerlere uyma eğiliminin hakim bulunduğunu, istatistikî frekansın yüksek olduğunu düşündürecek niteliktedir. Eşitlik değerinin ne ölçüde geçerli olduğunu, 19. yüzyılın başlarına kadar, mesela esnaflıkta ve ziraatte, önemli bir farklılaşma olmadığını biliyoruz. Esnaf grupları içinde, 19. yüzyılın başlarında, en fakir ustalarla en zenginleri arasında servet ve kaynak bakımından farklılaşma, dört ilâ yedi katı kadadır. Yani, en zengin usta en fakir ustadan, azami 4 ilâ 7 kat zengin olabilmektedir. Bu yelpaze, mesela 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başlarında biraz daha düşüktür, yani 3 ilâ 6 kat arasındadır. Giderek biraz açılmıştır, ama çok küçük bir açılmadır söz konusu olan. Ziraatteki durumu

biraz evvel söyledim. Balkanlar 1930'larda bile dünyanın en eşitlikçi toprak dağılımını gösteren bölgelerinden biriydi.

Ticaret sektörüne gelince, burada durum biraz farklıdır. Birim işletme için gerekli asgari sermaye, özellikle likit sermaye, ziraat ve esnaflığa nazaran hem daha büyüktür, hem de sektör içi farklılaşma biraz daha fazladır. Bununla birlikte, ticarette de işin gerektirdiği asgari sermaye miktarını az veya çok, hızla büyütecek birikim imkânlarını sınırlandıran ciddi ve önemli engeller mevcuttur. Ticaret, özel şahıslarca yürütülmekle birlikte, bir nevi kamu hizmeti gibi düşünülüyordu. Ticaret erbabına, sosyal-ekonomik düzenin idamesindeki aracı rolünü, görev duygusu içinde ifa etmek üzere, ayakta kalmalarına yarayacak belli sınırlar içinde bir kâr marjı tanınır, ama bu sınırları aşarak spekülatif zenginleşmelere pek imkân verilmezdi. Meşru kabul edilen kâr haddi, esnaflar için olduğu gibi, %5 ilâ %15 arasında, çoğunlukla %10 civarında bulunurdu. Ekonomide üretim ve tüketimin çok büyük bölümünü oluşturan hububat ve diğer gıda maddelerinde bu oran hem daha düşüktü, hem de daha sıkı şekilde denetleniyordu.

Böyle bir rejimde, sermayeyi önemli oranlarda büyütmek son derece zor, ekseriya imkânsızdı. Osmanlı otoriteleri de bunu yakından bilmekte ve izlemekteydiler. Nitekim, İstanbul'dan epeyi uzak bir doğu kentinde 18. yüzyılın başlarında ölen bir tüccarın büyükçe bir miras bıraktığı anlaşılınca; Divân, buna hemen el koyma emrini vermekte tereddüt etmemiştir. Sivil şahısların miraslarına el koymaya, Osmanlı hukukunda imkân olmadığı halde, böyle bir emrin verilmesi şu gerekçeye dayanıyordu: Bu derecede büyük bir birikim ticaretle mümkün olmaz, muhtemelen iltizam işlerine girmiş olmalıdır; eğer böyle ise, askerî zümre mensubu sayılacağı için mirasına müdahale hakkı da doğmuş demektir. Söz konusu mirasın hacmi, zamanın ölçülerine göre esnaf veya çiftçilerinkinden büyük olmakla birlikte, askerî zümrenin üst tabakasında bulunan, mesela vezirlere ait ortalama mirasla kıyaslandığında yarısı ile dörtte biri arasında görünen bir meblağdan ibaretti. Birikim imkânları, gelirlerinin yüksekliği itibariyle sadece askerî zümrenin üst kademesi için mevcuttu; ancak onların da meşru varisi devlet olduğu için, özel ellerde sermaye oluşumu şansı son derece kısıtlıydı, diyebiliriz.

Kullandıkları sermaye miktarı ticarete oranla daha büyük, aralarındaki farklılaşma dereceleri de daha derin olabilen sarrafları, geniş anlamda ticaret sektörü içinde saysak bile, ayrı mütalaa etmek doğru olur. Kamu görevi anlayışı burada çok daha net ve kesindi. Sarrafların temel fonksiyonları, devlet maliyesinin finansmanını sağlamaktı. Bu sebepten bunlara tanınan

kâr haddi, ticaret ve esnaflıktakinden daha yüksek ve faiz haddine eşit düzeyde, %20-24 arasında idi. Birikim imkânı diğer sektör mensuplarına oranla daha büyüktü. Ancak risk tehlikeleri de çok yüksekti. Ayrıca, sermayeleri ne kadar büyürse büyüsün, devletin malî sisteminin gerektirdiği likiditeyi sağlamakla sınırlı tutulan kamusal hizmetlerin dışına çıkarak yatırım yapmaları, kapitalist gelişme yolu tutacak işlere kalkışmaları, hatta, ticarete girmeleri bile sınırlandırılmış bulunuyordu.

Yatırım konusunda, ticaret sektörünün diğer kesimleri de devletin doğrudan veya dolaylı engelleri ile karşı karşıya idiler. Kâr tahdidi, narh ve diğer denetlemelere rağmen, bir tesadüf eseri olarak bir birikim oluşmuş ve bu devletin gözünden kaçmış bulunsa bile, bu birikimi ekonominin diğer sektörlerinde yatırıma dönüştürme imkânları son derece kısıtlı, hatta imkânsızdı denilebilir. Ziraat ve madencilikte, mîrî mülkiyet ve kontrol rejimi buna imkân tanımadığı gibi, sanayide de esnaf örgütlerinin kesin engellemeleri söz konusu idi. Ticaret sektörü içinde kalarak, mesela esnaf örgütlerinin kapsamadığı kırsal emeği örgütleyerek proto-endüstriye yönelme olduğu hallerde ise devletin adeta sistemik bir refleksle bunları ne tür yasaklamalar içinde hapsettiğine dair örnekleri, burada ayrıntıları ile sunacak vaktimiz kalmadığı için konu ile ilgili bir makaleme atıfta bulunmama izin vermenizi rica ediyorum.[2]

Burada, sözümü bitirirken, kısaca özetlemek istersem, şunu söyleyebilirim: Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda karşı idi. Kapitalizme en açık olması gereken ticaret sektöründe gördüğümüz sınırlama, kontrol ve düzenlemelerde, bunu belki en açık şekilde müşahade etme fırsatını buluruz. Teşekkür ederim.

II

Üç ayrı görüş karşısındayız. Birleştiğimiz noktalar yok değil, ama birleşmediğimiz hatta birbirine zıt olanlar daha çok ve önemli görünüyor. Körlerin fili tanımlamalarını andırır tarzda görüşler serdetmemizi bir bakıma tabii saymalı; çünkü gerçekten karmaşık bir devle uğraşıyoruz. Osmanlı meselesini bir seminer sohbeti içinde tümü ile halletmemizi herhalde kimse beklemiyor, sanırım. Onun için zamanın elverdiği ölçüde, kimsenin başını ağrıtmadan, önemli gördüğüm birkaç nokta üzerinde durmakla yetinmeye çalışacağım.

[2] bk. bu kitapta s. 230-232.

Osmanlı düzeninde, İslâm'ın tasavvuf yanı benimsendiği için gelişme yollarının tıkanmış olduğu tezine ekleyeceğim şudur: Osmanlılar Müslümandılar, kendilerince ve kendilerine göre Müslümandılar. Ana hatları ile profilinden çizgiler sunduğum düzeni, İslâm'ın manevi iklimi içinde inşa ettiler. Ancak kendileri dışında ve kendilerinden önce oluşan diğer İslâm devletlerinden elbette farkları vardır. Amaçları ahiret ile dünya arasında, din ve devlet arasında çağın şartlarına uygun, ahenkli ve dengeyi gözeten bir düzeni oluşturabilmekti. Bunu yaparken izledikleri yolu tasavvufî olarak nitelemek mümkündür. Kurdukları düzenin, bu sebepten ilerleme yollarını tıkadığını söylemek de mümkündür. Ancak bu, eksik bir ifadedir; gerilemenin yollarını da aynı derecede tıkayan bir düzen olduğunu eklemek gerekir, diye düşünüyorum.

Osmanlılar'ın Asya'dan beraberlerinde getirdikleri talan düzeni ile yaşadıkları ve kalıcı, uzun soluklu bir iktisadî düzen kuramadıkları tezi, tarihin bize gösterdiği olgulara pek uygun görünmüyor. Talan ile büyük ve karmaşık bir toplumu kısa vadede bile ayakta tutmak mümkün olmadığı için, bunu bir kenara bırakıyor ve asıl önemli olarak gerçekten uzun soluklu, kalıcı bir iktisadî düzen kuramadıkları iddiasının Osmanlılar için geçerli olup olmadığı konusuna biraz değinmek istiyorum.

Osmanlılar'ın Kuzey Batı Anadolu'da küçük bir beylik olarak 1300 civarında başlattıkları maceranın, belirli bir sıra içinde kısaca hatırlanması bile bu konuda oldukça açık bir fikir vermeye yetecektir, sanıyorum. Osmanlılar, ilk defa 1354 yılında Avrupa kıtasına ayak bastılar ve yarım yüzyıl içinde sınırlarını Tuna'ya kadar genişleterek kıtaya yerleştiler. Timur'a karşı yenilgiye uğradıkları 1402'den sonra Rumeli'deki hakimiyetlerini tamamen kaybettiler, kıtadan adeta kovuldular. Ancak hızla toparlandılar ve kısa sürede Avrupa'daki sınırlarına yeniden kavuştuktan sonra 250 yıl boyunca, önce hızla, sonra giderek yavaşlayan bir tempo ile genişlemeye devam ettiler. Yavaşlamayı, bazen tarihçiler gereğinden fazla büyütüp, Osmanlılar'ın hayatiyet kaybı ile eş anlamlı sayarlar; oysa bu, her "exponential" büyümenin, hemen bütün istatistik eğrilerinin başına gelen evrensel bir olgudan öte bir anlam taşımaz. Burada önemli olan Osmanlı'nın Avrupa kıtasında, Ankara Savaşı'nın getirdiği perde arasını saymazsak, 330 yıl süren zorlu, kararlı, karşı konulmaz ilerlemesi, genişlemesidir. Bu genişlemeyi gerçekleştirdikleri döneme, karşı kamptan, yani Avrupa açısından bakarsak, görünen açıktır: Avrupa, 1300 yıllarında, henüz gerçekleştirdiği Ticaret Devrimi'nden başlayarak birbirini izleyecek bir seri değişme ile harekete geçmek üzere olduğu

çağın eşiğindedir. Nüfus artışı, kıta içi kolonizasyon, Rönesans, Reform, denizaşırı hareketlenme ve büyük keşiflerle kendi kabuğunu çatlatarak dünyaya hakim olma yoluna koyulan Avrupa, Hristiyan Avrupa, kendi ana kıtasında rakip dinin bayrağı ile gelip yerleşen Asyalı bir ırkın hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Buna engel olmak için Avrupa'da gösterilen faaliyetleri, ittifakları, projeleri, seferleri burada saymaya gerek yok. Osmanlılar, Avrupa'nın bu davetsiz misafirleri, üç buçuk asır boyunca sürekli genişleyerek yerleşmişlerdir kıtaya. Daha sonraları, Avrupa'nın lehinde olan kaynaklarla alakalı dengenin çok açık ve kesin şekilde aleyhe olarak bozulduğu müteakip yüzyıllarda da, Osmanlı, kıtada kalmaya devam etmiş ve Avrupa'daki bütün imparatorluklara son veren I. Dünya Savaşı'na kadar 600 yıl orada ve imparatorluk olarak kalmıştır. Bunu nasıl başardılar? Güçlü askerî organizasyonun etkili olduğunda şüphe yoktur. Ancak bu onun görünen yanıydı. Asıl önemli bölümü, buzdağı gibi, askerlik dışı alanda aranmalıdır. Din, dil ve örf bakımından kendilerine yabancı, hatta düşman olarak tekevvün etmiş bir kampta yer alan yüzbinlerce kilometrekarelik bir alanda yaşayan milyonlarca insana yüzyıllar süren bir hakimiyeti kabul ettirebilmiş olmaları, etkili ve ömürlü olduğu açık bir düzeni kurmuş olmaları ve yönetilenlerin bunu meşru kabul etmeleri; Osmanlı gücünün esas kaynağı ve karakteri budur. Bunu tanınmış Fransız tarihçisi F. Braudel, kısaca şöyle ifade eder: "Osmanlılar Rumeli'ye bir sosyal devrim getirdiler ve kitleler bu yeni düzeni bir kurtarıcı gibi benimseyerek eski ve rakip Avrupalı-Balkanlı düzenlere tereddüt etmeden tercih ettiler".

Bunun bir delilini sığınma ve nüfus hareketlerinde buluruz. Geçen yüzyıllarda bu hareketler, müteveffa Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi Doğu'dan Batı'ya değil, aksine hep Batı'dan Osmanlı ülkesine doğru olmuştur. Rumeli'nin hudut kesiminde çok sayıda halk kitlelerini hareketlendiren bu cazibenin yüzyıllar boyunca devam etmiş olmasının başlıca sebebi, şüphesiz Osmanlı düzenini tercih etmeleridir. Bu tercihin, kapitalizm ile milliyetçiliğin dünyayı derinden sarsmaya başladığı 19. yüzyılda bile örneklerine bolca rastlamamız, Osmanlı düzeninin hayatiyetini, başarısını ve ömrünü göstermeye yeterli sayılmalıdır.

Bu kadar uzun süre, üstelik tarihin ters istikamette katastrofik denebilecek değişmelerine direnebilen bir düzenin, tesadüfen ve kendiliğinden oluşmadığı da muhakkaktır. Osmanlılar sanki, kendilerinden önce gelip geçmiş devletleri yıkılmaya götüren muhtemel tehlike unsurlarını dikkatle ayıklayarak yavaş yavaş, bir heykeltraş sabrı ve titizliği ile adeta ölümsüz bir

düzeni inşa etmek istemiş gibidirler. Osmanlı tarihi ile ciddi olarak ilgilenen birçok tarihçinin paylaştığı bu izlenimi doğrular görünen bir olgu da şudur: Osmanlılar, kendileri de bunun farkında idiler ve bu sebepten kendilerine "Devlet-i aliyye-i ebed-müddet" adını vermekte, İslâmî tevazularına rağmen, tereddüt etmemişlerdir.

Osmanlı düzeninin temel unsurları ne idi, diye sorarsak, en kısa ifadesi ile şöyle sıralamak mümkündür: Mîrî toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi, vakıfları, ana ilkelerini biraz önceki konuşmamda özetlediğim belirli bir iktisadî dünya görüşü ve nihayet bütün bu unsurları bir orkestra gibi yönetmek üzere oluşturulmuş irsî olmayan, meritokratik bir seçkinler kadrosu; Osmanlı düzeninin belirgin yapı unsurları bunlardır.

Bugün böyle bir düzen ve devletin ortada olmadığına bakarak; "yanılgı içinde idiler, ne kendilerini, ne de dış alemde olup biteni anlayamadılar ve kurdukları düzen de zaten ömürlü, uzun soluklu bir düzen olmaktan uzaktı" mı diyeceğiz? Bu çok kolaycı ve biraz insafı zorlayan bir eleştiri olur sanıyorum. Osmanlılar kendi çağlarına ulaşan bütün siyasî bilgelik mirasını süzerek ebedî olacağını düşündükleri sistemi oluştururken, Batı Avrupa'da doğmaya başlayan kapitalizmin ve onun üzerinde ivme kazandığı pazarın, 18. yüzyıldan itibaren Sanayi Devrimi ile dünya tarihinin, ilk ziraat devriminden sonraki 10.000 yıllık döneminde benzeri olmayan, bütün tarihi ikiye bölecek olan değişmeyi elbette tahmin edemediler. Ancak bu büyük değişmeyi, bizzat yaratanlar da dahil olmak üzere kimse tahmin edebilmiş değildi. Kimsenin bilmediği, beklemediği bir büyük değişmeyi fark edememiş olmakla suçlanmaları da biraz insafsızlık olur, diye düşünüyorum.

Mamafih, Osmanlı Devleti hakkında bu söylediklerimden onu, tamamı ile kendine özgü, yönetimindeki halka adalet, refah ve iyilik sunmaktan başka motif taşımayan ve hiçbir bakımdan benzeri bulunmayan bir anka kuşu gibi algıladığım anlamı da çıkarılmamalıdır. "Osmanlı Devleti" tabirini kullandığımıza göre "devlet" kavramına dahil olabilen bütün varlık birimleri ile pek çok ortak özellikleri bulunduğu da peşin olarak kabul edilmiş demektir. Burada, bu ortak özellikler üzerinde değil de, onu diğerlerinden ayıran özelliklere biraz fazla ağırlık veriyorsam sebebi açıktır: Konumuz Osmanlı'yı tanımak ve tanımlamaktır. Eğer konumuz devlet teorisi olsaydı, Osmanlı'dan söz etmemize hiç gerek kalmadan da konuşmamızı tamamlayabilirdik. Konumuz olduğu için üzerinde durduğumuz Osmanlı'ya ait tutum, ilke, değer ve ilişkileri belirtirken, bunların tek tek veya tümü ile Osmanlı'ya, sadece Osmanlı'ya özgü olduğunu düşünmeye de elbette imkân yoktur.

Osmanlı Devleti tikel, bireysel bir olgudur; o bireyi tanımlarken aranan özelliklerin her biri diğer devletlerde de bulunabilir; bunda tanımlamamızı sakatlayan hiçbir nokta yoktur. Bu, robot resmini andıran bir ameliye gibidir. Sivri çene, mavi göz, silik kaş, yassı burun vs. herkeste ayrı ayrı bulunabilir. Onun için robot resimde bunlar o şekilde bir araya gelirler ki neticede, parmak izi gibi, üyesi tek olan bir sınıfa, yani bireye ulaşır. Öyle ki, bireye bakan tanımlamayı hemen doğrular, tanımlamayı bilen bireyi görür görmez tanır. Benim yapmaya çalıştığım da buna benzer bir ameliyedir. Osmanlı'nın, bir nevi teorik robot resmi denebilecek, modelini çıkarmaya çalışıyorum ki modeli bilen Osmanlı'yı tanısın, Osmanlı'yı gören modeli doğrulasın, amacım bundan ibarettir.

Osmanlı ekonomisinin çeşitli sektörleri ile alakalı ampirik gözlemden hareketle, asgari üç ilkeye dayanan bir modelin bu amaca yeterli olacağını düşündüm. Burada vakit olmadığı için ayrıntılara pek girmedim, ama bir iki makalede açıkladım bunları. Proviziyonizm, tradisyonalizm ve fiskalizm olarak tespit ettiğim bu üç ilke, Osmanlı ekonomisinin içine yerleştiği genel çerçeveyi, matematik ifade ile bir nevi koordinat sistemini oluşturur. Bunlar tek tek veya kısmen başka ülkelerde, başka çağlarda, her yerde, her zaman bulunabilen ilkelerdir. Osmanlılar bu ilkelerin ne mucidi, ne de yegane uygulayıcıları elbette değildirler. Ancak Osmanlılar'ın bu ilkelere verdikleri ağırlığın dereceleri ve daha da önemlisi onları kombine etme tarzları başkalarından belirgin şekilde farklıdır. Modelin en önemli ilkesi olarak düşündüğüm provizyonizmi, konuşmamda birkaç cümle ile özetledim. Anlaşılıyor ki, birkaç cümle daha eklemek gerekiyor. Provizyonizmin amacı, halkı memnun etmek veya susturmak gibi gündelik siyasete bağlı değildir; ekonomiyi işler vaziyette tutarak halkın yaşamasını ve tabii halkla birlikte ordunun, bürokrasinin, sarayın vs. herkesin kıtlığa düşmeden var olmaya devamını sağlamaktır. Bunu yaparken, halkın adalet içinde refahı da düşünülür. Ancak bu, siyasetin bir gereği olarak değil de, dinin emri olarak yapılır. Zira İslâm'a göre halk, yöneticilere Allah'ın bir emanetidir (vedi'atullah).

Provizyonizm, iç pazarda mal arzını yüksek tutmak üzere ihracatı engeller, ithalatı serbest bırakır. İç talebi karşılamadıkça bir malın ülke dışına çıkmasını istemiyor, onu engelliyor ve buna karşılık ithalini teşvik ediyorsanız, o mal konusunda provizyonistsiniz demektir. Bu anlamda provizyonizm her yerde, her zaman görülebilir. Geçmişte, sanayi-öncesi ekonomilerde, üretimin yetersizliği strüktürel olarak zaman zaman karşılaşılan bir problem olduğu için çeşitli mallar bakımından provizyonist uygulamalar da çoktu.

Avrupa'da merkantilist politika izleyen ülkelerde bile bazı mallarda, mesela hammaddelerde, özellikle yerli sanayide kullanılan hammaddelerde, provizyonist olmak normaldi; buna, zaman zaman bazı gıda maddeleri de eklenirdi. Ama, mesela sınaî mallarda böyle bir uygulama son derece nadirdi. Osmanlı'nın çağdaşı Avrupa ülkelerinde ve tabii Fransa'da da bazen gıda maddeleri, çok kere hammaddeler, provizyonist bir düzenlemeye tabi tutularak ithalatı serbest bırakılmış, hatta teşvik edilmiş, buna karşılık ihracatı engellenmiştir. Ancak pek çok nihai mamul ve mal için tam tersi politika uygulayarak ihracatı teşvik, ithalatı ise tahdit veya yasak etmişlerdir. Çeşitli ülkeler, değişik zamanlarda, şu veya bu mal için provizyonist olabildiğine göre, Osmanlı'yı provizyonist olarak nitelemenin ne anlamı vardır, diye sorulabilir. Buna, Osmanlı ticaret hayatını inceleyenler için verilecek cevap açık ve kesindir: Osmanlılar bütün mallar için gıda,ham,mamul tefriki yapmadan, genel ve yaygın provizyonizmi 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar 300 yıldan fazla bir süre içinde kesintisiz olarak uygulamışlardır. Çağdaşları arasında provizyonizmi böylesine yaygın, genel ve değişmez şekilde uygulayan ikinci bir ülke mevcut değildir. Ayrıca Osmanlı uygulamasında provizyonizm, yalnız dış ticarette değil, aynı zamanda iç ticarette de geçerli olduğu için iktisadî hayatı derinden etkileyen önemli bir faktördü. İşte bu sebeplerden, onu Osmanlı iktisadî dünya görüşünün temeline yerleştirilmeye layık bir ilke olarak düşündüm.

Tespit ettiğim ikinci ilke gelenekçilik (tradisyonalizm)'dir. Geleneklerin korunması, sürdürülmesi her devlette her zaman, az veya çok, elbette söz konusudur. Geleneği, anlamını biraz genişleterek, bütün canlılar için, hatta termo-dinamiğin atalet (inertia) prensibine benzetilebilirliği bakımından bütün fizik varlıklar için bile geçerli saymak mümkündür. O derece genişletmeden sadece sosyo-kültürel alanla sınırlı tutulduğu zaman da paradoksal karmaşıklıkları içeren bir kavramdır. O kadar ki, bilim gibi, mahiyeti gereği sürekli değişen bir sahada bile "bilim geleneği"nden söz edilir, hatta daha da paradoksal olarak "değişme geleneği" veya "devrim geleneği"nden bahsedilir. Bu derece karmaşık ve değişik soyutlama düzeylerine göre anlamı farklılaşabilen bir kavramdır gelenek.

Bu karmaşıklıklara girmeden, diyeceğim şudur: Gelenekçiliği gelenekten ayırmak gerekir. Gelenekçilik, çeşitli düzeylerdeki geleneklerin bir demet halinde sürdürülmesine ait tutarlı ve sistematik bir tutumu ifade eder. Gelenekler korunmalıdır, çünkü bunlar denenmiş "iyi"lerdir, değişme ise "kötü"dür düşüncesi Avrupa'da da geçerli idi. Ama modern zamanların

başından itibaren "ilerleme" (progress) fikri doğup geliştikçe önce değişmenin "iyi" olabileceği, yavaş yavaş da "değişmeme"nin kötü olacağı inancı benimsenmiş ve yerleşmiştir. Bu zihin iklimi Avrupa'da bir kere oluştuktan sonra herhangi bir değişme iyi sonuç vermediği hallerde bile, onu atıp yerine eskiyi değil de, diğer bir değişmenin ikame edilmesi geçerli olmaya başlamıştır. Buna "değişme geleneği" de diyebilirsiniz. Avrupa'da ve tabii Eski Rejim Fransa'sında da modern zamanların başlarından beri çeşitli düzeylerde sürüp giden gelenekler arasına, az veya çok dirençle karşılanan herhangi bir değişme bir kere girdikten sonra, bu değişme iyi veya kötü de olsa, sosyal sistemin bu değişmelerden rahatsız olan kesimleri de bu değişmeyi ortadan kaldırmak yerine, bizzat kendileri değişerek uyum sağlamaya temayül ederler; hakim olan trend budur. Sosyal sistemin değişme talebi ile değişme arzı arasında bir dengesizlik ortaya çıktığı zaman, Fransız Devrimi gibi patlamalar olur. Eski Rejim Fransa'sı gelenekçi olduğu için değil, aksine değişmeleri giderek hızlanan bir sosyal sistemde bu hızı yavaşlatmaya çalıştığı için devrimle karşılaşmıştır. Gelenekçi olsaydı, muhtemelen devrimin oluşması da mümkün olmazdı.

Osmanlı dünyasında durum oldukça farklıdır. Burada gelenek, hukukî yaptırım gücüne kavuşturulmuş kurallar bütünüdür. İktisadî hayatın herhangi bir alanında gelenekten sapma, bir değişme meydana geldiği takdirde, ona uyum sağlamak üzere yeni değişmelere yol verme yerine, değişmeyi ortadan kaldırarak eskiyi geri getirme iradesi hakimdir. İktisadî hayatın birçok alanında gördüğümüz budur. Onun içindir ki eski, denenmiş ve alışılmış olanı vücudun sağlık durumuna, değişmeyi de hastalık haline benzer sayıyormuş gibi davrandıklarını ifade ettim. "Kadim olana uyma" zorunluluğu hukukî prensip hükmündedir. Bu sebepten, gelenekçiliğin, modelin ikinci ilkesi olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Tabiidir ki, değişmeye kesinlikle kapalı bir sistem karşısında bulunduğumuzu söylemek istiyor değilim. Değişme, Osmanlı dünyasında da mevcuttu; ancak son derece zor, yavaş ve devamlı eskiye dönüş baskısı altında tutuluyordu. Osmanlı ekonomisinde sırf gelenekçilik dolayısı ile yaşamayı sürdüren birçok kurum ve ilişkinin kaynağı budur. Bu sebepten onları anlamak ve açıklamak için gelenekçilik ilkesinin hesaba katılması çok kere zorunludur.

Modelin üçüncü ve son ilkesi fiskalizmdir. Fiskalizmi, en genel ifade ile devlet hazinesine ait gelirleri mümkün olduğu kadar arttırmaya çalışmak ve

ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek şeklinde tanımlayabilirsiniz. Devlet hazinesine ait gelirleri arttırabilmek, ekonomide pazar ve para ilişkilerinin gelişme derecesine ve devletin ekonomi üzerindeki etki gücüne bağlıdır. Bu ikili faktörün biçimlendirdiği fiskalizm şüphesiz evrenseldir. Ancak bu iki faktörün nisbî konumuna göre uygulamaya koyulan fiskalizmin türleri ve dereceleri birbirinden önemli farklılıklar gösterir.

Osmanlılar'ın çağdaşı olan Avrupa'da pazar ilişkilerinin genişliği ve hızlı büyümesi, fiskalizme geniş bir manevra sahası vermiştir. Pazar ilişkilerindeki genişlemenin de motoru olan iş çevreleri, devletle az veya çok pazarlık gücüne de sahip bulundukları için orada fiskalizm, bu iş çevrelerine ve iktisadî menfaat gruplarına zarar vermeyecek, hatta çok kere faydalı olacak şekilde esnekleştirilmiş ve şartlara göre değişen iktisadî politikalara alet olarak kullanılır hale gelmiştir. Kısaca, Avrupa'da fiskalizm esnek ve değişken bir nitelik kazanabilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise pazar ilişkilerinin hacmi, çeşitli nedenlerin etkisi ile, genellikle düşük düzeydeydi. Provizyonizmin esas kaynağı da bu hacim düşüklüğüydü. Ancak provizyonizm, bir kere yerleştikten sonra, bu hacmin artış hızını yavaşlatarak kendisini doğuran şartları süreklileştiren bir etkiye sahipti. Pazar ilişkilerinin hacim itibarı ile düşüklüğü ve artış hızının yavaşlığı, fiskalizmi saha itibarı ile dar sınırlar içinde kalmaya zorlamakta idi. Bununla birlikte, devleti bu dar sınırlarda hapseden fiskalizmin niteliğini ve muhtevasını belirlemede, Avrupa'dakinden farklı olarak, belirli ekonomik menfaat gruplarının pazarlık gücünü kullanarak etkili olmaları söz konusu değildi. İktisadî menfaat gruplarının baskısı ile değişen bir iktisadî politika aleti haline gelecek şekilde yumuşatılamadığı için Osmanlı fiskalizmi sert, katı ve değişmez bir nitelik kazandı. O derecede sert ve saf bir şekil aldı ki, giderek her türlü iktisadî faaliyeti, daha ziyade getireceği vergi geliri açısından değerlendiren ve ondan ötesini idrak edemeyen bir nevi *fiskosantrizm*e dönüştü.

Fiskalizmin bu derecede sert ve saf şekli ile uygulanmakta olması, ekonomide birçok değişmelerin ve değişmemelerin de kaynağını oluşturduğu için, Osmanlı ekonomisini çerçeveleyen modelin üçüncü ilkesi olarak kabul edilmesi gerektiğini düşündüm.

Üç ilkeden oluşan bu model, Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 300 yıl devam etmiş olan klâsik dönemine ait bir çerçeve, matematik ifade ile koordinat sistemi hükmündedir. İktisadî hayat bu

çerçeve içinde şekillenmiş, yön ve muhteva kazanmıştır. Birçok iktisadî kurum ve pratiğin anlaşılabilmesi ve analiz edilebilmesi için bu ilkeleri zihinde tutmak ekseriya zorunludur. Çünkü iktisadî hayatın ele alacağımız herhangi bir özel manzarasında bu ilkelerden bazen biri, bazen diğeri, çok kere de değişik dozlarda her üçünün bir kombinasyonu belirleyici bir rol oynamaktadır.

Bu ilkeleri bir ideoloji olarak nitelemek mümkün müdür? Bunların zihin dünyasında tekabülleri olduğu muhakkaktır; ancak bu, siyaset veya ideolojiden çok, dile benzetilebilecek bir tekabüldür. Çünkü bunlar, Osmanlı zihninin ekonomiye ait idrakinin kategorileri gibidir. O kadar yaygın, derin ve geneldirler ki, uzun asırlar değişmeden kalmışlar ve hiçbir zaman bilinçli bir tartışma konusu da yapılmamışlardır. Bu özelliklerine bakarak zihniyet ile dünya görüşü arasında bir yere yerleştirmenin daha doğru olabileceğini düşünüyorum.

Osmanlı sisteminde, Batı'nın aksine, iktisadî gücün siyasî güce dönüşmesi olgusu pek yoktur. Siyasî güçle ekonomik güç arasında karşılıklı etkileşim Batı'da vardır; Osmanlı sisteminde bu, hemen tamamen, tek yönlüdür. Hakim olan siyasettir. Siyasî sistemde aristokrasinin oluşmasını önlemek ve sürekli yenilenen meritokratik bir elit kadrosunu işbaşında tutabilmek üzere nasıl ki *devşirme* usulünü benimsedilerse, benzer şekilde sermayeyi de, başına buyruk bir rakip veya siyaseti etkileyebilecek güç haline getirmemek üzere, "devşirme tarzı" bir yöntemle sağlamaya çalıştılar, diyebiliriz. Sermaye birikimi konusunda, biraz önce söylediğim gibi, sivil Müslüman veya gayrimüslim reayaya sıkı kâr tahdidi getirmeleri, siyasî gücü kolaylıkla ekonomik güce dönüştürebileceği için, birikim şansı çok daha yüksek olan askerî zümre mensuplarının mirasına el koymaları da, aynı mantığın içinde, siyaseti etkilemesi mümkün gruplarda sermaye birikimini sınırlandırma motifine bağlıdır. Provizyonist olarak tavsif ettiğim ekonominin idamesi için zorunlu olan ithalat ve ihracat gibi, büyük çapta sermaye gerektiren işlerde zarurî hallerde devlet sermayesini de kullanmakla birlikte, genel ve yaygın olarak devşirme tarzı diye nitelediğim yabancı sermayeyi tercih ettiler. Kapitülasyonların, yerlilere veya askerî zümre mensuplarına değil de, yabancılara tanınmasının en önemli motifi budur.

Büyük çapta sermaye gerektiren maliye-iltizam sektöründe de önce yabancıları, daha sonra da yerli azınlıkları tercih ettiler. Sermayenin bu sektörde yoğunlaşmasını ve orada kalmasını sağlamak üzere, bu sektöre mah-

sus olarak, İslâmî mevzuata rağmen faize de izin vermekte tereddüt etmediler.

Azınlıklar, siyaseti etkileme şansına sahip olmadıkları için tercih edildiler ve bu imkânlara nail oldular. Onlar da buna gayet iyi cevap verdiler ve uyum sağlamayı başardılar. Bunda azınlık olmanın evrensel denebilecek özelliklerinin de etkili olduğunu, Amerikalı iktisatçı Everett Hagen'in bir araştırmasına dayanarak, tahmin edebiliriz. Hagen Eski Yunan'dan günümüzün Arjantini'ne kadar pekçok devleti kapsayan araştırmasında ampirik olarak şunu ortaya koydu: Azınlıklar, hangi din, mezhep veya ırktan olurlarsa olsunlar, siyasî sistemden dışlandıkları ölçüde, bunu telafi etmek üzere yüksek bir başarı motivasyonu ile iktisadî alana yönelmekte ve burada başarılı olmaktadırlar.[3]

Hagen'den kısaca özetlediğim bu mekanizma, Osmanlı İmparatorluğu'nda da işlemiş görünüyor. Devlet de, siyasî sistemi gereği, en çok sermaye gerektiren maliye-iltizam sektörünü azınlık mensubu olan sarraflara, faiz iznini de vererek bırakmış olmakla bu mekanizmanın işlemesine ait objektif temeli sağlamış oluyordu. 18. yüzyıldan itibaren, tedricen büyüdüğü görülen azınlık sermayesi böyle bir kavşakta oluştu. Ancak bu sermaye, maliye-iltizam sektörü içinde kalıyor ve dışına taşmasına pek imkân verilmiyordu.

Artan dış ticaretle birlikte *himayeli* denen tüccar grubunun doğuşunda bu sınırlama, birinci derecede önemli bir faktördür. Giderek genişleyen bu grubu himayelilik statüsünden kurtarmak artık zarurî hale gelince 1806'da *Avrupa Tüccarı* adı ile ayrı ve yeni bir imtiyazlı tüccar grubu halinde organize etme kararı verildi. Böylece sarrafların maliye-iltizam sektörüne bir de, dış ticaret sektörü eklenmiş oluyordu. Ama sistemin mantığı içinde kalındığı şuradan belli ki, aynı imtiyazlar, ısrarlı taleplerine rağmen Müslüman tüccarlara uzun süre tanınmamıştır.

Sermaye birikiminin hangi ellerde, nasıl oluşacağı meselesinin oldukça karmaşık ve ekonomi-dışı çeşitli bağlantıları da bulunduğu için, Osmanlı siyasi sisteminin mantığı açısından nasıl göründüğüne işaret edebilmek üzere bu kadar uzun konuştum. Teşekkür ederim.

Hanımefendi lütfettiler,[4] eksiğimize işaret buyurdular, teşekkür ederim. Ben sözü fazla uzatmamak için, malî sistemde faize izin verdiklerini kısaca söylemekle yetindim. Faize izin verdikleri önemli bir alan daha vardır, o da

[3] Hagen, 1962.

[4] Para vakıfları ve tefecilik hakkında bir soruya verilen cevap.

vakıf sistemidir. Bu iki alan arasında sadece faiz hadleri bakımından fark vardı. Vakıf sistemi içinde faiz haddi %10-15 arasında, düşük düzeyde tutuluyordu; malî sistemde ise %20 civarında idi. Devlet kontrolü, her iki alanda da vardı ve bu iki alanın dışında, yetim olan küçüklere ait nakdî mirasın işletilmesi istisna edilirse, faiz yasaktı. Faizsiz kredi alıp verme, Osmanlılar'ın deyimi ile *karz-ı hasene* de yaygındı. Ancak kredi talebi karz-ı hasene türündeki kredi arzından daima daha yüksek olduğu için, bu ikisini dengelemek, yani kredi açığını kapamak üzere tefecilik de zorunlu olarak oluşuyordu. Ama Osmanlı hukuku tefeciliği hiçbir zaman meşru kabul etmemiştir. İhtilâf vukuunda mahkemeler faizi tanımadığı için, riski çok yüksek olan bir kredi sektörü olarak burada faizler %25-30'dan başlar ve %100'e kadar çıkabilirdi. Meşru olmadığı için mi böyle idi, yoksa böyle olduğu için mi meşruiyetin dışında tutuluyordu meselesi ayrı bir konudur.

4

19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler

I

Osmanlı Devleti'nin, klâsik dönemde iktisadî hayata karşı, ilk bakışta çok şümullü ve ayrıntılara kadar uzanan bir müdahalecilikle tam bir ilgisizliğin karışımı olarak karşımıza çıkan paradoksal tavrını yakından incelediğimiz zaman, yüzyıllar içinde oluşmuş ve yerleşmiş birtakım prensiplere bağlı bulunduğu görülür. Uygulamaların gözleminden çıkan bu prensiplerin temelinde faktör kontrolü yer alır. Toprak, emek ve kapital üzerinde mümkün olabildiği ölçüde kontrolü elinde bulundurmaya çalışmak, devletin en çok dikkat eder göründüğü temeldir. Mevcut teknoloji ve iş bölümü seviyesine göre, İmparatorluk ekonomisinin toplam fizikî kapitali içinde yarıdan epey fazlası olarak tahmin edebileceğimiz ziraî toprakların çıplak mülkiyetini devletin elinde bulundurması, bu tutumun belki en karakteristik ifadesidir. Devlet, ziraî topraklarda olduğu gibi açık, net kanun hükümlerine bağlanmamış olmakla birlikte, fizikî kapital yatırımlarında da daima en büyük paya sahip bulunmuştur. Madenlerle metalürjik tesislerin tamamına yakın bölümü, devlete ait olduğu gibi; bedestan, çarşı, boyahane, basmahane, mumhane, vb. zamanına göre nispeten önemli fizikî sermaye gerektiren alanlardaki yatırımı da, ya doğrudan doğruya devlet bizzat yapmış ve mülkiyeti elinde bulundurmuş, ya da vakıflar vasıtasıyla bir çeşit kamu mülkiyeti statüsü içinde tutmaya çalışmıştır. Bunların dışında kalanların da çoğunluğu askerî zümre mensuplarının tasarrufunda idi. Ancak tabi tutuldukları mülkiyet-

miras rejimi dolayısı ile bunlar da giderek devlete veya vakıf sektörüne intikal etme eğilimi içinde bulunuyorlardı. Emek üzerindeki kontrol ise bölge, sektör ve zamana göre değişiklikler göstermekle birlikte, genel olarak ziraî toprakları işleyen reayanın hareketliliği ve şehir esnaflarındaki usta, kalfa ve çırakların sayıları üzerindeki sınırlayıcı düzenlemelerde ifadesini buluyordu. Faktörler üzerindeki kontrolü devlet, bunların fiyatlarını yahut gelirlerini oluşturan rant, kâr, faiz ve ücreti doğrudan veya dolaylı olarak belirleyici, sınırlandırıcı ve yönlendirici mekanizmalarla destekleyerek idameye ve ikmale çalışırdı.

Devlet, faktörlerin mülkiyeti, dağılımı, tedavülü ve fiyatları üzerinde kurmaya çalıştığı bu kontrolle yetinir ve daha ileri giderek, bizzat faktörleri kombine edip doğrudan üretime girmekten, bazı istisnalar dışında, genellikle kaçınır ve bunu özel şahıslara, reaya ve esnafa bırakmayı, klâsik dönemde ekseriyetle tercih ederdi. Ancak bu kombinasyondan doğan üretim ve ticaretin içinde cereyan edeceği genel çerçeveyi tespit etmekle yetinirdi. Bu genel çerçeve başlıca üç ana prensibe istinad ediyordu. Bu prensiplerin birincisi *provizyonizm* (iaşe)'dir.

Osmanlı provizyonizmine göre iktisadî bakımdan kendi kendine yeterli olması beklenen temel bölgesel birim *kaza* idi. Merkezinde, nüfusu genellikle 3-20 bin arasında değişen bir yerleşme yeri ve ona hinterland olmak üzere belirlenmiş 20-30'dan 100-150'ye kadar değişebilen köylerden oluşan bu dar bölge, üretim ve tüketimin birbiriyle dengelenmesi beklenen, istenen temel birimdi. Bölge içinde üretilen mallar, kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra bölge dışına gönderilebilirdi. Başta *kadı* olmak üzere mahallî kamu görevlilerinin fonksiyonları bunu sağlamaya yardımcı olmaktı. Bölgenin ihtiyacını aşan malların yönelebileceği ikinci mahreç, devlet kurumları ve bunların büyük çoğunluğunun bulunduğu İstanbul'du. Üretilen mallar, bu ihtiyaçlara da cevap verdikten sonra, imparatorluğun diğer bölgelerine gönderilebilirdi. Yurt içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra kalan mallar varsa, bunların dış âleme ihraç edilmesine izin verilirdi. Üretimin kaza dışına çıkarak iç veya dış pazara yönelen kısmı, gümrük resmine tabi olmaya başlardı. Kısaca ifade edersek üretim faaliyetlerinin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamaktı. Çok kısa şekilde özetlediğim bu evrensel görünüşlü masum ilkenin dış ticaret bakımından son derece önemli sonuçlar doğuran etkisi şu olmuştur: Yurt içi mal arzını mümkün olduğu kadar yüksek düzeyde tutma amacına uygun olarak ihracat, teşvik edilen ve kolaylaştırılan değil, aksine yasaklar, kotalar ve ih-

raç resimleriyle sınırlandırılan bir faaliyet olarak düzenlemelere tabi tutulur, buna karşılık ithalat, arzu edilen, teşvik görmesi ve kolaylaştırılması gereken bir faaliyet olarak görülürdü.

Provizyonizme dayanan Osmanlı iktisadî politikasında ithalat, mal arzını yüksek tutmaya yardımcı olduğu sürece, onu içerde ikame etmeye çalışmak, normal olarak gereksiz sayılırdı. Ancak ithalat, bu fonksiyonu göremez ve aksaklık olur veya olacağı beklenirse, o zaman bir ikame düşünülürdü. Silah sanayisi, bunun tipik bir örneğidir ve bu alanda dışarıya muhtaç olmayacak şekilde gerekli tesislere ötedenberi sahip olmaya dikkat edilmiştir.

Osmanlı iktisadî politika kararlarını yönlendiren ikinci prensip, hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek diye özetleyebileceğimiz *fiskalizm*dir. Hazine gelirlerini arttırmak, üretim kapasitesinin ve parasal mübadele hacminin genişleme temposuna bağlı kaldığı için, Osmanlı ekonomisinde son derece zor ve sınırlı idi. Bu sebepten Osmanlı fiskalizmi, zarurî olarak dar sınırlar içinde kaldı. Daha ziyâde gelirleri düşürmeme ve harcamaları kısma yönünde derinleşti. Başlangıçtan beri mevcut bulunmakla beraber fiskalizm, devletin ihtiyaçları arttığı oranda giderek belirginleşti ve iktisadî faaliyetin her safhasında adeta meşruiyetin temeli haline geldi. Provizyonizme dayalı dengeleri sarsıcı eğilimler ortaya çıktıkça, fiskalizm hem onları engellemenin, caydırmanın bir aleti gibi işletilmiş, hem de malın mübadelede tedavül menzili uzadıkça, doğan fazlaları devlete aktararak kapitalist sızıntıları önleyen bir nevi sünger fonksiyonu görmüştür.

Harcamaları kısma yönündeki faaliyetlerin arasında *mîrî mübayaa* rejimi zikredilmelidir. Devlete, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreticilerden bir tür aynî gelir vergisi tarzında, piyasa fiyatının altında, ekseriya maliyetin de altında kalan fiyattan satın alma imkânı veren bu rejim, 18. yüzyılda özellikle savaş giderlerindeki artışa paralel olarak büyük bir önem kazandı. Kolayca tahmin edilebileceği gibi bu rejimi devlet, ithal mallarında uygulama imkânına sahip değildi. Bu sebepten devletçe talep edilen bazı ithal mallarının miktarı ve/veya fiyatı çok arttığı, bunlara yapılacak ödeme bütçe imkânlarını zorlamaya başladığı zaman, bu malları ülke içinde ikame etme ihtiyacı kendini gösterdi. Ancak bu ikame girişimlerinde de fiyatı arttırmaya yol açacak bir gümrük koruması, sistemin provizyonist mantığına aykırı düştüğü için hiçbir şekilde akla getirilmedi.

Osmanlı iktisadî politika kararlarına hakim olmuş üçüncü ve son prensip tradisyonalizm (gelenekçilik)'dir. Bunu, sosyal ve iktisadî ilişkilerde ilk iki prensibin etkileri ile yavaş yavaş ulaşılan dengeleri, mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme, değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması diye tanımlayabiliriz. İktisadî hayatın çeşitli ilişki ve kurumları ile ilgili çatışma ve ihtilafları çözen kararlarda tekrarlanagelen "örf-i beldeye uyulması ve teamül-i kadîme aykırı iş yapılmaması" formülünde veciz ifadesini bulan tradisyonalizm, Osmanlı klâsik çağında 18. yüzyıl sonlarına kadar uzun süre boyunca değişmeden kalan başvuru çerçevesini oluşturan üçüncü prensip olmuştur.

Osmanlı imparatorluğunda klâsik dönemde, iktisadî ilişki ve kurumlara şekil ve yön veren kararların oluşmasında bir çeşit koordinat sistemi rolü oynamış görünen bu üç prensip ve bunların istinad ettiği faktör kontrolü, her türlü değişme eğilimini istikametlendiren temel çerçeveyi teşkil etmişlerdir. Çeşitli değişme baskıları karşısında da Osmanlı karar organlarını, klâsik dönemin bitiminden sonra da etkilemeye uzunca bir süre devam etmiş ve son derece yavaş değişmişlerdir.

II

Klâsik çağda devletin ekonomiye yaklaşımını belirleyen zihnî çerçevenin kısa bir özetini sundum. Uzun süre boyunca hakim olmuş görünen bu çerçeve içinde oluşan ekonominin 18. yüzyılın sonlarında vardığı düzeyi de kısaca özetlemek gerekir.

Fizikî sermaye birikiminin önemli bölümü devlete veya vakıflara ait bulunuyordu. Ziraat, esnaflık, hatta ticaret sektöründe küçük ölçekli işletmeler hakimdi. Büyük çoğunluğu yakın bölge pazarı için üretim yapan bu işletmelerin içinde, 15-20 işçi çalıştıracak boyuta varmış olanları nadir denecek kadar azdı; iş bölümü ve gelir-servet farklılaşması da son derece düşüktü. Aynı iş kolunda en fakir usta ile en zengin olanı arasındaki farklılaşma, 18. yüzyıl boyunca biraz artmakla birlikte, 1/4'ten nihayet 1/7'ye kadar ulaşabilmişti. Faktör fiyatları üzerindeki kontrolün bir sonucu olarak, özel ellerde sermaye birikim imkânları, nisbî olarak kasden biraz geniş tutulmuş olan sarraf ve mültezim grubuna inhisar ediyordu. Bunlardan biraz daha sınırlı

imkânları ile dış ve iç ticaret sektöründe faaliyet gösteren tüccarları da ilave edersek özel sermayenin sınırına ulaşmış oluruz. Bu iki veya üç zümreye tanınan birikim imkânı, bulundukları sektörlerde gördükleri fonksiyondan kaynaklanıyordu. Bu sektörleri bırakmaları halinde, bu imkânı da kaybederlerdi; esasen birikimlerini, maliye ve ticaret dışında, ziraat veya sanayide gelişmeye uygun yatırımlara dönüştürme imkânları çok kısıtlı idi. Ziraatte, kapitalist tipte gelişme yaratacak yatırımlara, *mîrî toprak rejimi* legal olarak elverişli değildi. Sanayi ve imalat sektöründe, devletin güçlü desteğine sahip cemaatçi ve eşitlikçi esnaf örgütlerinin sıkı ve dayanışmacı (cohésive) yapısına nüfuz ederek yatırım yapmak çok zordu. Üstelik kâr tahdidi, bu sektörü cazip olmaktan çıkarıyordu. 18. yüzyılın sonlarında, savunma savaşlarının ağırlaşan malî yükü altında, bu ekonomik tablo, daha da kötüleşme trendi içinde bulunuyordu. Reform çağının problemlerini çözmek üzere giriştiği faaliyetlerle devlet, bu tabloyu çeşitli yönleri ile değiştirmeye başladığı zaman, aynı tablonun oluşumunda katkısı az olmayan kendi yaklaşım çerçevesini de değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu iki yönlü değişmelerin macerası aynı zamanda reform çağının iktisadî performans hikâyesinin de dikkate değer bir bölümüdür.

III

Devletin güçlendirilmesi ve büyütülmesi olarak özetlenebilecek reform çağının ekonomi alanında değişmelere yol açan faaliyetlerinin başında, merkezî hazineye ait kaynakların arttırılması talebi yer alır. 18. yüzyıl boyunca, çeşitli desantralizasyon eğilimleri içinde -çoğalan aracıların giderek hazineye intikal eden bölümünü düşürdükleri- vergi gelirlerinin artan bölümünü devlet tarafından hazineye intikal ettirme girişimi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren merkezîleştirme ile paralel olarak yürütülen ilk faaliyet oldu. Timar ve zeametleri mukataalaştırmanın hızlanması, malikâneleşmenin dondurulması ve âyanlar tarafından kontrol edilmekte olan kaynakların merkeze transferi, malî alandaki faaliyetlerin esas bölümünü oluşturdu. Başarı ile sonuçlandırılması oldukça yavaş ve zor seyreden bu faaliyetler, 19. yüzyılın ilk 30-40 yılını kapsar. Bunların yanında, mevcut vergilerin arttırılması ve yeni vergilerin konulması da oldukça yoğun şekilde sürdürüldü. Klâsik dönemde oluşan ekonominin küçük ölçekli birimlerin hakim olduğu ve birbirine açılma derecesi düşük, dar bölge pazarlarının yanyana dizildiği ve üretim fak-

törlerinin gelirleri üzerindeki kontrolün birikimden çok bölüşümcü mekanizmaları öne çıkardığı yapı özelliği içinde, yeni vergi kaynağı yaratmak için daha çok ziraat ve esnaflık gibi temel üretim sektörlerine yönelmek daha makul görünür. Bununla birlikte getirilen ek vergilerin hemen tamamı ihracat ve bir bölümü de iç ticaret üzerine bindirildiği gibi, hadleri arttırılan vergiler de bu alandakiler oldu. Yüzyılın ilk yarısı boyunca sürdürülen bu uygulamanın ayrıntılarına baktığımız zaman, klâsik referans sisteminin iki prensibinin, provizyonizm ve fiskalizmin henüz bütün canlılığı ile bir makasın iki kolu gibi işletilmekte olduğu görülür. Ancak sistemin üçüncü prensibi olan tradisyonalizm reform döneminin başlarından itibaren hızlı bir şekilde aşınmaya başlamıştır. Bu, sistemin mantığına da uygundu. Zira tradisyonalizmin esas fonksiyonu, provizyonizme ve fiskalizme uygun olan dengeleri korumaktan ibaretti. Provizyonizm ve fiskalizm yeni birtakım değişmeleri gerektirdiği hallerde değişmenin yolu açılmış oluyordu. Tradisiyonalizmin temel norm değerleri olarak "örf-i belde", "teamül-i kadîm" provizyonizme ve fiskalizme uygun değilse, bunlarla çatışan bir nitelik taşıyorsa bunları değiştirmek, merkezîleştirmenin büyük ivme kazandığı bu dönemde, artık normal sayılmaya başladı. Klâsik çağda bu deyimlerden ne anlaşılmak gerektiği konusunda hiçbir zaman ihtilaf ve tereddüde rastlanmaz. "Kadîm" olan nedir sorusuna 17. yüzyılın sonlarına ait bir kanunname şu tarifi veriyordu: "Kadîm olan odur ki onun evvelini kimse hatırlamaz". Yani herkesin bildiğidir demek istediği aynı kavram için, mesela 1859 tarihli bir Vekiller Heyeti raporunda "teamül-i kadîm" tabirinin, muhtevasının müphem, anlaşılmaz bir kavram olduğu ifade ediliyordu. Artık kimsenin bilmediği kadimden öncesi değil, bizzat "kadim"in kendisi olmuştur. Kısacası kadim, artık lügat anlamında kadim, yani eskimiş ve bilinemez hale gelmiştir.[1]

Tradisyonalizmin bir referans prensibi olmaktan çıkması ile reform çağının başlaması arasında, daha derin planda zihnî ve fikrî bir zamandaşlık, hatta bağlantı da mevcuttur. Osmanlı literatüründe *ıslahat* diye bilinen ve çok eski tarihlere kadar çıkan faaliyetlerle reform çağı arasındaki temel fark, amaçlanan model bakımındandır. Geçmişteki ıslahat faaliyetlerinde amaç, hep mükemmel olduğu düşünülen eski modeli ihya etmekti. Oysa 18. yüzyılın sonlarında başlayan reform çağının modeli, daha başından itibaren artık eskide ve geçmişte değildi. Binaenaleyh tradisyonalizm, geçmişe dönme ve onu ihya etme düşüncesinin terkedilmesi ile birlikte zihnî meşruiyet zemi-

[1] BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS) 15/633.

nini de kaybetmiş bulunuyordu. Onun içindir ki, 19. yüzyılın ilk yarısında klâsik koordinat sisteminin en hızlı terkedilen kanadı bu olmuştur.

Ancak sistemin diğer prensipleri bakımından durum farklı idi ve bunların değişmesi çok daha yavaş ve zor olmuştur. Fiskalizm, devlete sürekli yeni kaynak bulma humması içinde, varlığını daha geniş ve yeni alanlara yayarak sürdürmeye devam etmiştir. Ona nazaran daha kısa ömürlü olan provizyonizmin yavaş yavaş terkedilmesi 1840'larda başlamış ve ancak 1860'lardan itibaren silinmeye yönelmiştir.

Bu değişmeleri, ticaret muahedeleri karşısındaki tutumlarda net olarak izleme imkânını buluyoruz. Bazı tarihçilerin Osmanlı sanayisini yıkmakla itham ederek geçmişte benzeri bulunmadığını düşündükleri 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması, fiskalizm ile birlikte güçlü bir provizyonizmin damgasını taşır. Antlaşmada ithal gümrükleri düşük (%5), ihraç gümrükleri ise yüksek (%12) tutulmuştu. Antlaşmanın müzakere edildiği 1830'lu yıllarda Osmanlı delegeleri ihraç gümrüklerini daha da yükseltmek için uğraşmışlardır, ancak İngilizler'in karşı koymaları ile nispeten düşük saydıkları %12 haddine razı olmuşlardı. Bu, ihracat karşısında provizyonizmden kaynaklanan klâsik tutumun biraz daha sertleşmesi, yoğunlaşmasıdır ve ondan farkı da, klâsik dönemde ahidnamelerde %3 olarak tespit edilmekte olan ihraç resminin fiskalizmin de katkısı ile, dört misline yükseltilmesinden ibarettir. Bu müzakerelerin yapıldığı 1830'lu yıllarda, ilginç bir tesadüf olarak Osmanlı sanayi sektöründe ilk defa buharlı makineleri kullanmaya başlayan birçok yeni fabrika kurulmakta idi. Hemen hepsi devlete ait olan bu fabrikaların herhangi bir koruma altına alınması gibi bir düşüncenin müzakerelerde hiçbir şekilde bahsinin bile edilmediğini biliyoruz. Bunlar ordu için elbise, ayakkabı, fes, mühimmat vs. imal edecek fabrikalardı. Talep edilen miktar ve kalitede mamulleri özel sektör yapabilecek kapasitede değildi. Dışarıdan ithali de hem arzın istikrarı, hem de yapılacak harcama bakımından mahzurlu sayılıyordu; yani provizyonist ve fiskalist motiflerle kurulmuş fabrikalardı ve bu sebepten mamullerine gümrük himayesi sağlamak akla bile getirilmedi.

Bu fabrikalar, giderek çoğaltıldı ve kapasiteleri de genişletildi. 1830'lu yılların sonundan itibaren üretim kapasiteleri, devletin ihtiyacını aşan bazı fabrikaların mamulleri serbest pazarda satılmaya başladı. Sınaî yatırımların genişlemesi 1840'lı yıllarda hızlanarak devam etti. Dokuma, deri, gıda, cam, porselen, kâğıt gibi çeşitli tüketim malları üreten fabrikalar çoğalınca, bunlara gerekli makine ve teçhizat sağlamak üzere, yatırım malı üreten fabrika-

lar da kurulmaya başladı. Aynı yıllarda özel teşebbüse de fabrika kurması için çeşitli teşvikler ve kolaylıklar gösterildi. Getirilen teşviklerin en önemlisi, 7-15 yıllık imtiyaz süresi tanımaktı. Bazı idarî kolaylıklar da sağlandı. Ancak nadir hallerde tanınan 1-2 yıllık gümrük muafiyeti dışında, devletin fiskal fedakarlığını içeren herhangi bir kolaylık düşünülmedi. Bütün bu faaliyetler içinde fiskal fedakarlık olarak nitelenebilecek yegane uygulama, bu faaliyetlerin sona ermekte olduğu 1850 yılında tanınan gümrük muafiyetidir ve o da sadece devlet fabrikalarına munhasır tutulmuştur. İthal gümrüklerinin yükseltilmesi tarzında bir koruma düşüncesi zihinlerde yoktur. Oldukça şümullü görünen bu sanayileşme hamlesinin arkasında klâsik dönemin fiskalist ve provizyonist anlayışında henüz değişmenin söz konusu olmadığı açıkça anlaşılıyor.

Bununla beraber değişmenin yavaş yavaş oluşmakta olduğunu 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında artık görmeye başlıyoruz. Antlaşmada ithal gümrükleri %5'ten %8'e yükseltilmiş, buna karşılık ihraç gümrükleri de %12'den %8'e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl %1'er azaltılarak 1869'da %1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının antlaşmaya dahil edilmesidir. Bu, provizyonizmin artık terkedildiğini ve ihracatın arzu edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başladığını gösteren önemli bir değişmedir. Bu aşamaya, en az çeyrek yüzyıllık bir dış ticaret açığını yaşadıktan sonra ancak ulaşılabilmiş olması, provizyonizmin Osmanlı zihnindeki izlerinin derinliğinin bir ifadesi sayılmalıdır. Provizyonizm, gıda ve zarurî ihtiyaç maddeleri bakımından şüphesiz tamamen terkedilmedi. Ama, klâsik dönemde ve daha sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar sınaî ve ziraî her türlü mal için geçerli kalan evrenselliği artık sona ermiş bulunuyordu.

Fiskalizm de aynı yıllarda klâsik dönemdeki katılığını, sertliğini kaybederek yumuşamaya, daha esnek hale gelmeye başlamıştır. Mamafih bu şekli ile varlığını sürdürmüştür. Nitekim ihraç gümrüklerini düşürmekten doğan malî kayıpların, ithal gümrüğündeki artışla telafi edilmesi düşünülmüştür. İç pazarda fiyatları arttırmaya nihayet razı olmaya başlandığını gösteren bu tutum, aynı zamanda provizyonizmin artık terkedilmekte olduğunun başka bir ifadesidir. Bununla beraber modern korumacılıkla ilgili önemli bir değişme henüz söz konusu olmaya başlamamıştır.

Sanayi alanında 1827'de başlayan bir seri yeni fabrikalar kurma faaliyeti 1850'lerde son buldu. Bu tarihlerden sonra devlete ait fabrika yatırımlarına

pek rastlanmaz. Daha önce kurulmuş olanların da 1855'ten sonra çoğu ithal rekabetine dayanamadığı için kapanmıştır. Geleneksel esnaf sektörü de aynı rekabet karşısında 1840'lı yıllarda hızla daralmaya maruz kalarak yardım talebiyle devlete başvurduğu zaman, devlet fiskalist mantıkla hareket ettiği için kendi kurduğu ve kurulmasını teşvik ettiği fabrikalar gibi, onlara da gümrük himâyesi sağlamayı hiçbir şekilde düşünmedi. Fiskalist motiften fedakarlık sayılabilecek vergi muafiyetlerine de pek iltifat edilmedi.

Ancak olayların hızı ve genişliği, fikirleri zorlamaktan geri kalmadı. Esnaflık sektöründeki gerileme 1860'lı yıllarda büyük boyutlara vardığı zaman, malî fedakarlık içeren koruma girişimleri de yavaş yavaş ve zorunlu olarak oluşmaya başladı. Sınaî alandaki esnaf üretiminde hızlı daralma hissedilir ölçüde sefalete yol açınca görüldü ki; bunları desteklemek üzere fiskal fedakarlığın daha önce esirgenmiş olması, uzun vadede hem daha büyük malî kayıplara sebep olmakta, hem de mevcut sosyal yapıda tamiri güç yaralar açmaktadır. Yapılacak bir malî fedakarlığın, neticede genişlemesi beklenen faaliyetten doğacak gelir artışı sayesinde uzun vadede fazlası ile telafi edileceği, bu acı tecrübeler içinde net olarak görüldü. Gümrüklerin bir himaye aleti olarak düşünülmesi de bu tarihlerde başladı. Bu anlayışın sonucudur ki, 1874'te iç gümrükler kaldırıldı. Yeni sınaî yatırımlar için ithal edilecek makine ve aletlerin ithal resminden muaf tutulması da aynı yıllara rastlar. Farklılaştırılmış ithal gümrükleri ile yerli imalatın koruma şemsiyesi altına alınması fikrine ulaşılması da 1880'li yıllarda gerçekleşti. Böylece uzun ve ızdıraplı tecrübelerden sonra 19. yüzyılın sonlarına doğru ulaşılan bu aşama ile Osmanlı yönetim elitinin yüzyıllar boyunca iktisadî hayata bakışını temellendiren referans çerçevesi de artık sona ermiş bulunuyordu.

Mamafih sözü edilen prensiplerin muhtevalarına ait izlerin tümü ile tarihten silinmiş olduğu elbetteki söylenemez. Birbirinden bağımsız ve kopuk, parçalı pratikler olarak, şartların gerektirdiği veya engellemediği hallerde, daha sonraki tarihlerde de zaman zaman şu veya bu şekilde ortaya çıkmaktan geri kalmadıkları muhakkaktır. Sona ermiş olan, her üç prensibin bir koordinat sistemi halinde, Osmanlı dünyasının iktisadî hayatı düzenlemekte istinat ettiği referans çerçevesidir. Yüzyıllar boyunca yavaş yavaş oluşturulan bu referans çerçevesine dayanarak inşa ettikleri sistemin, iktisadî bakımdan hem büyümeyi, hem de küçülmeyi ve dağılmayı engelleyen mekanizmaları içinde taşıdığını düşündükleri içindir ki, Osmanlı eliti kurmuş oldukları sistemi "Devlet-i aliyye-i ebed-müddet" diye nitelemekte tereddüt etmemişlerdi. Dış âlemde oluşan ve tarihin akışını kökten değiştiren değiş-

melere uzun süre direnmelerinin de dayanaklarından birini oluşturan bu referans sisteminin sona ermesiyle zamandaş olarak, başkalaşmanın da caddesine iyice girmiş oluyorlardı. Bu cadde, bünyeyi iktisadî küçülmeye de büyümeye de götürecek risk ve şanslara açık yeni bir güzergâh idi ve tarihin müteakip safhalarında bu risk ve şanslar sırası ile tecrübe edilecekti.

İKİNCİ BÖLÜM

MALÎ SİSTEM VE EKONOMİ

5

Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi

GİRİŞ

Vergilendirme ve vergi toplama konusunda, ziraî sektörün hakim bulunduğu sanayi-öncesi ekonomilerin tarihte ortak özellikleri olarak beliren problem ve güçlükler, Osmanlı ekonomisi için de mevcut bulunmuş ve İmparatorluk bunları çözmede, uzun tarihi boyunca, çeşitli merhaleler gösteren, orijinal, kendine has metodlar inkişaf ettirerek dünya maliye tarihindeki yerini almıştır.

Ulaştırma imkânlarının sınırlı, malî-bürokratik organizasyon, metot ve vasıtaların kifayetsiz bulunduğu ve millî hasılanın çok küçük bir bölümünün nakdî mübadeleye katıldığı ziraî bir ekonomide, büyük ve kudretli bir devleti ayakta tutabilmenin orijinal ve başarılı bir dayanağı olarak beliren *timar* sistemi, Osmanlı malî metodlarına ait merhalelerin ilki ve en mühimi olmuştur. Gerçekten, "büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılmasının güçlüğü karşısında, bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salahiyeti ile birlikte vergi kaynaklarının tahsis edilmesi"[1] demek olan timar sistemi, önemli bir malî çözüm tarzını ifade ediyordu. Bu sistem sayesinde çeşitli amme hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi ve mevcut malî-iktisadî imkânlara intibak ettirilmesi mümkün olmakla kalmıyor, ayrıca, vergi kaynağını meydana getiren beşerî ve iktisadî temelin, veya mükellefin, paternal denebilecek himaye şartları içinde tutularak korunması da temin edilmiş oluyordu. Yaşadığı ve vazifesi devam ettiği müddetçe, bu vazife

[1] Barkan, 1974: s. 286-287.

karşılığında kendisine tahsis edilen vergi kaynağını da elinde bulunduracak olan timar sahibinin, normal olarak yanıbaşında bulunduğu vergi kaynağının bakımı, ıslahı ve inkişafı ile doğrudan doğruya menfaatdar bulunduğu için reayayı koruması, bir aracı kullanılmayacağı için verginin kolay ve masrafsız olarak toplanması, hizmetlerle vergilerin birbirine uygunluğu sağlanarak parazit bir zümrenin teşekkülünün önlenmesi, sistemin taşıdığı ana özelliklerdir. Amme hizmetleri ile vergi mükellefiyetinin bu şekilde birbirini destekleyen mekanizmalar halinde ahenkleşmesini ifade ettiği içindir ki timar sistemi, Osmanlı medenî nizamı ile âdeta birbirini tedaî ettirircesine kaynaşmış görünür.[2]

Mamafih Osmanlı nizamında, daha kuruluş devirlerinde beliren ve imparatorluğun büyümesi ile paralel olarak gittikçe önem kazanan öyle bir faaliyetler bölümü vardı ki; bunları timar sistemi içine yerleştirmenin imkânı mevcut değildi. Esas itibarı ile merkeze bağlı bürokrasi ile yine merkezin emrinde bulunan talimli, meslekten bir ordunun yüklendikleri bu faaliyetleri, geniş imparatorluğun yüzlerce kilometre uzakta bulunan yerlerinden toplanacak aynî vergileri, doğrudan doğruya ve münferit tarzda tahsis ederek yürütmek imkânsız olduğu için, vergilerin nakden alınması veya nakde çevrilerek merkezî bir hazineye intikâl ettirilmesi ve oradan bu faaliyet zümrelerine maaş şeklinde ödenmesi zarureti vardı. Osmanlı Devleti'nin bu zarurete cevap olmak üzere timar sisteminin dışında, ihdâs ve inkişaf ettirdiği ikinci metot *iltizam* usulü olmuştur.

Gerçekten muayyen devlet hizmetlerini ifa etmek üzere yapılacak masraflar, bu masraflara kaynak teşkil edecek vergi gelirlerinden hem muhteva bakımından farklı olduğu, hem de mekân itibarı ile, çok kere, uzak mahallerde cereyan ettiği için, ikisi arasında bir irtibat mekanizmasının kurulması gerekeceği tabiidir. Bu mekanizmayı, devlet hizmeti ile vergi tahsildarlığını aynı şahısta birleştirme yolu ile gerçekleştirmek, imkânsız olmadığı hallerde bile ekseriya, zaman ve enerji israfından başka bir anlam taşıyamazdı. Devlete ait masraf ödemeleri ile birlikte vergi mükellefiyetini de nakdî vetirenin seyyaliyetine bağlayacağı için aynî tahsislere nazaran daha üstün bir mobiliteyi de getirecek olan böyle bir irtibat mekanizmasının, bugünkü anlamında bir maliye teşkilatını zamanın malî organizasyon teknikleri ile tesis ve

[2] Osmanlı nizamının bozulması veya ıslahı konusundaki literatürün, özellikle Osmanlı yazarlarında, hep timar sistemi ile ilgili bulunmasını, yalnızca bu yazarların geriye dönük, gelenekçi düşünce tarzları ile açıklamak mümkün değildir. Bunda timar sisteminin Osmanlı nizamında taşıdığı hayatî önemin de rolü büyük olmuştur.

idame imkânı bulunmadığı için, özel teşebbüs olarak faaliyet gösteren bir zümre vasıtasıyla yürütülmek icap etmiştir. Osmanlı tarihinde *mültezim* diye isimlendirilen bu zümrenin fonksiyonu, kanunların çeşitli iktisadî faaliyetlerden muayyen bir nispet veya miktar olarak ve ekseriya aynî şekilde tahsilini tespit ettiği vergileri mükelleflerden toplayıp, piyasada nakit haline getirdikten sonra devlet hazinesine intikal ettirmekten ibaretti.

İltizam usulü diye bilinen bu özel teşebbüs mahiyetindeki intikal faaliyetine mevzu teşkil eden malî birim, muhteva veya mekân itibarı ile birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleşimini temsil ve ifade eden ve maliye nazarında normal olarak[3] yıllık nakdî bir gelir yekûnu olarak kıymetlendirilmekte bulunan mukataalardır. Yıllık gelirinin asgari kıymeti genellikle maliye tarafından tespit edilmiş olarak hazine defterlerinde yer alan mukataaların muayyen bir yıl için temin edebileceği azami kıymeti de, kâr gayesi ile hareket eden mültezimlerin rekabeti ile müzayede şartları içinde taayyün ederdi. Mültezimler, müzayede konusu olan mukataayı, vaadettiği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kâr hakkındaki tahminlerine göre kıymetlendirdikten sonra, devlete yıllık olarak ödemeyi kabul edebilecekleri miktara dair tekliflerini yaparlardı. Hazine, bunlar arasında en yüksek teklifi yapan mültezime, *tahvil* adı verilen ve genellikle 1-3 yıl arasında değişen bir devre için olmak üzere[4] o mukataayı vergilendirme hakkını devrederdi. Belirli bir mukataayı vergilendirme hak ve salahiyetini muayyen bir süre için almış bulunan mültezim, devletin sağladığı malî, idarî ve adlî kolaylıklardan faydalanarak, kanunların çizdiği sınırlar içinde, tam bir müteşebbis gibi hareket eder ve faaliyetine ait hasılatın, müzayedede tespit edilmiş olan miktarı hazineye ödedikten sonra kalan kısmını, kendi şahsî ve meşru kârı olarak kazanırdı. Bu sayede devlet, zamanın şartlarına göre çok masraflı, külfetli ve daha az rantabl olacağı tahmin edilebilen muazzam bir maliye teşkilatına lüzum kalmadan, kanunlarda ekseriya aynî şekilleri ile tespit edilmiş bulunan vergi gelirlerini, nakden ödenmesi icap eden bütçe harcamaları ile irtibatlandırmak imkânını bulmuş oluyordu.

---

[3] Normal olarak böyledir. Ama kısmen veya tamamen aynî gelir kalemi olarak kayıtlı bulunan mukataalar da vardır. Mesela Emânet-i Samakocuk Mukataası, hazineye hem nakdî gelir hem de yıllık belirli miktarda demir temin etmektedir. Aynı şekilde, Girit'teki mukataalardan, yıllık verginin belirli bir kısmı, adada görevli bulunan askerlere verilmek üzere, buğday olarak tahsil edilmekte idi. BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d) 9982, s. 208 (1177/1763).

[4] Bu süre, bir mültezim, aynı mukataayı birkaç defa alabileceği için, 6, 9 ve nihayet 12 yıla kadar uzayabilirdi. Sahillioğlu, 1962: s. 148.

Karşıladığı malî ihtiyaçlar bakımından vazgeçilmez bir metot olarak, benzeri iktisadî şartlar içindeki bütün devletlerde, az veya çok değişik şekilleri ile uygulanmış görünen iltizam usulü, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, kuruluşu takip eden yüzyıl içinde ortaya çıkmış ve timar sistemi ile bir bütünü meydana getirmek üzere birbirini tamamlayan, ama aynı zamanda çatışan iki temel unsur tarzında, yanyana var olmuştur.

16. yüzyılın ortalarına doğru, devlete ait vergi haklarını yarıya yakın oranda timar sistemi ile bölüşür görünen[5] iltizam usulü, dünya ekonomisinin geçirdiği istihalelerin İmparatorluk üzerinde, burada teferruatına girilmesi mümkün olmayan ve kısaca nakdî ekonominin gittikçe önem kazanması şeklinde karakterize edebileceğimiz tesirlerinin mahrekinde, hızlı bir yayılma temposu içinde bulunmuştur.[6]

İltizam usulünde kaydedilen bu genişlemenin arkasındaki temel faktör, devletin, artan masraflarını karşılamak üzere, mevcut vergi haklarını süratle nakdî mekanizmasının içine katmak zaruretinde bulunması idi. Devlet maliyesi, hızla çoğalan masrafların bütçede yarattığı açıkları kapamak için bir yandan gelirleri arttırmak, diğer yandan da masrafları kısmak üzere iki istikamette çözüm yolu arıyordu. Gelirleri arttırmak için, para tağşişi, müsadere, yeni vergiler koyma veya mevcut olanları yükseltme gibi usuller yanında, kısa vadeli iç istikraz mahiyetinde görünen bir metot da artan ölçüde kullanıldı. Mültezimlerden yapılan bu iç istikrazın özü şu idi: Devlet, müzayedede taayyün etmiş olan iltizam bedelinin bir kısmını mültezimden peşin olarak talep ediyordu. Verginin tahsil, hatta tahakkuk etmesinden aylarca evvel, ehemmiyeti zamanla artan bir peşini yatırmak mecburiyeti, neticede müzayede şartlarından biri haline gelince, esas itibarı ile askerî zümre mensuplarının elinde bulunan iltizamlara, gayrimüslim sarrafların da aralarında yer aldığı, malî sermaye sahibi bir zümre daha ziyade hakim olmaya başladı. Vergilendirme ile ilgili teknik bilgi ve kabiliyetlere de malik olduğu için iltizam işlerinde önemi büyümekte olan bu zümrenin asıl hedefi, mümkün olduğu kadar yüksek kâr elde etmekten ibaret bulunduğu ve tahsilini geçici

[5] Barkan, 1953: s. 251-329. 1527-28 yılında devlete ait vergi gelirlerinin %41,93'ü timar sistemi içinde yer almaktadır. Esas itibari ile iltizam usulüne tabi farz edebileceğimiz padişah hasları ise toplam vergi gelirlerinin %51'ini teşkil etmektedir.

[6] Bu yayılma, timar sistemi içinde yer alan dirliklerin, devlet tarafından iltizama verilmek üzere, zamanla padişah haslarına katılarak birer mukataa haline getirilmesi ile birlikte, bizzat dirlik sahiplerinin timar, zeamet veya haslarını kendileri işletecek yerde iltizama vermeye başlamaları ile de beslenmiştir.

bir süre ile yüklendiği vergi kaynağının himayesi ile alakalanmadığı için vergilendirme faaliyeti, ekonomiyi artan ölçüde tahrip edici bir karakter kazanmaya başladı.

Bu durumda, gelecek yılların malî kaynaklarını zinde tutmak üzere, vergi kaynağını meydana getiren beşerî-iktisadî temele, timar sisteminde bulunduğu bilinen himaye ve güvenlik şartlarını yeniden sağlamak gittikçe zaruret haline geldi. Nakdî ekonominin çeşitli istikametlerdeki tesirleri ile kendini adeta zorla kabul ettirdiği bir devirde, tarihî fonksiyonunu tamamlayarak, saha ve ehemmiyeti daralmış bulunan timar sistemini ihya etmeye imkân olmadığı için, aynı himaye şartlarını nakdî ekonominin zaruretleri ile bağdaştırılabilir şekillerde gerçekleştirmek gerekiyordu. Hazine defterlerinde kayıtlı bulunan nakdî vergilerini muntazam ödemeye devam etmek şartı ile bazı mukataaların, askerî zümre mensuplarına hayatta bulundukları müddetçe üzerlerinde kalmak üzere iltizama verilmeye başlanması bu zaruretin bir ifadesi olmuştur.[7] Bütçe açıklarını kapamak gayesi ile, masrafları kısma konusunda gösterilen gayretler de aşağı yukarı aynı istikamette olmak üzere şu şekilde sonuçlandı: Devlet masrafları içinde en büyük bölümü almakta olan merkeze bağlı ordu ve bürokrasiye mensup bir kısım ulûfeliye, maaşlarını devlete terketmeleri karşılığında, bazı mukataalar yine aynı şekilde, yıllık vergilerini hazineye ödemeye devam etmek üzere ***kayd-ı hayat*** şartı ile iltizama verilmeye başlandı.[8] Bu sayede devlet, herhangi bir gelir kaybına maruz kalmadan bir kısım maaş ödemelerinden kurtulmuş olduğu gibi reaya da, timar sistemindekine benzer tarzda, ömrü boyunca kârı kendisine ait bulunacak bir vergi kaynağını menfaati gereği himaye etmek isteyecek bir koruyucuya kavuşmuş oluyordu.

---

[7] Özellikle Doğu ve Güneydoğu ile Suriye eyaletlerinde 17. yüzyılın başlarından itibaren beliren bu tür uzun vadeli iltizamlara ait örnekler çoktur. Mültezimlerin sık sık değişmesinden doğan mahzurları gidermek üzere mukataaları "şen ve âbâdân eylemek şartı ile" değişmez bir mültezime bağlamayı emreden hükümlere ait örnekler hakkında bk. Diyarbakır için MAD.d 5566 (17 L 1046/13.3.1637); Halep için BOA, Tapu Tahrir Defteri (TT.d) 834 (14 R 1048/25.8.1638); Rakka eyaleti için MAD.d 9856, s. 30 (28 Z 1112/5.6.1701).

[8] Daha ziyade mütekaidlere tahsis edilmekte olan bu tip iltizamlara ait örnekler 17. yüzyılın sonlarında çoğalmış görünüyor. Pek çok sayıdaki benzerleri arasında birkaçını zikredebiliriz. 1684'te Selanik'te Bidat-ı Kahve ve Boyahâne-i Mîrî Mukataası 6.000 kuruş yıllık vergiyi hazineye ödemek üzere kayd-ı hayat şartı (ber vech-i te'bid) ile eski Başdefterdar Mehmed Efendi'ye tahsis edilmiştir. BOA, Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d) 5026, s. 75; 1693'te Halep'te Boyahane Mukataası, yıllık vergiyi ödemeye devam etmek üzere, devletten almakta olduğu 77 akçe ulûfesini hazineye terketme (hazine-mande) karşılığında Kasımpaşazâde Mustafa'ya kayd-ı hayat şartı ile ilzam edilmiştir. MAD.d 9879, s. 60-61.

Mukataaların kayd-ı hayat şartı ile ilzam edilmesine doğru gelişen vetirenin ana kaynağını teşkil eden bütçe zaruretleri, 17. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle yüzyılın son onaltı yılını kapsayan büyük savaş sırasında (1683-1699) dramatik denecek çapa vardı. Bunu, Osmanlı bütçelerinin bu döneme ait birkaç örneğinde açıkça görmek mümkündür.[9]

Tablo 5.0.1 Osmanlı Bütçeleri (1660-1701) (akçe)

	Gelir	Gider	Fark
1660/61 [a]	581.270.818	593.604.361	-12.333.543
1669/70 [b]	592.528.960	637.206.348	-44.677.388
1690/91 [c]	565.761.408	812.878.365	-247.116.957
1691/92 [c]	818.188.665	929.173.910	-110.985.245
1692/93 [c]			-262.217.191
1698/99 [c]	1.148.250.641	1.211.379.266	-63.128.625
1701/02 [c]	1.182.327.378	1.070.460.505	+111.866.873

Bir yandan gelirleri arttırmak, diğer yandan masrafları kısmak üzere iki istikamette girişilen faaliyetlerin birbirini destekleyen mekanizmalar içinde ulaştıkları sonuç olarak tespit ve iltizamların kayd-ı hayat şartı ile verilmesi diye tavsif ettiğimiz vetire, 17. yüzyılın sonlarındaki bu bütçe açıklarının tesiri altında büyük bir yoğunluk kazanarak yeni bir merhaleye intikal etti. Osmanlı maliye tarihinde *malikâne usulü* diye adlandırılan bu yeni merhaleye ait problemlerin münakaşası bundan sonraki bölümün konusunu teşkil edecektir.

I. MALİKÂNE SİSTEMİ

1. Doğuşu, Hukukî Şartları ve Malî Muhtevası

Zamanın Başdefterdar'ı tarafından hazırlanan esaslar dahilinde Ocak 1695'de yayınlanmış bulunan ünlü fermanın[10] getirdiği sistem, aslında malî zaruretlerin yoğurduğu bir vetirenin, 17. yüzyılın sonlarında ulaştığı merhalede

[9] Bu bütçelerin İmparatorluğa ait bütün gelir ve giderleri değil de, sadece merkeze intikal eden gelirlerle, merkezden yapılan harcamaları ihtiva ettiğini söylemeliyiz. Ancak, konumuz bakımından asıl önemli olan da nakdî ekonominin tesirlerini aksettiren bu bölümdür.

[a] Barkan, 1955b: s. 304-347.

[b] Barkan, 1955a: s. 225-303.

[c] Sahillioğlu, 1967-1968: s. 75-111.

[10] KK.d 5040, s. 1-2 (24 Ca 1106/10.1.1695).

normal sayılabilecek bir neticesi olmuştur.[11] Gerçekten, mukataaların, dahilinde bulunan reayayı da himaye edeceği düşüncesi ile askerî zümre mensuplarına kayd-ı hayat şartı ile ve maaşları karşılığında ilzam edilmesine ait tatbikattan, yine aynı mukataaların umuma açık müzayede ile satılmasına intikal etmek köklü bir sıçrama sayılamaz. Ancak, bir kere tesis edildikten sonra, malikâne sistemi, muhteva ve şumulü bakımından kendisini hazırlayan şartları aşan bir hüviyet kazanarak, müteakip 100-150 yıllık maliye tarihinin, tesir ve neticeleri itibarı ile önemi küçümsenemeyecek bir müessesesi haline gelmiştir.

Sistemin gayesi, ihdasını ilân eden fermanın da tespit ve ifade ettiği gibi, sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını ihya ve idame etmek üzere değişmez bir mültezimin tasarrufuna bağlamaktı. Aslında devlete ait vergi hakları içinde nakdî ödemelerin oranında kaydedilen büyümenin mükellefe doğru uzanan tesirlerinden kaynak alan ve sadece mültezimin zulmünden ibaret sayılamıyacak bazı tahripçi neticeler zamanla kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Osmanlı nizamının yarattığı ve istinat ettiği küçük çiftçi tipi, kendi istihlak edeceği miktarla, çoğunluğunu aynî olarak ödeyeceği vergilerin toplamını nadiren aşan bir istihsal hacmine imkân verdiği için, mahsulün az olduğu yıllarda yardıma muhtaç bir üniteyi temsil ediyordu. Bol mahsul yıllarında bile, pazar için istihsal kapasitesi çok düşük bulunan Osmanlı çiftçisi, artan ölçüde nakdîleşen vergileri ödemek için ekseriya borçlanmak zorunda kalıyordu. Kendisine lüzumlu olan tohum, hayvan ve krediyi icabında temin edecek bir koruyucuyu bulamadığı hallerde tefecilerin eline düşerek bütün mülkünü ve neticede çiftçilik hüviyetini kaybetme tehlikesi mevcuttu. Bu tehlikeye karşı oldukça müessir bir mekanizma rolü oynamış görünen timar sistemi geriledikçe, köy-kasaba tefecisinin elinden çiftçiyi kurtarmak Osmanlı nizamının hayatî bir problemi haline geldi. Bu problemi çözmek gayesi ile düşünülerek uygulamaya konulan malikâne sistemi, nakdî ekonominin yeni şartlarına intibak ettirilmiş şekli ile timar sisteminin bir nevi ihyası,

[11] Malikâne sistemi, hem kuruluş fermanında hem de muhtelif hukukî muamele tarzlarını tayin ve tespit eden birçok hükümde ifade edildiğine nazaran, Kahire köylerinde, ötedenberi cari bulunan bir usulün benzeri olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır. Ancak sosyo-ekonomik müessese ve değerlerin ithalinde temel değişkenin daima iktibas eden cemiyetin iç yapısında aranması gerektiği kanaati ile sistemi, Osmanlı maliyesinin bünyevî gelişiminin bir safhası şeklinde düşünerek Mısır'daki uygulama ile uğraşmadık. Mamafih, sistemin Mısır'daki şekli ve inkişafı ile alakalı çalışmaların, mukayese bakımından faydalı olacağını ilave etmeliyiz.

yahut, daha doğru bir ifade ile timar ve iltizam usullerinin bir terkibi gibi telakki edilebilir.

Gerçekten Malikâne sistemi, ömür boyunca tasarruf olunacak vergi kaynağının, gelecek yıllardaki verim kabiliyeti ile gerçek bir menfaate müsteniden ilgilenileceği için timar sistemine; aynı kaynağa bağlı nakdî gelirler muntazaman her yıl hazineye ödenmeye devam edileceği için de iltizam usulüne ait unsurların, zamana uygun olanlarını sinesinde toplamış olarak ortaya çıkmıştır. Bundan başka, bu sistemle devlet, yalnız gelecek yılların gelirlerinin idamesini temin etmekle kalmamış, ayrıca yepyeni bir gelir kaynağı da bulmuş oluyordu. Araştırmamızın en önemli konusunu teşkil eden bu ilave gelir, malikâne olarak satışa çıkarılan mukataaların, *muaccele* adı verilen satış bedellerinden meydana geliyordu. Bir mukataanın satış bedeli, malikâne sahibine temin edeceği yıllık net kârların bir nevi kapitalizasyonu tarzında müzayededе taayyün ederdi. Bu bedelin üst tavanı ile dalgalanmaları, biraz aşağıda etraflı şekilde anlatılacaktır. Aynı bedelin müzayedeye başlangıç olacak asgari değeri, mukataanın sahibine temin edeceği ortalama yıllık kârın, devir ve piyasa şartlarına göre 2 ilâ 10 arasında değişen katları olarak devlet tarafından tespit edilirdi. Müzayede ile yapıldığı muhakkak olan satışların teferruatı hakkında bildiklerimiz azdır. Genellikle, devletin tayin ettiği asgari muaccele miktarı ilân edildikten[12] sonra taliplerin, satışla görevli memurun huzuruna gelerek yapmak istedikleri yükseltme miktarlarını kaydettirmeleri ile devam eder ve neticede en yüksek meblağı teklif etmiş olana satış yapılırdı.[13] Tekliflerin hiçbiri asgari hadde ulaşmamışsa, satış yapılmazdı. Eğer müzayede şartlarına riayet edilmeyerek tespit edilen asgari haddin altında satış yapılmışsa, bu satış hükümsüz sayılarak yeniden müzayedeye başvurulurdu.[14]

---

[12] "... husûs-ı mezbûr için [Malikâne satışı] mahsûs münâdi ta'yin olınub hergün Sadr-ı Âlî ve Defterdâr kapûlarında ve tâlibler muvâcehesinde müzâyede ve nidâ olınmağa şurû' ve ibtidâ' olındı". Râşid 1282: s. 289.

[13] Halep muhasıllığına bağlı Sermin İhtisab Mukataası'nın müzayede edilmesine ait 1720 tarihli bir vesikada müşahade edilen kayıtlar şöyledir: Müzayedeye, asgari muaccele olarak tespit edilmiş görünen 150 kuruşla, 17 Ekim 1720'de başlayarak 25 gün müddetle 10 20 kuruş arasında değişen arttırmalarla 21 kişi katılmış ve neticede 550 kuruş muaccele ile satış yapılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS.MA.e) 10147.

[14] Mesela 1731'de İbrail Nezareti Mukataası, Darphane Emîni Süleyman Efendi'ye bu şekilde düşük muaccele ile satılmış olduğu tespit edilmiş ve "bu misillû mukâtaât tahammülü mertebe muaccele ile alınmak malikâne şurûtuna dâhil iken, nezâret-i mezkûre mukâtaası mukaddemâ muaccele-i kalîle ile alınub, mîrîye gadr ve zararı mu'cib olduğundan malikâne mutasarrıfı muvâcehesinde müzâyede olınub alâ-melei'n-nâs bi'd-defa'at müzâyede olundukda

Malikâne sisteminin ihdasını müteakip, bütün imparatorluğu şamil olarak satılması uygun görülen mukataaların müzayedesine, önce İstanbul'da başlanmış; muayyen sürede satılamayanlar için, dahilinde bulundukları eyaletin en kalabalık ve zengin şehrinde müzayede edilmek üzere özel memurlar görevlendirilmişti.[15]

Satışa çıkarılmış olan mukataalar, başlangıçta, çoğunluğu itibariyle yıllık hasılatı düşük meblağlara varan, küçük mukataalardı. Temin edeceği kâr az olacağı için, ödenecek muaccelesi de küçük meblağlar içinde kalan bu mukataaları satışa çıkarmayı tercih etmekle hazine, mümkün olduğu kadar geniş bir alıcı kitlesini malikâne piyasasına çekmeyi arzu etmiştir. Nitekim bir kişinin tek başına muaccelesini ödeyemeyeceği derecede büyük olan mukataaların satılması söz konusu olduğu nadir hallerde, mukataayı hisselere bölerek birkaç kişinin müştereken almasına müsaade edilmiş olması, ve ayrıca reayaya da malikâne sahibi olma hakkının tanınmış bulunması, aynı saikle açıklanabilir.[16]

Müzayadede en yüksek muacceleyi teklif ve tediye ederek mukataayı satın alan şahsa, malikâne sahibi olarak haiz olduğu hak ve salahiyetleri tespit eden bir berat verilirdi. Devlet bu beratla, malikâneye konu olan vergi kaynağının şamil bulunduğu mekân veya mükellefler üzerinde, yani vergi matrahı ile alakalı sahada, her türlü malî haklarla birlikte bir kısım idarî ve inzibatî hakları da malikâne sahibine devretmiş olurdu. Ünlü tabiri ile *mefrûzu'l-kalem ve maktû'ü'l-kıdem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzere hayatda oldukça tasarruf olunmak* şartı ile verilen malikâneye, idarî-inzibatî salahiyetleri de haiz bulunan kadılar hariç, hiçbir devlet memurunun karışmasına müsaade olunmayacağı verilen beratta tasrih olunurdu. Sahibi öldüğü zaman malikâne, devlete ait ve raci olarak yeniden satışa çıkarılabileceği manasında, zamanın deyimi ile *mahlûl* diye adlandırılırdı. Ölen malikâne sahibinin yetişkin oğlu varsa, yeniden müzayede edildikten sonra, takarrür eden en yüksek

... Süleyman Efendi ve tâlib-i âhârı keff-i yed ... itmeğle Şehrî Mehmed Efendi'ye 32.650 kuruşa satılmışdır". MAD.d 9917, s. 109 (2 N 1143/11.3.1731).

[15] Halep, Diyarbakır, Şam, Bağdat, Tokat, vb. merkezlere gönderilen malikâne satışları ile alakalı emirler için bk. MAD.d 3423.

[16] Hakikaten başlangıçta askerî veya reaya tefriki yapılmadan herkese malikâne veriliyordu. Ancak 20 yıllık bir tatbikattan sonra, 1714 yılında yayınlanan bir fermanla, reayanın malikâne sahibi olması yasaklandı. Gerekçe olarak da, malikâne usulünün mukataaya bağlı reayayı korumak için ihdas edildiği ve bu koruma görevini reayadan birinin ifasına imkân bulunmadığı ileri sürüldü. Yine aynı emirle, bir mukataayı hisselere bölerek ortaklaşa almanın da sınırı azami iki kişi olarak tespit edildi. KK.d 5040, s. 5.

muacceleyi vermek şartı ile babasından mahlûl kalan mukataayı tercihli olarak satın alabilirdi.

Malikâneci, elindeki mukataayı serbestçe satmak hakkını da haizdi. Sahibi öldüğü zaman vergi kaynağı yeniden muaccele ile satılabilmek üzere devlete ait olduğu halde, çeşitli suistimal yollarına başvurularak malikânecilerin ölümleri gizli tutulur veya ölümünden önce başkasına satmış gibi gösterilirdi. Bunları önlemek üzere, 1705'te malikânelerin satışı ile ilgili olarak şu usul kabul edildi: Malikânesini satmak isteyenler şahsen Defterdar'ın karşısında "isbat-ı vücud" edecek, veya gelmesine imkân bulunmadığı, mahallin yetkili maliye memuru durumunda bulunan muhassıl, voyvoda vs. tarafından resmî bir yazı ile bildirilecekti. Ayrıca, satıcı bu şartlara uygun olarak mukataayı sattıktan sonra da 40 gün içinde ölürse, satışa itibar edilmiyerek mukataa devlete ait sayılacaktı.[17] Özel satışlardan, başlangıçta hiçbir resim alınmazdı. Bunun bazı suistimallere yol açtığı ileri sürülerek 1735'ten itibaren, bu şekilde fertler arası malikâne alım satımından hazine defterinde kayıtlı bulunan muaccelesinin[18] %10'u kadar bir resim alınmasına karar verildi.[19]

Malikâne sahibi, satın aldığı mukataanın satış tarihinde devlete temin etmekte olduğu ve hazine defterlerinde *"mal"* adı altında kayıtlı bulunan yıllık nakdî vergiyi, ve bu vergi miktarının %5-20'si arasında değişen kalem vs. harçlarını her sene üç taksitle aksatmadan ödemeyi taahhüt ediyordu. Bu vergileri müddetleri içinde ödemeyen malikânecinin mukataası, elinden alınarak yeniden müzayede ile satılırdı.[20] Buna karşılık devlet de bu vergi miktarını malikâne sahibinin rızası olmadan arttırmayacağını garanti ediyordu.[21] Mamafih devlet, mukataaya yeni bir vergi kaynağının eklenmesi ve-

[17] KK.d 5040, s. 1 (19 M 1117/13.5.1705).

[18] Bu muaccele meblağı, malikânenin kişiler arası özel satış fiyatı değil de, satan malikânecinin daha evvel mukataayı devletten alırken ödemiş olduğu muaccele miktarı.

[19] "... muaccele-i mukayyedenin" %10'u *resm-i kasr-ı yed* olarak alınacağı hakkında hüküm. MAD.d 9491, s. 166 (15 Za 1147/8.5.1735).

[20] Vergilerin ödenmesinde kabul edilen normal gecikme müddeti, ilk zamanlarda 1,5 yıldı. KK.d 5040, s. 7 (16 M 1115/2.6.1703). Sonraları 3 yıla kadar uzatılmış olmasına rağmen, yine de pek çok malikâne, yıllık taksitleri zamanında ödenmediği için sahibinin elinden alınarak satışa çıkarılmıştır. Sayısız örnekleri arasında iki tanesini zikredelim: 1709'da İnoz Memlehası için bk. KK.d 3200, s. 65 (11 B 1121/16.9.1709). 1727'de Sofya İhtisab Mukataası için bk. MAD.d 9917, s. 23 (13 Ca 1140/27.12.1727). Vergilerin ödenmesi geciktiği için sahiplerinin elinden alınarak yeniden müzayede ile satılmıştır.

[21] "Memâlik-i mahrûsede vâki' malikâne der-uhde olunan mukâtaat ve kurâ ve mezâri'in Hazine-i Âmirem defterlerinde mukayyed olduğu ve vâli ve muhassıl ve voyvodalara viregeldikleri mâl-ı maktû'ı her ne ise mâl-ı mîrî ve mu'tad üzere kalemiyyesine kesr ve noksan gelmemek

ya vergi nispetinin yükseltilmesi gibi istisnaî hallerde, malikâne sahibinin de rızasını alarak muayyen hadler dahilinde zamlar yapabiliyordu.[22]

Vergi kalemine ait hasılatta, herhangi bir sebepten geçici olarak büyük çapta bir düşme olduğu takdirde, malikâne sahibinin müracaatı üzerine yıllık taksitlerin birkaç yıl geciktirilmesine müsaade edilirdi.[23] Hasılatın düşmesi, geçici değil de sürekli olacağı tahmin edilen bir sebepten doğuyorsa; devlet, defterlerde kayıtlı bulunan yıllık vergi miktarını talep etmekte ısrar etmiyerek, mukataanın net hasılatına razı olur veya malikâne sahibinin, kârlı olmaktan çıkan mukataayı hiçbir hak ve tazminat iddiasında bulunmamak kaydı ile hazineye terketmesine izin verirdi.[24]

Malikâne sahibi aslında ve nizamında devlet tarafından reayayı korumakla görevlendirilmiş gibi idi ve sözünü ettiğimiz hak ve salahiyetler ona bunun için verilmişti.[25] Yatırdığı muaccele de bu görevi ifaya ait, bir nevi kefalet bedeli gibi telakki ediliyordu. Nitekim, kanunların tespit ettiği hadlerin üstünde vergi tarh ederek reayaya zulmettiği görülenlerin malikânesi

---

üzere viregeldikleri mahalle senesi dahilinde üç taksit ile beher sene teslîm eyleyüb yedlerine ma'mûlün bih temessük aldıkça, ziyâdeye tahammülü vardır deyü mîrî ve kalemiyyesi içün viregeldiklerinden izdiyâd bir akçe ve bir habbe mutâlebe olunmamak üzere yedlerine virilen malikâne berâtında tasrîh olunmış iken... ve mallarından tenzîl ve izdiyâd zam olınmak şerefyafte-i sudûr olan Hatt-ı Hümâyûn-ı şevket-makrûn ile karar-dâde ve düstûrü'l-amel dutılan malikâne nizâmının hilâfıdır". KK.d 2478, s.162 (18 L 1110/19.4.1966).

[22] Mesela İstanbul Simkeşhane Mukataasında 1721'de yıllık istihsal hacminin 3.300 okka gümüş 3.960 okkaya çıkarılması karşılığında, yıllık verginin de 23.750 kuruştan 26.750 kuruşa yükseltilmesine, malikâne sahiplerinin rızası ile karar verilmiştir. MAD.d 9524, s. 15 (29 Ca 1133/28.3.1721).

[23] Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla Akdeniz ve Karadeniz yolları kapanmış olduğu için, 1770-1774 yıllarında İstanbul'a gelen gemilerin sayısında mühim bir azalma olmuş ve bu, İstanbul İhtisab Mukataasının gelirini düşürmüştü. Bu sebepten yıllık vergilerini ödeyememiş bulunan malikâneci Abdülkadir Ağa'ya, borcu olan 11.359 kuruşu yılda 2.000 kuruşluk taksitlerle ödemesine müsaade edilmiştir. MAD.d 10009, s. 67 (13 Za 1193/22.11.1779).

[24] Elindeki hakkı terketmenin izin konusu olması, ilk bakışta garip görünebilir. Ancak biraz aşağıda görüleceği gibi, malikâne sahiplerinin yatırmış bulundukları muaccele oranında çeşitli malî yükümlülükleri mevcuttu. Bu sebepten izin almadan malikâneyi hazineye terketmek mümkün değildi. Buna iyi bir örnek olarak Tokat'taki Boyahane Mukataasını gösterebiliriz. 1757'den beri düşmekte olan geliri, nihayet yıllık vergiyi de karşılayamaz hale gelince, malikâne sahipleri mukataayı hazineye terketmek üzere 1765'te Defterdar'a başvurdular. Defterdar, müracaatı reddederek, geliri eski seviyesini buluncaya kadar, mukataayı emanetle idare etmeye karar verdi ve 5 yıl bu şekilde idare ederek eski gelir seviyesine tekrar ulaşma ümidi artık kalmadığı anlaşıldıktan sonra ancak terketmelerine müsaade etti. MAD.d 9983, s. 486 (13 Za 1171/20.7.1758; BOA, Cevdet Maliye (C.ML) 189/7832 (14 Z 1186/8.3.1773).

[25] Yukarıda dipnot 16'da temas edildiği gibi mallkânelerin reayaya satılmasının yasaklanması; sultanlar hariç hiçbir kadının malikâne sahibi olmasına müsaade edilmemesi hep aynı gerekçeye dayandırılıyordu. TS.MA.e 10140.

derhal kaldırılır, yatırdığı muaccele de iade edilmezdi.[26] Umumiyetle halkın şikâyetine dayanarak alınan bu kararların, zamanla şikâyetler çoğalıp haklı ile haksızı tefrik etmek zorlaşınca, haksızlık yapmalarını önleme vasatı içinde, bizzat malikânecilere haksızlık yapılmasına ve neticede malikâne sistemine olan emniyetin sarsılmasına sebep olabileceği düşünülerek bu şikâyetleri değerlendirmekte daha titiz davranmaya çalışılmıştır.[27]

Malikâne sahiplerine tanınan ve ana unsurları ile özetlemeye çalıştığımız bu hakların ve malikâneye ait diğer şartların, istikrar ve değişmezliğini garanti etmek üzere, kuruluş fermanında da belirtildiği gibi, şeyhülislâm, nakibüleşraf ve kazaskerlerden müteşekkil bir heyetin nezaret ve mesuliyeti altına alındığını biliyoruz. Ancak bu hukukî ve formel statü, içinde doğup geliştiği cemiyetin şartlarına intibak ettirilmek üzere, birbirine zıt istikametteki tesirlerin kavşağında zaman zaman tanınmaz derecelerde değişiklikler göstermekten de geri kalmamıştır.

2. Sistemin İşleyişi, Gelişmesi, Yaygınlaşması

Ana özellikleri içinde özetlemeye çalıştığımız sistem, şüphesiz bir anda, bir ferman hükmü ile teşekkülünü tamamlamış olarak var edilmiş değildir. Çerçevelediğimiz şekli, uygulamasına ait ilk birkaç yıl içinde, az çok tebellür etmiş görünen iskeletine dair birkaç çizgiden fazla birşey ihtiva etmez. Bu iskeletin, diğer unsurları ile birlikte inkişaf ederken nasıl bir vücut kazandığını da, müşahade ve tespit etmemiz gerekecektir.

Müstakbel verimliliğini garanti etmek üzere vergi kaynağını himaye ve ayrıca hazineye munzam bir gelir temin etmek gibi iki ana esasta birleştirmiş olduğumuz hedeflerin gerçekleşme derecelerini gözden geçirmek, sistemin işleyişini de aydınlatmaya yarayacaktır.

---

[26] Mükelleflere haksız muamele ettiği için malikânesi elinden alınan malikânecilere dair pek çok örnek arasından birkaçını kaydedelim: Mora'dan Balyabadra Mukataası, halktan fazla vergi aldığı tespit edilen Ahmed'in elinden alınarak müzayede ile başkasına satılmıştır. MAD.d 9982, s. 29 (14 B 1171/24.3.1758). Aynı şekilde, Konya İpek Mizanı ve Kahve Resmi Mukataasının 1/2 hissesine sahip bulunan Hidayetoğlu Mustafa da, haksızlıkları yüzünden malikânesi elinden alınanlar arasındadır. KK.d 190, s. 78 (11 B 1147/7.12.1734).

[27] "Ba'de'l-yevm malikâne mukâta'ât mutasarrıflarından reâyâ teşakki eyledikde, yalnız reâyânın teşakkisine itimad olunmayıp, mahsûsen mu'temedu'n-aleyh mübâşir tayîn ve irsâl ve ol memleketin âyânından birkaç âdem dahi mukâtaa emîni ile ma'ân Dîvân-ı Hümâyûna ihzâr ve murâfa'a olunduklarında zulmü vâki' ve te'addîsi mübeyyen ve zâhir olur ise bu makûle malikâne verilen mukâtaât mutlak imâr-ı memleket ve istirahât-i ra'iyyet içün iken reâyâ fukarâsına cevr ve te'addî ve perişanlıklarına sebeb ve bâdi olduğuna binâen yalnız mukâta'a üzerinden ref' olunmağla kanâ'at olunmayıp muktezâ-yı şer'-i şerîf üzere cezâsı verile ...". MAD.d 7359, s. 11 (1110/1698/99).

Malikâne sahası içinde bulunan reaya, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü problem ve faaliyeti bakımından malikânecinin tasvip ve tavassutuna kesin bir şekilde bağlı idi ve yargı organları dışında hiçbir mahallî otoritenin müdahale etme salahiyeti mevcut değildi. Malikâne sahibi bu itibarla, imparatorluğun iktisadî hayatı üzerinde fevkalade geniş yetki ve imkânlarla donatılmış bir hüviyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergi kaynağının verimini arttırmak üzere birçok yatırımlar yapması; vergi mükellefi durumunda bulunan müstahsil zümrelerin, daha yüksek istihsal kapasitesine erişmelerini istemesi ve bunun için çalışması, menfaatı gereği olduğu için, beklenebilirdi. Gerçekten bu şekilde hareket etmiş bulunan malikâne sahipleri görülmüştür.[28] Ancak bunlar malikâneci tipinin hakim ve yaygın örnekleri olmaktan uzak, nadir ve istisnaî hallerden ibaret görünmektedir. Aslında ve kuruluşunda hakim bulunan telakkiye nazaran, mukataasının yanı başında kalarak vergileri bizzat tahsil etmek üzere yaratılmış görünen malikâneci tipi, zamanla iyice belirginleşen bir şekilde İstanbul'da oturan ve malikânesini iltizamla idare ettiren bir nevi *rentier* haline girmiştir.[29] Bu itibarla malikâne sistemi, vergi kaynağının fiilî idaresi bakımından iltizam usulünü ortadan kaldırmamış, onunla adeta sembiyoz halinde yaşamak üzere bütünleşmiştir denebilir.

Mamafih malikâne sistemi, iltizam usulünde, neticeleri zamanla çeşitli ve çok kere birbirine zıt istikametlerde önem kazanmaya namzet bazı değişiklikler yaratmaktan da geri kalmadı. Daha evvel merkezde, genel bir büro faaliyeti içinde, bütün İmparatorluk mukataaları, İmparatorluk mültezimlerine anonim olarak müzayede ile tahsis ve tevzi edilirken, herhangi bir mukataanın kaderi ile, mümkün olduğu kadar çok kâr elde etmek isteyen mültezimden başka ilgilenecek kimse bulmaya imkân yoktu. Halbuki malikâne sistemi ile birlikte, her mukataanın kaderine menfaatleri ile bağlı belirli bir

[28] 1757'den beri geliri düşmeye başlayarak 1770'de tamamen kapanmış olduğunu yukarıda bir vesile ile kaydettiğimiz Tokat Boyahanesi, bu tip bir malikânecinin gayreti ile 18. yüzyılın ilk yarısında mühim bir gelişmeye sahne olmuş nadir örneklerden biridir. Defterdarlık da yapmış bulunan malikâne sahibi Atıf Mustafa Efendi, dokuma sanayinin yaygın olduğu bir bölgenin merkezi durumunda bulunan Tokat'ta boyahane ve basmahane için gelişme şansı görmüş ve kapitalist bir müteşebbis gibi davranarak kendi sermayesi ile büyük bir tesis kurmuş, kalabalık boyacı ve basmacı esnafını oraya yerleştirerek fabrika tipi bir imalata geçmeye çalışmış ve neticede, malikâneci olarak mukataayı elinde tuttuğu 1723-1742 arasında istihsali %70 oranında arttırmayı başarmıştır. MAD.d 9913, s. 6; BOA, Cevdet Belediye (C.BLD) 27/1325; C.ML 189/7832.

[29] Tablo 5.28'de de açıkça görüleceği gibi malikâne sahipleri içinde İstanbul'da oturanların 18. yüzyılın başlarında daha düşük olduğunu tahmin ettiğimiz oranı 1734'de %65,2'yi, 1789'da %86,8'i bulmuştur.

şahıs ortaya çıkmış bulunuyordu. Vergi kaynağına ömrü boyunca tasarruf etmek üzere sermaye yatırmış olan bu şahsın hiç yanına uğramasa da mukataanın verimi ile ilgilenmesi ve mültezimin tahripçi tavrına karşı koymak istemesi beklenebilirdi. Ekseriya saray veya hükûmet çevrelerine mensup bulunduğu için nüfuzu da fazla olan bu şahıs, malikânenin sahibi olarak, mültezimini istediği şartlarda seçebilir, beğenmediği zaman azledebilir ve yerine bir başkasını tayin edebilirdi. Malikâne sahibinin, uzun vadeli menfaatlerini düşünerek alacağı bu kararları, iltizam usulünde hiç kimse, hiçbir mukataa için almak mevkiinde değildi.

Bu noktadan bakıldığı zaman malikânecileri, imparatorluğun vergi gelirlerinden pay almak üzere devletle mültezim arasına girmiş bir nevi parazit zümreden ziyade, vergi kaynağının himayesini yüklenen ve bunun karşılığında gelirden belirli oranda hisse alan bir kadro olarak düşünmek de mümkündür. Üstelik o, bu hisseyi muaccele adı ile yatırmış olduğu ve zamanla önemli yekûnlara vardığını göreceğimiz bir sermayenin faizi olarak alıyordu.

Çerçevesi çizilen şemanın gerçeğe intibakı oldukça karmaşık şekillerde inkişaf etti. Malikâne sahibinin hukuken haiz bulunduğu hak ve salahiyetleri kullanarak mukataayı himaye etmek üzere müdahalede bulunması her zaman kolay ve mümkün olmadı. Vergi kaynağını en iyi vergilendirebilecek mültezimler, genellikle mukataa mahallinde yerleşmiş, sayıları mahdut, zengin ve nüfuzlu adamlardı. İltizamını aldıkları mukataayı, malikâne sahibine ait bütün hak ve salahiyetleri de temsilen vergilendirecekleri için, alelade iltizama nazaran çok daha geniş şekilde istismar etmek imkânını buluyorlardı. Malikâne sahipleri, vergi kaynağını tahrip ederek neticede gelirlerini düşürmeye müncer olacak bu istismar teşebbüslerine karşı mücadele etmekte, bütün imkânlarını kullanmalarına rağmen her zaman başarılı olamamışlardır.[30] Bu mücadelelerin, karmaşık dokusu içinden 18. yüzyıl bo-

[30] Malikâne sahipleri ile zamanla âyan haline gelecek mültezimler arasındaki bu mücadeleler, 18. yüzyıl Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihinin devrimize intikal eden dökümanları arasında takibi hem mümkün hem de lüzumlu bulunan konularından biridir. Sayısız örnekleri arasından en tipik olan birkaç tanesini zikretmek yetecektir sanırız: 1765'te Ağriboz sancağında Çarpus köyünün dahilinde yer aldığı malikânenin mültezimi tarafından çiftlik haline getirilmesine, İstanbul'da bulunan malikânecileri, *has* olan köylerin çiftlik yapılamayacağına dair, Livadiye kadısına hitaben Divandan birkaç defa emir yazdırmalarına rağmen mâni olamamışlardır. MAD.d 78337, v. 246-a (9 S 1179/28.7.1765). Bir diğer örnek Edirne'de Bedel-i Lağım Mukataası ile ilgili: Burada söz konusu olan mültezim, âyan olmamakla beraber, gayrimüslimler içinde benzeri fonksiyonları olan cemaatbaşılarıdır. Gayrimüslimlerden adam başına 32 akçe olarak tespit edilmiş bulunan vergiyi 120 akçe olarak almaktadırlar. Halkın şikâyetine ve malikânecilerin Divandan emir almalarına rağmen, cemaatbaşılarına mani olmak mümkün olmamıştır. Başka birine iltizama vermeye de engel olmaktadırlar. MAD.d 10166,

yunca yavaş yavaş süzülen muzaffer tipi, Osmanlı sosyal ve politik tarihinin henüz aydınlatılmamış konularından birini teşkil eden âyan olmuştur.[31]

Reayayı korumakta, âyanın malikâneci veya mültezimle mukayesesine ait teferruatın münakaşasına girmeye, konumuz bakımından lüzum yoktur. Burada, vergi kaynağını ve ona bağlı reayayı himayeye müteveccih hedefini gerçekleştirmekte netice ve esas itibariyle malikâne sisteminin tam olarak başarıya ulaşmış olmadığını tespit etmiş bulunmamız kâfidir. Bunu, sistemin uygulamaya konulmasından kısa bir süre sonra, bizzat Osmanlı Divanı da, kabul ederek aynı gerekçe ile 1715 yılında, bazı Asya eyaletlerindeki mahdut numûneleri hariç tutulmak üzere, İmparatorluk çapında bir karar alarak bütün malikâneleri lağvetmiştir.[32] Devletin malikâne sistemini lağvetmesinde, açıklanan sebepler ne olursa olsun ana saikin malî karakterde olduğu tahmin edilebilir. Nitekim kaldırılmasını müteakip devletin ilk işi, malikânelerin, kuruluş fermanında temin ve taahhüt ettiği için arttıramamış bulunduğu yıllık vergilerini arttırarak doğrudan doğruya iltizama vermek, veya ne kadar hasılatları olduğunu anlamak üzere emanetle idare ettirmek oldu.

Tablo 5.0.2 1716 Yılında Malikaneliği Kaldırılan Bazı Mukataaların Yıllık Vergilerine Yapılan Zamlar (akçe)

Mukataalar	Yıllık Vergiler	Yapılan Zam	Kaynak
Saruhan Damga Mukataası	75.000	37.490	MAD.d 14479, s.7
Nazilli Damga Mukataası	142.540	15.000	MAD.d 14479, s.7
İzmir Damga Mukataası	180.000	30.000	MAD.d 14479, s.7
Selanik Gümrük Mukataası	1.800.000	300.000	KK.d 5055, s. 86

s. 90 (1136/1723/24). Bir örnek de, Serez İhtisab Mukataasına dair: Malikâne sahibi Darphane Emini Mehmed İzzet'in 1770'de mukataayı idare etmek üzere voyvoda olarak gönderdiği Halil, yerini almak isteyen Serez âyanı Abdullah'ın baskısı yüzünden çalışamaz haldedir. Darphane Emininin müracaatı üzerine Divandan verilen emir bu konuda devletin tavrını belirtmek bakımından zikre değer: "Bu makûle âyân-ı mütegallibeye mukâta'ât iltizâmı memnû'âtdan olmağla". KK.d 5275, s. 40 (26 C 1184/11.10.1770).

[31] Âyanların mukataaları ele geçirmeleri oldukça ilgi çekici bir gelişme seyri göstermiştir. Hemen her yerde önce mültezim olarak ortaya çıkmışlar, yavaş yavaş 18. yüzyılın sonlarına doğru malikâne sahibi olmaya başlamışlardır. Yalnız dikkati çeken nokta, bir malikânenin tamamına nadiren sahip olmalarıdır. Malikânelerin 1/2'den 1/150'ye kadar ufalanan hisselere bölünmesi, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaygın bir tatbikatı teşkil ediyordu; ve âyanların muhtemelen İstanbul'da müzayede edilen mukataaları almakta zorluk çekmekte veya daha kârlı sahalarda kullanabilecekleri sermayeyi kabarık yekûnlara varan muaccele halinde malikâneye bağlamayı cazip bulmamakla beraber, mukataa üzerinde kontrolü muhafaza etmek bakımından küçük bir hisseyi elinde bulundurmayı tercih etmekte oldukları düşünülebilir.

[32] Malikânelerin lağvedildiği tarih 22 M 1128/17.1.1716'dır. MAD.d 6549, s. 32-33.

Bir yıl bu şekilde kontrol ve idare ederek, hasılatlarına göre yıllık mal miktarlarını tespit etmek üzere 1717 yılında aynı mukataaları tekrar malikâne olarak satacağını, ve eski sahiplerinin, daha evvel yatırmış bulundukları muaccele miktarının yarısını yatırarak aynı mukataaları yeni zamlı mal üzeinden alabileceklerini ilân etti.[33]

Devleti malikâneleri lağvetmeye götüren malî saik yalnız yıllık vergi miktarlarının arttırılamaması değildi. Malikânelerin satış bedeli olan muaccelelerden sağlanan gelir de beklendiği kadar mühim bir yekûna baliğ olmamıştı. Giriş bölümünde verdiğimiz tablo 5.0.1'den de anlaşılacağı gibi, 1660'lı yıllardan itibaren bütçe açığı devamlı büyüme temayülü içinde gelişerek 1693 yılında 262.217.191 akçe ile en yüksek seviyesine varmıştı. Sistemin ihdas edildiği 1695 yılını müteakip bulabildiğimiz ilk bütçe 1698/99 yılına aittir ve açık 1693 yılına nazaran 1/4'ünden daha küçük olmak üzere 63.560.888 akçeye düşmüştür. Bütçe açığında 1693-1699 arasında görülen bu düşmenin malikâne satışlarından sağlanan muaccele gelirleri sayesinde mümkün olduğu düşünülebilirdi. Ancak 1703'de III. Ahmed'in tahta çıktığı sırada maliye bürolarınca yapılan bir tahmine göre, 1695-1703 arasındaki 8 yılda satılmış olan mukataalardan sağlanan muaccele yekûnunun 126.000. 000 akçe olduğu görülüyor.[34] Buna göre yıllık ortalaması 15.750.000 akçeden ibaret bulunan muaccele gelirinin toplam bütçe gelirleri içindeki nispeti %1,5 gibi çok düşük bir seviyede kalmaktadır. Mamafih, Osmanlı maliyesinin, çok muhtemel olarak, muaccele gelirinin nisbî ehemmiyetini global gelirler içindeki yerine bakarak değil de, tahsis edileceği açıklara göre değerlendirdiği de düşünülebilir. Bu takdirde muaccele geliri, mesela 1698/99 bütçesinde görülen 63.560.880 akçelik açığın, aynı gelirle kapanmış olacağı tahmin olunabilen bölümü de ekleyerek hesaplarsak, %20'sine yakın bir nispete ulaşır.

Malikâne satışlarından sağlanan muaccele gelirine, aynı gelirin muayyen nispetleri olarak tahsil edilmekte olan diğer bazı kalemleri de eklemek lazımdır. Bunlardan biri yeni bir sultan tahta geçtiği yıllarda, bütün malikâne sahiplerinden, üzerlerinde kayıtlı bulunan mukataalara yatırmış oldukları muaccele toplamının %25'i nispetinde hesaplanarak alınmakta olan *Cülûs resmi*'dir.[35] İkinci mühim gelir kalemi, savaş yıllarına münhasır olmak üzere,

[33] MAD.d 9491, s. 125 (12 Ra 1129/24.2.1717).
[34] KK.d 5040, s. 3.
[35] Bu verginin alınmasına 1703 yılında başlandı. KK.d 5040, s. 3-4; 1754'ten sonra da kaldırıldı KK.d 3201, s. 137.

yine muaccele tutarı üzerinden, genellikle %10-15 arasında değişen nispetlerde alınmakta olan *Cebelû Bedeliyesi*'dir.[36] Bu ilavelerle[37] düşünüldüğü zaman, malikâneden sağlanan gelirlerin, özellikle giderlerin arttığı saltanat değişmesi veya harp gibi fevkalade yıllarda ve tam lüzumlu bulunduğu sırada önemi küçümsenmeyecek meblağlara ulaştığı söylenebilir.

Gerçekten tablo 5.28'de de görüldüğü gibi, muaccelelerden savaş yıllarında alınan cebelû bedeliyesi, sistemin gelişmesi ve yayılmasına ait açık bir endis (gösterge) olmak üzere, özellikle 18. yüzyılın son yarısında toplam devlet gelirlerinin %10'unu aşacak bir seviyeye ulaşmıştır. Bu yıllara ait bütçe örnekleri yeterli olmadığı için cebelû bedeliyeleri ile yıllık muaccele gelirlerinin toplam gelir içindeki nisbî ehemmiyetlerini kesin bir oranla ifade etmek mümkün olmamıştır. Ancak, yüzyılın başı ve sonları için, çok yakın yıllara ait olmak üzere bulabildiğimiz şu bütçe rakamları doğruya çok yakın bir nispeti vermeye yetecektir sanırız:

Tablo 5.0.3 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Bütçe Örnekleri (kr)

Yıllar	Gelir	Gider	Kaynak
1701/1702	9.852.728	8.920.504	Sahillioğlu, 1967-68
1761	14.514.000	14.064.500	MAD.d 14366, s. 149
1784	14.742.415	18.670.275	KK.d 2310
1785	17.298.063		KK.d 2310
1814	18.075.490		C.ML 115/5134

Bunlara mutat yıllık muaccele geliri de eklenirse, malikânelerin devlet gelirleri içinde zamanla kazandığı ağırlığın nispeti hakkında daha sarih bir fikir edinilmiş olur. Malikâne sisteminde 18. yüzyıl boyunca, başlangıçta çok hızlı, yüzyılın ortalarından itibaren yavaşlayan bir tempo içinde devamlı ve kararlı bir genişlemenin mevcudiyetini ortaya koymak üzere, 1695 ile 1844 arasında muhtelif dönemlere ait yıllık ortalama muaccele geliri ile ilgili olarak bulunabilen rakamlar şöyledir:

[36] Askerî zümre mensupları için, (hatta bazı hallerde bütün Müslümanlar için) savaşa katılmayı, muayyen bazı istisnalar dışında, mecburî ve umumî sayan Osmanlı telakkisine göre, bu mecburiyet nakdî mükellefiyete dönüştürülebilirdi. Bu dönüştürmede kullanılan birim, harp için teçhiz edilecek bir erin maliyetine tekabül etmek üzere *cebelû* diye adlandırılır ve mükellefiyetler bunun katları halinde ifade olunur. 18. yüzyılda 1 cebelû 50 kr. olmak üzere, malikâne muaccelelerinin her 1.000 kuruşu için duruma göre 2 veya 3 cebelûnun karşılığı alınırdı.

[37] Malikâne satışlarında, İstanbul'daki alakalı büro memurları için muaccele tutarının %1'i olarak alınan resimle, çavuşbaşıya tahsisen ayrılan %2 avaidin toplamı olan %3'ü de ayrıca zikretmeliyiz. MAD.d 10142, s. 49.

Tablo 5.0.4 Malikâne Muaccele Gelirlerinin Yıllık Ortalama Miktarı (1695-1844) (kr)

Yıllar	Yıllık Ortalama Muaccele Geliri	Bir Öncekine Göre Artış (%)	Kaynak
1695-1703	180.000		KK.d 5040, s. 3
1718-1722	383.513	113,06	MAD.d 6981
1764-1767	768.000	100,25	MAD.d 19368
1780-1785	956.652	24,56	MAD.d 489, s. 306 vd
1793-1798	871.684	-8,88	KK.d 5161
1808-1814	1.683.336	93,11	MAD.d 9610
1832-1837	1.830.606	8,74	MAD.d 9664
1838-1844	275.430	-84,95	MAD.d 9964

Yıllık muaccele gelirleri ile, kümülatif olarak büyüyen muaccele yekûnlarına ait rakamların açıkça ifade ve teyit ettiği bir genişleme trendi içinde bulunan malikânelerin, maliye teşkilatının hangi kalemlerinde ne nispette temerküz ettiğini göstermek ve müteakip yıllardaki inkişaf derecesi ile mukayese edebilmek üzere 1697/98 yılına ait eksik bir bütçe taslağından derlediğimiz şu tabloyu da incelemek faydalı olacaktır.

Tablo 5.0.5 İlk Üç Yılda Malikâne Olarak Satılan Mukataaların Yıllık Vergi Tutarı (akçe) ve Toplam İçindeki Oranı (%)

Maliye Bürolan	Vergi Kalemi Sayısı	Malikâne Olarak Satılmış Olan Vergi Kalemi Sayısı	Toplam Yıllık Gelir	Malikâne Olarak Satılan Vergi Kalemlerinin Yıllık Geliri	Malikâne Olanlar %
1) Başmuhasebe	220	115	199.838.944	10.752.900	5,3
2) Başmukataa	35	9	18.762.042	6.540.000	34,8
3) Haslar Mukataası	66	46	11.443.010	6.611.169	57,7
4) Bursa Mukataası	37	24	14.656.263	6.067.166	41,3
5) Kefe Mukataası			9.282.427	688.680	7,4
6) Maden Mukataası			71.608.980	72.020	1
7) Haremeyn-i Şerifeyn Mukataası	13	5	17.581.939	876.899	4,9
8) İstanbul Mukataası	22	2	13.779.049	48.000	3
9) Agriboz ve Avlonya Mukataası	393	191	11.554.455	2.035.740	17,6
Toplam			302.576.115	33.692.594	11,1

Kaynak: 1697/98 bütçesi için KK.d 5045; 1701/1702 bütçesi için KK.d 2324.

Burada toplam olarak verilen 302.576.115 akçe, bütçenin %30'una yaklaşan bir bölümüdür. Bu bölüme bakarak genel bütçe yekünü içinde de nispetin son sütunun toplam hanesine tekabül eden ve malikâne olarak satılmış bulunan vergilerin, toplam gelire oranını ifade eden %11,1 nispeti civarında olacağını düşünmek hatalıdır. Hatta malikâne olarak satılmış vergilerin mutlak yekününün burada tespit ettiğimiz 33.692.594 akçeden ibaret

olması da mümkündür. Zira, malikâne olarak satılan vergiler, devlete ait gelirler içinde sadece "Mukataat ve Maktuat" başlığı altında toplanabilen kısmıdır. Bu kısım 1701/1702 bütçesindeki oranlara göre yarıdan da az bir bölümü teşkil etmektedir. Toplam geliri 1.182.327.378 akçeye bâliğ olan 1701/1702 bütçesindeki gelirlerin terekküp tarzı şu şekildedir:

Tablo 5.0.6 1701/1702 Yılı Bütçesine Göre Temel Gelir Kategorilerinin Değeri (akçe) ve Oranları (%)

I- Mukataat ve Maktuat	503.194.258	%42,5
II- Cizye	537.535.400	%45,5
III- Avarız ve Nüzul	141.597.720	%12

Müteakip yıllar için bu tip tabloları tertip etmek mümkün olmamakla beraber, mukayese imkânı verecek bazı rakamlara malik bulunmaktayız. Tablo 5.0.5'te ilk satırda yer alan ve mevcut mukataa gelirlerinin çok büyük bölümünü ihtiva eden Baş Muhasebe Bürosu'na kayıtlı vergi kalemlerinin 75 yıl sonra 1774 yılında malikaneleşme oranını incelemek, bu yeni uygulamanın muazzam denebilecek bir genişleme kaydettiğini göstermeye yetecektir sanırız.[38] Bu süre içinde büroya bağlı mukataa sayısı %209 artışla 220'den 680'e çıkarken, bunlara tekabül eden gelir yekûnu da 199.838.944 akçeden %88 oranında bir artışla 375.171.600 akçeye yükselmiştir. Aynı süre içinde malikâne olarak satılmış bulunan vergi kalemleri %347 kadar bir artış göstererek 115'den 514'e yükselirken, bu şekilde satılmış bulunan kalemlerin yıllık vergilerinin toplamı da 10.752.920 akçeden %1.400 gibi muazzam bir artış kaydederek 161.619.480 akçeye ulaşmıştır.[39] 1697/98 yılında Baş Muhasebeye bağlı gelirlerin sadece %5,3'ü malikâne olarak satılmış olduğu halde, 1774'de bu nispet %43'e yükselmiştir. Malikâne olarak satılmış bulunan mukataaların yıllık vergi miktarlarının, uzun süre hemen hemen hiç değişmeden kalmakta olduğunu hatırlarsak, malikâneleşme derecesinin, bu oranlarda görülenden de yüksek olduğunu tahmin edebiliriz.

Malikâne olarak satılan gelir kaynakları bütçede *maktuat ve mukataat* genel başlığı altında toplanan vergilerdi. Bunlar, *avarız ve nüzûl bedelleri* ile gayrimüslimlerden alınan *cizye* hariç, akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen hepsini, maden işletmelerinden esnaf kethüdalığına, tuzlalardan damga

[38] KK.d 5081, 1188 (1774).

[39] Malikâne olarak satılmış mukataaların yıllık vergi toplamında görülen %1.400 oranında artışa karşılık, aynı mukataaların sayısında %347 gibi daha düşük bir artış kaydedilmesinin gösterdiği temayülün anlamı şudur: Yüzyılın sonlarına doğru gittikçe daha büyük mukataalar malikâneleşmektedir.

resmine kadar, üzerinde devletin pay almak hakkına haiz bulunduğu bütün faaliyet şubelerine ait vergilerin tamamını ihtiva ederdi. Malikâne sistemi, 18. yüzyıl boyunca mevcut mukataaları artan ölçüde şumulüne alırken, sosyal ve ekonomik tarih bakımından tesir ve neticeleri önemli olmuş görünen iki yeni kaynaktan da beslendi. Bu yeni kaynaklar, timar sisteminin kontrol sahasında bulunan vergi kalemleri ile daha evvel herhangi bir vergiye tabi bulunmayan faaliyet şubelerine konmuş olan yeni vergilerdir.

Yeni cereyanların baskısı altında, Osmanlı ekonomisini aynîlikten nakdîliğe buhransız intikal ettirmenin bir metodu şeklinde düşünülerek uygulandığını ifade ettiğimiz malikâne sistemi, terkip etmeye memur olduğu iltizam ve timar usullerindeki barışmazlığın sembolü halinde, birinciye mağlup olmak üzere ikinciyi tahrip ederken vücut verdiği münasebet ve mücadeleleri ile ayrı bir araştırmanın konusu olacaktır.

II. MALİKÂNEYE AİT VERİLERİN İKTİSAT TARİHİ BAKIMINDAN ANLAMI VE ÖNEMİ

A. Verilerin Oluşturulması

Malikâneye ait verilerin nasıl kullanılabileceğini daha iyi değerlendirebilmek için, önce, bizi bu etüdü yapmaya ve bu verileri tespit etmeye götüren problemlere kısaca temas etmek faydasız olmayacaktır.

Osmanlı endüstrisinin 18-19. yüzyıllarda geçirdiği merhaleleri, aynı dönemde İngiltere'de tarih sahnesine çıkmış ve 200 yıldan daha kısa bir süre içinde dalga dalga yayılarak bütün dünyayı nüfuz sahasına almış bulunan Endüstri Devrimi'ne ait tesirlere nasıl cevap verdiğini, ne gibi değişikliklere uğradığını, ve hangi mekanizmalarla nasıl bir sonuca ulaştığını araştırmak üzere başladığımız şumullü bir çalışmanın yan ürünlerinden biri olan bu etüt, sanayi istihsal hacmindeki değişmelerin, muhtelif sınaî faaliyet kollarından alınan vergilere ait hasılat miktarlarına yansıyacağı düşüncesi ile giriştiğimiz, vergi iltizam defterleri üzerindeki incelemelerden doğdu. 18. ve 19. yüzyıllar için Osmanlı ekonomisi ile alakalı başka istatistikî veriler yok denecek kadar az olduğu, bulunsa bile, uzun vade içinde homojen yapı belirtenlerine hemen hemen hiç rastlanmadığı için, maliyeye ait vergi iltizam defterlerinin en önemli kantitatif kaynaklar olabileceğini düşündük. Bu

amaçla yaptığımız incelemeler sonunda, hayretle gördük ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda hazineye intikal eden vergi iltizam bedelleri, 18. yüzyılın başlarından itibaren donmaya başlamış ve adeta değişmez sabiteler haline gelmiştir. Muhtelif vergi kalemlerinin yıllık bedellerinde 50-100 senelik çok uzun bir vade içinde, değişmenin %5-10 gibi inanılmaz derecede düşük nispetlerde kalmış olması, başlangıçta bizi çok şaşırttı ve bu rakamları kullanmanın mümkün olamayacağına karar verdik. Fakat ayrıca, bunun neden böyle olduğunu da merak ederek çalışmalara devam ettik. İncelemelerimiz ilerledikçe anladık ki, iktisadî faaliyetin muhtelif dallarından alınan vergilerin reel hasılatı ile hazineye intikal eden yıllık vergi arasında hemen hemen hiçbir münasebet yoktur. Vergi hasılatı 100 kr. ise, hazineye intikal eden yıllık vergi 10 ilâ 80 kr. arasında değişen herhangi bir miktar olabilmektedir. Vergi hasılatının gerçek değeri ile hazineye intikal eden miktarın birbirinden neden bu kadar farklı olduğunu ve daha da önemlisi, aralarında neden hiçbir münasebet bulunmadığını, mültezimler arası rekabetin niçin işlemediğini araştırırken Malikâne sistemi ile karşılaştık ve gördük ki, vergiler iltizama her yıl verilmemekte, "kayd-ı hayat" şartı ile uzun vade için satılmakta ve bu satış muamelesinde malikâneci olarak ortaya çıkan mültezim, devlete her yıl ödeyeceği ve hazine defterlerinde *mal* adı altında kayıtlı görünen bu yıllık vergiden başka, *muaccele* adı verilen bir peşin meblağ ödemektedir. Sahibi ölerek yeniden aynı şartlarda satışa çıkarıldığı vakit ödenen bu muaccele meblağlarının her mukataa için, zaman içinde düzgün ve anlamlı sayılacak bir değişme gösterdiğini de müşahade ettik.

Muaccele meblağlarında görülen bu değişmelerle, vergi hasılat miktarları arasında bir münasebet olup olmadığı konusunda yaptığımız incelemeler, yıllık mal olarak kayıtlı bulunan katılaşmış rakamlarla birlikte, değişen muacceleleri bir arada, bazı operasyonlarla kombine ederek kullandığımız takdirde, oldukça anlamlı bir münasebetin ortaya koyulabileceğini gösterdi.

Reel vergi hasılatına yaklaşmak üzere yaptığımız operasyonların esas unsurunu teşkil eden muaccele meblağları, 18. yüzyıl boyunca, sayısı 1.000-2.000 arasında değişen ve çok büyük çoğunluğu asker, idareci, bürokrat veya ilmiye mensubu yüksek rütbeli devlet görevlilerinden oluşan bir alıcı kitlesinin, serbest rekabet piyasasına çok yaklaşan şartlar içinde katıldığı açık arttırmalarda belirlenirdi. Yılda ortalama olarak 150-300 kadar mukataanın satışa çıkarıldığı bu müzayededede alıcılar, her mukataanın satış anında temin etmekte olduğu yıllık net kâra bakarak, arttırmaya katılırlar ve neticede, en yüksek meblağı teklif eden istekliye satış yapılırdı. Açık arttırmada

belirlenen bu meblağ, alıcının hayatta kaldığı sürece elde edeceği yıllık net gelirlerin müzayede anındaki değeri idi. Bu değeri alıcılar, tam bir kapitalizasyon hesabı yaparak tespit ediyor değillerdi. Onlar, son birkaç yılda eski malikânecinin aynı mukataadan kazanmakta olduğu yıllık kârların basit aritmetik ortalamasını normal yıllık kâr olarak kabul eder ve bu miktar yıllık kâra karşılık elden çıkarmayı göze aldıkları azami meblağı muaccele olarak ileri sürerlerdi. Müzayedede, serbest rekabet şartlarını bozucu birçok etkene rağmen, muaccele meblağlarını azami hadde çıkarmak isteyen devletin serbest rekabet şartlarına yöneltici müdahalesi ve ayrıca, satışa arzedilen mukataaların özel şartları ne olursa olsun, müzayedenin, aslında oldukça homojen sayabileceğimiz "belirli yıllık nakdî gelir (kâr)" üzerinde cereyan etmesi, oldukça güvenilir bir rekabet ortamını yaratmaya yetiyordu. Bu şartlarda müzayede edilen mukataaların malikânecisine sağlayacağı yıllık net kâr ile bu kâra bedel olarak ödenen muaccele meblağı arasında belirli bir oran bulunacağı ve aynı piyasada aynı kısa dönem içinde müzayede edilerek satılan bütün mukataalar için tek ve belirli bir haddin etrafında dalgalanacak olan bu oranın, bazı objektif faktörlerin tesiri ile, ancak zamanın bir fonksiyonu olarak değişeceği hipotezinden hareket ederek, 18-19. yüzyıllar için tespit edebildiğimiz 150 kadar örnek üzerinde inceleme yaptık. 1730-1820 arasındaki 90 yıllık süreye yayılan, muhtelif mukataalara ait kâr/muaccele oranları ile ilgili bu 150 örnek üzerinde yaptığımız çalışmalar, Grafik 5.1'de eğrisini verdiğimiz şekilde bir trendi ortaya koydu. Örnekleri çoğaltarak, grafiği gerçeğe daha yakınlaştırmak, 3-5 yıllık orta vade dalgalanmalarını daha sıhhatli olarak yansıtacak şekilde düzeltmeler yapmak mümkündür.[40]

Etüde eklediğimiz şekli, ana fikrimizi ifade etmeye yeterli olmakla beraber, Grafik 5.1'deki eğri, ekli tablolardaki muaccele sütunu altında kayıtlı bulunan rakamları yorumlamakta daima başvurulacak referans değerlerini ihtiva ettiği için, kullanılmasını kolaylaştırmak üzere, muhtelif dönemlere tekabül eden kâr/muaccele oranlarına ait takribî yüzdeleri ile aşağıya çıkarılmıştır.

Tablo 5.0.7 Malikanecilerin Yatırdıkları Muaccelelerden Sağladıkları Kâr Oranları (%)

1720-1750	35-40 1781-1807	15-20
1751-1760	30-35 1808-1814	14-22
1761-1770	25-30 1815-1828	15-20
1771-1780	18-22 1828 sonrası	10-15

[40] Bu konuda hazırlamakta olduğumuz bir makalede yeni verilerle zenginleştirilerek gerçeğe daha yakın hale getirilmiş bir grafiği bulacaksınız. bk. bu kitapta s. 162, Grafik 6.0.

B. Ekli Tablolardaki Rakamların Yorumlanmasına Ait Açıklamalar

Tablolarımızda 4 ana sütun mevcuttur: Muaccele, Kâr, İltizam Bedeli ve Devlete Ödenen Yıllık. Bu 4 sütunun ihtiva ettiği rakamların mahiyetini de şöyle özetleyebiliriz:

Muaccele: Bu başlık altındaki sütunda yer alan rakamlar, hizalarında kayıtlı bulunan yıllar için mukataanın piyasadaki satış değerini göstermektedir. Burada bir noktayı hemen belirtmemiz gerekir: Bu rakamlar her zaman, mukataanın tamamına ait reel satış değerini ifade etmez. Bunlar çoğunlukla, belirli bir hissenin satış değerini tama iblağ ederek bulunan hesabî rakamlardır ve gerçek anlamı, "mukataanın tamamı satılsa idi piyasada ödenecek meblağ ne olurdu?" sorusunun cevabını teşkil etmekten ibarettir. Ancak bu rakamların realiteden kopuk, fiktif adetler olduğu da zannolunmamalıdır. Bir malikâneye ait hisselerin piyasadaki kıymetleri bakımından tamamı ile homojen olduklarını, aynı mukataanın muhtelif hisselerine ait muaccele bedellerinin yüzlerce örneği üzerinde mukayeseler yaparak tespit ettikten sonra bu hesabî rakamları, gerçek piyasa değerini temsil etmek üzere kullanmaya karar verdiğimizi hemen ifade edelim. Esasen aynı mukataanın muhtelif hisseleri arasındaki homojenlik, malikâne satışlarında serbest rekabet şartlarının fiilen mevcut olup olmadığı konusundaki şüphelerimizi gidermekte de en önemli kontrol aletlerinden biri olmuştur. Gerçekten sayıları 10-15'i bulan hissedarın ortaklaşa sahip oldukları bir malikânenin, bazen birkaç hissesinin ardarda, aynı yıl içinde mahlûl kaldığı hallerde; statü, servet ve rütbe itibarı ile birbirinden çok farklı görünen alıcıların ödedikleri muaccele miktarlarında, hisselere göre tam bir ayniyetin[41] mevcut bulunduğunu müşahade ettikten sonradır ki, serbest rekabet şartlarının varlığını kabul edebileceğimizi düşündük.

Hazineye Ödenen Yıllık: Bu genel başlık altındaki 1. sütun, malikânecinin devlete ödeyeceği yıllık vergi meblağını, hemen yanındaki 2. sütun da, aynı meblağın %5-20'si oranında olmak üzere muhtelif büro görevlileri için vereceği kalem harçlarını ihtiva eder. Bu iki sütundaki rakamların toplamı her yıl hazineye ödenmesi gereken yekûnu verir.[42]

---

[41] Söylemek istediğimizi sembolik bir örnekle tespit edelim; *a* mukataasının *t* yılında 1/5 hissesi 100 kuruşa satılmışsa, aynı yıl içinde veya 1 yıl ara ile bir başkasına veya aynı adama, 1/10 hissesinin 50 kuruş, 1/2 hissesinin de 250 kuruşa satılacağı kesinlikle söylenebilir.

[42] Kalem harçlarını ihtiva eden Kalemiyye Defterleri serisini tam olarak inceleme imkânını bulamadığımız için tablolarımızın çoğunda bu sütunu boş bırakmak zorunda kaldık. Ancak

Osmanlı maliye terminolojisinde *mal* adı verilen bu yıllıkların miktarı, malikâne sisteminden önce, normal olarak mültezimler arası rekabetle belirlenirdi. Mukataanın durumuna ve rekabetin şartlarına göre yıldan yıla artar veya eksilirdi. Ama mukataalar malikâne haline geldikçe, mal'lar, değişmez katı rakamlara dönüştü. Devlet, şüphesiz, malikâne sahibi öldüğü ve mukataa devlete ait olarak tekrar satışa çıkarıldığı sırada, yıllık vergi meblağını arttırmak hakkına, malikânenin hukukî şartları bakımından sahipti. Ancak o, bu hakkı ne fiilen kullanabiliyor, ne de kullanmak istiyordu. Malikâne, genellikle, birkaç kişi arasında hisselere bölünmüş olduğu ve hissedarların topunun aynı tarihte ölmeleri pek muhtemel olmadığı için, fiilen zam yapmak pek mümkün olmazdı. Zira, Hazine bakımından tam bir birim niteliği taşıyan mukataanın, malikâne hisselerinden birine ait yıllık vergi miktarını, diğer hisselere yansıtmadan arttırmak imkânı mevcut değildi. Kaldı ki devlet, böyle fiilî imkânsızlıklar söz konusu olmadığı hallerde de malı arttırmayı pek istemezdi. Çünkü bu takdirde, malikâneye ait kâr meblağı düşecek ve neticede aynı kâra belirli bir oranda bağlı görünen muaccele meblağı da azalmış olacaktı. Halbuki devlet maliyesi 18. yüzyıl boyunca, özellikle savaş yıllarında alınan *cebelû bedeliyesi* ile birlikte muaccele meblağlarında artan ölçüde gelir sağlamak ihtiyacında idi.

Yıllık vergi bedellerinin sabit tutulmasının, aslında, bu endişe ve zaruretlerden daha önemli bir fonksiyonu da vardır. Malikâne piyasasına gelen alıcılar, mukataanın son birkaç yıllık ortalama net kârını öğrenir ve bu bilginin ışığında arttırmaya katılmadan önce, gelecek hakkında da tahminler yaparlardı. Bu tahminlerin konusu, mukataanın gelecekte getirmesi muhtemel vergi hasılatı ile bu hasılattan hazineye ait yıllık vergiyi ödedikten sonra, kendisine kalacak olan net kârın miktarı idi. Mukataanın gelecekte getireceği geliri bazı objektif belirtilere dayanarak tahmin etmek, bir yanılma payı taşısa da, netice itibarı ile mümkün idi. Halbuki hazinenin, yıllık vergi miktarına yapacağı tek taraflı zamları objektif bir şekilde önceden görmenin imkânı yoktu. Kâr meblağı hakkında tahmin yapabilme imkânları azaldıkça, malikâne piyasası, meçhuller üzerinde muamele yürütülen, istikrarsız bir piyasaya dönüşebilirdi. Bunun neticede, piyasa kâr oranlarını çok yüksek tutarak, muaccele meblağlarını düşürdüğü, sistemin kuruluşunu izleyen 30-40 yıl içinde tecrübe ile anlaşıldığı içindir ki, bu zamlar, 1730'lardan itiba-

bulunan örneklerden de anlaşılacağı üzere ortalama %10 civarında farzedebileceğimizi söyleyebiliriz.

ren istisnaî haller dışında yapılmaz oldu. Gerçekten tablolarımızda yer alan 27 mukataa için yaptığımız hesaplara göre, 1750-1800 arasında yıllık vergi meblağlarındaki 50 yıllık artış ortalaması %12 kadar olmuştur. Bu artışı da, malikâne şartlarına göre vergi nispeti veya matrahı değiştirildiği zaman yapılabileceğini bildiğimiz zamlara bağlayabiliriz. Şu halde hazineye ödenen yıllık vergi miktarlarının mümkün olduğu kadar sabit tutulması, sıhhatli ve emniyetli bir malikâne piyasasının teşekkülü ve sistemin kendi mantığına uygun şekilde işlemesi için lüzumlu bir unsuru teşkil ediyordu denebilir.

Kâr: Bu sütundaki rakamlar, hizalarındaki yıl için, malikâne sahibinin (veya sahiplerinin) mukataadan elde ettiği yıllık net geliri ifade eder. Tablo halinde eklediğimiz mukataalar için kâr meblağlarına ait örnekler maalesef çok sayıda olmadı. Ancak, her mukaata için, muaccele meblağını bildiğimiz herhangi bir yıla tekabül eden kâr meblağının, Grafik 5.1'in yardımı ile yaklaşık olarak bulunabileceği, buraya kadar yapılan açıklamalardan kolaylıkla anlaşılacaktır. Bunun için, yapacağımız işlem gayet basittir. İmparatorluk (İstanbul) malikâne piyasasında bütün mukataalar için geçerli olan kâr oranını temsil ettiğini kaydettiğimiz Grafik 5.1'de, elimizde bulunan muaccelenin yatırıldığı tarihe tekabül eden yılı bulmak ve bu yıla ait genel kâr yüzdesi ile söz konusu muaccele meblağını çarpmak, bize istediğimiz kâr meblağını büyük bir yaklaşıklıkla verecektir. Bu, basit bir formülle göstermek gerekirse, şöyle yazılabilir:

$M \times k = P$[43]

Bu operasyonun geçerliliğini de kontrol edebilmek üzere, ekli tablolardaki mukataalar için, doğrudan doğruya arşiv kaynaklarından tespit edebildiğimiz nadir bazı kâr meblağlarını, kendi zamandaş muacceleleri ile oranlayarak elde ettiğimiz yüzdeleri de yanlarında parantez içinde gösterdik. Bu yüzdelerin, Grafik 5.1'de aynı yıllara tekabül eden genel piyasa yüzdelerine çok yakın bulunduğu tablo 5.2 ve tablo 5.3'te müşahade edilecektir.

Mamafih, arşiv kaynaklarından bulup kaydettiğimiz kâr meblağlarını, aynı yıl için muaccele meblağı elimizde bulunmadığı zaman, 3-5 yıl önce veya sonrasına ait muacceleye oranladık ve bulduğumuz yüzdeyi yine kâr rakamının yanına kaydettik. Söz konusu kâr ve muaccele meblağları aynı yıla ait olmadıkları için, buradaki yüzdelerin Grafik 5.1'deki yüzdelere eşit olmasının beklenemiyeceği açıktır. İlk bakışta anakronik gibi görünen bu

[43] M=Muaccele meblağı.
k=Muaccelenin ait bulunduğu yıla, Grafik 5.1'de tekabül eden genel kâr/muaccele oranı.
P=Muacceleye tekabül eden kâr meblağı.

gecikmeli oranlamayı, bir başka önemli fonksiyonu dolayısıyla tespit etmeyi gerekli gördük. Bu etüdün ana fikrini doğrulayacak veya çürütecek özelliği de bulunan bu hususu basit aritmetik sembollerle şöyle ifade edebiliriz:

Muaccele meblağının ait bulunduğu yıl	:	*Tm*
Kâr meblağının ait bulunduğu yıl	:	*Tk*
Kâr/muaccele oranı	:	*k*

Muaccelenin ait bulunduğu yıl için Grafik 5.1'deki kâr oranı "kg" ile gösterilirse, şu iki durum söz konusu olacaktır:

I. Durum: Tm>Tk olduğu takdirde:

a) k<kg ise: mukataa gelişmekte, kâr yükselmektedir. Ani bir değişme olmazsa, gelecek yıllarda muaccelenin de yükselmesi beklenecektir.[44]

b) k> kg ise: I-a'nın tam karşıtı olan sonuçlar beklenecektir. Yani kâr düşmekte ve mukataa gerilemektedir. Gelecek yıllarda muaccelenin de azalması beklenecektir.

II. Durum: Tm<Tk olduğu takdirde:

a) k>kg ise I-a'daki gibi sonuçlar beklenecektir.

b) k<kg ise I-b'deki gibi sonuçlar beklenecektir.

Her iki durumda da k=kg ise mukataanın durumunda, söz konusu yıllar arasında önemli bir değişiklik olmadığı söylenebilecektir.

Kâr/muaccele oranlarına ait bu açıklamaların ışığı altında ekli tablolardaki rakamların ne şekilde kullanılabileceğini şöyle özetleyebiliriz:

Malikâne piyasasına ait genel bir kâr/muaccele oranının düzgün bir eğrisini verecek şekilde, her yıl veya dönem için piyasada geçerli olduğu kabul edilebilecek genel kâr oranlarını bir kere tespit ettikten sonra, bu orana dayanarak her mukataa için yatırılan muaccele meblağlarına hangi kâr miktarlarının tekabül edeceğini söyleyebiliriz. Muaccele rakamları Osmanlı Arşivi kaynaklarında oldukça düzgün bir şekilde kayıtlı bulunduğu için, kâr meblağlarının uzun vadeye ait bir serisini teşkil etmek hiç de zor olmayacaktır.

[44] Tablo 5.3, 5.4, 5.6, 5.8, 5.10, 5.11, 5.13, 5.16'da kaydedilen 10-13 kadar örnek arasında, yalnız tablo 5.8'deki Hanya Gümrük Mukataasında 1792-1807 arasında hipotezimize göre, beklenen muaccele artışı olmamış, aksine düşme kaydedilmiştir. Ani bir değişmeye bağlanabileceğini sandığımız bu örnek dışında, diğerlerinin hipoteze uygunluk içinde bulunduğunu, okuyucu belirtilen tablolarda kolayca görebilecektir.

Elde edeceğimiz bu kâr meblağları, yine arşiv kaynaklarında yıllık serisi eksiksiz şekilde kaydedilmiş bulunan "Hazineye Ödenen Yıllık" meblağları ile bir araya getirildiği zaman, bir mukataadan belirli yıllarda malikânecilere intikal eden brüt vergi hasılatını bulmuş olacağız.

Bu brüt vergi hasılatını alakalı faaliyet hacmini yansıtacak şekilde kıymetlendirebilmek için herşeyden önce, vergi nispetlerini veya tarifelerini de bilmek gerekeceği açıktır. Bu bakımdan, Osmanlı vergi nispetlerinin 18. yüzyıl boyunca hem çok yavaş değişmesi, hem de çok büyük çoğunluğu itibarı ile spesifik karakterde bulunması, araştırıcının işini çok kolaylaştıracaktır.

Gerçekten, ekte sunduğumuz tablolarda yer alan mukataaların hepsinde; vergi tarifeleri, okka, kantar, zira, top vb./akçe şeklinde spesifik olarak kaydedilmiştir ve 18. yüzyıl içinde, özellikle 1730-1793 arasında, hemen hemen hiç değişmeden kalmıştır. Tarifeler, spesifik ve sabit kaldığı için, vergi hasılat rakamlarındaki değişmelerin, söz konusu dönem için doğrudan doğruya alakalı faaliyet hacmindeki değişmelerin bir fonksiyonu olacağını söyleyebiliriz. Ancak 1793'den sonrası için tarifelerde meydana gelen değişmeleri hesaba katmak ve brüt vergi hasılatı ile istihsal hacmi arasındaki irtibatı her mukataa için kendi özel şartları içinde, yıldan yıla takip etmek gerekecektir. Bu etüdün hedefi, ampirik uygulamadan çok, araştırmalarda kullanılabilecek kantitatif bir münasebetin tespiti hakkında, nihayet ilk taslak halinde bir fikir vermekten ibaret bulunduğu için, bu teferruatlı hesaplamalara burada girişmeyeceğiz. Yalnız bu hesaplamaların hedefi ve sınırı konusunda, çok önemli saydığımız birkaç temel noktayı tespit etmekle yetineceğiz.

Tablolarımızda *iltizam bedeli* adı altındaki sütunda yer alan bu brüt vergi hasılatı, malikânecinin eline geçen hasılatın toplamı olmakla beraber, mukataaya ait istihsal hacmine eşitlenmesi değil, istihsal hacmi ile paralel istikamette değişen bir kıymet olarak düşünülmesi gereken bir miktardır. Çünkü; malikâne sahibi mukataayı, genellikle kendisi vergilendirmez, iltizamla idare eder. Onu, iltizam bedeli sütunu altında göstermemiz bundandır. Brüt vergi hasılatı olarak tavsif ettiğimiz bu miktar, aslında iltizam bedelinden ibaret bulunduğu için, alakalı faaliyet hacmini yansıtacak brüt vergi hasılatını eksiksiz şekilde tespit edebilmek üzere mültezimin aldığı kâr ile vergilendirme masraflarını da hesaba katmak gerekir. Bu konuda karşılaştığımız birçok örnek üzerinde yaptığımız hesaplara göre, bu iki unsurun toplam vergi hasılatı içinde %20-40 dolaylarında bulunduğunu söyleyebiliriz. Şu

halde, global brüt vergi hasılatına varmak için malikânecinin eline geçen meblağa, aynı oranda bir ilave yapmak gerekir. Ancak bu ameliyenin oldukça riskli olduğu ve hesaplamalarda çok özenli davranmak gerekeceği muhakkaktır.

Mamafih bu ilaveleri de ihtiva eden global brüt vergi hasılatını bilemesek de, sadece malikâneciye intikal eden bölümü kullanarak varabileceğimiz önemli sonuçlar da vardır. Zira bu bölüm, mukataaya ait global brüt vergi hasılatı içinde, büyük bir ihtimalle zaman boyunca, belirli bir oranda kalarak veya öyle kalmaya temayül ederek bu hasılatla birlikte değişecektir.[45] Binaenaleyh malikânecinin eline geçen brüt vergi hasılatındaki değişmeler, vergi tarifesi kanalı ile global brüt vergi hasılatına bağlı bulunan alakalı iktisadî faaliyet hacmindeki değişmeleri de aynı oran içinde yansıtacaktır, diyebiliriz. Bu oranı bilmek çok zor olduğu için, malikâneciye intikal eden bölüme dayanarak alakalı mukataanın iktisadî faaliyet hacminin mutlak seviyesi hakkında birşey söylememiz kolay olmayacaktır. Ama uzun vade içinde bu faaliyet hacmine ait değişmelerin hangi yönde ve ne oranda olduğunu, belirli bir hata payını daima gözönünde bulundurmak kaydı ile bilebileceğimizi söyleyebiliriz.

Malikâneye ait bu veriler, bundan başka iktisat tarihi bakımından daha da önemli olarak, muhtelif iktisadî faaliyet şubelerinin sektör ve bölge itibarı ile nisbî ehemmiyetlerindeki farklılaşmaları takip etmek üzere yapılacak çalışmalara da imkân vermektedir. Hatta, çok sayıda mukataanın gruplar halinde işleme tabi tutularak mukayese edilmesi, aynı mukataalar tek tek ele alındığı zaman pek farkedilmeyen veya az çok hatalı olması mümkün temayülleri daha doğru ve daha belirgin kılacağı için güvenilirliği de daha büyük olan bu tip çalışmalara bir örnek verebilmek amacı ile, ekli tabloları ekonominin iki ayrı sektörünü temsil eden mukataalardan oluşturmaya özellikle dikkat ettik. Dış ticaretle alakalı olmak üzere bir araya getirdiğimiz ilk 13 tablodaki verilerle, sanayi kesimine ait bulunan no. 16-27 arasındaki 12 mukataanın verileri, iki ayrı grup halinde karşılaştırıldığı zaman, Osmanlı ekonomisinin 18. yüzyılın ikinci yarısında nasıl bir strüktürel değişme eğiliminde bulunduğu konusunda dikkate değer sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

[45] Bu faraziyenin dayandığı muhakemeyi kısaca şöyle ifade edebiliriz: Vergilendirme masrafı ile mültezimin kârı, global vergi hasılatına, hem malikânecinin katlanabileceği, hem de mültezimin rıza gösterebileceği belirli hadler içinde bağlı kalacaktır. Bu hadlerin altında, mültezim, mukataayı kabul etmeyecek; üstünde ise, malikâneci hukuken hâiz bulunduğu hakları kullanarak, mukataayı şahsen veya bir yakını vasıtası ile vergilendirmeyi tercih edecektir.

Teferruatlı hesaplamaları ihtiva eden cetvel ve grafiklerini, yayınlanacağını kaydettiğimiz makalede[46] göstermek üzere, burada sadece şu kadarını ifade etmekle yetinelim: Malikânecilere intikal eden, brüt vergi hasılatına ait miktarlardaki değişmelerin tespitine dayanan bu mukayese, 1750-1800 arasındaki dönem için, dış ticaretle alakalı 13 mukataada ortalama %178 kadar bir artışa karşılık, sanayi kesimine ait 12 mukataada aynı ortalamanın %14 civarında kaldığını göstermiştir. Bu oranların alakalı sektörlerdeki reel büyümeye tekabül ettiğini kesinlikle söylemek, elbette kolay değildir. Ama dış ticaretteki gelişmenin sanayi sektörüne oranla 10 mislinden fazla olduğu, aşağı yukarı kesinlikle söylenebilecektir.

Netice olarak, malikâneye ait verilerin iktisat tarihi bakımından başlıca önemi, muhtelif iktisadî faaliyet dallarındaki istihsal hacminin zaman içindeki değişmelerini ve sektörler itibarı ile nisbî ehemmiyetlerindeki farklılaşmaları takip etmekte, yani hem dinamik hem de strüktürel değişme temayüllerini teşhis etmekte kullanılabilmesindedir diyebiliriz.

[46] bk. bu kitapta s. 143-183.

Tablo 5.1 Kavala İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Kavala)(kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1707	4.853,3						KK.d 3200, s. 11
1758						28.000	MAD.d 9540, s. 35
1785						33.600	MAD.d 9540, s. 35
1793					16.800		MAD.d 7575, v. 16-b
1796					19.000		KK.d 2381
1800							MAD.d 7575, v. 35-b
1805	6.431,5						
1806	8.431,5						
1808					22.857 (%12,5)	182.860	MAD.d 9540, s. 35; MAD.d 9598, s. 69
1816	18.431,5						
1818	19.431,5						
1820	20.431,5					361.300	MAD.d 9580, s. 60
1825				72.000			TS.MA.d 10521
1826			21.362	52.500	11.676		TS.MA.d 641

Tablo 5.2 Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1734	5.000					3.000	MAD.d 9521, s. 7
1747	5.000					31.800	MAD.d 9521, s. 7
1749	5.000						MAD.d 9521, s. 7
1756	5.000						MAD.d 9521, s. 7
1757	5.083						MAD.d 9982, s. 67-68
1763	5.083					96.000	MAD.d 9521, s. 7
1771	5.083					146.000	MAD.d 9521, s. 7
1775	12.500	502,5	13.002,5				MAD.d 9540, s. 9
1787	12.500	502,5	13.002,5			270.000	MAD.d 9598, s. 69
1790	12.500	502,5	13.002,5			244.320	KK.d 5101, s. 2
1792	13.561,5	1.305	14.357,5	62.290	47.932 (%17,4)	280.500	KK.d 2380, s. 8-9
1806	23.561,5			237.125			MAD.d 9603, s. 8-9
1809	23.561,5			240.975			MAD.d 9603, s. 8-9
1823	23.561,5					462.000	MAD.d 9603, s. 8-9
1836					45.600 (%10)		

Tablo 5.3 İzmir Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı kebîr ve sagîr ve Musa Bâlî der İzmir) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1750	4.000 kr.					1.000	MAD.d 9511, s. 157
1768	4.000					8.050	MAD.d 9511, s. 157
1774	4.000					28.100	MAD.d 2449, s. 252
1792	4.000					60.000	MAD.d 2449, s. 252
1799	4.000					144.000	MAD.d 2449, s. 252
1805	6.000						MAD.d 9601, s. 219
1808	6.000					120.000	MAD.d 2449, s. 252
1812	6.000				20.500 (% 14,3)	143.500	MAD.d 2449, s. 252
1813	6.000					120.000	MAD.d 2449, s. 252
1823	6.000					288.000	MAD.d 2449, s. 252
1826	6.000					415.800	MAD.d 2449, s. 252
1832	6.000					416.000	MAD.d 9601, s. 219
1834	6.000			123.500			MAD.d 9665, s. 8-9
1846					32.000 (% 11)		MAD.d 9601, s. 219
1854					52.000 (% 12,4)		MAD.d 9601, s. 219

Tablo 5.4 İstanbul Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı İstanbul ve tevâbi'hâ) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1751	6.500					80.250	TS.MA.d. 4958
1764	6.500					126.000	MAD.d 9540, s. 10
1765	10.000					137.600	MAD.d 9540, s. 10
1774	10.000					120.000	MAD.d 9540, s. 10
1779	10.000						MAD.d 9540, s. 10
1792	10.000						MAD.d 9580, s. 18
1795	10.000				25.000 (%20,8)		C.ML 392/16045
1804	10.000						C.ML 722/29550
1806	13.500		13.594				MAD.d 9540, s. 10
1821	13.500		13.594			408.000	MAD.d 9580, s. 18
1826	13.500		13.594	117.000	103.406 (% 25,3)		TS.MA.d 641
1834	13.500		13.594	151.000	137.404		MAD.d 9666, s. 9
1848				1.087.500			MAD.d 11062, s. 118
1850				1.021.900			MAD.d 11062, s. 118

Tablo 5.5 İzmir İskelesi Balmumu İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i şem'-i asel-i İzmir ve aklâmeş) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1785	2.287,5	228,5	2.516			24.000	MAD.d 9528, s. 49
1799	2.287,5	228,5	2.516			40.127	MAD.d 9528, s. 49
1810	3.137,5	313,5	3.451			65.363	MAD.d 9528, s. 49
1813	3.137,5	313,5	3.451			72.000	MAD.d 9528, s. 49
1816	3.137,5	313,5	3.451			72.975	MAD.d 9528, s. 49
1823	3.137,5	313,5	3.451			185.000	MAD.d 9528, s. 49

Tablo 5.6 İstanköy İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i İstanköy) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1721	10.373					1.250	MAD.d 9511, s. 164
1729	10.373					2.000	MAD.d 9511, s. 164
1731	10.373					10.100	MAD.d 9511, s. 164
1756	10.423						
1757	10.474						
1764						30.000	MAD.d 9511, s. 164
1786	10.473,3					50.000	MAD.d 9511, s. 164
1789	10.473,3					40.000	MAD.d 9511, s. 164
1792	10.473,3	2.027,2	12.500,5			80.000	MAD.d 9598, s. 211
1796	10.473,3		12.500,5	29.080,5	16.580 (%20,7)		MAD.d 10009, s. 246, 249, 252-254
1828				66.103,5			MAD.d 11811, s. 80

Tablo 5.7 Sakız Adası İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i cezîre-i Sakız ve tevâbi'ha) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1736	21.562					6.000	MAD.d 9521, s. 9
1739	21.562			36.657	2.500 (% 41)		MAD.d 2449, s. 253
1763	21.562					101.333	MAD.d 9521, s. 9
1764	21.562					131.333	
1774	21.562					253.000	MAD.d 2449, s. 252
1779	21.562					256.000	MAD.d 2449, s. 253
1781	21.562					230.000	MAD.d 2449, s. 253
1783	21.562					180.000	MAD.d 2449, s. 253
1788	21.562					132.200	
1789	21.562			67.644			MAD.d 2449, s. 255
1790	21.562					168.000	TS.MA.e 281
1793					32.000 (% 19)		
1797	21.562			79.536	46.474,5		MAD.d 2449, s. 253
1803	37.062				(%18,3)	253.333	MAD.d 9580, s. 13
1804	37.062						MAD.d 9580, s. 13
1805	43.015,5						MAD.d 9580, s. 13
1814	51.015,5					336.000	MAD.d 9580. s. 13, 230
1820	53.015,5			164.260			MAD.d 10268, s. 435
1844						310.000	MAD.d 11811, s. 143
1848					60.000 (% 19.3)		MAD.d 11811, s. 143

Tablo 5.8 Hanya İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Hanya ve Beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâsse de Hanya ve tevâbi'ha) (kr)

Yıllalr	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1721	4.166,6					20.000	MAD.d 9511, s. 49
1724	4.116,6						MAD.d 10166, s. 140
1728	5.288,8					24.000	MAD.d 9874, s. 205
1740	5.288,8						MAD.d 9511, s. 49
1752						31.500	MAD.d 9511,s. 113
1757-68						48.800	MAD.d 19201, s. 1
1785						55.000	MAD.d 9511, s. 113
1792					32.000 (% 58)		MAD.d 9511, s. 113
1804	6.754,5						MAD.d 9511, s. 113
1807	8.754,5			27.317	17.000		MAD.d 18577
1808	8.754,5					43.500	MAD.d 9511, s. 113
1819	10.000						MAD.d 10268, s. 156
1820	18.000						MAD.d 10268, s. 156

Tablo 5.9 Resmo İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-ı gümrük-ı iskele-i Resimo ve Beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâsse der nefs-i Resmo ve tevâbi'ha) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
17211	1.117					7.500	MAD.d 9511, s. 50
1728	1.117					7.500	MAD.d 9874, s. 205
1752						9.200	MAD.d 9511, s. 50
1754						10.000	MAD.d 9511, s. 50
1762						18.000	MAD.d 9511, s. 50
1778						90.000	MAD.d 9511, s. 50
1779						60.000	MAD.d 9511, s. 50
1819	8.000						MAD.d 10268, s. 156
1820	4.750						MAD.d 10268, s. 156

Tablo 5.10 Yenişehir ve Golos İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-ı gümrük-i İskele-i Golos ve Yenişehir) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1707	20.000	2.000	22.000				TS.MA.d 2687
1708	22.500	2.250	24.750				KK.d 5055
1709	25.000	2.500	27.500				MAD.d 14479, s. 46
1712	30.000	3.000	33.000				
1729	27.500	2.750	30.250			30.000	MAD.d 203, v. 40-a
1731						43.600	MAD.d 9521, s. 52
1743						41.000	
1749						58.200	
1755	27.500	2.750	30.250				MAD.d 9957, s. 139-40
1764						96.000	MAD.d 9521, s. 139-52
1768						120.000	MAD.d 9521, s. 139-52
1784	27.658		30.423			210.000	MAD.d 10009, s. 107
1785							
1790							
1792						215.000	MAD.d 10009, s. 154-5
1804	29.631	2.963	30.594	118.594	88.000 (% 41)		MAD.d 9580, s. 150
1805	47.131,5	4.713	51.844,5				MAD.d 9580, s. 150
1806	47.131,5	4.713	51.844,5				MAD.d 9580, s. 150
1808	47.131,5	4.713	51.844,5	141.844,5	9.000 (% 14,3)		MAD.d 9580, s. 5-6
1809						630.000	MAD.d 9598, s. 150
1816	52.131,5	5.213	57.344,5				MAD.d 9580, s. 150
1818	57.131,5	5.713	62.844,5				MAD.d 9580, s. 150
1820	60.131,5	6.013	66.144,5				MAD.d 9580, s. 150
1828			63.749,5	620.000			MAD.d 11811, s. 219
1842				2.280.107			MAD.d 9194, s. 316
1843				987.000			MAD.d 9194, s. 316
1844				1.300.000			MAD.d 11832, s. 89

Tablo 5.11 Bergos İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Bergos) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1731	2.000					23.550	MAD.d 9917, s. 99
1791	2.109					70.000	MAD.d 9540, s. 142
1804	2.109						MAD.d 9540, s. 230
1805	3.809		4.098				MAD.d 9540, s. 230
1811	3.809		4.098			150.000	MAD.d 9540, s. 230
1817	3.809		4.098	25.700	21.602 (%14,4)		MAD.d 10436, s. 19
1819	3.809		4.098			216.000	MAD.d 9580, s. 230
1823	3.809		4.139	25.305	21.040 (%10)		KK.d 5131, s. 37
1834					21.520		MAD.d 9666, s. 10

Tablo 5.12 Varna İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Varna ve zarar-ı kasabiyye ve tevâbi'ha) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1730	6.066,6					12.000	MAD.d 9917, s. 100
1740	6.066,6					12.800	MAD.d 9917, s. 351
1792	6.492					12.000	MAD.d 9580, s. 232
1804	6.492						MAD.d 9580, s. 232
1805	7.492						MAD.d 9580, s. 232
1811	7.993					40.000	MAD.d 9580, s. 232
1818	7.492		8.873,5				MAD.d 9580, s. 232
1823			8.873,5			147.000	MAD.d 9580, s. 232
1854			8.873,5	31.409,5 1.042.000	22.536 (%15)		Milli Emlak 3, s. 76 MAD.d 11066, s. 215

Tablo 5.13 Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Selanik) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1707	15.000					3.500	KK.d 5055, s. 8
1713	15.000						MAD.d 14479, s. 48
1716	17.500						KK.d 5055, s. 86
1731	20.500					82.100	MAD.d 203, v. 60-a
1746	20.500					80.000	MAD.d 9957, s. 19
1761	20.736						MAD.d 9982, s. 42-43
1774			49.000			300.000	MAD.d 10009, s. 87-88
1780			49.000				MAD.d 10009, s. 80, 87-88
1810					168.500		
1820				400.000			
1842				117.454			TS.MA.d 8954
1844				2.250.000			MAD.d 11832, s. 89

Tablo 5.14 Tırhala ve Yenişehir Adet-i Ağnam Vergisi (Mukâta'a-i âdet ağnâm ve âdet-i gulâmiyye ve resm-i ağıl kalem-i Tırhala ve Yenişehir) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1707	14.007	1.400	15.407	17.595	2.188		MAD.d 9502, s. 12
1758						6.600	MAD.d 9540, s. 69
1767	15.415,5	1.541,5	16.957				MAD.d 9359, s. 67
1774						32.000	MAD.d 9540, s. 69
1777	15.465,5	1.546,5	17.012				MAD.d 9359, s. 288
1785	15.465,5	1.546,5	17.012			51.000	MAD.d 9359, s. 288
1806	18.465,5	1.846,5	20.312				MAD.d 9580, s. 146
1808	18.465,5	1.846,5	20.312			188.560	MAD.d 9580, s. 146
1816	20.965,5	2.096,5	23.063				MAD.d 9580, s. 146

Tablo 5.15 Yenice-i Karasu, Kavala, Gümülcine, Çağalık ve Bereketlü tütün dönüm vergileri (Mukâta'a-i Resm-i Dönüm-i Dûhân-ı Yenice-i Karasu ve Çağalık ve Kavala ve Gümülcine ve Bereketlü ve Tevâbi'hâ) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1715	5.000						MAD.d 9540, s. 36
1716	6.000						MAD.d 9540, s. 36
1776	6.811					70.000	MAD.d 9540, s. 36
1779	6.811					140.000	MAD.d 9540, s. 36
1806	12.911						MAD.d 9540, s. 36
1808	12.911					465.463	MAD.d 9540, s. 36
1811	12.911					466.000	MAD.d 9540, s. 36

Tablo 5.16 Bursa İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i kutnî ve peşîmî ve keremsüd ve emti'a-i sâire der Bursa)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1748	1.000						MAD.d 9508, s. 35
1757	2.500					57.750	MAD.d 19201, s. 1
1788	2.566,5					58.000	MAD.d 9508, s. 26
1796	3.066,5						MAD.d 10166, s. 352
1806	4.067		4.740		8.700 (% 15)		MAD.d 10268, s.337
1808	4.067		4.740			60.150	C.ML 538/22121
1811	4.067		4.740			75.600	MAD.d 9602, s. 59
1816						79.500	MAD.d 9602, s. 59
1833						76.732	MAD.d 9602, s. 59

Tablo 5.17 Edirne İpekli Kumaş Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i esnâf-ı sandalcı ve bürüncükçü der Edirne) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1733	50						MAD.d 9540
1734	100						MAD.d 9540
1753	203,3						MAD.d 9540
1767	203,3						C.BLD 80/3976
1774	203,3					9.500	MAD.d 9540, s. 35
1781	203,3						C.ML 440/17774
1792	203,3					5.200	MAD.d 9540, s. 35
1795	203,3					8.000	MAD.d 9540, s. 35
1800	203,3					8.000	MAD.d 9598, s. 29
1805	203,3					10.400	MAD.d 9598, s. 169
1806	303,3	20,3	323,6				MAD.d 9598, s. 169
1820	303,3	20,3	323,6			4.200	MAD.d 9598, s. 169
1835	303,3	20,3	323,6	64			MAD.d 96667, s. 31

Tablo 5.18 Sakız Adası Boyahanesi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i boyahâne der cezîre-i Sakız) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1763	1.500	88	1.588			7.000	MAD.d 9528, s. 68
1802	500	25	525			7.000	MAD.d 9528, s. 68
1824	500	25	525			11.750	MAD.d 9528, s. 68

Tablo 5.19 Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kârhâne-i boyacı ve basmacı der nefs-i Serez) (kr)

	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
Yıllar	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1740	60	6	66			10	MAD.d 9521, s. 35
1741	60	6	66			600	MAD.d 9521, s. 35
1762	62	6	68				MAD.d 9359, s. 3
1773	62	6	68			6.825	MAD.d 9359, s. 107
1776	62	6	68			11.400	MAD.d 9359, s. 136
1778	62	6	68			11.475	MAD.d 9359, s. 180
1780	62	6	68			11.475	MAD.d 9359, s. 180
1786	62	6	68			8.400	MAD.d 9359, s. 299
1798	62	6	68			12.412,5	MAD.d 9580, s. 82
1806	562	56	618				MAD.d 9580, s. 82
1818	562	56	618			14.250	MAD.d 9580, s. 82
1830	562	56	618			19.100	MAD.d 9580, s. 82

Tablo 5.20 İstanbul İpekli Kumaş Damga Vergisi (Mukāta'a-i rüsûm-ı damga-i akmîşe ve sandâl ve atlâs der İstanbul) (kr)

	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
Yıllar	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1683				2.209,5			MAD.d 2931, s. 32
1689				1.790,5			MAD.d 10139, s. 76
1691				1.374			MAD.d 10139, s. 76
1706	1.207						MAD.d 9500, s. 3
1707	1.873,5					2.518	MAD.d 9500, s. 3
1712	4.000						MAD.d 9500, s. 3
1724	4.029,5						MAD.d 10166, s. 93
1755	4.029,5					7.600	MAD.d 9521, s. 4
1756	4.063						MAD.d 9521, s. 4
1762	4.063					8.200	MAD.d 9521, s. 4
1782	4.094					15.000	MAD.d 9580, s. 6
1793	4.119					21.000	MAD.d 9580, s. 6; C.ML 375/15423
1795	4.119					32.800	MAD.d 9580, s. 6
1800	4.119					38.400	MAD.d 9580, s. 6
1804	4.195						MAD.d 10268, s. 112
1805	4.794					40.000	MAD.d 9580, s. 6
1813	4.794					48.000	MAD.d 9580, s. 6
1815	4.794					48.695	MAD.d 9580, s. 6
1818	4.794					48.521	MAD.d 9580, s. 6
1826	5.841,5					55.000	MAD.d 9580, s. 6

Tablo 5.21 Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga Vergileri; Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i kirpas ve aba der kazahâ-i Niğbolu) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1736	350					1.500	MAD.d 9521, s.137
1738	350					2.000	MAD.d 9521, s.137
1745	350					2.000	MAD.d 9521, s.137
1746	350					2.400	MAD.d 9521, s.137
1753	350					6.000	MAD.d 9521, s.137
1757	350					8.600	MAD.d 9521, s.137
1774	350					11.000	MAD.d 9521, s.137
1775	350					9.800	C.İKTS 1869
1778	400						C.İKTS 1869
1780	400					13.400	C.İKTS 1869
1787						14.000	MAD.d 9521
1805	400						MAD.d 9521
1806	600					12.000	MAD.d 9521
1807	600						MAD.d 9521
1813	400						MAD.d 9521
1838						12.000	MAD.d 9580, s. 283

Tablo 5.22 Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i bez-i keten-i livâ-i Trabzon) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1727	500					500	MAD.d 9517, s. 41
1730						3.000	MAD.d 9517, s. 41
1734	1.666,6						MAD.d 9517, s. 41
1735	5.059						MAD.d 9517, s. 41
1754	5.059					7.000	MAD.d 9517, s. 41
1780	5.059					7.500	MAD.d 9517, s. 41
1784	5.059						MAD.d 9517, s. 41
1805	8.059						MAD.d 9517, s. 41
1806	8.560						MAD.d 9517, s. 41
1808	8.560						MAD.d 9517, s. 41
1810	8.560					31.500	MAD.d 9517, s. 41
1812	8.560					32.000	MAD.d 9517, s. 41
1814	8.560						MAD.d 9517, s. 41
1820	8.560					31.687,5	MAD.d 10104, s. 331

Tablo 5.23 Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kirpas-ı Kastamonu ve tevâbi'hâ) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1697						2.650	MAD.d 9485, s. 11
1751	875						MAD.d 9508, s. 46
1760	875						MAD.d 9536, s. 6
1765	934	94	1.024			36.400	MAD.d 19201, s. 2
1769	934	94	1.024				MAD.d 9536, s. 207
1787						30.400	MAD.d 9536, s. 207
1802			1.486			20.800	MAD.d 9602, s. 79
1816			1.486			33.000	MAD.d 9602, s. 79
1836			1.486			33.000	MAD.d 9602, s. 79

Tablo 5.24 Şumnu Astar Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i astar der Şumnu) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1720	50						MAD.d 9521, s. 138
1752	101,5					100	MAD.d 9521, s. 138
1782	101,5					710	MAD.d 9521, s. 138
1783	101,5					710	MAD.d 9521, s. 138
1787	101,5					150	MAD.d 9521, s. 138
1805	101,5					200	MAD.d 9580, s. 82
1834	101,5					225	MAD.d 9580, s. 82

Tablo 5. 25 Amasya Boyahanesi Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i surh-ı Amasya ve resm-i damga-i elvân) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam			
	Vergi	Harçlar	Yekûn	Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
1688				305			MAD.d 18525, s. 3
1690				400			MAD.d 9481, s. 126
1695				720			MAD.d 9481, s. 126
1701	800	80	880			2.500	MAD.d 9481, s. 126
1731	1.136.5	113.5	1.250				MAD.d 9513, s. 81
1735	1.836,5	183.5	2.020			1.950	MAD.d 9513, s. 81
1760	1.836,5	183,5	2.020				MAD.d 9982, s. 57
1781	1.891	189	2.080				MAD.d 9982, s. 57
1819	2.080,5	229,5	2.310				C.ML 293/11997
1828	2.080,5	229.5	2.310			2.000	C.ML 293/11997
1828				2.591			C.ML 179/7584

Tablo 5.26 Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i sahtiyân ve meşin ve gön ve kavsele an tâife-i debbâğân der livâ-i Niğbolu ve Silistre) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1779	500	50	550			1.100	MAD.d 9521, s. 139
1784	500	50	550			2.000	MAD.d 9521, s. 139
1788	500	50	550			4.250	MAD.d 9521, s. 139
1804	557,7	55,8	613,5			2.187,5	MAD.d 9540, s. 170

Tablo 5.27 Edirne İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i ateş der nefs-i Edirne) (kr)

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık			İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele	Kaynak
	Vergi	Harçlar	Yekûn				
1751	200					150	MAD.d 9976, s. 129; MAD.d 9580, s. 88
1805	200						MAD.d 9580, s. 88
1806	225						MAD.d 9580, s. 88
1813	225					200	MAD.d 9580, s. 88

Tablo 5.28 Malikâneye yatırılmış muaccelelerden savaş yıllarında % 7,5-15 oranında tahsil edilen cebelü bedeliyesinin Miktarları (Mukayese için eshama ait muaccele ve cebelü bedeliyesi miktarları da eklenmiştir) (kr)

Yıllar	Malikâne					Esham		
	Muaccele	Alınan Cebelû (%)	Cebelû Tutarı	Sahipleri İstanbul'da oturanlara ait muaccele (%)	Sahipleri Taşrada oturanlara ait muaccele (%)	Eshama Ödenen Yıllık Faiz Toplamı	Alınan Cebelû (%)	Cebelû Tutarı
1703 [1]	1.050.000							
1711 [2]	1.659.252,5	10	165.925					
1722 [3]	1.454.053							
1734 [2]	3.226.460	15	483.969	65,2	34,8			
1737 [3]	4.240.573	15	636.086	77,1	22,9			
1745 [2]	4.343.650,5	15	651.548					
1768 [2]	9.785.466	15	1.467.819,5					
1787 [4]	13.157.386	10-15	1.350.912	84,6	15,4			
1789 [5]	12.806.612,5		1.910.514	86,8	13,2			
1801 [6]	14.506.021	15-10	2.008.398	80,2	19,8	2.042.711	50	1.021.855,5
1806 [7]			1.700.000			3.600.000		1.800.000
1810 [8]	13.060.382	15-10	1.773.289	76,4	23,6	4.098.865	50	2.049.432,5
1827 [9]	25.680.000	10-7,5	2.344.820	80,6	19,4	9.484.800	50	4,742.400
1828 [9]			2.358.823,5	80,5	19,5	10.129.808		5.064.904

Kaynak: [1] KK.d 5040, s. 3; [2] TS.MA.d 900, s. 17; [3] MAD.d 9524, s. 3; [4] MAD.d 9561, s. 2; [5] MAD.d 9569; [6] MAD.d 9596; [7] MAD.d 12380, s. 3; [8] MAD.d 9613; [9] MAD.d 9650

Tablo 5.29 Venedik Dukası ve İngiliz Sterlini Kurları (kr) ve Endeks Değerleri (1812=100)

	Duka		*Sterlin*	
Yıllar	Râic	Endeks	Râic	Endeks
1700-1757	3,00			
1758	3,12	31,2		
1788	5,25	52,5		
1789	5,50	55,0		
1791	5,75	57,5		
1793	7,00	70,0		
1799	8,00	80,0		
1800			16,0	73,4
1810	9,23	92,3		
1812	10,00	100,0	21,8	100,0
1813	13,00	130,0		
1814			23,0	105,5
1815			25,0	114,7
1816			29,0	133,0
1819			33,0	151,4
1820	15,25	152,5	35,0	160,6
1824			44,0	201,8
1825			47,0	215,6
1826			57,0	261,5
1831			80,0	370,0
1833			96,0	440,4
1835			99,0	454,1
1836	44,50	445	100,0	458,7

BELGELER

I

Dergâh-ı âlî dâme mahfûfen bi'l-meâli kapucubaşılarından iftihârü'l amâcid ve'l-ekârim Abdülkadir Ağa yediyle vârid olan fermân-ı âlişân mazmûn-ı münîfinde Midillû cezîresinde vâki' mukāta'ât mu'accele ile yine cezîre-i mezbûrede ba'zı tâlibi olub ve fürûhtu reayâyâ nef'î olmağla ma'rifet-i şer' ile ba'de'l-müzâyede ve inkita'-ı rağabâtü'n-nâs fürûht ve mu'accelesin mîrî içün kabz itdirdüp ve aynı ile hâsıl olan mu'accelesin defter ve defterin imzâ ve hâsıl olan akçesin teslîm-i hâzine-i âmire eyliye deyu buyurılmağın imtisâlen li'l-emri'l-âlî mümâ-ileyh Abdülkâdir Ağa cezîre-i mezbûrede vâki' mukāta'ât ve kurâ ve mezârî' tâlibine arz ve mecma'-ı nâs olan mahallerde nidâ ve kırâat ve ba'de inkita'-ı rağabâti'n-nâs tâlibine mümza ve mahtûm ve defterde ale'l-esâmi ta'yîn olındığı üzere fürûht eyledikten sonra âyân-ı vilâyet ve eimme ve hutebâ ve ağâvât-ı kılâ' vesâir zeyl-i vesîkada mastûru'l-esâmî müslimîn huzurunda akd olunan meclîs-i şer'de âyân ü agâvât-ı mümâ-ileyhimden istifsâr ve istintâk olındıklarında müşarün-ileyh Abdülkâdir Ağa kerrâren ve merrâren nidâ ve kırâat itdirdüp ragabât-ı nâs bi'l-külliye munkatı' olduktan sonra tâlibine fürûht ve semenini mîrî içün ahz ve kabz idüp vechen mine'l-vücûh bir ferd himâye ve taraf-ı vâhide rağbet itmeyüp istikâmet ve mâl-i mîrîyi siyânet ve himâyet üzere fürûht eyledüği her birimiz ma'lûmumuzdur deyu a'lâ-tarıkı'ş-şehâde ihbâr itmeğin mâhüve'l-vâki' bi'l-ibtiğâ ketb olındı hurrire fî evâsıt'ı muharremi'l-harâm sene seb'a ve mie ve elf.

Şühûdû'l- hâl
Umdetü'l-Kuzât Abdülbâki Efendi
Hüseyin Ağa Kaymakam-ı Yeniçeriyânî Dergâh-ı âli
Ömer Ağa dizdâr-ı Kal'a-yı Midillû
El-hâc Abdülbâki Ağa ibn-i İbrahim
Fahrû'l-eşbâh Ali el Mütesellim
Mustafa Efendi ibn-i Abdurrahim
Mustafa, Muslı Ağa-i Gönülliyan-i Yesar
Mustafa Efendi el-imâm
Hüseyin Çelebi ibn-i Receb
Ve gayrihim mine'l-huzzâr

Evâsıt M 1107 (Ağustos/Eylül 1695)
Abdüssamed-zâde Mehmet Efendi el-Müfti
Fahr'u'l-akran Ahmed Ağa, Kethüdâ
Eşşeyh Mustafa İbn-i İbrahim
Cebecibaşı Musa Ağa
Ali Efendi el-Hatib
Mahmud Ağa ibn-i Mustafa
Mehmed Ağa Gönülliyan-i Yemîn
El-hâc Abdülaziz Çelebi ibn-i Mustafa
Hüseyin Çelebi
İbn-i Kasım

Kaynak: KK.d 5042, s. 89.

II

Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki şevketlu inâyetlu kerâmetlu Pâdişâhım,

Bazı mîrî mukâta'ât karyeleri deruhdecilerin üzerlerinde adem-i istikrâr mülâhazası ile reayâsını himâyet ve siyânette taksîr ve gözedilmediklerinden nâşî ekseri harâb ve reayâsı perâkende olmağla mukârenet-i avn-i Bârî ile ta'mîr-i bilâd ve terfîh-i ibâd içün hayır-hâhân-ı devlet-i aliyyeleri kullarının ma'kûl ve münâsib görmeleri ile cümle ittifâkı ile defterdâr efendi kullarının arzıdır ki fazîletlü şeyhü'l-islâm efendi ve sadreyn efendiler dâ'îleri ve vüzerâ kulları dahi istihsân ve istisvâb etmeleri ile imzây-ı kabûl ile imzâ eylemişlerdir. Manzûr ve ma'lûm-ı hümâyûnları olduktan sonra savâb-dîde-i re'y-i âlîleri olur ise cümle ittifâkı ile hâsıl olan bu sûret-i müstahsene mürûr-ı ezmine ile tebdîl ve tağyûr olunmayub ve şeyhü'l-islâm ve sadreyn ve nakîb efendiler bu husûsa nâzır olub şurût ve kuyûdunu ittifâk ile vikâye ve tenfîz ve icrâ hıfz u hırâset eylemeleri şartı ile mahalline kayd ve daîmâ düsturü'l-amel olmak üzere hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnları inâyet ve ihsân buyrulmak bâbında emr ü fermân şevketlu inâyetlu kerâmetlu efendim pâdişahımındır.

Arz-ı bende-i bî-mikdar budur ki

Memâlik-i mahrûseden Şâm ve Haleb ve Diyarbekr ve Mardin ve Adana ve Malatya ve Ayntab ve Tokad câniblerinde vesâir bazı mahallerde vâliler ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mîrî mukâta'âtın ekser kurâsı ricâl-i devletten ve âyân-ı vilâyetden bazı kimesnelerin uhdesinde olub beher sene mâl-ı maktû'ların ve mu'tad üzere kalemiyyelerin bazıları câmi'-i emvâl olanlara ve bazısı Âsitâne-i saâdet hazînesine virüb mutasarrıflardır velâkin deruhde idenlerin üzerinde müstakar olmayup her biri bir tarîk ile senede birkaç adama deruhde olunduğundan reayâ fukarâsı gözedilmeyüp vakt ve zamanı ile deruhde idenler kuvvetleri için tohum vesâir ihtiyaçları olan malzemelerine i'ânet itmemekle bi'z-zarûre murâbahacılardan zı'fi ile akçe aldıklarından her sene ziyâde bulan istirbâhın edâsına zirâ'at ve harâsetleri ve bağ ve bahçe vesâir kâr ü kisblerinin hâsılı vefâ itmedüğünden deruhde idenler dahi zabt ideceğim bir sene veyahud iki senedür deyu bi'l-cümle hâsılların almak içün cevr ve eziyyet eyledüklerinden ekseri perâkende ve perîşân ve hâlî ve harâb ve bakiyye kalanları dahi kut'i yevmiyeye muhtaç ve ahvâlleri dîğergûn olmağla mal-ı mîrî tedenni ve tenezzül bulup beytülmâl-i mü'minîne küllî gadr ve zarûrete bâis olduğu zâhirdir. Ancak ba'de'l-yevm bu makûle maktû'ât ve kurâ Mısır karyeleri misullü mâl-ı maktû'un ve kalemiyyesin beher sene virdikten sonra bir târik ile âhara virilmemek üzere ber-vech-i te'bîd hayatta oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak şartiyle fâizlerinin tahammülüne göre birer mikdâr akçe-i mu'accele ile fürûht olunmak fermân buyuruldığı sûretde bu vechile deruhde idenler mutasarrıf olduğu karye hayatda oldukça himâye ve tagallüb ile âhara virilmeyeceğin bilüp imârı ile takayyüd ve öşr-i mahsûlinden kendüye fâiz ziyâdece olsun deyu reâyâ fukarâsının tohumuna

vesâir levâzımına i'ânet ve dest-i tetâvül-i zaleme ve cevr ü udvândan siyânet itmeğle ahvâlleri nizâm bulup terfîh-i ibâd ile memâlik-i İslâmiyyede olan mîrî mukāta'ât ma'mûr ve şen ve âbâdân olduğundan ma'dâ kurâ bahâsından acaletu'l-vakt masârif-i seferiyye içün dahi vâfir akçe hâsıl olur. Ve fîmâ-ba'd mutasarrıfı vefât itdükte taraf-ı mîrîye âid ve râci olan kurâ mahlûlinden fürûht olundukça Mısır-ı Kahire'nin hulvân-ı kurâ ta'bîr olunan irâdı misillü müceddeden senevî bir irâd-ı hazîne zuhûr etmiş olur. Ancak ınkılâb-ı zamâniyye göre bu nizâmın karar-dâde olmasına ve bu şurût ba'de-zaman ri'âyet olunup tebdîl ve tağyîr olunmağla virecekleri kurâ bahâsı zâyi olmayacağına nâsa itimâd gelmek müşkildir. Zîra seferlerin imtidâdı sebebiyle hazîne-i âmireye muzâyakaları olduğundan def'-i zarûretleri içün bu tarîk ile halktan akçe cem' iderler. Ba'dehu yine taraf-ı mîrîden ke'l-evvel murâd eylediklerine verirler deyu bahâ ile Mısır köyleri gibi almağa rağbet itmezler.

Ve lâkin ba'de'l-yevm bu şurût bozulmayup karar-dâde olacağın yakînen halk bilüp ve itimâd idüb mu'accele ile râgıb olmağıyçün şevketlu azâmetlu inâyetlu pâdi-şâh-ı âlem-penâh hazretleri taraflarından ve vekîl-i mutlak olanlar tarafından birisi bu nizâmı bozup sûret-i âhara ifrâğ etmek murâd eyledüklerinde bu nizâm imâr-ı memlekete ve ibâdullâha evlâ ve enfa' olduğun huzûr-ı hümâyunda varup bi'n-nefs kendileri arz idüp men' eylemeleri içün fazîletlü şeyhülislâm efendi hazretleri ve faziletlu kadıasker efendiler ve nakibü'l-eşrâf efendi hazerâtı bu husûsa mahsûs nâzır nasb ve ta'yîn olunmak üzere işbu şurût memhûr ve mümzâ kılındıktan sonra mu'cebince ünvânına hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn keşîde ve inâyet ve ihsân buyurılub Baş Muhasebe kaleminde aslı hıfz olunmak üzere fermân buyurılursa reâyâ fukarâsının refâh-ı hâllerine ve bu şurût üzere kayd-ı hayât ile deruhde iden âyân ve eşrâf ve askerînîn intifâ'ına sebeb olur ve memâlik-i islâmiyye ma'mûr ve âbâdân olacağı ma'lûm-ı devletleri buyurıldıkta bâlâdâ zikr olunduğu üzere Şam ve Haleb ve Diyarıbekir ve Adana ve Malatya ve Ayntab ve Tokad câniblerinde vesâir bâzı mahallerde vâki' mîrî mukâta'âtın taht-ı iltizâmına dâhil olan kurâ ve maktû'ât deruhde idenler ve deruhde etmeye tâlib olanlar hâlâ hazine-i âmire defterlerinde mukayyed olduğu ve vâlilere ve muhassıl ve voyvodalara viregeldikleri mâl-ı maktû'u her ne ise mâl-î mîrîsine ve mu'tâd üzere kalemiyyesine kesr ve noksan gelmemek üzere malın Âsitâne hazînesine virenler ke'l-evvel hazîne-i âmireye ve câmi'-i emvâl olanlara viregelenler kema-fi'l-evvel kabzına memur olanlara senesi dahilinde üç taksit ile beher sene teslim-i hazîne eyleyup yedine ma'mûlünbih temessük aldıkça taraf-ı mîrîden ve câmi'-i emvâl olanlar tarafından tahammülü vardır deyu mîrî içün ve kalemiyye içün viregeldüklerinden izdiyâd bir akçe bir habbe mutâlebe ile rencîde itmeyüp ve şefâ'at ve recâ ve tagallüb ve cevr ve eza ile ve gadr ve zarâr kasdı ile sâhibinin rızâsı olmadıkça bir tarîk ile mutasarrıf olduğu kurâ ve maktû'ât kimesne-ye virilmeyüp ve vüzerâ ve mîr-i mirân ve ümerâ ve mütesellimler ve sâir ehl-i örf tarafından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe taleb olunmayup cevr ve eziyyetleri ref' ve mefrûzu'l-kalem ve maktû'ü'l-kıdem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere ber-vech-

i te'bîd hayatda oldukça malikâne zabt ve tasarruf olunmak şartiyle fâizlerinin tahammülüne göre ikişer ve üçer senelik faizi miktarı baha ile tâlib olanlara te'bîden malîkâne deruhde ve füruht olunup yedlerine berât-i âlişân virilmek ve sâhibi bi-emrillâhi Teâlâ vefât idüp karyesi mîrîye âid ve râci' oldukta evlâd-ı zükûrinden zabt ve rabta kâdir olur evlâdı olup karyesi müzâyede olundukta rağâbât münkatı' olduktan sonra sâirînin verdiği mu'acceleyi virür ise evlâdına virile olmadığı sûretde değer bahâsı ile tâlibine şurût-i kadîmî ile tekrâr fürûht olunup hülvânî akçesi teslîm-i hazîne kılınmak üzere mahalline kayd ve bu tarafta ma'lûm olan kurâ ve maktû'ât tâlibine mu'accelesi ile virildikten sonra şurût-ı mezkûre üzere sûretler tahrîr olunup ve her biri kavl ve fi'linde mutemedün-aleyh ve mukaddem ve kâr-güzâr kullarına virilüp mahallerine irsâl ve şurûtı ile olan nizâmı ehâlî-i memlekete ilân ve bakiyye kalan kurâyı dahi tahammülü ve nâsın rağbeti mertebesiyle mahallinde tâlib olanlara ba'de'l-müzâyede rağâbât munkatı' olduktan sonra te'bid ile hayatda oldukça mâlikâne mutasarrıf olmak üzere şurût-ı mezkûre ile fürûht ve hâsıl olan akçeyi irsâl ve teslîm-i hazîne eyleyüp ve eshâbı yedlerine ma'mûlün bih temessük ve hüccet-i şer'iyye virüp mu'cebince berât-ı âlişân ihsân olunmak ve mutasarrıflarından biri hâl-i hayâtında bir âhar kimesneye karyesin ferâgat murâd eylediklerinde ma'rifet-i şer' ile hüsn-i rızâsı ile ferâgatı hüccet-i şer'iyye olunduktan sonra yedinde olan berâtı üzerine buyurılıp ferâgat ve kasr-ı yedinden müceddeden berât-ı âlîşân virilmek şartiyle zikrolunan memleketlerde vâlî ve muhassıl ve voyvoda ve emin olup maktû'ât-ı mîrî cem'ine me'mûr olanlar bir karye mahlûl oldukda ketm itmeyüp ve kimesneye himâye tarîkiyle virmeyüp değer bahası ile tâlibi olanlara fürûht ve şart-ı iltizâmlarından hariç mahlûlden vâki' olan kurâ bahâsın başka teslîm-i hâzine eylemek üzere mezkûrlara ve âyân-ı vilâyete mufassal ve meşrûh ekîd ve şedîd evâmir-i şerîfe gönderilmek üzere düstûrü'l-amel buyurılmak ma'kûl ve münâsib görülür ise ol babda emr ü fermân devletlu sa'âdetlu sultanım hazretlerinindür.

Mehmed Sadık Şeyhü'l-islâm
Mehmed Rumeli Kadıaskeri
Esseyid Mehmedü'l-Fenârî Anadolu Kadıaskeri
Esseyid Mehmedü'l-Fenârî Nakîbü'l-eşrâf
Ahmet Rikâb Kâimmakâmı Vezir
Mehmed Tevki'î Vezir

Kaynak: KK.d 5040, s. 1-2 (24 Ca 1106/10.01.1695).

Grafik 5.1 Malikane Muaccelelerinin Kâr Oranları (%)

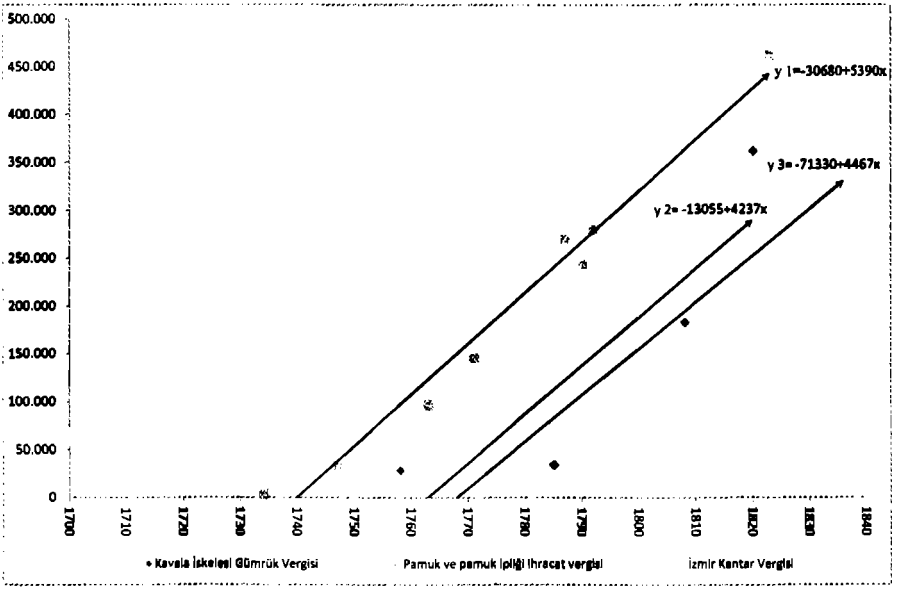

Grafik 5.2 Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat, Kavala İskelesi Gümrük, İzmir Kantar Vergileri

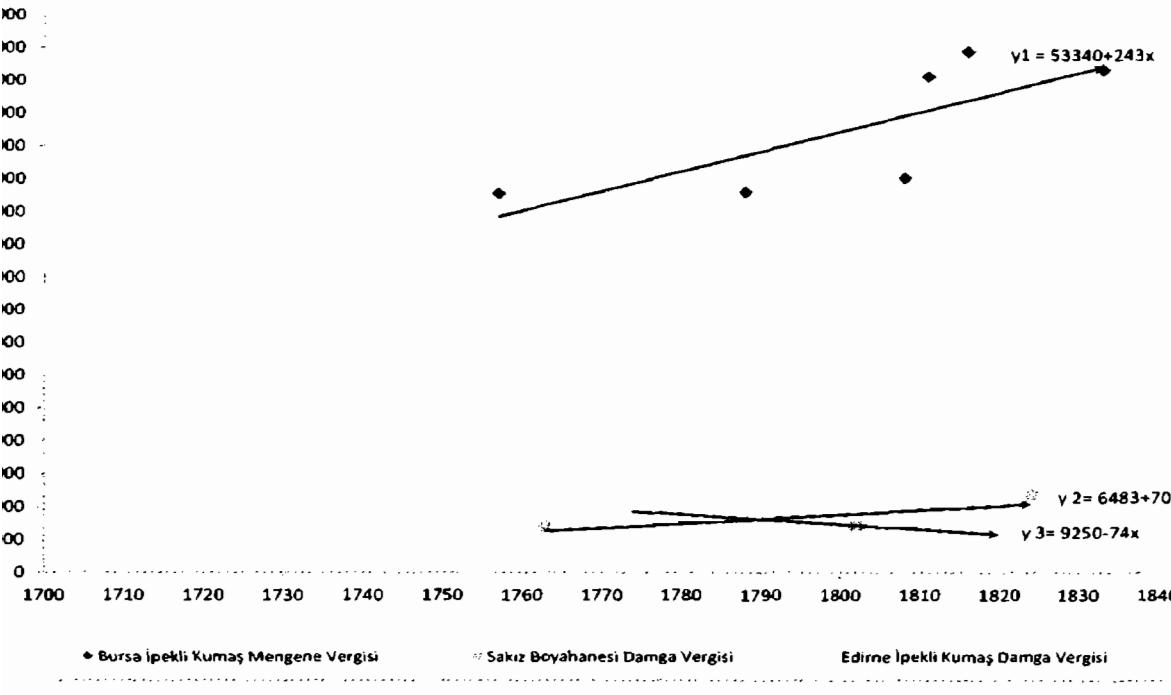

fik 5.3 Bursa İpekli Kumaş Mengene, Sakız Boyahanesi Damga, Edirne İpekli Kumaş Damga Vergileri

6

18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma

I

Osmanlı iktisat tarihinin, özellikle son yüzyılları üzerinde çalışanların cevaplandırmak istediği temel soruların arasında herhalde şunları da sayabiliriz: 18. yüzyılda, Batı Avrupa'da, insan tarihinin bilinen en büyük değişmeleri sanayi devriminde buluşmak üzere hızlanırken, bu oluşumun Osmanlı ekonomisi üzerindeki belli başlı etkileri ne olmuştur? 18. yüzyılın başlarından itibaren bölge ve sektör itibarı ile değişen oranlarda da olsa, global olarak dış ticarette sanıldığı gibi bir büyüme olmuş mudur? Olmuş ise, çapı ve önemi nedir? Dış ticaretin genişlemesi, Batı Avrupa'da, sanayi devrimine doğru gelişen karmaşık ve birbirini destekleyen olaylar dizisindeki, önemi genellikle kabul edilen ve sürükleyici olarak nitelendirilebilecek rolünü Osmanlı ekonomisinde de göstermiş midir? Başka bir deyim ile, dış ticaretteki genişlemenin diğer sektörlerdeki yankısı veya mukabili ne olmuştur? İmparatorlukta genel bir iktisadî canlanmayı beraberinde getirmiş, mesela sınaî üretimin artışı ve iç ticaret hacminin de büyümesi ile birlikte mi olmuştur, yoksa aksine, bunlarda bir daralmaya mı yol açmıştır?

Bütün bu ve çoğaltılabilecek benzeri sorulara cevap verebilmek için herşeyden önce toplu nitelikte ve seri teşkil edecek türden kantitatif verilere ihtiyaç bulunduğu açıktır. Oysa Osmanlı iktisat tarihi araştırmalarında kantifikasyon denemeleri bugüne kadar çok sınırlı kalmıştır. Bu alandaki çalışmaların azlığı ve kantitatif verilerin eksikliği arasında karşılıklı, birbirini engelleyen bir ilişki vardır. Gerçekten bütün sanayi-öncesi toplumlarda olduğu

gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, günümüzün ilmî araştırma normlarına uygun, toplu, tutarlı ve seri oluşturabilecek nitelikte istatistiklerin yaratılmış olduğunu ve kullanılmaya hazır bir durumda bulunabileceğini ümit etmeye imkân yoktur.

İmparatorluktan bize intikal eden zengin arşivin, kantifikasyona imkân verme bakımından aynı derecede zengin bulunduğunu söyleyemeyeceğimiz belgeleri arasında istatistikî bilgi olarak bulabildiğimiz en önemli ve ekseriya yegane kalan veriler, devletin malî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik muameleler dolayısıyla tespit edilmiş olan rakamlardan ibarettir. Maliye idaresinin vergilere ilişkin verilerinin çok büyük bölümünü oluşturduğu bu rakamların, herhangi bir tezi ispat etmek amacı ile düzenlenmediği, belirli bir pratiğin az çok normal ürünleri olduğu için, isabet derecesi şüpheli ve tartışılabilir de olsa yanlış ve uydurma olamayacağı kanaatinden hareket ederek, Osmanlı İktisat Tarihi alanında kantifikasyon malzemesi olarak kullanılabilirliği üzerinde bir inceleme yapmayı, denemeye değer bir girişim olarak düşündüm. Kendime sorduğum ve burada cevaplandırmaya çalışacağım sorular şunlar olacaktır: Osmanlı malî otoritelerinin vergilere ilişkin olarak düzenledikleri ve kullandıkları rakamların iktisadî hayata ait reel kıymetlerle bir ilişkisi mevcut mudur? Böyle bir ilişki mevcut değil ise, onu inşa etmenin imkânı yok mudur? Ne ölçüdedir bu imkân ve ne gibi muhtemel hata payı vardır? Bu şartlarda inşa edilen ilişkilerin aydınlatacağı iktisadî fenomenler neler olabilir?

II

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadî hayatın reel kıymetleri ile irtibatlandırılması düşünülebilecek vergiler, çoğunluğu itibariyle, maliye literatüründe vasıtalı olarak nitelendirilen vergilerdir. İdeal olarak, vergilendirme masrafsız olsa, kaçakçılık ve suistimal olmasa ve vergi nispetleri de belirli ve istikrarlı bulunsa, vergi hasılatına ait rakamlar, vergilendirilen değerlerin tam bir ölçüsü olarak kullanılabilirdi. Ama bu, eski veya yeni, hiçbir malî yönetimin gerçekleştirdiğini iddia edemeyeceği bir ideal durumdur. Bunun tam zıddı da vergi hasılatının iktisadî hayatın reel kıymetleri ile hiçbir ilişkisinin bulunmamasıdır. Bu da, eşyanın tabiatı gereği son derece nadir rastlanabilecek bir diğer ideal kutuptur. Bu iki ideal uç arasında, çağa, ekonomik gelişme seviyesine ve malî organizasyonun etkinliğine göre değişen mevkilerde bulunacağı muhakkak olan malî verilerin, Osmanlı 18. yüzyılındaki duru-

munu tespite yönelik çalışmanın daha başlangıcında, kısa süren bir yoklama sonunda, hayretle müşahede ettiğim olgu şu oldu: Osmanlı maliyesinin vergi rakamları, çizdiğim ideal kutupların ikincisine çok yaklaşan bir nitelik göstermektedir. Bu rakamların iktisadî hayatın reel kıymetlerinden ideal diye nitelendirilebilecek şekilde, mümkün olan en büyük uzaklıkta bulunması, bana az veya çok uzak bulunmasından daha ilgi çekici göründü. Çünkü bu hiç beklenmeyen, son derece şaşırtıcı bir durumdu.

Gerçekten, 18. yüzyıl boyunca, büyük değişikliklere sahne olması gereken birçok sektöre ait vergi meblağlarında, 40-50 yıl gibi çok uzun bir vade içinde değişmenin %1'den de küçük oranlar içinde kalmış olması, hatta ekseriya hiçbir değişmenin söz konusu olmaması, bilmeceyi andırır bir fenomendi. Mesela 1720-1770 arasında ticaret hacmi %400'den fazla artmış olduğunu Svoronos'un[1] tespit ettiği Selanik limanının gümrük geliri ancak %0,5 kadar bir artış gösteriyordu. Çeşitli kaynakların, 18. yüzyılda büyük gelişme gösterdiğini kaydettiği İzmir limanında giren ve çıkan mallardan alınan kantar resminin hazineye verilen miktarı 1750-1800 arasında hiç değişmeden 4.400 kr. olarak kalmıştı. Ege'nin kuzeyinde önemli bir liman olan Kavala'nın gümrük gelirinin 5.170 kuruş olan miktarında 1748-1793 arasındaki 46 yılda hiçbir değişme olmamıştı. Pek çok vergi kaleminin de paylaştığı bu değişmezliği anlamak, bu kalemlerin taalluk ettiği faaliyet hacminin bu kadar uzun süre boyunca hiç değişmeden kalmış olmasına inanmak mümkün değildi. Mültezimlerin artışları gizlediği farzedilse bile, azalışlara ne olmuştu? Hiçbir azalma da olmamış, herşey zaman mevcut değilmiş gibi cereyan etmişti demek mümkün olamazdı. Osmanlı toplumu geleneksel bir toplumdu ve değişmenin her türlüsü belki asgari seviyede idi, ama ziraî sektörün hakim olduğu bir ekonomide kaçınılması mümkün olmayan kısa vadeli dalgalanmalar da mı olmamıştı?

Bütün bu sorular karşısında konu, biraz daha incelemeyi gerektirecek değerde göründü ve araştırmaya devam ettim. İnceleme ilerledikçe açıkça görüldü ki, herhangi bir iktisadî faaliyetten alınan verginin fiilî hasılatı zamanla ne kadar artarsa artsın, bu hasılatın hazineye verilen bölümü mutlak miktar olarak değişmeden kalmakta ve bu iki kıymet arasında, biri değişebildiği diğeri de değişmediği için, zaman içinde belirli ve anlamlı kalan bir ilişki bulunmamaktadır. Vergi hasılatının gerçek değeri ile hazineye intikal eden miktarın birbirinden neden bu kadar farklı olduğu ve daha da önemlisi

[1] Svoronos, 1956: s. 323.

neden aralarında hiçbir ilişki bulunmadığı, mültezimler arası rekabetin niçin işlemediği konusundaki araştırmaların sonunda vergi iltizam sisteminin önemli bir özelliği ile karşılaştım. 17. yüzyılın sonlarından itibaren vergilerin, özellikle iktisat tarihi için anlamlı olabilecek verileri ihtiva etmesi gereken vasıtalı vergilerin pek büyük bir bölümünün, yıllık veya herhangi bir belirli vade ile değil de "kayd-ı hayat" şartı ile iltizama verilmekte olduğunu müşahade etmek, sözü edilen değişmezliği açıklamaya yarayacak unsurları da ihtiva etmesi muhtemel bir uygulama karşısında bulunduğumuzu gösteriyordu.

III

Osmanlı literatüründe *malikâne* olarak isimlendirilen bu yeni sistem,[2] iltizam usulünün mümkün olan en uzun vadeli özel bir türü idi. İltizam usulünde olduğu gibi vergiler, yine müzayede ile satılmakla beraber şu farkla ondan ayrılıyordu: Normal iltizam sisteminde müzayede, hazineye ödenecek yıllık vergi miktarı üzerinde cereyan ediyordu. Bu yeni sistemde ise yıllık miktar, hazine tarafından tespit edilmişti ve bu miktarın müzayede ile arttırılması veya düşürülmesi söz konusu değildi. Müzayede, yıllıkları önceden tespit edilmiş bulunan bir vergi kalemini "kayd-ı hayat" şartı ile iltizama almanın bedeli olarak ödenmesi gereken meblağ üzerinde söz konusu idi.

Osmanlı maliye literatüründe *muaccele* adı verilen bu meblağ, satışa arzedilen vergi kaynağını, hayatının sonuna kadar iltizam altında bulunduracak olan alıcının gelecekte sağlayacağı nakdî avantajların bir nevî kapitalizasyonuna veya aktüel değerine tekabül ediyordu. Osmanlı alıcıları, şüphesiz, karmaşık kapitalizasyon ve iskonto hesapları yaparak bu meblağı tespit ediyor değillerdi. Onların satış konusu olan bir mukataa karşısında cevaplandırmak durumunda oldukları sorular oldukça sade idi: Bu mukataanın yıllık geliri nedir? Bu gelirin ne kadarını hazineye ödemek gerekecek? Geriye kalacak net fazla ne kadar olacak? Bu soruları doğruya yakın derecede cevaplandırmak imkânları vardı ve maliye bu konuda her türlü yardımı yapmaya hazır bulunuyordu. Çünkü biraz aşağıda daha iyi anlaşılacağı gibi, alıcıların mümkün olan en doğru bilgilerle mücehhez bulunmaları, neticede yalnız kendilerinin değil hazinenin de yararına idi. Hazineye ödenen yıllıkla-

[2] Bu çalışma, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" adlı etüdümde kısa tutulan ve daha geniş bir biçimde ele alınacağı vadedilen problemlerin biraz daha ayrıntılı olarak incelenmesi anlamında, o etüdün bir devamıdır. Bu bakımdan malikâne sistemi ile alakalı tamamlayıcı diğer bilgiler için bk. bu kitapta s. 95-142.

rın, başlangıçta bize bilmece gibi görünen sabitliği de, esasen alıcıların geleceğe ait tahmin imkânlarını arttırmak gibi önemli bir fonksiyonu ifa gayesine matuftu.

Mukataanın getireceği yıllık net kârı ömür boyunca kazanmaya devam etmenin karşılığında ödenecek muaccele meblağının seviyesi, hazinenin tespit ettiği ve genellikle bu yıllık net kârın zamana göre, 2 ilâ 8 katı arasında değişen asgari haddin altına inmemek şartı ile, alıcıların rekabeti sonucunda taayyün ederdi. Defterdarlığa bağlı bir büroda, bütün potansiyel alıcıların bilgi sahibi olmalarını sağlayacak kadar uzunca bir süre, umuma açık tutulan bir defter üzerinde kaydı yürütülen tekliflerin içinde en yüksek meblağı ödeyene satış yapılırdı. Satışın bedeli olan muacceleyi hazineye yatıran alıcıya, malikâne sahibi olarak haiz bulunduğu hak, salahiyet ve vecibeleri sarahatle tespit eden bir berat verilirdi. Kanunların tespit ve beratın tasrih ettiği had ve usullere riayet etmek şartı ile mukataasını istediği şekilde idare edebilir, arzu ederse bir başkasına satabilirdi. Kadıdan başka, hiçbir kamu görevlisinin, kontrol ve müdahale hakkı mevcut değildi.

Mültezimler bakımından sistemin cazip yanları vardı. İltizam usulünde, bir mukataayı, prensip olarak aynı adamın uzun süre elinde tutması mümkün değildi. Fiilen böyle olsa bile, her an daha yüksek tekliflerle gelenlerin iltizamı elinden alması imkânı vardı. Yeni sistem, bu bakımdan, eskisine nazaran büyük bir güven ve istikrar getiriyordu. Malikâne sahibi biliyordu ki, isterse, herhangi bir ek malî fedakarlığa katlanmadan, mukataa ömrünün sonuna kadar kendisine ait kalacaktır. İstikbalde sağlayacağı gelirler, mukataanın kendi objektif şartlarından başka, beklenmedik hiçbir riske maruz kalmayacaktı. Binaenaleyh, vergi kaynağının verimini arttıracak şekilde tedbirler alarak gayret göstermesi, kaynağın inkişafını da intaç edebilecekti, ve bu risk ihtimalini daha da azaltacak ve kârını arttıracaktı. Bütün bunlar yalnız kendinin değil, ekonominin ve neticede devlet maliyesinin de lehine işleyecek bir mekanizmayı da içinde taşıyordu. Osmanlı maliye otoritelerinin nazarında sistemi meşrulaştıran temel özellik de bu idi.

Ama sistemin ihdas edildiği 17. yüzyılın sonlarında devleti bu yola sevk eden başka motifler de vardı. Uzun savaş yıllarının sonunda bütçe açıkları kapatılamaz hale gelmişti. Masraflar hızla artarken, gelirler, onları takip etmek şöyle dursun, kısmen savaş yüzünden, kısmen de 17. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine alan geniş ve yaygın uzun vadeli ekonomik durgunluğunun etkisi ile gerileme de göstermişti. Bu durumda iltizam usulünde yapılan değişiklik, devlet bakımından, bir grup olarak mültezimlerin ge-

lecek yıllarda kazanacakları muhtemel-müstakbel kârları, adeta kapitalize ederek şimdiden ve peşinen, aynı gruba şahıs tasrihi ile tahsis etmekten *ibaret bir* nevi "iç borçlanma" idi. Bu operasyonla devletin yüklendiği tek önemli risk, kayd-ı hayat şartı ile satılan vergi kaynağının, satış sırasında beklenenden daha yüksek gelir getirecek şekilde gelecek yıllarda inkişaf göstermesi ihtimali idi. Ancak İmparatorluk, sistemi ihdas ettiği 1695'de, 12 yıldan beri süren bir büyük savaşın ortasında, geleceğin muhtemel gelir kaybından çok, halihazır acil ödemeleri finanse etmenin çaresizliği içinde idi. Üstelik seküler olarak hakim olmuş görünen ekonomik durgunluğun yarattığı psikolojik atmosfer, gelecekte gelirlerin artabileceği öngörüsünü yapmaya da subjektif bakımdan pek müsait bulunmuyordu. Kaldı ki, gelecekte gelirlerin artmasından doğacak kayıplar, nihayet malikâne sahibinin hayatta kaldığı süre ile sınırlı idi. Çünkü sahibi öldüğü zaman malikâne tekrar müzayede ile satılacağına göre, bu arada yıllık kârı artmış ise, bununla orantılı olarak yeni muaccele miktarları da yükselecekti. Böylece devlet, malikâne sahiplerinin ortalama ömrüne tekabül eden periyotlarla miktarı yükselen muaccele gelirleri elde ederek kayıplarını kısmen telafi etmek imkânını bulacak, kısmen de, her yıl veya sık sık değişen mültezimlerin tahripçi zulmünden vergi kaynağını kurtarmış olmanın pek pahalı sayılmayacak bir bedeli olarak bu kayıplara katlanmış olacaktı.

IV

Bu düşüncelerle uygulamaya konulan malikâne sisteminde, maliye otoritelerinin en çok önem verdikleri nokta, bu periyodik muaccele meblağlarını azamiye çıkarmaktı. Müzayedeye başlangıç olacak asgari değeri, alıcıya temin edeceği yıllık kârın, devir ve piyasa şartlarına göre 2 ilâ 8 arasında değişen katları olarak hazine tarafından tespit edilen muacceleyi mümkün olduğu kadar arttırmak, potansiyel alıcılar arasındaki rekabet şartlarının iyi bir şekilde gerçekleştirilmesine ve sürdürülmesine sıkı sıkıya bağlı idi.

Sayısı 18. yüzyıl boyunca 1.000 civarında kalmış görünen ve çok büyük çoğunluğu asker, bürokrat veya ilmiye mensubu orta ve yüksek kademedeki askerî sınıf üyelerinden oluşan bir alıcı kitlesi içinde serbest rekabet şartlarının sürdürülmesi, askerî sınıfın yapısından doğan çeşitli güçlüklere maruz bulunmakla beraber, bu sınıf, monolitik bir hiyerarşi içine sıkıştırılmış, adeta tek irade ile hareket eden gediksiz ve yekpare bir bütün karakteri taşımaktan uzak bulunduğu ve kendi içinde saray, Babıâli, bürokrasi, ulema

ve dar anlamda askerlerden oluşan ve birbirinden oldukça bağımsız kalabilen birçok alt grupları ihtiva ettiği ölçüde, rekabet şartlarının teessüsüne az çok elverişli bir ortama ait tohumları da içinde taşıyordu. Ayrıca, muaccele meblağlarını azamiye çıkarmak hususunda vazgeçilmez ihtiyaçların baskısı altında bulunan maliye otoritelerinin, rekabet şartlarına yöneltici devamlı kontrol ve müdahaleleri rekabete elverişli bu tohumların gelişip serpilmesine büyük çapta yardımcı oluyordu. Nihayet satışa arzedilen mukataaların özel şartları ne olursa olsun, müzayedenin oldukça homojen sayılabilecek belirli "yıllık nakdî gelir" üzerinde cereyan etmesi de az çok güvenilir bir rekabet ortamının idamesini kolaylaştıran bir faktördü.

Bu şartlar altında satılan bir malikânenin sahibine sağlayacağı yıllık kâr ile bu kâra bedel olarak ödenen muaccele meblağı arasında belirli bir oran bulunacağı ve aynı piyasada aynı kısa dönem içinde müzayede edilerek satılan bütün mukataalar için tek ve belirli bir haddin etrafında dalgalanacak olan bu oranın bazı objektif faktörlerin tesiri ile, ancak zamanın bir fonksiyonu olarak değişeceği hipotezinden hareket ederek, 18. yüzyıl için tespit edilebilen 150-200 kadar örnek üzerinde inceleme yaptım. 1700-1820 arasındaki 120 yıllık süreye yayılan bu örneklerden, malikânelerin %90'a yakın bölümünün temerküz ettiği İstanbul piyasasında cari olan kâr haddi hakkında oldukça belirgin bir trend ortaya çıktı. Grafik 6.0'da gösterdiğimiz bu trend İstanbul malikâne piyasasında 18. yüzyıl boyunca hangi kâr haddinde yatırım yapıldığını ifade etmektedir.

İstanbul'da alınıp satılan bütün malikâneler için geçerli olan bu kâr haddine ait trendin operasyonel değeri, belirli bir mukataanın satış bedelini bildiğimiz takdirde, aynı mukataanın satış anında alıcısına temin etmekte olduğu yıllık kârın miktarını yaklaşık olarak hesaplamaya yaramasıdır.

Malikâne olarak satılmış olan bütün mukataalar için muhtelif tarihlerde ödenen muaccele miktarları, Osmanlı maliye dökümanlarında oldukça düzgün şekilde kayıtlı bulunduğuna göre, piyasada cari kâr haddi trendine ait rakamları bir nevi şifre anahtarı gibi kullanarak, her mukataaya ait muaccelelerin teşkil edecekleri zaman serilerine uygulayıp, onları aynı mukataalardan sahiplerinin sağlamakta oldukları yıllık kâr serileri haline getirmek hiç de zor olmayacaktır. Malikâne sahibine ait net kâra, onun hazineye ödemekte olduğu ve Osmanlı maliye dökümanlarında aynı şekilde eksiksiz olarak kayıtlı bulunan yıllık vergiyi eklediğimiz takdirde, herhangi bir mukataadan malikâne sahibine intikal etmekte olan yıllık *brüt geliri* elde etmiş oluruz. Vergi tarifesi prizmasından, alakalı faaliyet hacmini nasıl ve ne ölçüde

yansıttığını tartışacağımız bu brüt gelir ve ona varmakta kullanılan temel veri unsurları, örnek olarak seçtiğim 21 malikâneye ait ekte sunulan tablolarda ayrı ayrı sütunlar halinde yanyana ayrıntılı şekilde gösterilmiştir (Kullanılan para birimi 120 akçeye eşit olan Osmanlı kuruşudur).

Yılları ihtiva eden 1. sütunu takip eden *a* sütununda muaccele miktarını, *b* sütununda ise aynı muaccelenin ait olduğu yıla Grafik 6.0'da tekabül eden kâr haddini, *c* sütununda *axb* nin hasılı kaydedilmiştir. Malikâne sahibinin sağladığı muhtemel kârı gösteren bu sütunun yanındaki *d* sütununda hazineye ödenmesi gereken yıllıklar yer almıştır. Bu son 2 sütundaki kıymetlerin toplamına tekabül eden *c+d* malikânecinin brüt geliri de *e* sütununda gösterilmiştir. En son sütun da *e* serisine ait endeksleri ihtiva etmektedir.

e sütunundaki serinin, vergi tarifesi değişmediği veya ne ölçüde değiştiği tespit edilerek bu değişmeye göre uyarlandığı takdirde, mukataanın alakalı olduğu faaliyet hacmindeki değişmeleri yansıtacağını büyük bir hataya düşmeden ileri sürebiliriz. Burada, yansıtmadan tam bir uygunluk veya eşitlik değil, sadece "korelasyon" veya "paralelizmi" kastettiğimi hemen ilave etmeliyim. Bu paralelizmin mahiyetini bir örnek üzerinde sarahate kavuşturmak sanırım konuyu daha iyi aydınlatacaktır.

İmparatorluktan ihraç edilen pamuk ve pamuk ipliğinden alınan ihraç resmine ait verileri ihtiva eden Tablo 6.1'i ele alabiliriz. Tabloda yer alan limit tarihler arasında, yani 1734-1791 arasında bu spesifik verginin değişmeden kalan tarifesi 1 okka pamuk için 1 akçe, pamuk ipliği için de 2 akçedir. İhracata konu olan iplik ve pamuğun nisbî miktarlarını ayırmak imkânımız olmadığı için, yalnız pamuk ihraç edildiğini farzedersek, mesela 1750 için (*e*) sütununda yer alan 22.951 kuruşa 2.774.120 okka; 1787'deki 67.488 kuruşa da 8.098.500 okkalık bir ihracat hacminin tekabül edeceği görülür. Gerçekten ihracat bu miktarlarda mı olmuştur? sorusuna vereceğim cevap, şüphesiz ki, hayır olacaktır. Ancak büyük bir yaklaşıklıkla söyleyebileceğimiz birşey vardır; o da şudur: İhracatın reel seviyesinin ne olduğunu bilemem, ama bu seviye 1750'de ne idi ise, 1787'de %200 civarında bir artış göstermiştir.[3] Malikâne sahibinin eline geçen brüt vergi hasılatına dayanarak yapılabilecek ilk önemli tespit budur. Bu tespiti reel faaliyet hacminin mutlak seviyesini tayin etmeye kadar götürebilmek, bilgilerimizin

[3] Tabiidir ki, bu artış oranı pamuk ve ipliğin ihracat içindeki nisbî payları bu süre içinde değişmemiş ise geçerlidir; bu nisbî paylar değişmiş ise, artış oranının da farklı olacağı açıktır.

bugünkü durumunda, imkânsız denecek kadar zor bir iştir. Bunu yapabilmek için bilmemiz gereken, ama bilemediğimiz birkaç önemli unsur daha var ki, onların mahiyetine de kısaca temas etmek, yalnız mutlak faaliyet seviyesini bilmeyi değil, bilebileceğimizi söylediğim dalgalanmalar hakkındaki tahminleri de etkilemesi ihtimali bulunduğu için yerinde olacaktır.

Ekli tabloların *e* sütunlarında yer alan rakamlar malikâne sahibine intikal eden, daha doğrusu yaptığım faraziye ve operasyonlara göre intikal etmesi çok muhtemel yaklaşık rakamlardır. Reel faaliyet hacmini ideal olarak vermesi icap eden *potansiyel total brüt vergi hasılatı*na varabilmek için bu rakamların yanında hesaba katılması gereken önemli unsurların başında, vergilendirme masrafı gelir.

Her vergi kalemine ait hasılat içinde değişen oranlar belirteceği muhakkak olan vergilendirme masraflarını, reel faaliyet hacmine daha yakın değerler elde etmek üzere hesaba katabilmek için, her mukataa üzerinde ayrı ayrı hesap veya tahminler yapmaya ihtiyaç bulunacağı açıktır. Bu, çok zor ve riskli bir tahmin olacağı için tahlillere bu unsuru ithal etmeye çalışmadım. Ancak, araştırmalarımda ilgilenmeye devam ettiğim bu konuda, takribî bir fikir vermek için, şunu ifade edebilirim: İktisadî faaliyet hacmi tahminlerinde kullanılabilecek tipte gümrük, baç, damga, ihtisab ilh. gibi vasıtalı vergilerin 18. yüzyılda müşâhade ettiğim örneklerinin pek çoğunda vergilendirme masraflarının %5 ilâ %15 arasında az çok sınırlandırılması mümkün hadler içinde kaldığı ve bu hadlerin dışına nadiren çıktığı görülmektedir. Ancak, vergi tarifeleri spesifik olduğu sürece, genel fiyat seviyesinde yükselme olduğu takdirde, ki 18. yüzyılın ikinci yarısında durum böyle olmuştur, vergilendirme masraflarının vergi hasılatı içindeki nisbî öneminde, hafif bir artış eğilimi olacağı tahmin edilebilir.

Hesaba katılması gereken ikinci unsur, ampirik olarak tespiti tanımı gereği imkânsız görünen "kaçakçılık"tır. Filhakika, vergi yükünün subjektif ağırlığından, malî organizasyonun objektif etkinliğine, uygulanan müeyyidelerin mahiyetine kadar çok çeşitli faktörlere tabi kalarak değişen kaçakçılık son derecede seyyaliyete sahip karmaşık bir olaydır ve kantifiye edilmesi, ancak çok dolaylı birtakım (aggregate) hesaplarla mümkün olabilir; ki Osmanlı iktisat tarihi için bu tip hesapların yapılabilmesi söz konusu olamaz. Ancak bu konuda şimdilik söylenebilecek şudur: Osmanlı vergi nispetleri, özellikle bu etüde eklenen vergilerde ve benzerlerinde, genel olarak hem çok düşüktür, hem de bir bölümü kanunen, kalanının pek çoğu da fiilen spesifikti ve zamanla fiyat seviyesi yükseldikçe verginin nisbî ağırlığı devamlı

olarak azalmakta idi. Mesela pamuk ihraç resminin 1734-1792 arasında hiç değişmeden kalmış olan tarifesi 1 okka için 1 akçe idi. 1734'te pamuk fiyatı 22 akçe iken[4] vergi nispeti %5'e yaklaşıyordu. 1780'lerde 1 okka pamuk 122-140 akçeye yükseldiği zaman vergi oranı %0,7-0,8 derecesine inmişti. Ekli tablolardaki vergilerin pek çoğunun paylaştığı bu durumun, 18. yüzyıl boyunca kaçakçılığın daha doğrusu kaçakçılık eğiliminin düşmesine yol açtığı ve kaçakçılığı büyük ölçüde rantabl olmaktan çıkardığı tahmin edilebilir. Bu da vergilendirme masraflarındaki muhtemel artışı telafi edici ters yönde bir temayül olarak kaydedilmeye değer bir noktadır.

Hesaba katılması gereken üçüncü ve son, fakat diğerlerinden daha az önemli olmayan unsur da şudur: Malikâne sahipleri, mukataalarını genellikle kendileri idare etmez, iltizama verirlerdi. Bu sebepten vergi hasılatının bir bölümü mültezimin kârı olarak ayrılırdı. Binaenaleyh vergi hasılatının gerçek değerine varmak için, *e* sütununda gösterdiğimiz, malikânecinin aldığı brüt vergi hasılatına, mültezimin kârına tekabül eden bir miktarı da eklemek gerekecektir. Bu kârın ne oranda olduğunu bilmek hiç de kolay değildir, ancak çok büyük dalgalanmalar göstermeyeceği ve nisbî istikrar belirten bir oran içinde kalacağı farzedilebilir. Çünkü makul sınırları aştığı zaman, malikâneci mukataasını iltizama verecek yerde, hukuken haiz bulunduğu hakları kullanarak bizzat vergilendirmesi veya bir yakınını bu işe memur etmesi beklenebilir. Zira, bir rekabete girerek ve belki krediye başvurarak, ekseriya önemli yekûnlara varan bir parayı yatırmış olan malikâne sahibinin bu yatırımın getirilerinin düşmesine gösterebileceği toleransın belli bir sınırı olacaktır.

Bu genel muhakemeyi, vergilendirme masrafları ile kaçakçılık için de kısmen geçerli sayabilir ve diyebiliriz ki: Malikâne sahibi getirilerini azamiye çıkarmak, hiç değilse, aşırı derecede düşmesini önleyecek optimal kombinasyonlara girişerek, kendisine intikal eden bölümün *e* sütunu zaman içinde büyük dalgalanmalar göstermesini önlemeye çalışacaktır. Sahibi bulunduğu malikânenin malî-iktisadî yönetiminde kazaî kontrol dışında hiçbir müdahaleye cevaz vermeyen, mutlak salahiyetlerle teçhiz edilmiş bulunması da bu gayretinin belli başlı dayanağı ve muharriki olacaktır.

Bu üç unsurun teşkil ettiği bölümün, potansiyel total brüt vergi hasılatına, zaman içinde büyük değişmeler göstermeyeceğini umduğumuz oranı nedir? Bu soruya belirli bir nispet söyleyerek cevap vermemiz, şimdilik

[4] Svoronos, 1956: s. 78.

mümkün değildir. Ancak çok kaba bir tahmin yapmak gerekirse, %30'dan aşağı olamayacağı %50'yi de geçmiyeceği söylenebilir. Ama bu kadar şüpheli ve mesafeli nispetleri kullanarak, potansiyel total brüt vergi hasılatına ve bu yolla faaliyet hacminin seviyesine ulaşmamız, ancak müsamaha ile karşılanması zor olan %30-40 civarında bir hata payı ile mümkün olabilirdi. Mukataaları tek tek, kendi özel durumları içinde dikkatle takip ederek bu hata payını kısmen düşürmek mümkündür. Ama bilgilerimizin bugünkü durumunda, Osmanlı kaynaklarının bu konuda vaadettiği imkânların fazla ümit verici olmadığını da eklemeliyim.

V

Bütün unsurları ile potansiyel total brüt vergi hasılatını ve dolayısı ile iktisadî faaliyet hacminin mutlak seviyesini bilemesek de, bu potansiyel hasılat içinde malikâne sahibinin aldığı bölümün oranı aynı kaldığı müddetçe, aynı faaliyet hacminin zaman içindeki değişmelerini büyük bir yaklaşıklıkla tahmin edebileceğimizi tekrarlayabiliriz. Ancak, bu yaklaşıklığın hem bu oranın sabitliğine hem de yaptığımız diğer faraziyelerin doğruluk derecesine tabi bulunacağı açıktır.

Nazarî olarak tespit ve teklif ettiğim bu şema gerçeğe tekabül etmekte midir? Mesela 1750'den 1787'ye kadar pamuk ve iplik ihracatında %200 civarında tahmin ettiğim artış fiilen gerçekleşmiş midir? Gerçekle ilişkisi ampirik olarak tesis imkânı veren güvenilir bir verifikasyondan geçmedikçe, nazarî bakımdan makul ve tutarlı da görünse, ileri sürdüğüm münasebetlerin operasyonel bir değer taşımayacağı muhakkaktır. Ancak bu tip verifikasyona elverişli verilerin yok denecek kadar az olacağını tahmin etmek hiç de zor değildir. Zira böyle veriler bulunsa idi, bütün bu hesap ve faraziyelere zaten gerek kalmayacaktı. Mamafih, mevcut çok nadir bazı verilere dayanarak kısmî bir verifikasyona çalışmamız hem mümkün, hem de gereklidir. Pamuk ve iplik ihracatı ile ilgili olarak, Robert Paris'in[5] 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük alıcısı olan Fransa'ya yapılan ihracat hakkında verdiği rakamları, bu konuda tam bir verifikasyon sağlamasa da, bir dereceye kadar mukayese imkânı vereceği düşüncesi ile Tablo 6.1'in altına Tablo 6.1a başlığı ile ekledim. Ayrıca bu iki grup rakamı mukayese etmeyi kolaylaştırmak üzere endekslerine ait birer grafiği de tabloları takip eden Grafik 6.1'de gös-

[5] Paris, 1957: s. 511.

terdim. Grafiklerde daha açık görüldüğü gibi 1740-1760 arasında kısmî bir paralellik oldukça barizdir. 1760-70'ten itibaren iki eğri arasında gittikçe büyüyen bir açıklık mevcuttur. Osmanlı pamuk ve iplik ihracatında, Fransa'nın nisbî öneminin azalmış bulunduğunu ve bu azalmanın iki eğri arasındaki açıklığa tekabül edecek bir nispette olduğunu tespit etmek mümkün olsa idi verifikasyon müspet olarak tamamlanmış olacaktı. Ancak bunu yapmaya imkân verecek nitelikte kantitatif verilere malik değiliz.

Mamafih kısmen kantitatif, kısmen de kalitatif mahiyette ekleyebileceğimiz bazı bilgiler mevcuttur: Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye yapılan pamuk ihracatı,[6] 1750'de 598.605 *libre* idi ki, bu Fransa'ya yapılan ihracatın %10'u kadardı. 1775'te bu miktar %250'den fazla bir artış göstererek 2.175.132 libreye yükselmiştir. Bu, aynı yıllarda Fransa'ya yapılan ihracatın %20'sine yakın bir miktara tekabül ediyordu. Bundan başka, miktar olarak kesin rakamlarımız olmamakla beraber, 18. yüzyılın ikinci yarısında karayolu ile Orta Avrupa'ya yapılan pamuk ve iplik ihracatında önemli bir artış olduğuna dair belirtiler çoktur. Genellikle kalitatif nitelikte kaynaklardan öğrendiğimiz bu artışı doğrulayan belirtilerden biri olarak şunu da ilave edebiliriz: 18. yüzyılın ikinci yarısından önce sadece deniz yolu ile ihraç edilen pamuk ve iplikten alınmakta olan ihraç resmi, 1770'lerden itibaren karayolu ile ihraç edilenlere de teşmil edilmiş ve bu teşmilin karşılığında Tablo 6.1'in *d* sütununda görüleceği üzere yıllık vergi miktarı 5.600 kuruştan 13.758 kuruşa yükseltilmiştir ki bu, malikâne sisteminde nadir görülen bir olaydı ve vergi matrahında, yani vergilendirilen faaliyetin hacmindeki önemli bir artıştan başka bir faktöre bağlanması mümkün görünmemektedir.

Bu ekleri de kantifiye ederek grafiğe entegre etme imkânı bulunsa idi, muhtemeldir ki iki eğri, birbirine daha yakın olacaktı. Ama şimdilik mukayeseyi daha ileri götürerek, kesin tespitler yapacak durumda değiliz.

Mamafih daha iyi mukayese imkânı veren bir başka örneğimiz daha vardır. Selanik gümrük mukataasına ait bulunan bu örnek, yukarıdakine nazaran hem daha tam, hem de daha belirgin bir korelasyonu ortaya koymaktadır. Tablo 6.2'de Selanik gümrük mukataasına ait verileri, onun hemen altında da Svoronos'un aynı limanın dış ticaret hacmi hakkında verdiği ithalat ihracat toplamının kuruş olarak değerleri yer almaktadır.[7] Bu iki se-

[6] Wood, 1935: s. 159.
[7] Svoronos, 1956: s. 323.

rinin endekslerine ait tertip edilen grafikler de Grafik 6.2'de verilmiştir. Svoronos'un rakamları çok uzun dönemlere ait ortalamalar şeklinde tertip edildiği için, tablolarımızdaki rakamlarla uygunluk ve korelasyon derecesi, ayrıca hesap edilmemiş olmakla beraber, trend olarak oldukça yüksek bir korelasyonun mevcut bulunduğu çıplak gözle görülecek kadar açıktır.

Bu örnekler, malikânelere ait kayıtlardaki rakamlara dayanarak inşa ettiğimiz verilerin, alakalı faaliyet hacminin mutlak seviyesini tahmin bakımından %40'a yaklaşan oldukça yüksek bir hata payı ihtiva etmelerine karşılık, aynı hacmin zaman içindeki nisbî değişmeleri hakkında, hata payını çok daha düşük farzettirecek bir yaklaşıklıkla gerçeği yansıtabileceğini düşünmemize imkân vermektedir.

VI

Ekonominin muhtelif branşlarına ait faaliyet hacminin zaman içindeki değişmelerini takip ve tahmin konusunda, düşük olarak nitelendirdiğim hata payı için kesin ve genel matematik bir oran tespit etmenin hiç de kolay olmayacağı muhakkaktır. Çünkü bu hata payı, potansiyel total brüt vergi hasılatı p içinde malikâne sahibine intikal eden bölümün e nisbî payının değişmesine bağlıdır. e/p ile göstereceğimiz bu oran değişmedikçe, hata payı çok düşük seviyede bulunur. Ama e/p zaman içinde değişiyorsa, hata payı da bu değişme oranına eşit oranlarda ve yönde değişir. Yani e/p artıyorsa tahminlerinizdeki hata payı, faaliyet hacmi genişleyen mukataalarda fiilî değişmeleri olduğundan daha büyük, faaliyet hacmi dar alanlarda ise fiilî küçülmeyi daha yumuşak gösterme yönünde işler. Eğer e/p küçülüyorsa, bilâkis, faaliyet hacmi genişleyen mukataalarda tahminlerimizdeki hata payı fiilî artıştan küçük bir artış, faaliyet hacmi dar alanlarda ise fiilî azalıştan daha büyük bir azalış gösterecek şekilde değerler alır ve her iki durumda da E/P'deki değişme oranına mutlak sayı olarak eşit değerde bulunur.

Hata payının bu özelliği, bize bu verileri tek bir mukataanın alakalı bulunduğu faaliyet dalının zaman içindeki değişmelerini takip etmenin yanında, ondan daha da önemli olarak iki ayrı mukataadaki değişmeleri mukayese etmekte kullanmamıza imkân vermektedir. Bu ikinci kullanım alanında muhtemel hata payı, tek bir mukataadaki değişmeleri takip ederken yapmamız muhtemel olan hata payından genellikle daha düşüktür. Zaman içinde birbirlerine karşı nisbî farklılaşmalarını takip edeceğimiz iki mukataadan biri büyüyen A, diğeri küçülen B faaliyet dallarını temsil ediyorlarsa, bunlar

arasındaki nisbî farklılaşma, tahminlerimizdeki hata payı ne olursa olsun aşağı yukarı doğru olarak, hiç hata mevcut değilmiş gibi görünür. Biraz muğlak görünen bu münasebetleri, *e/p*'nin artması ve azalması durumuna göre düzenlenen aşağıdaki değişen hipotetik tablolarla ile gösterirsek daha kolay anlaşılabilecektir.

Tablo 6.0.1 Faaliyeti Genişleyen Mukataa

A Mukataası	Yıllar	*e*	*e*'deki değişme %	*p*	*p*'deki değişme %	% *e/p*	*e/p*'deki değişme %
1. Varsayım:	1750	100		200		50	
e/p artıyor	1800	180	+80	300	+50	60	+20
2. Varsayım:	1750	100		200		50	
e/p azalıyor	1800	120	+20	300	+50	40	-20

Tablo 6.0.2 Faaliyeti Daralan Mukataa

B Mukataası	Yıllar	*e*	*e*'deki değişme %	*p*	*p*'deki değişme %	% *e/p*	*e/p*'deki değişme %
1. Varsayım:	1750	100		200		50	
e/p artıyor	1800	90	-10	150	-25	60	+20
2. Varsayım:	1750	100		200		50	
e/p azalıyor	1800	60	-40	150	-25	40	-20

A mukataasında gerçek büyüme %50 olduğu halde (I-1/*p*), tahminimizde bu oran %80 olarak (I-1/*e*) belirmiştir. Aynı şekilde *B* mukataasındaki fiilî gerileme %25 olduğu halde (II-1/*p*) tahminimizde sadece %10'luk (II-1/*e*) bir gerileme görülmüştür. Belli bir mukataanın zaman içindeki değişmelerini hesaplamaya yönelik tahminlerimizde karşılaştığımız bu hata payının kaynağı *e/p*'deki değişmedir. Ancak tek bir mukataanın değişmelerini değil de, iki ayrı mukataanın zaman içindeki nisbî farklılaşmalarını tahmin etmek istediğimiz takdirde *e/p*'deki değişmenin bu etkisi ortadan kalkmaktadır.

Gerçekten fiilî değişme, faaliyeti genişleyen *A* mukataasında %50 büyüme ile 200'den 300'e (I-1/*p*) yükselirken, faaliyeti daralan *B* mukataasında %25'lik bir azalma ile 200'den 150'ye (II-1/*p*) gerilemiştir. Böylece dönem başında aynı büyüklüklerden hareket eden iki faaliyet dalından biri diğerine oranla 2 misli değer alacak şekilde bir gelişme göstermiştir. Bu nisbî farklılaşmayı, kendi tahminlerimizi gösteren *e* sütununda açıkça müşahede etmekteyiz. *A* mukataası 100'den hareketle, %80 artarak 180'e yükselmiş, *B* mukataası da yine 100'den hareketle %10 gerileyerek 90'a düşmüştür. Bu iki mukataa için tahmin ettiğimiz büyüme ve gerileme oranlarının

gerçeğe tekabül etmediğini biliyoruz. Ama bu hatalı tahminlerle vardığımız değerler, bu iki mukataanın birbirlerine karşı konumlarındaki değişmeyi, hiç hata yapılmamış olsa idi varacağımız değerler derecesinde doğru olarak göstermekte ve *A*'nın *B*'ye nazaran iki misli bir büyüklüğe ulaşmış bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İki mukataa arasında nisbî farklılaşmayı teşhis ederken hata payındaki değişmelerin rolünü sıfıra indiren önemli bir faraziyeye dayandığımız, sanırım yeterince açıktır. Bu, *e/p*'nin, karşılaştırılan her iki mukataa için de aynı yönde ve aynı oranda değişeceği faraziyesidir. Bu faraziyenin makul olarak geçerlilik sınırlarının ne olabileceği tartışılabilir.

Vergi hasılatının, bilemeyeceğimizi kısaca belirttiğim bütün unsurları da ihtiva ettiği takdirde ulaşmış olacağı fiktif miktarı ifade eden *p* içinde, malikâne sahibine veya sahiplerine intikal eden bölümün *e* miktarını etkileyen faktörler çeşitlidir. Ters istikametlerdeki tesirlerinin birbirini telafi ederek nisbî istikrarının pek değişmeden kalacağı yukarıda kaydedilen kaçakçılık ile vergilendirme masraflarını bir yana bırakırsak, bu faktörler arasında en önemli belirleyici unsur olarak üzerinde durulması gereken mültezim kârlarıdır.

Malikâne sahipleri, büyük çoğunluğu İstanbul'da ikamet eden, sayısı 1.000 civarında bürokrat, asker ve ulemadan oluşan ve merkezî otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesinde sıkı olan bir gruptu. Mukataaların bulunduğu bölgeden çok uzakta yaşayan bu grubun vergilendirme ile ilişkileri bir nevi rantiye tavrını pek aşmayan bir çerçevede idi. Mültezimlerin büyük çoğunluğu ise taşrada, mukataa bölgesinde veya ona yakın merkezlerde yerleşmiş bulunan ve Osmanlı literatüründe *âyan-eşraf* olarak nitelenen zümreden oluşmakta idi.[8]

Vergi hasılatının mültezimlerle malikâne sahipleri arasında bölüşülmesi, her mukataa için ayrı ayrı, nihayet birkaç ferdin karşılaşması şeklinde tezahür etmekle beraber, bu ferdî karşılaşmaları belirleyen, yönlendiren ve sınırlandıran temel mekanizma, menfaat ve dayanışmaları bakımından belirgin farklılıkları ile birbirinden ayrılan bu iki zümre arasındaki pazarlık gücü ilişkisi idi. Merkezî otorite ile özdeşleşmiş bulunan, menfaat birliği,

[8] 18. yüzyıl boyunca belirginleşen şekli ile bu iki zümrenin, hakim ve büyük çoğunlukları bakımından terekküp tarzı böyle idi. Mamafih, malikâne sahipleri içinde, düşük oranda olmakla beraber, âyan-eşraf da vardı. Buna karşılık mültezimler arasında da merkezî otoriteye mensup bulunanları mevcuttu. Bu terekküp tarzının hissedilir şekilde değişmeye başlaması 1800'lü yıllardan sonradır.

haberleşme ve dayanışma bakımından ortak hareket edebilme kabiliyetini haiz, ileri derecede bütünleşmiş bir sosyal zümre olarak malikâne sahipleri vergi hasılatından aldıkları nisbî payı, mahallî sosyal ilişkilerde nüfuz sahibi bulunan ve bölgeyi tanıma, haber alma ve uygun personeli ucuza kullanabilme gibi vergilendirmede etkinlik sağlayan hususlarda bu nüfuzdan geniş ölçüde yararlanan bir başka zümreyi oluşturan "mültezim ayanlarla" sürdürdükleri bir mücadelenin sonunda belirledikleri için, bu payın her mukataaya göre değişen değerler almasından ziyade, iki zümrenin karşılıklı pazarlık gücünün dengeleneceği seviyeye göre, mücadele konusu olan mukataaların tamamına şamil ortak bir değer almaya yönelmesini beklemek gerçeğe daha yakın görünmektedir. Bu sebepten *e/p*'nin, tıpkı kâr haddi için düşündüğümüz gibi, hiç değilse mukataaların büyük çoğunluğu itibarı ile aynı trend içinde bulunacağını, yani aynı oranda ve aynı yönde değişmeye temayül edeceğini farzedebileceğimizi düşünüyorum.

Burada ilave etmemiz gereken önemli bir nokta daha vardır. Yukarıda hipotetik tabloda, konunun çok açık şekilde anlaşılmasını engelleyebilecek kesirli değerlerden kaçınmak amacı ile, hata payını çok büyük göstermek pahasına, *e/p*'deki nisbî değişmelere gerçekte olabileceğinden daha mübalağalı değerler verdik. Bir mukataanın total brüt vergi hasılatından malikâne sahibine intikal eden bölümün %50 civarında olması muhtemeldir. Ancak bu oranın %40'a gerilemesi veya %60'a yükselmesi, normal olarak kabul edilebilecek değişmelerden çok yüksektir. Aradaki %20'ye varan açıklık, 18. yüzyılın ikinci yarısında, mukataa gelirlerinden devlet bütçesine fiilen intikal etmekte olan bölüme aşağı yukarı eşit bir meblağa tekabül eder. Sayısı 1.000 civarında bulunan malikâne sahipleri ile daha az sayıdaki mültezimler arasında paylaşılmak üzere mücadele edilen meblağın, böylesine büyük hacimde, bir tarafın aleyhine toplu transferinin, çok ciddi sosyal buhranlara yol açmadan gerçekleşmiş olabileceğini düşünmek zordur.[9] Bu bakımdan hipotetik tabloda, kolaylık olsun diye %50'den sıra ile %40 ve %60'a değiştirmiş olduğumuz *e/p*'nin, hakikatte %5 civarında bir dalgalanma ile nihayet %45'e gerileyebileceğini veya azami %55'e kadar yükselebileceğini kabul etmek, gerçeğe daha yakın görünür. Bu durumda, hem bir mukataadaki değişmeleri takip ederken, hem de iki ayrı mukataanın nisbî farklılaşma-

[9] Nitekim merkez-taşra çatışmasının böylesine buhran derecelerini aldığı 1800'lerden itibaren, burada ele alınan verilerin, iktisadî faaliyet hacmindeki değişmelerin göstergesi olarak geçerliliği büyük ölçüde azalmış bulunmaktadır.

larını teşhis ederken yapmamız muhtemel hata payı da %10-20 civarına kadar düşmüş olacaktır.

Şu halde *e/p*'deki değişmenin, hem oran itibarı ile çok yüksek olamayacağı hem de yön itibarı ile, hiç değilse mukataaların büyük çoğunluğunda aynı trendin içinde yer alacağı söylenebilir. Şüphesiz, münferit olarak ele alınan herhangi iki mukataada *e/p*'nin, bu genel trendin istisnaları arasında bulunma ihtimalinin daima mevcut bulunduğunu ve bu ihtimalin mevcudiyeti ölçüsünde ferdî mukayeselerin de hatalı olabileceğini ilave etmek lazımdır.[10]

Bu noktadan itibaren, malikâneye ait verilerin kullanım alanının üçüncü merhalesine geliyoruz. Bu da şudur: Münferit mukataaları kendi aralarında mukayese edecek yerde, onları ekonominin muhtelif sektörlerine tekabül edecek şekilde gruplandırarak bu grupları birbirleri ile mukayese etmek. Bu üçüncü merhalede, münferit mukayeselerde rastlanması muhtemel olan hatanın, muhtemel ferdî sapmaların birbirini telafi etmesi sonucu, sıfıra doğru yaklaşacağını kabul edebiliriz. Gruplara dahil edilen mukataaların sayısı arttıkça, hata potansiyeli de düşmeye temayül edecektir. Bu düşünceden hareket ederek Osmanlı ekonomisinin 18. yüzyılda belli başlı sektörlerini temsil eder nitelikte gördüğüm 200 kadar mukataa üzerinde başladığım araştırmanın şimdiye kadar tamamlanmış olan 21 tanesine ait verilerden teşkil edilen tabloları örnek olmak üzere bu etüdün eki halinde takdim ediyorum.

Tablolar sıra ile Tablo 6.1, Tablo 6.2, Tablo 6.2, ... ilh. olarak numaralandırılmıştır. Tabloların *e* sütununda yer alan serinin endekslerine göre çizilen grafikler de, tekabül ettikleri tablolara uyacak şekilde Grafik 6.1, Grafik 6.2, Grafik 6.3 ... ilh, şeklinde numaralandırıldı. Birbirine tekabül eden tablo ve grafikler ardarda aynı sayfa içinde gösterilmiştir. Tablolar, 18. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisinin sahne olduğu önemli değişmeler hakkında aydınlatıcı olacağı tahmin edilebilecek iki ana sektöre ait olmak üzere arka arkaya sıralanmıştır. Ayrıca iki alt gruba da ayrılabilecek tarzda seçilen ilk 11 tabloda yer alan 9 mukataa (Tablo 6.1, Tablo 6.2 ile Tablo 6.11 aynıdır) ticaret sektörüne aittir. Tablo 6.3, Tablo 6.4, ve Tablo 6.5'in teşkil ettiği ilk alt grup daha ziyade iç ticaret sektörüne dahil bulunan ve önemli sayılabilecek doğrudan dış ticaret ilişkileri bulunmayan Trabzon,

[10] Mukataa gelirlerini bölüşmek için mücadele eden bu iki zümre arasında karşılıklı pazarlık gücünün dengeleneceği seviye, bölgelere göre farklılıklar gösterse bile, aynı bölgede yer alan mukataalar bakımından büyük ihtimalle aynı kalma eğiliminde olacağı için, ferdî mukayeseler, bölge içi mukataalar arasında yapıldığı takdirde hata ihtimali de azalacaktır.

Tokat ve Varna gümrük vergileri ile alakalıdır. İkinci alt grubu teşkil eden tablo da büyük ölçüde dış ticaretin hakim olduğu şehirlere ait gümrük veya benzeri resimlere taalluk etmektedir. Bu ilk 3 mukataayı takiben sıra ile Tablo 6.12'den Tablo 6.23'e kadar uzanan 12 tablo da endüstri sektörüne ait damga vs. resimlerle alakalıdır.

Endüstri ile alakalı olarak buraya aldığım bu 12 tablonun ikisi hariç hepsi, dokuma sanayinin muhtelif kollarına inhisar etmektedir. Dokuma sanayinin çok büyük bir ağırlık taşımasının, bütün sanayi-öncesi ekonomilere ait bir yapı özelliğini Osmanlı ekonomisinin de paylaşması gibi, tabii karşılanacağını umduğum bir mazereti vardır.

Tablo ve grafiklerin tam anlamı ile yorumlanabilmesi için 200'e yaklaşan benzerlerine ait verilerin de işlenmelerini beklemek, benim tutmayı tercih edeceğim en doğru yoldur. Bu sebepten burada, çok geniş bir imparatorluğun yüzyıla yaklaşan bir dönemine, üstelik köklü değişmelerin birbiri ile kısmen uyumlu, kısmen çelişkili pek çok çeşitlilik gösteren gelişmelerin söz konusu olduğu bir dönemine ait genellemelere girmeden, birkaç kısa müşahade ile yetineceğim.

Tablo ve grafiklerin tetkikinden çıkan ilk gözlem şudur: Bu 21 mukataanın taalluk ettiği faaliyet şubelerinin hemen hemen hepsinde (Varna gümrüğü ile Adana demir madeni hariç), yani %90'ında genel bir yükselme eğilimi barizdir. 1760'lara kadar sektörler itibarı ile önemli bir farklılaşma yoktur. Belki dış ticaret sektöründe biraz daha hızlı görünen bir yükselmeden bahsedilebilir. Ama endüstri sektöründe de hızlı gelişmeye sahne olanlar yok değildir. Trabzon keten bezi üretimi, Tuna bölgesi yünlü ve pamuklu dokuma, ve Serez Basmahanesi (Tablo 6.23, Tablo 6.20, Tablo 6.16) bunlardandır. Bunlarda 1730-40 ilâ 1760-70 arasında ortalama %100'e yaklaşan bir artış söz konusudur. Tokat ve Varna gümrükleri istisna edilirse, aynı dönemde dış ticaret sektörüyle alakalı mukataaların hiçbirinde, büyüme %100'ün altına düşmemektedir. 1760-70'ten sonra, büyüme hızı devam eden Serez Basmahanesi istisna edilirse, endüstri sektöründeki büyüme hızı yavaşlamaya başlamıştır. Gerçi Kastamonu, Ankara, Şumnu pamuklu dokumalarında da bir gelişme mevcuttur, ama bu 18. yüzyılın ilk yarısından beri süregelen ve esasen yavaş seyreden bir büyümenin devamından başka birşey değildir. Aynı dönemde kısmen iç ticaretle alakalı sayabileceğimiz Kavala, İstanbul ve Tuna gümrükleri ile, Trabzon, Tokat ve Varna gümrüklerinde tam bir durgunluk hüküm sürmektedir. Buna karşılık dış ticaretin hakim paya sahip olduğu Selanik ve İzmir limanları gümrüğü ile pamuk ve

pamuk ipliği ihraç resminde büyüme hızlanarak devam etmektedir. Endüstri sektöründe zirve 1780'lerde aşılmış ve büyüme, yerini durgunluk veya gerilemeye terk etmeye başlamıştır. 1790'dan sonra endüstri sektörü ile alakalı 12 grafiğin hiçbirisinde, 1780'den önceki zirvesine tekrar ulaşabileni yoktur. İç ticaretle alakalı bulunan Tokat, Varna ve Trabzon gümrükleri, bu limanların, Tokat hariç, uluslararası trafiğe açıldığı 1810-1820'lere kadar, düşük bir büyüme temposuna sahiptirler. Buna mukabil dış ticaret sektörü ile ilgili olan mukataalarda, 18. yüzyılın ilk yarısından beri devam eden büyüme aynı yüzyılın ikinci yarısında büyük bir hız kazanmıştır.

1790'dan sonra dış ticarete ait 6 grafiğin hepsi yükselirken, aynı yıl, 12 endüstri vergisinden, 1795'ten sonra takip edemediğimiz için akıbetini bilmediğimiz Tablo 6.4 ile, 1805'ten itibaren hızla düştüğünü tespit ettiğimiz Tablo 6.10 dışında hiçbirinde yükselme görülmemesi, hepsinin düşme veya ona yakın durgunluk içinde bulunması, dikkate değer bir pattern ortaya koymaktadır. Bu patterni özet olarak tekrarlarsak şunu söyleyebiliriz: Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli endüstri, 18. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar dış ticaretteki genişleme ile az çok paralel seyretmiş, ondan sonra aradaki paralellik gittikçe barizleşen birbirine zıt iki ayrı yönü tutmuştur. Batı Avrupa'da endüstri devriminin başlangıcı olarak kabul edilen yıllara tıpa tıp tekabül eden dönemde, Osmanlı yerli endüstrisinin, yalnız dış ticarete oranla değil, kendi geçmişinde vardığı seviyeye oranla da gerilemeye başlamış olması dikkate şayandır ve genellikle sanayi devriminin Osmanlı yerli endüstrisi üzerindeki yıkıcı rekabet tesirlerinin ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktığı hakkındaki genel kanaatin, hiç değilse revizyonunu gerektirecek niteliktedir.

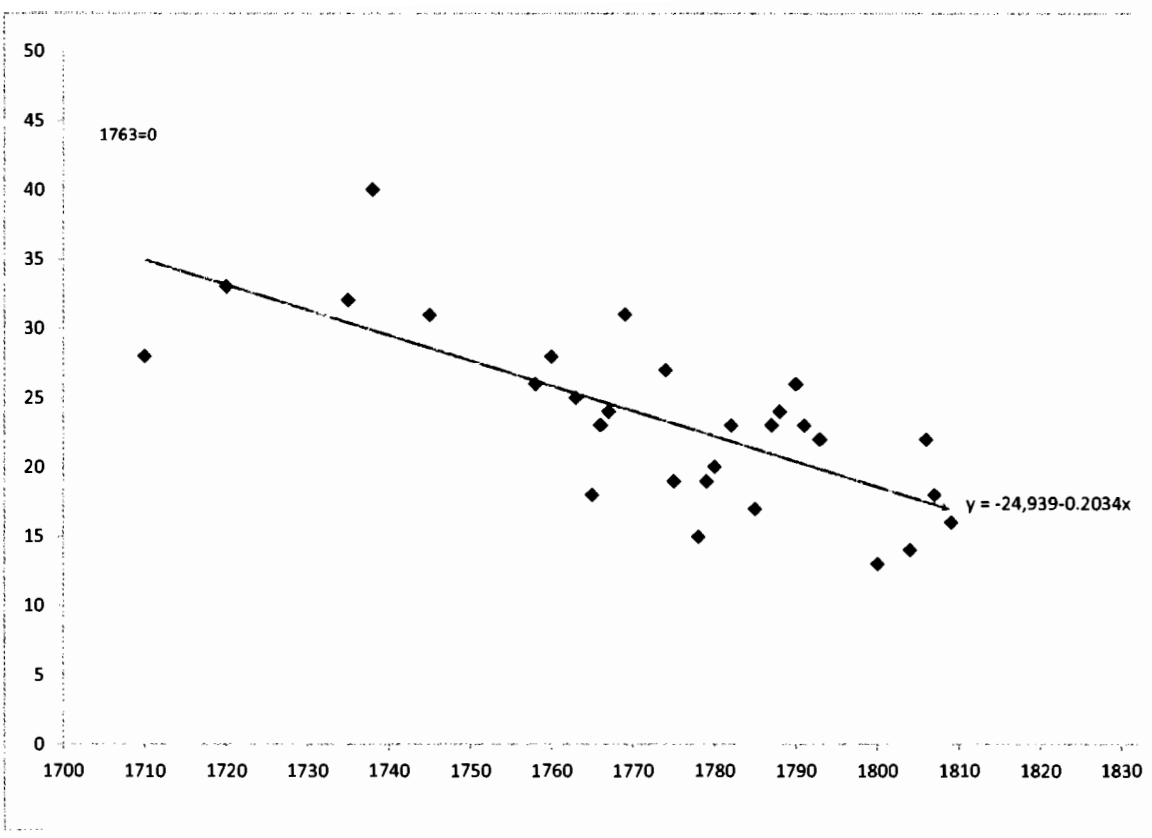

Grafik 6.0 Malikâneye Yatırılan Muaccelelerin Kâr Haddi

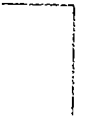

Ticaret Sektöründen Alınan Gümrük ve Diğer Vergilere Ait Malikâne Mukataalar için Düzenlenen Tablo ve Grafikler

Tablo 6.1 Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1734	3.000	30,9	927	5.500	6.427	28
1747	31.800	28,2	8.967	5.500	14.467	63
1750	63.000	27,7	17.451	5.500	22.951	100
1756	72.000	26,3	18.936	5.500	24.436	106,5
1763	96.000	24,8	23.808	5.600	29.408	128,1
1771	146.000	23,2	33.872	5.600	39.472	171,9
1775	253.000	22,3	56.419	13.758	70.177	305,8
1783	236.000	20,7	48.852	13.758	62.610	272,8
1787	270.000	19,9	53.730	13.758	67.488	294,1
1790	244.320	19,3	47.154	13.758	60.912	265,4
1791	280.500	19,1	53.575	13.758	67.333	293,4

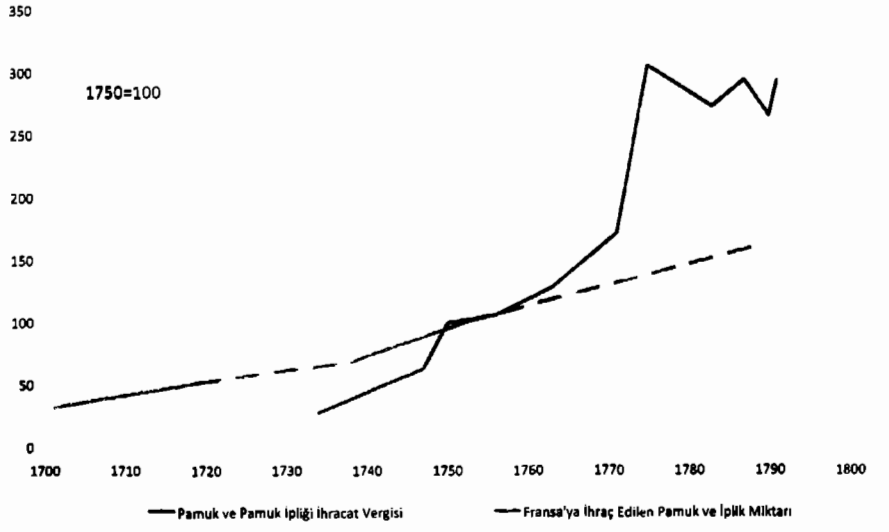

Grafik 6.1 Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (kr) ve Fransa'ya İhraç Edilen Pamuk ve İplik Miktarı (*kental*)

Tablo 6.1a Fransa'ya İhraç Edilen Pamuk ve Pamuk İpliği (*kental*)

Yıllar	Yıllık Ortalama İhracat	Endeks
1700-1702	21.262	32
1717-1721	34.551	52
1736-1740	45.672	68.8
1750-1754	66.403	100
1786-1789	106.784	160.8

Kaynak: Paris, 1957: s. 511.

Tablo 6.2 Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i Selanik) (kr)

Yıllar	Muaccele a	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) b	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr $c\,[=\alpha xb]$	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi d	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat $e\,[=c+d]$	Endeks
1707	3.500	36,1	1.263,5	16.500	17.763	71,5
1722	7.000	33.3	2.331	22.500	24.831	100
1739	66.000	29,8	19.668	22.600	42.268	170,2
1746	80.000	28,3	22.640	22.600	45.240	182,2
1774	300.000	22,7	68.100	49.000	117.400	471,6

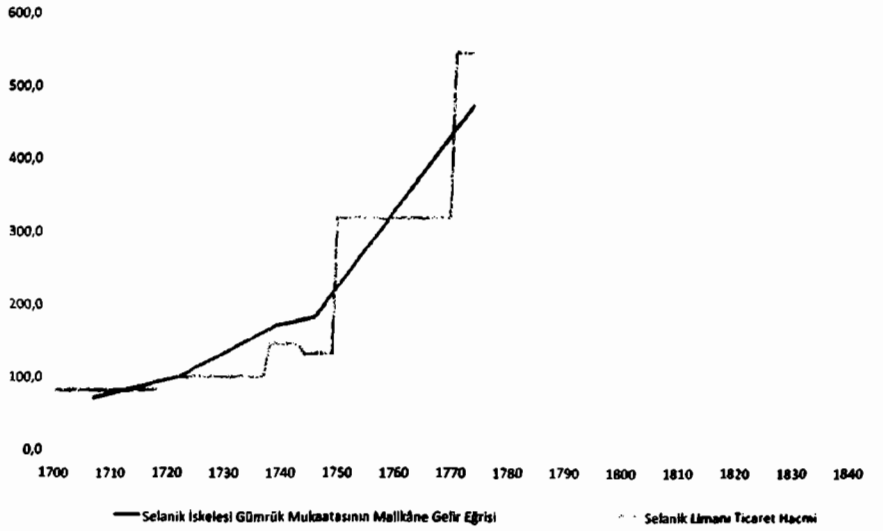

Kaynak: Svoronos, 1956: s. 323.

Grafik 6.2 Selanik İskelesi Gümrük Vergisi Malikâne Geliri (kr) ve Selanik Limanı'nın Ticaret Hacmi (kr)

Tablo 6.2a Selanik Limanı Ticaret Hacmi (kr)

Yıllar	Yıllık Ortalama İhracat	Endeks
1700-1718	900.000	81,8
1722-1737	1.100.000	100
1738-1743	1.600.000	145,5
1744-1749	1.450.000	131,8
1750-1770	3.500.000	318,2
1771-1777	6.000.000	545,5
1778-1787	7.500.000	681,8
1788-1800	9.500.000	863,6

Kaynak: Svoronos, 1956: s. 323.

Tablo 6.3 Trabzon İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1722	13.500	33,3	4.495	7.775	12.270	81,9
1726	18.000	32,5	5.850	7.805	13.655	91,2
1732	22.500	31	6.975	8.000	14.975	100
1745	59.200	28,7	16.990	8.000	24.990	166,8
1766	64.000	24,3	15.552	8.000	23.552	157,3
1779					25.000	166,9
1790					30.000	200,3
1802					31.000	207
1807					17.500	116,8
1810					29.500	197

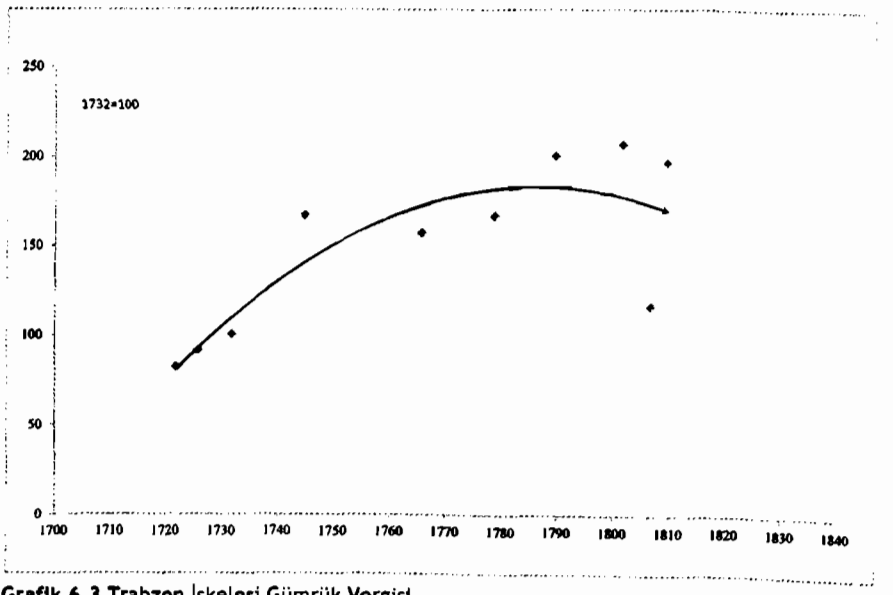

Grafik 6.3 Trabzon İskelesi Gümrük Vergisi

Tablo 6.4 Tokat Giriş Gümrüğü Vergisi (Mukâta'a-i rüsûm-ı âmediyye-i Tokad) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brût Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1717	6.600	34,3	2.264	12.650	14.914	80,5
1722	8.000	33,3	2.664	12.861	15.525	83,7
1731	18.000	31,5	5.670	12.861	18.531	100
1788	60.000	19,7	11.820	12.861	24.681	133,2
1800					22.500	121,4
1813			5.318	13.420	18.738	101,1

Grafik 6.4 Tokat Giriş Gümrüğü Vergisi

Tablo 6.5 Varna İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Varna ve zarar-ı kasabiyye ve tevâbi'ha) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1730	12.000	31,7	3.804	6.674	10.478	100
1740	12.800	29,7	3.802	6.674	10.476	100
1778	14.400	21,7	3.125	6.674	9.709	93,5
1784	21.730	20,5	4.455	7.345	11.800	112,6
1792	32.000	18,8	6.016	7.345	13.361	127,5
1811	40.000	14,9	5.960	8.345	14.305	136,5
1823	146.000	13	18.980	8.873	20.853	265,8

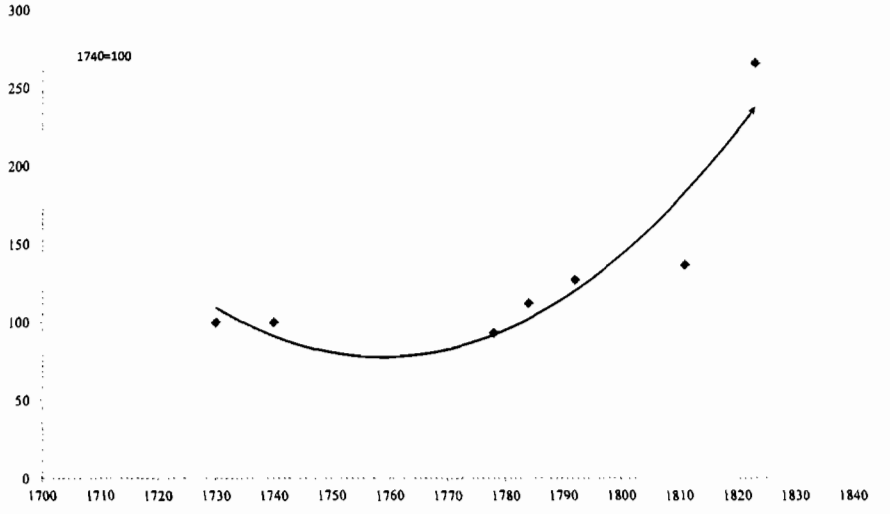

Grafik 6.5 Varna İskelesi Gümrük Vergisi

Tablo 6.6 İstanbul Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı İstanbul ve tevâbihâ) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c [=axb]*	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e[=c+d]*	Endeks
1741	23.500	29,5	6.932,5	7.000	13.932	40,4
1765	80.250	24,6	19.741,5	10.500	30.241	87,6
1774	126.000	22,5	28.350	10.500	38.850	112,6
1779	137.600	21,5	29.584	10.500	40.084	116,2
1784	125.120	20,5	25.650	10.500	36.050	104,5
1787	120.000	20	24.000	10.500	34.500	100
1789	124.260	19,5	24.230,7	10.500	34.730,7	100,7
1795			25.000	10.500	35.500	103
1807				13.500	62.500	181,1

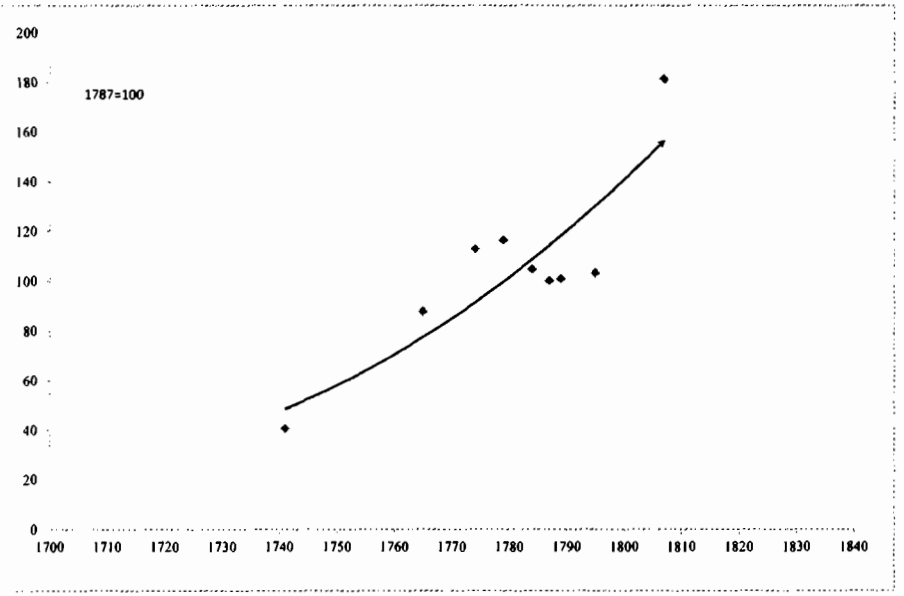

Grafik 6.6 İstanbul Kantar Vergisi

Tablo 6.7 Niğbolu, Rahova ve Ziştovi Gümrük Vergileri (Mukāta'a-i gümrük der liva-i Niğbolu ve Rahova ve Ziştovi) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1736	3.050	30,5	930	7.462	8.392	58,1
1768	38.000	23,7	9.006	7.462	16.468	114,1
1774	28.000	22,5	6.300	7.462	13.762	95,3
1783	33.300	20,7	6.893	7.537	14.430	100
1791	34.100	18,9	6.445	7.537	13.982	96,9
1806	84.000	15,9	13.356	8.859	22.215	154

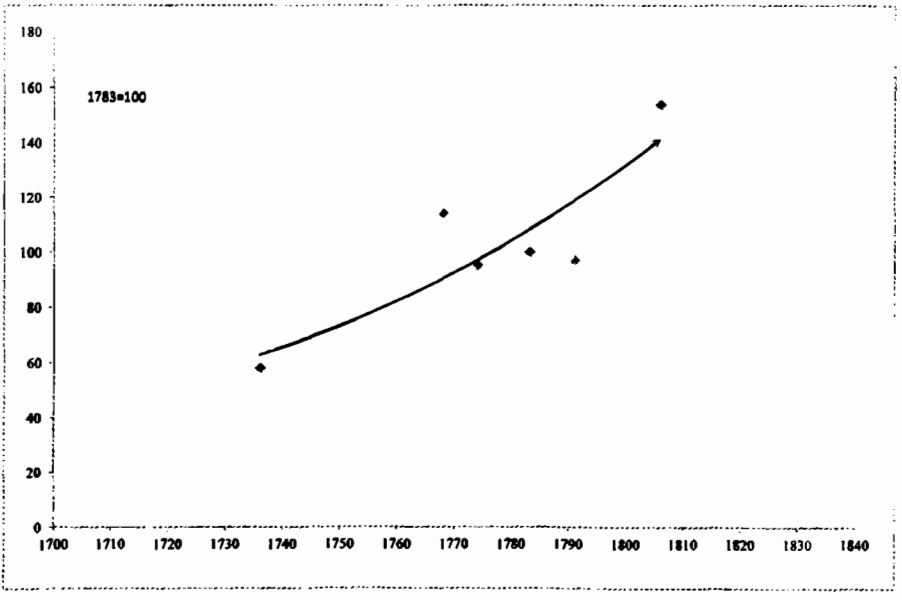

Grafik 6.7 Niğbolu, Rahova ve Ziştovi Gümrük Vergileri

Tablo 6.8 Kavala İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i iskele-i Kavala)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	En-deks
1734	7.030	28	1.968	5.170	7.140	54,9
1759	28.000	25,3	7.084	5.170	12.254	94,2
1766	32.120	24,4	7.837	5.170	13.007	100
1769	32.800	23,5	7.708	5.170	12.878	99
1770	34.200	23,2	7.935	5.170	13.105	100,7
1785	33.600	20,2	6.787	5.170	11.957	91,9
1793			16.800	5.170	21.970	169
1800			19.000	7.086	26.086	206,6
1808	182.860	15,6	28.526	9.100	37.626	289.4

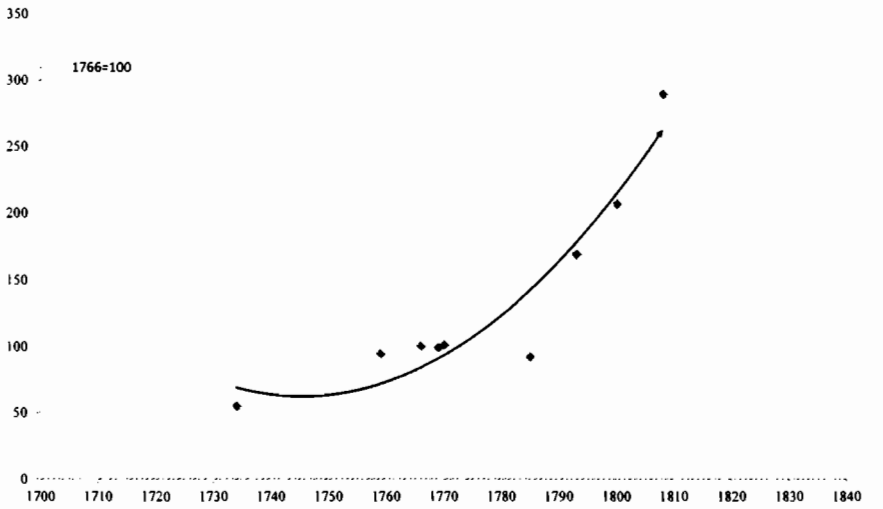

Grafik 6.8 Kavala İskelesi Gümrük Vergisi

Tablo 6.9 İzmir Kantar Vergisi (Mukāta'a-i resm-i kantar-ı kebîr ve sagîr ve Musa Bâlî der İzmir) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1750	1.000	27,7	277	4.400	4.677	23,6
1768	16.100	23,7	3.815,5	4.400	8.216	41
1792	60.000	19	15.400	4.400	19.800	100
1799	144.000	17,3	24.912	4.400	29.312	148
1808	120.000	15,6	18.720	6.600	25.320	127,8
1812	143.000	15	21.450	6.600	28.050	141,4
1823	288.000	13	37.440	6.600	44.040	222,4

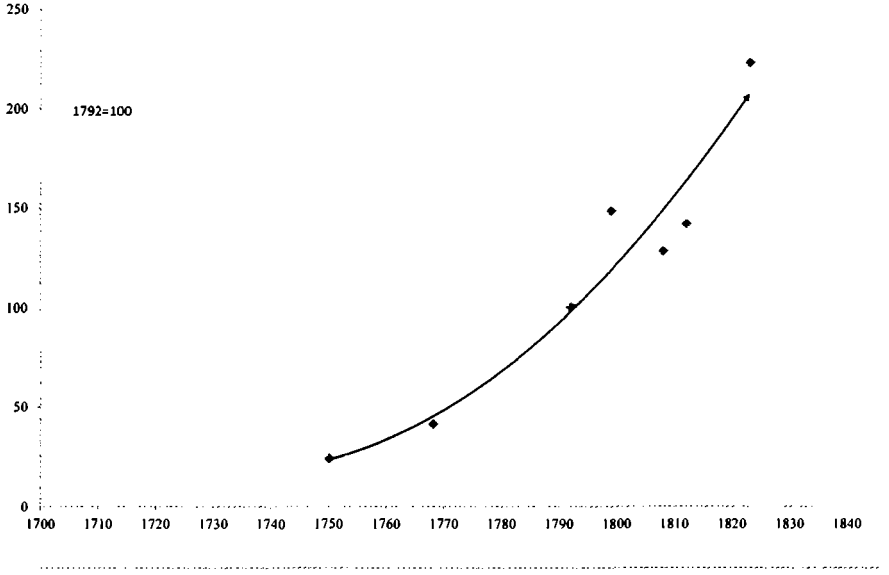

Grafik 6.9 İzmir Kantar Vergisi

Tablo 6.10 Selanik İskelesi Gümrük Vergisi (Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Selanik) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*] =*c*+*d*]	Endeks
1707	3.500	36,1	1.263,5	16.500	17.763,5	71,5
1722	7.000	33,3	2.331	22.500	24.831	100
1739	60.000	29,8	17.880	22.600	40.480	163
1746	80.000	28,3	22.640	22.600	45.240	182,2
1774	300.000	22,7	68.100	49.000	117.100	471,6

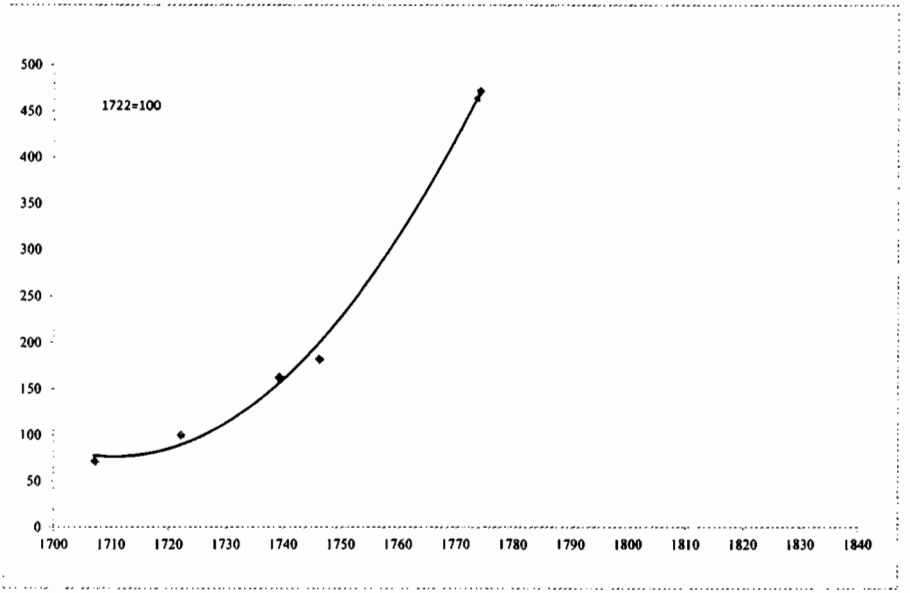

Grafik 6.10 Selanik İskelesi Gümrük Vergisi

Tablo 6.11 Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi (Mukāta'a-i resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1734	3.000	30,9	927	5.500	6.427	28
1747	31.800	28,2	8.967	5.500	14.467	63
1750	63.000	27,7	17.451	5.500	22.951	100
1756	72.000	26,3	18.936	5.500	24.436	106,5
1763	96.000	24,8	23.808	5.600	29.408	128,1
1771	146.000	23,2	33.872	5.600	39.472	171,9
1775	253.000	22,3	56.419	13.758	70.177	305,8
1783	236.000	20,7	48.852	13.758	62.610	272,8
1787	270.000	19,9	53.730	13.758	67.488	294,1
1790	244.320	19,3	47.154	13.758	60.912	265,4
1791	280.500	19,1	53.575,5	14.358	67.933,5	295,9

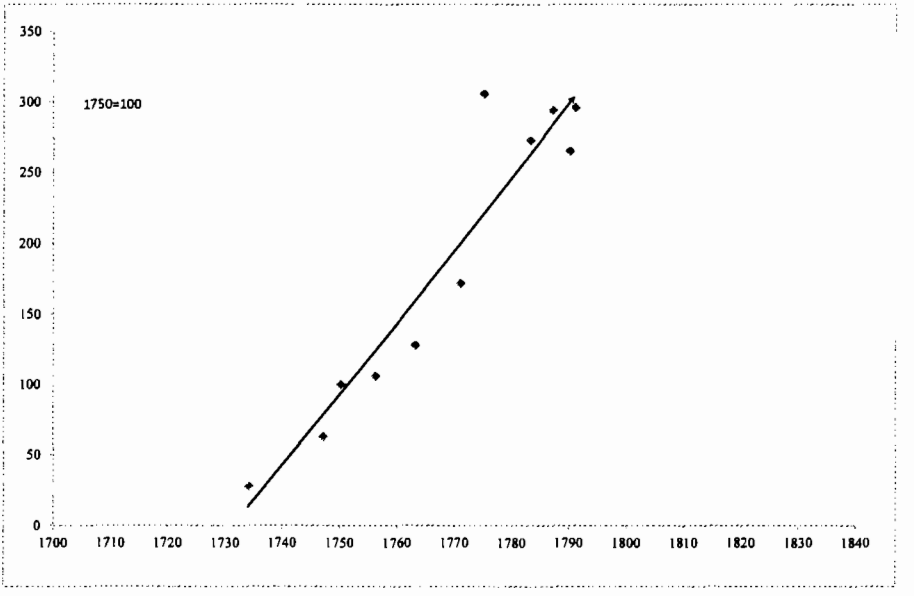

Grafik 6.11 Pamuk ve Pamuk İpliği İhracat Vergisi

Sınaî Faaliyetlerden Alınan Vergilere Ait Malikâne Mukataalar için düzenlenen Tablo ve Grafikler

Tablo 6.12 Bursa İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukâta'a-i mengene-i kutnî ve peşîmî ve keremsüd ve emti'a-i sâire der Bursa)(kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c [=axb]*	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e[=c+d]*	Endeks
1750	37.500	27,7	10.387,5	2.750	13.137,5	80,2
1757	57.750	26,2	15.130,5	2.750	17.880,5	109,2
1774	60.000	22,7	13.620	2.750	16.370	100
1776	60.000	22	13.200	2.750	15.950	94,7
1778	45.000	21,7	9.765	2.750	12.515	76,4
1782	58.000	20,8	12.064	2.750	14.814	90,5
1796				3.300	12.000	73,3
1807				4.740	10.338	63,1

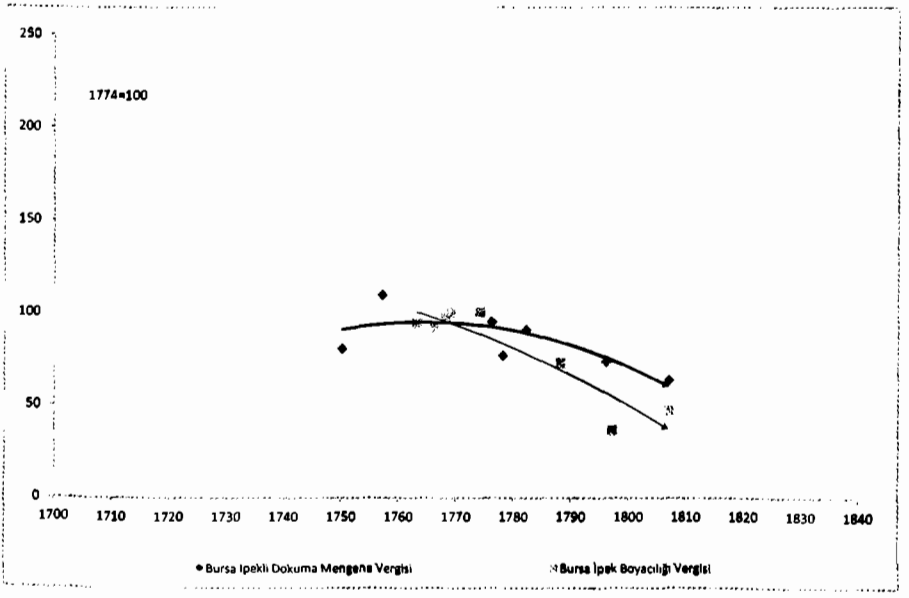

Grafik 6.12 Bursa İpekli Kumaş Mengene ve İpek Boyacılığı Vergileri

Tablo 6.13 Bursa İpek Boyacılığı Vergisi (Mukāta'a-i boyacıbaşılık-ı ipek-i elvân der Bursa) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1763	4.425	25	1.106	58	1.164	94,2
1766	4.300	24,4	1.049	85	1.134	91,4
1768	4.769	23,7	1.130	85	1.215	98
1769	4.908	23,5	1.153,5	85	1.238,5	100
1774	5.128	22,5	1.154	85	1.239	100
1788	4.125	19,7	812,5	85	897,5	72,3
1797	2.000	17,8	356	90	446	36
1807	2.970	14,8	441	138	579	46,7

Tablo 6.14 Edirne İpekli Kumaş Mengene Vergisi (Mukāta'a-i mengene-i ateş der nefs-i Edirne) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1751	150	27,5	41	220	261	90,5
1793	250	18,6	46.5	242	288,5	100
1811	200	14,9	29.8	242	271,8	94,2

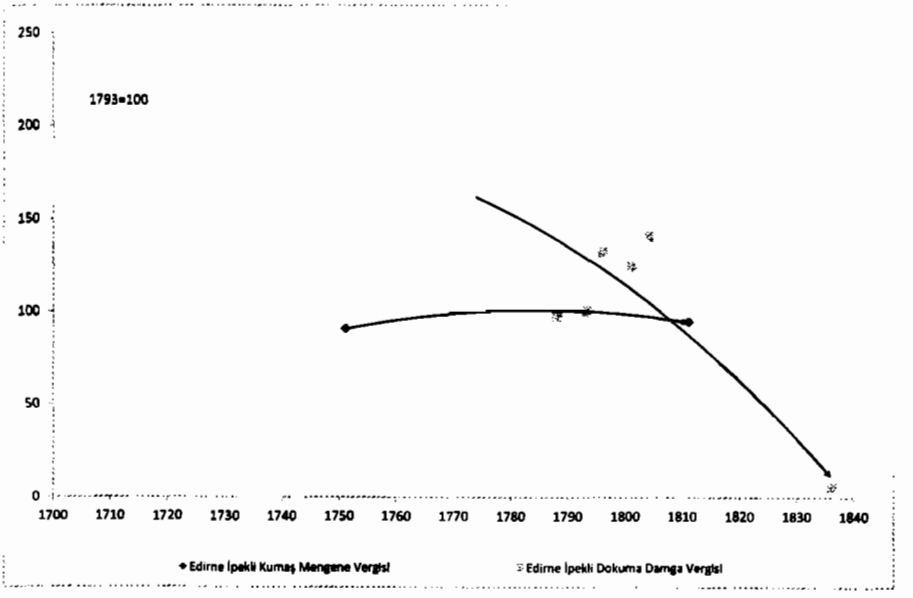

Grafik 6.13 Edirne İpekli Kumaş Mengene ve İpekli Dokuma Damga Vergileri

Tablo 6.15 Edirne İpekli Dokuma Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-ı esnaf-ı sandalcı ve bürüncükçü der Edirne) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1774	9.500	22,5	2.138	224	2.362	184,2
1788	5.200	19,7	1.025	224	1.249	97,4
1793	5.200	18,8	978	224	1.282	100
1796	8.000	18,3	1.464	224	1.688	131,6
1801	8.000	17,1	1.368	224	1.592	124
1804	10.400	16.1	1.074	224	1.898	140
1836					61	5

Tablo 6.16 Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga Vergileri; Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i kirpas ve aba der kazahâ-i Niğbolu) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1736	1.500	30,5	457,5	385	842,5	42
1738	2.000	30	600	385	985	49,1
1745	2.000	28,7	574	385	959	47,8
1746	2.400	28,5	640	385	1.025	51,1
1752	6.000	27	1.620	385	2.005	100
1757	8.600	26,2	2.253	385	2.638	131,5
1774	11.000	22,4	2.465	385	2.850	142,1
1775	9.800	22,2	2.175,6	385	2.560,6	127,7
1780	13.400	21,2	2.840,8	440	3.280,8	163,6
1787	14.000	19,9	2.796	440	3.236	161,4
1806	12.200	15,9	1.939,8	440	2.600	129,6
1807					216,5	10,8
1808					180	9
1809					175	8,5

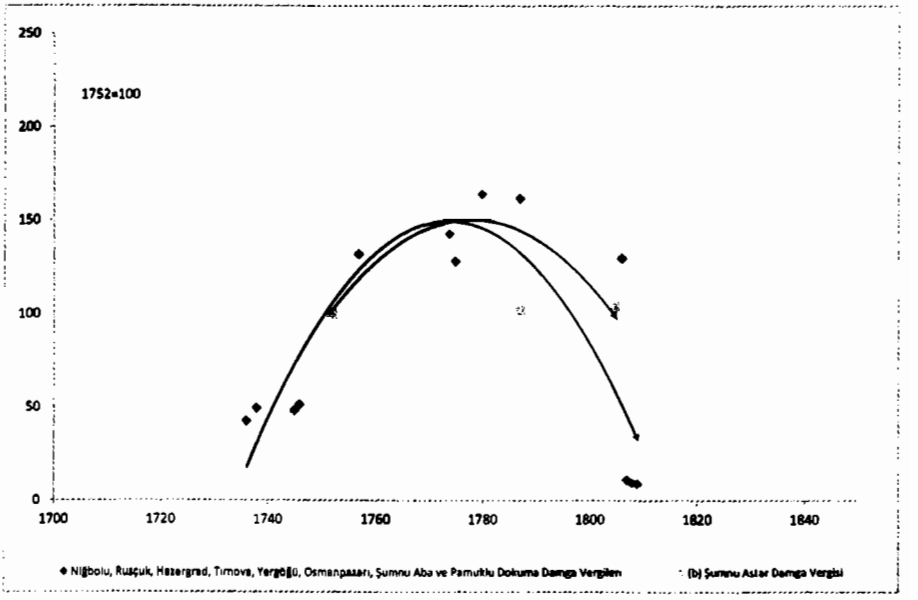

Grafik 6.14 Niğbolu, Rusçuk, Tırnova, Hezargrad ve Yergöğü Pamuklu ve Yünlü Kumaş Damga, Şumnu, Osmanpazarı, Eski Cuma Yünlü Damga ve Şumnu Astar Damga Vergileri

Tablo 6.17 Şumnu Astar Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i astar der Şumnu) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1752	100	27,2	27,2	110	137,2	100
1782	710	20,8	147,7	110	257,2	187,8
1787	150	19,9	29,8	110	137,8	101,9
1805	200	16,1	32,2	110	142,2	103,6

Tablo 6.18 Ankara Pamuklu Dokuma Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i Kirpas-ı Ankara)(kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c [=axb]*	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e[=c+d]*	Endeks
1722	500	33,1	165,5	275	440,5	54,9
1734	650	30,9	200,8	382	582,8	72,6
1755	1.200	26,6	319,2	382	701,2	87,4
1772	2.020	22,9	462,6	382	850,6	106
1777	2.600	21,9	569,4	382	951,4	117,3
1780	2.000	21	420	382	802	100
1810	1.500	15,1	226,5	515,5	742	92,5

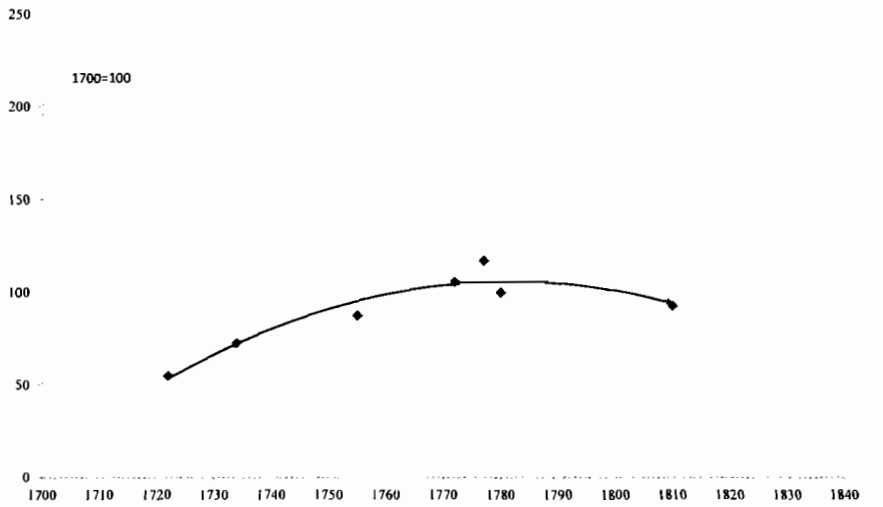

Grafik 6.15 Ankara Pamuklu Dokuma Damga Vergisi

Tablo 6.19 Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kirpas-ı Kastamonu ve tevâbi'hâ) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Mallkâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1740	10.200	29,7	3.030	1.050	4.080	75,3
1767	18.200	24	4.368	1.050	5.418	100
1787	30.000	19,9	5.970	1.050	7.020	129,5
1808	20.800	16,8	3.494	1.050	4.544	83,8
1816	33.000	13,9	4.587	1.050	5.637	104

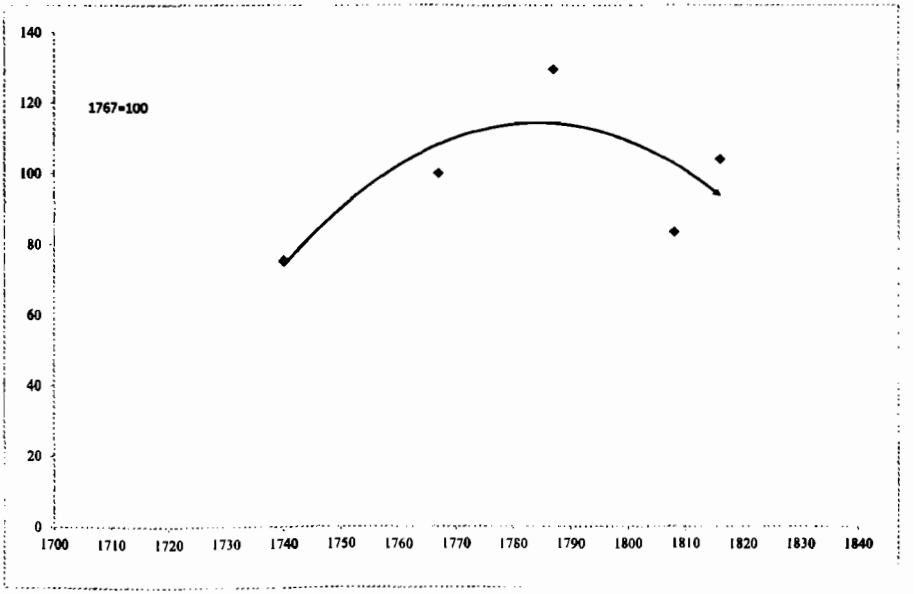

Grafik 6.16 Kastamonu Pamuklu Bez Damga Vergisi

Tablo 6.20 Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi (Mukāta'a-i damga-i kârhâne-i boyacı ve basmacı der nefs-i Serez) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1741	600	29,5	177	68	245	14,5
1773	6.825	22,7	1.549	68	1.617	100
1776	11.400	22	2.508	68	2.576	159,3
1778	11.475	21,7	2.490	68	2.558	158,2
1780	11.475	21,2	2.427	68	2.495	154,3
1786	8.400	20	1.680	68	1.748	108,1
1795	12.400	18,1	2.244	68	2.312	143

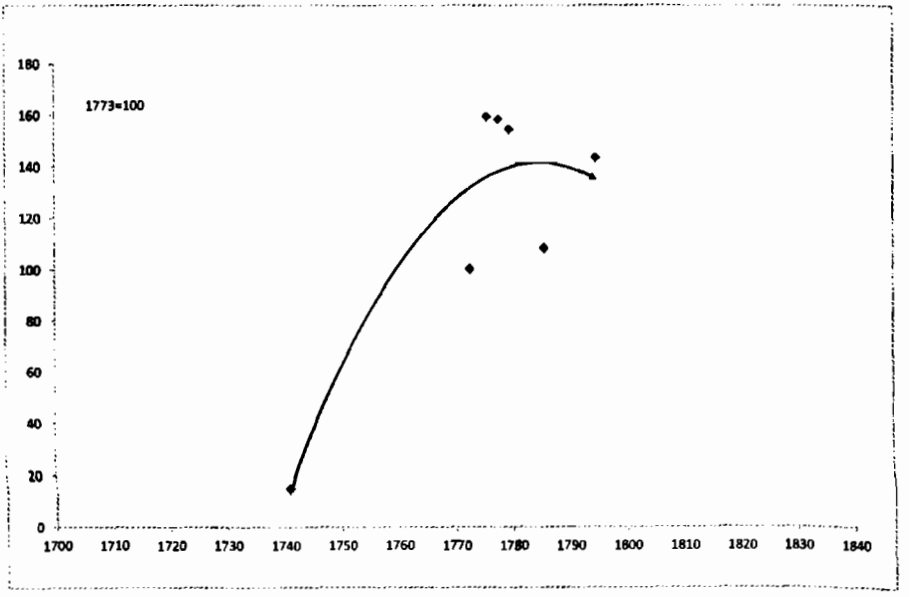

Grafik 6.17 Serez Boyahane ve Basmahane Damga Vergisi

Tablo 6.21 Adana Demir Madeni Vergisi (Mukāta'a-i mahsûl-i kürehâ-ı âhen der Cebel-i Gidin ma' âhen-i Gidin) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1722	11.000	33,3	3.663	3.182	6.845	168,4
1766	3.600	24,5	882	3.182	4.064	100
1779	800	21,5	172	3.182	3.354	82,5
1791	850	19	161,5	3.182	3.343,5	82,2
1800	850	17,1	145	3.182	3.327	81,8

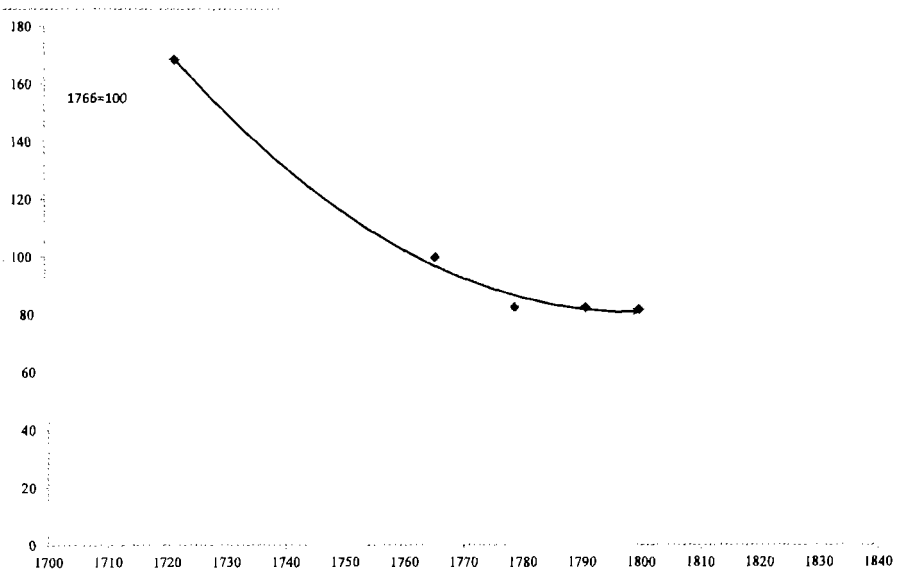

Grafik 6.18 Adana Demir Madeni Vergisi

Tablo 6.22 Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i sahtiyân ve meşîn ve gön ve kavsele an tâife-i debbâğân der liva-i Niğbolu ve Silistre) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1779	1.100	21.5	236,5	550	786,5	100
1784	2.000	20.5	410	550	960	124.6
1788	4.250	19.7	837	550	1.387	184.3
1804	2.187.5	16.4	358,5	631,5	990	125.8

Grafik 6.19 Niğbolu ve Silistre Mamul Deri Damga Vergisi

Tablo 6.23 Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi (Mukāta'a-i resm-i damga-i bez-i Keten-i liva-i Trabzon) (kr)

Yıllar	Muaccele *a*	G 6.0'a göre Hesaplanan Kâr haddi (%) *b*	Malikâne Sahibine Ait Yıllık Kâr *c* [=*axb*]	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi *d*	Malikâne Sahibine İntikal Etmiş Olan Yıllık Brüt Hasılat *e*[=*c*+*d*]	Endeks
1734	3.000	30,5	915	1.833	2.748	37,9
1754	7.000	26,8	1.876	5.655	7.531	104
1780	7.500	21,2	1.590	5.655	7.245	100
1785	6.000	20,2	1.212	5.655	6.867	94,5
1810	15.750	15,1	2.378	4.763	7.141	98,5
1812	16.000	14,7	2.352	4.763	7.115	98,2

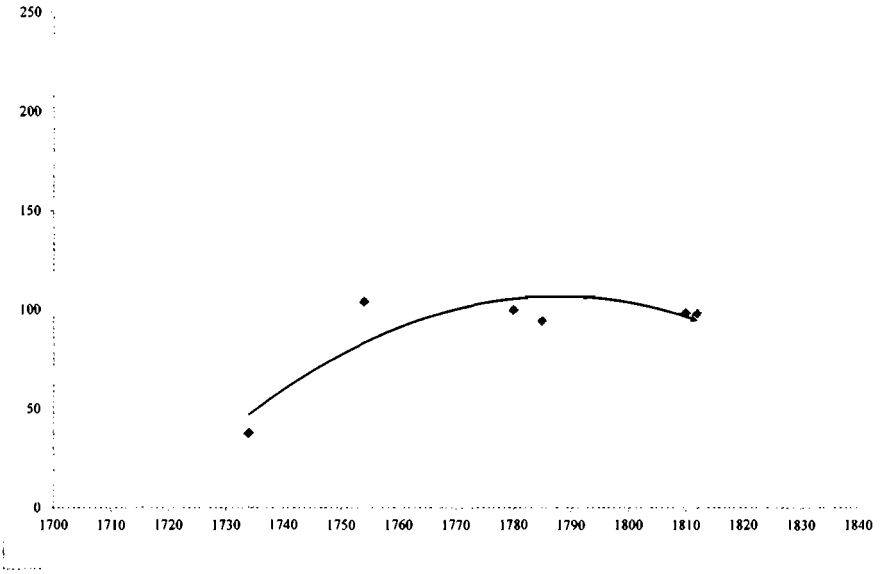

Grafik 6.20 Trabzon Ketenbezi Damga Vergisi

7

Esham: İç Borçlanma

Esham kelimesi "pay, hisse" anlamındaki *sehm*in çoğuludur. Osmanlı hukukunda miras ve vakıfla ilgili metinlerde bu anlamı ile kullanır. Bir maliye terimi olarak ilk defa, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder. Sistemin özü şudur: Mukataa adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarına ait yıllık nakdî gelirlerin, *faiz* denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara *muaccele* adı verilen bir peşin meblağ karşılığında "kayd-ı hayat" şartı ile satılmasıdır. Satışa sunulan, bir mukataaya ait yıllık nakdî gelirin hiçbir zaman tamamı değil sadece faiz denilen belirli bölümüdür. Bu gelirin geriye kalan ve *mal* adı verilen bölümü eshama bağlanarak satılamaz. Askerlerle diğer görevlilere ve emeklilere verilen maaşlarla, bir kısım devlet kuruluşlarına ait zorunlu giderlere karşılık olmak üzere uzun süre boyunca adeta sabitleşmiş gibi kalan bu bölümün başka amaçla kullanılması mümkün değildir. Ancak her mukataanın zamanla geliri arttıkça bu sabitleşmiş yıllık miktarın üstünde kalan bölümüne "gelir fazlası" anlamında *faiz* adı verilir ve hazine bunları daha esnek şekilde kullanma imkânına sahip olurdu. Bir kısım büyük mukataaların sehimler halinde dilimlenerek satışa sunulan bölümü bu faiz denilen fazlalardan oluştuğu için her sehme ait gelir dilimine de faiz adı verilir. Günümüzün faiz kavramı ile doğrudan herhangi bir ilgisi bulunmayan ve sadece gelir anlamını ifade eden bu dilimler, her sehim için yıllık 2.000 veya 2.500 kuruşluk standart birimler halinde tespit ediliyordu. Bir sehim satın alan şahsın, hayatta kaldığı sürece her yıl bir miktar geliri (faiz) almanın bedeli olarak ödemesi gereken muaccelenin miktarı da bu yıllık gelirin katları olarak ifade edilirdi. Piyasa şartlarına ve sehmin bağlı bulunduğu mukataanın geli-

rindeki istikrara göre değişmek üzere, muaccelenin kaç yıllık gelire tekabül edeceğini Defterdarlık her grup esham için ayrıca tayin ve ilân ederdi. Mesela sistemin uygulanmaya başlandığı 1775 yılında İstanbul Tütün Gümrüğü Mukataasına ait yıllık gelirin, mal olarak tespit edilmiş bulunan 159.000 kuruşun üstünde kalan ve faiz olarak nitelenen 400.000 kuruşluk bölümüne tekabül etmek üzere, her biri 2.500 kuruş yıllık gelirli 160 sehimden oluşan ilk grup esham için belirlenen muaccele değeri 5 yıllıktı. Yani 12.500 kuruşluk muacceleyi ödeyerek bir sehim satın alan kişi, ölünceye kadar her yıl 2.500 kuruşluk bir gelire hak kazanmış oluyordu. Eshamın ihraç haddi diyebileceğimiz bu oran, sistemin uygulamada kaldığı yaklaşık 100 yıl boyunca satışa arzedilen eshamın hacmine, bağlı bulunduğu mukataanın verimliliğine, savaş veya barış durumuna göre sürekli değişen değerler almakla birlikte ilk grup için belirlenmiş olan beşin altına hiçbir zaman inmemiş, daha sonraki gruplar için önce 5,5-6'ya yükselmiş ve zamanla 10-12'ye kadar ulaşan değerler almıştır.

Eshama ait belgelerde çok sık kullanılan faiz kelimesinin günümüzdeki faiz kavramı ile doğrudan bir ilgisi bulunmamakla birlikte, bir iç borçlanma sistemi olarak esham uygulamasında lafzen ve mefhum olarak açıkça zikredilmemiş bulunmasına ve hukuken faiz kategorisine ne ölçüde girdiği tartışılabilir görünmesine rağmen fiilî bir faizin mevcut olduğu da muhakkaktır. Nitekim sistemin temelinde yer alan ve ihraç haddi olarak nitelendirilen oranların tersi, yani 1/5'ten 1/12'ye kadar değişen hadlerin günümüzdeki faiz kavramına çok yakın bir muhtevaya sahip olduğunda şüphe yoktur. Günümüzün faiz kavramından en önemli farkı, sehim sahibinin ömrü gibi belirsiz bir unsur dolayısıyla sigorta primine yaklaşan bir nitelik taşımasıdır. Bu sebeple bu hadleri, reel faiz hadleri olarak değil de, asimptotik birer tavan faiz haddi olarak düşünmek gerekir.

Kadın veya erkek, Müslüman veya gayrimüslim, askerî veya reaya her Osmanlı tebaası sehim satın alabilirdi. Muaccele ile birlikte onun %5 ile %10'u kadar tutan *dellâliyye* ve *kalemiyye* harçlarını hazineye yatırdıktan sonra, kendi adına düzenlenen beratı alıp sehmine malikâne olarak kayd-ı hayat şartı ile sahip olurdu. Muaccele ve harçları yatırmış da olsa, kendi adına berat ettirmeden hamiline muharrer tarzda sehime sahip olmak ve yıllık faizlerini almaya hak kazanmak istisnaî müsaadeler dışında, normal olarak mümkün değildi. Beratını aldıktan sonra isteyen kişi, muaccelenin %10'u kadar *kasr-ı yed resmi*'ni hazineye yatırmak şartı ile, sehmini başkasına satabilirdi. Sahibi ölen sehim *mahlûl* (sahipsiz) sayılır ve hazineye ait olurdu.

Mirasçılara herhangi bir ödeme yapılmazdı; zira sistemin mantığına göre hazine, aldığı muacceleyi ödediği yıllık faizler içinde itfa etmiş sayıldığı için ayrıca bir anapara ödenmesi söz konusu olamazdı.

Osmanlı devlet borçları tarihinin önemli bir safhasını teşkil eden esham sisteminin nasıl oluştuğunu kısaca hatırlamak gereklidir. Osmanlı devleti kamu borçlanmalarına oldukça geç ve sınırlı ölçüde başvurmuştur. Padişahlara ait iç hazine, uzun süre devlet hazinesinin kredi ihtiyacını karşılamaya yeterli olmuştur. Bunun yanında kısa vadeli kredi ihtiyacını karşılamak üzere bazen devlet ricaline, tüccarlara ve sarraflara belli ölçülerde de olsa müracaat edilmiştir. Bu tür borçlanmanın önemli bir diğer kaynağı da vergi mültezimleriydi. Asıl kredi menbaı olan iç hazinenin kaynakları, 17. yüzyıl sonlarında II. Viyana Kuşatması'nı takip eden ağır savaş yıllarında giderek tükenince kredi mercii olarak iltizam sektörünün ağırlığı arttı. Ancak iltizam sektörü, hem malî kapasitesi hem de *iltizam sisteminin* niteliği gereği sadece kısa vadeli kredi sağlayabilmekteydi. Uzun vadeli kredi temini, iltizam sisteminin işleyişi içinde mümkün değildi. İltizam sisteminin 17. yüzyılın sonlarında *malikâne sistemine* dönüşmesindeki faktörlerden biri bu imkânı sağlama motifi idi. İltizam sisteminde normal olarak bir yıllık, bazı hallerde daha kısa sürelerle verilen iltizamlar yerine, malikâne sisteminde mukataalar kayd-ı hayat şartı ile veriliyordu. Malikâneci bu şartla aldığı mukataayı kendisi vergilendirir ve önceden tespit edilerek yıldan yıla arttırılmayacağı devletçe garanti edilmiş bulunan ve mal adı verilen sabit bir yıllık vergiyi hazineye ödedikten sonra, vergi hasılatının kalan bölümünü kendi kârı olarak alırdı. Malikâneyi alırken, hayatta kaldığı sürece kazanmaya devam edeceği bu kârların bir nevi kapitalizasyonuna tekabül eder tarzda toplu bir meblağ olan muacceleyi peşin öderdi. Malikâneci öldüğü zaman mukataa mahlûl sayılır ve hazineye geri dönerdi. Yıllık vergileri değişmeden yeniden müzayedeye çıkarılarak en yüksek muacceleyi ödeyene tekrar malikâne olarak verilirdi. Normalde bir daha geri ödenmemek üzere malikânecilerden toplanan bu muaccele meblağları vergi kalemlerinden, gelecekte sağlayacakları kârlar karşılığında alınan bir nevi uzun vadeli iç istikraz gelirleriydi. Bu gelirler, malikâne sisteminin ihdas edildiği 1695'i takip eden yıllarda toplam devlet gelirlerinin %2'si civarında idi. Fakat 18. yüzyıl boyunca giderek büyüdü ve 1770'li yıllarda yıllık oranı %5'e yaklaştı. Malikâne sisteminden sağlanan muaccele gelirlerinin bu yıllık akışından oluşan stok aynı yıllarda 10 milyon kuruş civarında idi ki bu, merkezî devletin yıllık gelirinin yarısına yakın bir meblağı ifade ediyordu. Geri ödemesi söz konusu olmayan bu stok

karşılığında malikânecilere ödenen, kayd-ı hayat şartı ile vergilendirme hakkına sahip bulundukları mukataalardan sağlamakta oldukları hasılatın giderek büyüyen kârları idi.

Malikâne sistemi, iç istikraz mekanizması olarak bazı sınırları aşamayan bir sistemdi. Malikâneler, vergi mükelleflerini yönetme sorumluluğunu gerektirdiği için sadece askerî zümre mensuplarına verilebiliyordu. Malikâne, padişah kızları dışında kadınlara verilmediği gibi, çok nadir istisnalar hariç gayrimüslimlere de verilemezdi. Bu sebeple talep piyasası, genel nüfusun %1'ini pek geçmeyen dar bir kesime inhisar ediyordu. Ayrıca mukataaların hisselere bölünerek birkaç kişiye ortaklaşa idare etmek üzere verilmesi mümkün olmakla beraber, bu hisseleri çok küçük dilimlere ayırıp çok sayıda hissedara malikâne olarak vermenin imkânları da sınırlı idi. Çünkü ortak sayısı arttıkça, malikânenin yönetimi zorlaşmakta ve içinden çıkılmaz ihtilaflara yol açmakta idi. Bütün bunlar, malikâne sistemini hem talep, hem de arz bakımından aşılması zor sınırlar içine hapsetmekteydi. Bu arada, bütün ihtiyatları ve birikimleri eriten uzun bir savaşın (1768-1774) arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile 1775'te Rusya'ya, bütçenin yıllık nakdî gelirinin yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 kuruşluk bir tazminat ödeme mecburiyetiyle karşı karşıya gelindi. Devlet, kısa sürede büyük meblağları sağlayacak şekilde malikâne sisteminin bazı unsurlarını değiştirerek sınırlarını zorlamaktan başka çare bulamadı. Esham sistemi, malikâne sisteminin devamı ve değişik bir şekli olarak, bu sınırları aşmaya imkân veren bir metot gibi düşünüldü ve uygulamaya koyuldu. Yeni sistem, malikâne sisteminin genel çerçevesi içinde yer almakla birlikte, bazı önemli değişiklikler ihtiva ediyordu. Malikâneci, muaccele ödeyip kayd-ı hayat şartı ile satın aldığı mukataayı veya hissesini kendisi vergilendirirdi. Vergi hasılatından hazineye ait yıllık belirli vergi ve harçları ödedikten sonra, geri kalan kısım malikâneciye kâr olarak kalırdı. Bu kâr yıldan yıla farklı olabilirdi. Devlet bu konuda ne garanti verir, ne de müdahale ederdi. Bu bakımdan malikâneci, risk yüklenen bir müteşebbis konumunda idi. Esham sisteminde ise sehim satın alanların, sehmine sahip oldukları mukataa ile ilgileri, yatırdıkları muaccele ile orantılı olarak tespit edilmiş bulunan yıllık bir nakdî geliri almaktan ibaretti. Mukataanın vergilendirilmesi ve yönetimi defterdarın tayin edeceği bir emin veya mültezimin sorumluluğunda idi. Mukataanın yönetimiyle bağın koparılmış olması son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Bir defa hissedarların sayıca sınırlı tutulmasındaki gerekçeler ortadan kalktığı gibi, talep piyasasını sadece askerî zümrenin erkeklerine

inhisar ettirme zorunluluğu da son bulmuştur. Böylece kadınlar, çocuklar ve gayrimüslimler de esham piyasasına çekilerek talep hacminin büyütülmesi mümkün olmuştur. Aynı şekilde bir mukataayı hisselere bölme imkânları da büyük bir esneklik kazanmıştır. Bu yeni imkânların getirdiği değişmeyi gösteren tipik bir örnek, esham sistemine bağlanan ilk vergi kalemi olan İstanbul Tütün Gümrüğü Mukataasıdır. Daha önce malikâne olarak satıldığı dönemin sonlarında 1759'da toplam 22 hissedar malikâneyi bölüşmekteydiler ve yatırmış oldukları muaccelelerin toplamı da 250.000 kuruştan ibaretti. Bu tarihten on beş yıl sonra aynı mukataa eshama dönüştürüldüğü zaman hissedar sayısı 274'e ulaşmış, yatırdıkları muaccelelerin toplamı da 1.800.000 kuruşu geçmiş bulunuyordu. Malikâne sisteminin son sınırlarına kadar genişlediği, buna karşılık eshamın henüz başlamakta olduğu bir döneme ait olan bu örnek bile, aradaki büyük farkı oldukça net göstermektedir. Bu fark zamanla büyüyerek devam etti. Eshama ait talep piyasasını genişletmek ve küçük tasarrufların hazineye ikrazını sağlamak üzere, hisseler giderek küçültüldü. Bir sehim için tespit edilen yılık faiz miktarı standart olarak 2.000 veya 2.500 kuruştu ve bu miktar daha sonra da değişmedi. Ancak bir sehmi bütünü ile alma mecburiyeti yoktu. İsteyen bir sehmin 1/2 veya 1/4'ünü ve giderek 1/64'e kadar küçülen paylarını satın alabilirdi.

Hisselerin küçültülmesi ve halkın her kesimine açık hale getirilmesi sayesinde esham sistemi, malikâneye oranla daha hızlı bir şekilde gelişti. Ocak 1775'te yıllık 400.000 kuruş faiz ödeme kapasitesiyle başlayan sistem, on yıl içinde İmparatorluğun en büyük on bir mukataasını bünyesine alarak yıllık faiz miktarı 2.000.000 kuruşu aşmış bulunuyordu. Ortalama ihraç haddi 5,75 yıllık olarak hesaplanırsa asgari 11.500.000 kuruşluk bir muaccele geliri sağlanmıştır. Bu yıllarda merkezî devlete ait nakdî gelirlerin yıllık yekûnunun 20.000.000 kuruş civarında bulunduğu düşünülürse %50'yi aşan bir iç borç stokunun teşekkül etmiş olduğu ve faiz ödemelerinin de toplam giderlerin %10'una ulaştığı görülür. Aynı yıllarda, 17. yüzyılın sonlarından beri uygulanmakta olan malikâne sisteminin devlete sağlamış olduğu muaccele yekûnu da ancak bu miktar civarında idi. Malikâne sisteminin doksan yıllık birikimi sonunda ulaştığı kapasiteye, esham sisteminin on yılda ulaşmış olması genişlemenin hızı hakkında bir fikir vermeye kâfidir.

Bu hızlı genişleme maliye otoritelerini de düşündürmeye başladı. Zira malikâneden farklı olarak faiz ödemesi hazinenin yükümlülüğü ve garantisi altında bulunuyordu. Maliye otoriteleri, 1786'da sistemin hazine açısından bir bilançosunu çıkarmaya çalıştılar. Hesap sonunda görüldü ki, ölen esham

sahiplerinin yeniden satılan sehimlerinin muaccele geliriyle, piyasada alınıp satılan sehimlerden alınan *kasr-ı yed* resimlerinden sağlanan gelirlerin toplamı, ödenmekte olan yıllık faizin ancak küçük bir bölümünü karşılamaktadır. Esham sistemi genişlemeye devam ettiği sürece, hazine aleyhindeki bu farkın büyüyeceği ve giderek faizleri ödemede karşılaşılacak zorlukların siyasî istikrarsızlığa da yol açabileceği gözönüne alınarak, 30 Ekim 1786'da yeni esham çıkarılmamasına, daha önce satılmış olanlardan sahipleri ölerek mahlûl kalanların da yeniden satışa sunulmamasına karar verildi. Kararın arkasındaki bir motif de şu idi: Gereğinden fazla esham çıkarıldığı için, faizin yüksek düzeyini koruduğu düşünülüyor ve eğer esham arzı daraltılırsa, ileride zarurî hallerde esham çıkarmak mecburiyetinde kalındığı zaman hazinenin daha düşük faizle esham satabileceği tahmini yapılıyordu. Karara ancak bir buçuk yıl uyma imkânı oldu. Rusya ve Avusturya ile başlayan savaşın (1787-1791) gerektirdiği harcamalar, tekrar esham satışına başvurmayı zorunlu hale getirdi. Savaştan sonra durum yeniden gözden geçirildi. Bu tarihte eshama ödenmekte olan yıllık faiz 2.500.000 kuruş civarında idi. Ortalama ihraç haddi altı yıl farzedilirse, 15.000.000 kuruşluk bir borç stoku oluşmuş demekti. Hazine bakımından yıllık gelir-gider mukayesesi sonucunda sistemin zararlı olduğuna, yüksek faiz ödemesine tahammül edilemeyeceğine hükmedilerek 1792'den itibaren yeni esham satışlarına son verilerek önce hacminin dondurulmasına, sonra da yıldan yıla birikecek mahlûl sehimlerin hazinede alıkonularak yeniden satışa çıkarılmamasına ve böylece birikmiş olan borç stokunun yavaş yavaş tasfiye edilmesine karar verildi.

Bu işi idare etmek üzere klâsik iç hazinenin bir uzantısı ve varisi sayılabilecek olan Darphane görevlendirildi. İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulunca da 1793'ten itibaren görevi o üstlendi ve karar biraz daha genişletilerek, ilk defa serbest piyasada esham alım satımı da yasaklandı. Sehimlerini satmak isteyenler getirip İrâd-ı Cedîd Hazinesine rayiç değeriyle satabileceklerdi.

Îrâd-ı cedîd hazinesinin, dört yıllık uygulama içinde satın aldığı ve sahibi ölerek mahlûl kaldığı için zaptettiği sehimlerin yıllık faiz toplamı 1797 yılında 350.000 kuruşa yakındı. Eshama dönem başında ödenmekte olan yıllık faizin %15'ine yaklaşan bu daralmaya bakarak borç stokunu yirmi yirmi beş yılda tamamen eritmenin mümkün olacağı tahmin edilebilirdi. Ancak bu tahminin gerçekleşmesi mümkün olmadı. Fransa'nın Mısır'ı işgali ile başlayan savaşın (1798-1801) arttırdığı askerî harcamalar yeniden eshama başvurma mecburiyetini getirdi. Biriken mahlûller satıldığı gibi, yeni mukataalar devreye sokularak esham sahası daha da genişletildi. Savaştan

sonra eshamın daraltılmasıyla ilgili tasavvurlar tekrar gündeme getirilmekle birlikte, kısa bir aradan sonra yeniden eshama müracaattan başka çare olmadığı görüldü ve 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren esham sistemi, artık carî giderlerin karşılanmasında da desteği zorunlu görünen bir metot olarak yerleşmiş oldu. Bu tarihte yıllık faiz ödemesi 2.832.341 kuruşa yükselmiş bulunan esham sistemi, savaş yıllarında daha hızlı olmak üzere yüzyılın ortalarına kadar genişlemeye devam etti. İlk büyük sıçrama 1806-1812 savaşı döneminde görüldü ve savaşın bitiminde yıllık faiz miktarı 7.500.000 kuruşa yaklaşmış oldu. Dönemin ortalama ihraç haddi, yedi kabul edilirse bu, 50.000.000 kuruşu aşan bir borç stoku demekti ve bu 1800'deki düzeyin üç katını aşıyordu. Bu yıllarda merkezî devlet hazinesine ait nakdî gelirlerin bu miktarın çok altında olduğu hatırlanırsa, muazzam bir borç stokunun oluşmuş bulunduğu anlaşılır. Yıllık faiz ödemesi de bütçe gelirlerinin %25'ini geçiyordu.

Esham sahiplerine faizleri, genellikle üç veya altı ay aralıklarla yılda iki (nadiren üç veya dört) taksitte ödenirdi. Taksitleri, ellerindeki sehmin bağlı olduğu mukataanın emini veya sarrafı tarafından İstanbul'da verilirdi. Esham sahipleri, küçük miktarda kalem harçları dışında, aldıkları faiz üzerinden normal yıllarda herhangi bir vergi veya resim ödemezlerdi. Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren savaş yıllarında, savaşa katkı anlamında *cebelû bedeliyesi* adıyla yıllık faizlerinin %50'sini hazineye ödemekle yükümlü tutuldular.

Esham sisteminin fiilî faiz haddinin hesaplanması, ihraç hadlerini doğru olarak takip etme imkânı bulunmasına rağmen, son derece zordur. Çünkü bunu hesaplamak için, ihraç haddiyle birlikte sehim sahiplerinin ortalama ömrünü de bilmek gerekir. Ortalama ömür hesabı ise esham sahiplerinin her grubu için farklı olduğu gibi zaman içinde de önemli değişmeler göstermiştir. Şimdiye kadar yapılan sondaj mahiyetindeki incelemelerden çıkan ilk kaba sonuçlara göre esham sahiplerinin yıllık ölüm oranlarının %1 ile %5 arasında değiştiğini, başlangıç yıllarında nispeten yüksek olan bu oranın giderek düşme eğilimi gösterdiğini söylemek mümkündür. Oranın zamanla düşme eğilimi göstermesi, esham sahiplerinin giderek daha genç yaşta sehim satın almalarından veya genel olarak ortalama ömürlerinin uzamış, yahut da şahıslar arası alım satımın hızlanmış olmasından doğmuş olabileceği gibi ölümlerin varislerce gizli tutularak faiz almaya devam imkânı veren hileli yollara başvurulmasından da kaynaklanmış olabilir. Ölümle-

rin gizlenmesi başlangıç yıllarından itibaren önemli konu olarak görüldüğü için 1780'lerden başlayarak esham sahibi olan birinin öldüğünü bildirenler için *ihbâriye* ödülü verilmeye başlanmıştır. Ancak geniş bir kitlenin tasarruflarını çekmek üzere giderek küçülen hisseleri, sayıları 1800'lerde 4-5 bin kişiyi, 1830'larda 10.000 kişiyi aşan bir kalabalığa yayan bir sistemi tam olarak kontrol altında tutmanın imkânı, çağın şartlarında elbette bulunamazdı. Ölüm oranlarının düşmesinin bir diğer sebebi, berat ettirmeden esham sahibi olmanın giderek yaygınlaşmasıdır.

Eshamı "hamiline muharrer modern tahvillere" dönüştüren değişmenin başlangıcı 1800 yıllarına kadar gider. Devlet, ihtiyaç duyduğu miktarda eshamı pazarlayamadığı hallerde, kendisinden alacağı olan eminlere, sarraflara ve esnafa *sehim kaimeleri* verip ödeme yollarını denemeye başlaması ile hukukî olarak ihtiyarı bir borç olan esham bir nevi mecburî borç haline gelmiş oluyordu. Fertleri esham almaya hukuken zorlama imkânı bulunmadığı için, devletten alacakları karşılığında esham verilen eminler ve sarraflar, bir alıcı bulup satıncaya kadar verilen sehim kaimelerini kendi üzerlerine berat ettirmeden, faizlerini almak üzere ellerinde bulundurma hakkına sahip bulunuyorlardı. Bu hak, 1813'ten 1840'a kadar bir ilâ iki yıllık sürelerle sınırlandıran çeşitli düzenlemeler çerçevesinde yürürlükte kaldı. Bu da sehimlerin mahlûl kalma oranını düşüren faktörlerden biri olmuştur.

Tavan faizi, %18-19 ile ilk defa piyasaya çıkarıldığı 1775 yılından itibaren tedricen düşmekle birlikte yirmi beş yıl boyunca %15'in üstünde kalan esham, hazine bakımından pahalı ve riskli göründüğü için, sözü edilen müdahalelere maruz kalmıştı. Bu müdahaleler ise, alıcılar bakımından riski arttırdığından, faizi daha da yükseltmekten başka bir sonuç vermiyordu. Bu kısır döngüden 1800'lerden itibaren kısmen kurtulmak mümkün oldu. Devlet maliyesinin borçlanmaya başvurmadan yaşaması mümkün görünmediği için bir daha riski ve dolayısıyla faizi yükseltici önemli bir müdahalede bulunulmadı. Tam olarak güvenliğe kavuşturulduğu için esham piyasada tutundu ve benimsendi. Bu sebeple 19. yüzyılın ilk yarısı içinde tavan faiz haddi %10-14 arasında kaldı. Bu dönemde devlet, yalnız fevkalade harcamaların finansmanında değil, normal carî giderlerin karşılanmasında da eshama başvurduğu için, muaccele gelirleri normal bütçe gelirleri arasında önemli bir yer tutuyordu.

Eshamın uzun süren bu uygulamasında ilk önemli değişmeler Tanzimat'la birlikte başladı. Sistemi etkileyen en önemli faktör, Tanzimat'ın ilânı ile büyük çapta kredi ihtiyacının birden bire gündeme gelmiş olmasıdır.

Daha önce malikâne sistemi içinden esham uygulamasına geçmeye yol açmış olan zaruretlerin benzeri şimdi de esham sistemini zorlamaya başlıyordu. Esham, her yıl %1-2 civarında ölenlere ait mahlûllerle ve genişleme imkânları sınırlı kalan mevcut kredi stoku ile belirli dengeye kavuşmuş bir sistemdi. Yeni ve büyük çapta kredi ihtiyacını bu sistem içinde karşılamak, ancak faizleri çok yükseltmekle mümkündü. Bu ise, kayd-ı hayat şartı ile satıldığı için esasen faizi yüksek düzeyde belirlenen eshamda hazine bakımından çok ağır bir yükün altına girmek demekti. Faizlerin çok daha düşük olduğu dış alemden borçlanma yolları da denenmekle birlikte bu iş başarılamayınca, esham gibi uzun vadeli çok yüksek faizle kredi aramak yerine faizi yüksek, ancak orta vadeli bir krediyi daha avantajlı gören Tanzimat maliye otoriteleri esham sistemini kayd-ı hayat şartından koparark bunu gerçekleştirebileceklerini düşündüler. Eshamın kayd-ı hayat şartından kopması, sahibi ölen sehimlerin hazineye değil mirasçılara intikal etmesi, yani anaparanın özel mülkiyet sınırları içinde tutulması demekti. Kayd-ı hayat şartına bağlı kalan eski eshamın %12,25 faiz haddinde zorlukla satılabildiği bir dönemde, faizi 0,25 puan arttırarak %12.5'tan hamiline muharrer tahvil tarzında Ağustos 1840'ta piyasaya sürülen yeni sehimlerin satışı başarılı oldu ve bütçeye %17 civarında bir istikraz geliri sağlamaya imkân verdi. *Esham Kavâimi, Kaime-i Mu'tebere, Evrâk-ı Nakdiyye* gibi isimler verilen bu ilk deneme ile eshamın niteliği artık değişmeye başlamış oluyordu. Esham kavâimi iki yıllık süre için çıkarılmıştı ve süre sonunda toplanacaktı. Kredi ihtiyacı içindeki maliye için toplama mümkün olmadı ve evrâk-ı nakdiye olarak yerleşmiş olan yeni usul zamanla genişletilen bir uygulama haline geldi. Mülkiyet ve miras garantisiyle mücehhez olarak rağbet gördüğü için, hazine giderek faizini indirme imkânını buldu. Önce %10'a, daha sonra %8'e indirilen faizlerle yeni yeni kaimeler piyasaya sürüldü. Bu hızlı genişleme ile birlikte değeri de düşen kaime piyasada bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmeye başladı. Bu defa eskiden denenmiş, benimsenmiş ve istikrara kavuşmuş olan eshama yeniden dönme fikirleri ortaya çıktı. Hatta kaimelerin hepsinin toplanıp yerine esham sürülmesi de düşünüldü. Ancak faizi çok yükselteceği için bu da pek cazip görülmedi. Nihayet 1849'da kayd-ı hayat şartını, esham satın alanın kız veya erkek çocuklarına da teşmil eden ve *evlâdiyyet şurûtu* diye nitelenen esham türü piyasaya çıkarıldı. Bu yeni türde eshamı ilk satın alan kişi ve ondan ileride satın alacak olan ikinci şahıs öldükleri zaman, sehimler hazineye geri dönmeyecek ve çocuklara eşit paylarla intikal edecekti. Ancak bu ikinci kuşak da ölünce, sehim mahlûl sayılarak hazineye ait olacaktı.

Kayd-ı hayat şartı ile tasarruftan mülkiyete biraz daha yaklaşan bu formül içinde tavan faizini %8,2'ye kadar düşürmenin mümkün olacağı düşünüldü. Bu tür esham da çok rağbet görmedi ve ancak küçük miktarlarda satış yapılabildi. Bununla birlikte bu yıllarda artık *atik* diye nitelendirilen normal esham biraz daha yüksek bir faiz haddinde piyasaya sürülmeye devam edildi. Ancak bunların satış hacmi çok sınırlı ölçüleri aşamadı. Nitekim Kırım Savaşı sırasında büyük çapta kredi ihtiyacı ortaya çıkınca atik veya evlâdiyet şurûtu ile esham satıp bu ihtiyacı karşılama imkânı bulunmadığı için zorunlu olarak faizleri çok yükseltmek gerekiyordu. Bunu da 1840'ta olduğu gibi faizi biraz yükselterek orta vadeli bir kredi ile halletmekten başka çare görülemedi ve *Eshâm-ı Mümtâze* adıyla üç yıl vadeli %10 faizli sehimler piyasaya çıkarıldı. Daha sonra *Eshâm-ı Cedîde* olarak adlandırılacak olan bu sehimlerin hitap ettiği kitle ve toplayabildiği kredi miktarı eski eshamla kıyaslanmayacak kadar büyüktü. İlk defa Mart 1854'te 50 milyon kuruşla başlayan bu yeni sehimlerin satış hacmi giderek arttı ve 1860'larda birkaç yüz milyonluk kapasiteye ulaştı. Bir bölümü yurt dışında da pazarlanan ve modern tahvillere benzeyen bu yeni tip eshamın eskisiyle isim dışında herhangi bir benzerliği kalmamıştı.

Bununla birlikte eski tip esham, Osmanlı kurumlarının genellikle paylaştığı tedricî değişme vasfına uygun olarak birden bire sona ermemiş, ilham verdiği yeni borçlanma usulleri yanında bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Önemli bölümünü kadınların oluşturduğu bir rantiye grubunu öteden beri alışmış olduğu bir uygulamadan mahrum bırakmama motifiyle, sahipleri ölerek mahlûl kalan sehimler, bütçede yerleşmiş faiz karşılıkları da hazır bulunduğu için küçük demetler halinde 1860'ların sonuna kadar satılmaya devam etti. Ancak toplam kamu borcu stoku ve bütçedeki borç mürettebatı bakımından oranı ve önemi giderek azaldı. Mevcut sehim sahiplerine, ellerindeki sehimleri modern türden olan diğer sehimlere dönüştürme imkânının tanınması bu azalmayı hızlandırdı. Bununla birlikte müktesep hakları ihlale varan zorlamaları kabul etmeyen Osmanlı hukuk telakkisi, esham sisteminin bütçedeki izlerini tıpkı malikâne, timar ve zeametlerde olduğu gibi son sehim sahibi ölünceye kadar muhafaza etmiştir.

8

Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi

Ticarî mübadelenin günümüzde, millî sınırları geçme safhasına inhisar eden gümrük, vergilendirmenin kolay ve az masraflı şekli olarak, sanayi-öncesi ekonomilerde bölgeler ve şehirler arası ticarî mübadelede de eski ve yaygın bir uygulamanın konusu olmuş bir vergidir. Modern millî devletlerin doğuşundan sonra, merkantilist iktisat politikalarının etkisi ile iç pazar bütünlüğünü yaratma süreci içinde yavaş yavaş ortadan kaldırılması, Fransa'da 1789 İhtilali'ne, Kara Avrupası'nda ise 19. yüzyılın ortalarına kadar ancak tamamlanabilmiş olan iç gümrükler, Osmanlı İmparatorluğu'nda da başlangıçtan itibaren geniş bir uygulama konusu olarak tamamen tasfiye edildiği 1900 yıllarına kadar uzun bir süre boyunca Osmanlı maliyesinin ekonomiyi etkileyen önemli kurumları arasında bulunmuştur.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren, sınırları içine aldığı bölgelerde, kendi varlık ve hüviyetini tehdit edebilecek iktidar odaklarını ortadan kaldırma dışında, sosyal ve iktisadî alanda yerleşmiş bulunan ilişki ve teamülleri pek zorlamadan bünyesi ile ahenkleştirici sistemini, iç gümrükler konusunda da takip ve bulduklarını fazla değiştirmeden muhafaza etmeye temayül etmiştir. Bu nedenle, Osmanlı iç gümrük sisteminde, imparatorluğun tümüne şamil bir standartlaşma son derecede yavaş seyretmiş ve her bölge değişik uygulamalara sahne olmaktan uzun zaman kurtulamamıştır. Vergilendirme ile ilgili ihtilaflarda Osmanlı Divanı'nın, mahallî uygulamalardaki farklılığı açıkça ifade edecek şekilde, çözümü çoğunlukla, bu uygulamaları bilen tek merci olarak kadılara havale etmesinden de anlayabilece-

ğimiz bu çeşitliliğe rağmen, 16. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş belirginleşen bazı ortak nitelikler de mevcuttur.

İÇ GÜMRÜK REJİMİNİN NİTELİKLERİ

İç gümrük teşkilatı, bütün İmparatorluk arazisini kapsayan bir ağ şeklinden çok, iç mübadelede ticarî trafiğin belirli yoğunluğu aştığı şehirleri ve özellikle limanları merkez kabul eden az veya çok geniş daireler halinde düzenlenmişti. İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam, Bağdat gibi liman ve şehirler, nüfus ve ticaret hacmi itibarı ile iç gümrük merkezlerinin başında geliyordu. Ancak gümrük, bu büyük şehirlere münhasır kalmazdı, daha küçük çaptaki şehirlerin de bir bölümünde mevcuttu. Bu konuda en önemli genel ilkeyi şöyle ifade edebiliriz: Osmanlı teamülünde gümrük açısından sınır kavramı, iki devlet arasındakinden hemen sonra, deniz ile kara arasındaki hattı ifade ediyordu. Bu hattı geçen, yani denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenerek giden mal, hemen her yerde gümrüğe tabi tutulurdu. Kıyılarda yer alan küçük kasabalarda bile birer gümrük merkezi bulunmasına rağmen, çağın teknolojisinde su yolu ile taşıma, küçük tonajlı, basit teknelerle ve önemli sayılabilecek liman tesislerine ihtiyaç göstermeden yapılabildiği için kıyı şeridinin, pratik olarak yükleme ve boşaltmaya elverişli her bölgesi, potansiyel birer ticaret kanalı haline gelebilirdi. Vergilendirme açısından kontrolü fevkalade zor olan böyle genişleme teşebbüsleri ile sürekli olarak mücadele eden devlet, yükleme ve boşaltma yapılabilecek limanları kendisi belirler ve bunların dışında kalan yerlere ticarî trafiğin yönelmesini, yasaklarla kontrol altında tutmaya çalışırdı.

Osmanlı gümrük rejiminde su yolunun taşıdığı bu ağırlık son derece derin ve köklü olmuştur ki, iç gümrükler karada yer alan merkezlerin hepsinde 1874'te kaldırıldığı halde, deniz ulaşımında çeyrek yüzyıl daha yaşamaya devam etmiş ve ancak 1900 yıllarında kaldırılabilmiştir.

Kıyıda en küçük kasabalara kadar yaygınlaştırılmış bulunan iç gümrük merkezleri, karalarda ulaşım maliyetinin su yoluna oranla 5 ilâ 10 misli kadar pahalı olması ile açıklanabilecek bir seyreklikte yer almakta idi. Sözünü ettiğimiz büyük şehirlerin dışında Sofya, Filibe, Niş, Yenişehir (Tesalya), Urfa ve Tokat gibi ikinci derecede şehirlerde de gümrük bulunmakla birlikte, daha küçük olan kasaba ve hatta şehir merkezlerinde gümrük mevcut değildi.

Karada seyrekleşen gümrük merkezleri arasında biraz daha sık olarak yayılmış bulunan *bac* merkezleri yer alıyordu. Çoğunluğu dağlık, ormanlık ve ıssız yerlerde geçit ve konaklama emniyetini sağlamak üzere örgütlenmiş koruma görevlilerine ait giderlerin karşılanması için tahsil edilen baclar, aynı zamanda, gümrük merkezi bulunan şehirlerden transit geçen ticarî eşyanın da gümrük yerine ödediği ve gümrüğe oranla 1/10 ilâ 1/50'si arasında değişen çok düşük bir resimden ibaretti.

Gümrüklendirme, yerine göre değişik şekiller aldığı ve bu şekiller de zamanla değiştiği için genelleme yapmak zor olmakla birlikte şu şekilde şematize ederek özetlenebilir:

Genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire teşkil eder; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece bac almakla yetinilirdi. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticarî mübadelede gümrük ödenmezdi. Şehir içi iktisadî faaliyet ve mübadelenin tabi bulunduğu vergiler, transit bacından farklı olduğu için, *bac-ı bazar* adı verilen vergi ile, *"damga* ve *ihtisab* gibi gümrüğe göre daha düşük oranda tutulan vergilerden ibaretti.

Belirli bir gümrük merkezine gelen mal vergilendirilirken dikkate alınan husus, malın menşei veya niteliğinden çok tüccarın din ve tabiiyeti idi. Vergi oranları bakımından, iç ve dış, bütün gümrüklerde geçerli olmak üzere tüccarlar arasında yapılan ilk ayrım, Müslüman olanla olmayan arasında idi. Müslümanlar için Osmanlı tebaası olup olmamak statüyü fazla etkilemezdi. İkinci ayrım Müslüman olmayanlar içinde Osmanlı tebaası olanla olmayanı birbirinden tefrik ediyordu. Çünkü tebaa olmak, paradoks gibi görünebilir, ama Müslüman olmayanlar için daha önemli sonuçlar doğururdu. 16. yüzyıldan itibaren imparatorluğun çok büyük bölümünde geçerli olmak üzere uygulanan vergilendirme oranı, en düşük vergiye tabi tutulan Müslümanlar için %3, Osmanlı tebaası olan *zımmî* statüsü içindeki gayrimüslimler için %4, *harbî* adı verilen yabancı gayrimüslimler için ise %5 olarak tespit edilmiş bulunuyordu.

Klâsik Osmanlı sisteminin, kendi değerleri ve dünya görüşüne uygun olarak vergilendirme bakımından kabul ettiği ideal düzenleme bu idi. Ancak bu ideal düzenleme, Osmanlı sisteminin diğer unsurları gibi iç ve dış çeşitli değişme baskıları ile karşı karşıya idi ve denilebilir ki, değişmeye fazla dayanamayan unsurların başında yer almıştır. İlk baskı, malî menşeli ve esas

itibarı ile iç kaynaklıdır; ama dış alemle, Batı Avrupa'da olup biten iktisadî değişmelerle, Batı'daki talep artışı ve Amerikan gümüşünün neden olduğu fiyat artışı ile de ilişkisi, en azından dolaylı olarak, varolan bir baskıdır.

Maaşlı askerlerine kabul edilebilir bir tüketim standardı sağlamakla kendini yükümlü sayan Osmanlı Devleti, bu standardın önemli bir unsuru olan koyun etinin fiyatı, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli faktörlerin etkisi ile hızla yükselmeye başladığı zaman, sayısı giderek kabarmakta olan askerleri için maaşları artırmak yerine, tükettikleri ete münhasır kalan bir sübvansiyon yapmayı daha pratik bularak bu maksatla sürekliliği olan bir fon oluşturmak üzere girişilen uzun denemelerden sonra nihayet 1590'larda bütün tüccar kategorilerine uygulanan gümrük oranlarını birer puan artırmaya karar verdi. *Kasabiyye* veya *zarar-ı kasabiyye* adı verilen bu ilave ile gümrük vergi oranları Müslümanlar için %4'e, zımmîler için %5'e, yabancılar için de %6'ya yükseltilmiş oldu. Osmanlı gümrük rejiminde Müslümanların mazhar olduğu nisbî himaye derecesini hissedilir ölçüde düşüren bu ilk değişme, esas itibarı ile iç menşeli bir malî baskıdan kaynaklanıyordu.

16. yüzyılın son on yılı içinde bu değişme olurken, Batı'dan gelen çeşitli unsurları ihtiva eden baskılar, daha da önemli sonuçlar doğurmaya aday görünüyordu.

Batı'dan gelen baskının esas unsuru ticaretin büyütülmesi diye özetleyebileceğimiz bir talepti. 19. yüzyılın ortalarında Japonya için olduğu gibi tehdit edici bir niteliği kesinlikle bahis konusu olmayan bu talep, Hollanda ile İngiltere'nin Türkiye ile daha iyi şartlarda ve daha çok ticaret yapma isteklerinden ibaretti. Bu iki ülke, Türkiye'nin başlıca hasımları olan ve Arap yarımadası ile Hint Okyanusu'ndaki varlıkları ile ticaret yollarını da değiştirmeye uğraşan İspanya ve Portekiz ile aynı bölgede çatışma halinde bulunan dost ülkelerdi. Bu ülkelerin isteklerine müsaade etmekle, hasımlarına karşı diplomatik ve askerî alanda başarı şansını artırma yanında, yolunu değiştirmiş olan ticareti tekrar kendi topraklarına çekme imkânı da elde edilecekti. 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Divanı'nın karşısında bulunduğu tablonun ana hatları bunlardı. Uzak sonuçlarına ait, günümüzden geriye baktığımız zaman teşhis edilebilen mahzurlarından herhangi bir iz taşımayan böyle net bir tablo karşısında, oldukça rasyonel görülen kararla Divan, Hollandalı ve İngilizler'e istedikleri kolaylıkları sağlayarak 17. yüzyılın ilk on yılı içinde bunların tüccarlarına uygulanan gümrük oranlarını %6'dan %3'e indirmeyi kabul etti. Böylece gümrük oranları bakımından en düşük

statüde yer alan yabancı gayrimüslimler içinde bir bölümü, en yüksek statüde bulunan Müslümanların da önüne geçmiş oldu.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu iki grup baskı, yani malî kaynaklı iç baskı ile iktisadî kaynaklı dış baskı, bu tarihlerden itibaren giderek derinleşecek ve bir makasın iki kolu gibi işleyerek Osmanlı gümrük rejimini ve dolayısıyla ekonomisini etkilemekten geri kalmayacaktır.

Hollanda ve İngiltere'ye tanınan bu indirim, 17. yüzyılın ikinci yarısında Cenova ve Fransa'ya da bahşedilmiş, 18. yüzyıldan itibaren de tedricen diğer Avrupa devletlerine de teşmil edilmiş olmakla beraber, esas itibarı ile dış ticareti ilgilendirdiği için, yabancılar iç ticarete katılmadıkları sürece, dış ticarette nisbî avantajlarını kaybetmiş olan Müslümanlar, iç ticaret ve dolayısı ile iç gümrük bakımından en düşük oranda vergilendirilen zümre olmak vasfını korudular.

Nitekim 18. yüzyıldan itibaren yabancılar yavaş yavaş iç ticarete de girmeye başladıkları zaman devlet, iç ticarette Müslümanlardan daha avantajlı statüyü hiçbir zaman kabul etmemiş ve yabancıları kendi tebaası olan gayrimüslimleri tabi tuttuğu %5 oranında vergilendirmeye, din ve tabiiyete göre ayrımı sona erdiren 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'na kadar devam etmiştir.

Tüccarın din ve tabiiyetine göre değişen gümrük oranlarının da göstermiş olacağı gibi, Osmanlı gümrük rejimi, vergilendirmede genel ilke olarak *ad valorem*, yani malın değerine oranlayarak vergi miktarını belirleyen sistemi benimsemişti. Ancak uygulamada yaratacağı zorluklardan kurtulmak için, vergi oranlarının her mala tekabül eden fiilî miktarları, her gümrük bölgesinde belirli periyotlarla ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen "spesifik tarifelere" göre tahsil ediliyordu. Baclar ise, hemen her tarafta ilke olarak da, yük veya benzeri miktar birimi başına alınacak akçe değerlerini ihtiva eden spesifik tarife esasına göre toplanıyordu.

Her gümrük merkezi, kendi dairesi içindeki şehir ve merkezlerde yer alan *ihtisab, damga, Beytü'l-mal* vb. gibi çoğunluğu nakdî olan birtakım gelir kalemleri ile bir arada, müstakil vergi birimi anlamında birer *mukataa* teşkil ediyor ve hemen hemen hiçbir yerde, hiçbir zaman *timar* veya *zeamet* olarak kimseye tahsis edilmeden, doğrudan doğruya merkezî devlet hazinesinin nakdî gelirleri arasında yer alıyordu. Vergi tahsilatı, maliyenin kendi memurları ile idare etmeye başladığı 1860 yıllarından önce, birer malî müteşebbis gibi hareket eden özel şahıslara ihale edilen *iltizam*larla gerçekleştiriliyordu.

İÇ GÜMRÜKLERİN YAYILMASI

Özetlemeye çalıştığımız bu ana nitelikleri ile iç gümrükler, 18. yüzyıldan itibaren, zikrettiğimiz iç kaynaklı malî ve dış kaynaklı iktisadî-ticarî baskılar altında tedricî bir genişleme, yayılma ve ekonomi üzerindeki vergi yükünün nisbî ağırlığını artırma eğilimi içinde bulunmuştur.

Yayılma sürecinin bir yönü, ticaret hacminde artış görülen şehir veya bölgelerde yeni gümrük merkezlerinin açılmasıdır. İç gümrüğe ilk defa sahne olmaya başladıkları tarihleri ile, Kamaniçe (1680), Yenişehir-Tesalya (1700 civarı), Tokat (1709), Anapa (1780), Gelibolu (1794), Serez (1832) gibi merkezleri buna örnek olarak zikredebiliriz.

Yayılma sürecinin bir tezahürü de, 18. yüzyıldan itibaren yurt içi güvenlik şartlarının bozulması karşısında, iç mübadeleyi daha güvenli kılmak üzere, ticaret yolları üzerinde yeni yeni koruma merkezleri ihdas edilerek buralarda görevlendirilen güvenlik personeli için bac tahsilatına başlanmış olmasıdır.

Yayılma sürecinin bir başka yönü de, vergilendirmenin mekân üzerindeki örgütlenmesinden doğuyordu. Gümrük teşkilatı, mekânda kesintisiz bir ağ niteliğinde olmadığı ve birbirini kesmeyen daireler halinde kaldığı için, kaçakçılık kendine kolayca yeni kanallar açabiliyordu. Bu kanalları kontrol altına alabilmek üzere gümrük merkezlerinin yeni yeni kasaba ve şehirlere yaygınlaştırılması ekseriya kaçınılmaz oluyordu. 18. yüzyılda Dobiniçe'de, 19. yüzyılın başlarında Serez ve Konya'da gümrüğün yerleşmesi bu sürecin tipik örnekleri arasındadır.

İç gümrüklerde, bu yayılma süreci ile birlikte, ekonomi üzerindeki vergi yükünü ağırlaştıran bir diğer gelişme de, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, ihracatı hızla artmaya başlayan tütün, pamuk, pamuk ipliği, zeytinyağı, balmumu, buğday gibi mallarda, tarifedeki normal gümrük vergisinden ayrı olarak *resm-i mîrî* adı ile, başlangıçta sadece ihracattan alınmak üzere vaz edilen ek verginin, 1760'lardan itibaren iç ticarî mübadeleye de teşmil edilmiş olmasıdır.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu yayılma ve vergi yükünün ağırlaşması süreci, 19. yüzyılın başlarından itibaren, başlıca iki temel faktörün, sözünü ettiğimiz malî zaruretlerle, dış iktisadî baskıların etkisi altında giderek hızlandı. Vergi yükünün ağırlaşması, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasında sadece ihracattan alınması öngörülmüş olan %12 oranındaki gümrük vergisinin 1840 yılından itibaren iç gümrüklerde de uygulamaya ko-

nulması ile en yüksek noktasına ulaştı. Aynı yıl, iç gümrük merkezlerinin hemen hemen bütün şehirlere teşmil edilmesi ile de yayılma süreci zirveye varmış oldu.

İÇ GÜMRÜKLERİN KALDIRILMASI

İç gümrükler, ulaştığı bu zirveden, hemen birkaç yıl sonra başlayarak yavaş bir tempo ile yüzyılın sonuna kadar devam edecek olan bir daralma ve gerileme sürecine girdi.

Bu sürecin ilk kademesi, eskiden beri iç gümrük alınmakta olan büyük şehirlerin dışında, son yıllarda gümrük merkezi haline getirilmiş olan şehir ve kasabalardaki iç gümrüklerin Mayıs 1843'te kaldırılmasıdır. İkinci kademe, yabancı rekabeti karşısında tutunmakta zorluk çekmeye başlayan yerli sanayinin mevcut tesisleri ile, 1840'larda kurulan yeni fabrikaların hammadde ve mamullerinden alınan iç gümrüklerin kaldırılması veya hafifletilmesi ile ilgili olarak müteakip yıllarda uygulamaya konulan bir seri kararlardır.

İç gümrüklerde, 1840'tan itibaren %12 üzerinden alınmakta olan verginin, 1861'de imzalanan ticaret antlaşmalarında ithalat için kabul edilen %8 oranı ile eşit düzeye indirilmesi diğer bir önemli merhale olmuştur.

Bu tarihten itibaren yerli sanayiyi korumak üzere tanınan gümrük muafiyetleri genişletilmiş, yaygınlaştırılmış ve nihayet 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır.

Deniz yolu ile yapılan mübadelede, yabancı gemilerin iç deniz hatlarında taşımacılığa geniş ölçüde katılmaları yüzünden, yerli ve yabancı menşeli malları birbirinden ayırmada zorluk çekildiği için, iç gümrükler çeyrek yüzyıl daha yaşamış ve 1900 yılında, büyük ölçüde azaltılarak, savunma ihtiyaçlarının finansmanına bir katkı olarak alınmak üzere %2'ye indirilmiş ve nihayet 1910'da bu da kaldırılarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri yaşamakta olan iç gümrük kurumu tamamen sona ermiştir.

Üçüncü Bölüm

Sanayi, Ticaret ve Esnaflar

9

15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret

Osmanlı tecrübesi, İslâm'ın ikinci büyük hamlesidir. 14. yüzyılda başlayan bu hamle, temel yapı özellikleri ile 15-16. yüzyıllarda profilini tamamlamış bulunuyordu. Mektep kitaplarına kadar girmiş olan yaygın kanaate göre, "bu dönem aynı zamanda bir zirveyi oluşturmuş ve 16. yüzyılın sonlarından, hatta ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş duraklamaya ve giderek gerilemeye sahne olmuştur". Gerilemenin faktörleri arasında ticaretle alakalı olanları şöyle özetlemek mümkündür: "Osmanlılar ticaretle değil, fetihle alakadar idiler; ticaret onların zihin dünyalarında herhangi bir öneme sahip bulunmuyordu. Bu sebepten ticaretle ilgili kararları almak zorunda kaldıkları zaman ekseriya hataya düşmekten kurtulamadılar. Dış ticaret konusunda verdikleri kararlar ve geliştirdikleri kurumlar faydadan çok zarar getirmiştir. Kapitülasyonlar bunun tipik örneğidir. Ticaret yollarındaki büyük değişmeyi anlayamadılar ve bu sebepten olup bitenlere karşı isabetli cevaplar da veremediler. Başarısız iktisadî politikaların etkisi altında gerileme kaçınılmaz olmuştur".

Ana hatları ile özetlediğim bu görüş gerçeğe uygun mudur? Sanırım bu yarı resmî kanaate sahip olanların zihin gerçeğine uygundur. Ancak tarihî gerçeğe uygunluğu oldukça şüphelidir. Söze, ticaretle ilgili düşüncelerin gerçeğe pek uygun olmadığını söyleyerek başlayabiliriz.

Bir İslâm toplumu olarak Osmanlılar, ticarete değer veriyorlardı. Tüccarlar sosyal mertebede köylü, esnaf, hatta bir kısım askerî zümre mensubunun da üstünde bir prestije sahip idiler. Ticaret, takbih edilen, küçümse-

nen değil, aksine istenilen, övülen ve korunan bir faaliyet idi. Vergilendirme sisteminde ticaret, az vergi ödeyen, baskıya değil, himayeye mazhar bir sektördü. Ziraat ve madenciliğe oranla vergi yükü çok daha düşük düzeyde idi. Ticarete ve tüccara gösterilen bu olumlu tavır, Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nün iki temel prensibinden kaynaklanıyordu.

Birinci prensip, *provizyonizm* (iaşe) idi. Bunu kısaca şöyle özetleyebiliriz: Ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamak. Ticarete verilen önemin temelinde yatan birinci saik, halkın refahını arttırmaktı. Bu sebepten Osmanlı Devleti, çağdaşı Batı'daki merkantilist ticaret politikalarından farklı olarak, ticareti kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak görüyordu. Herkesin refahına hizmet etmesi düşünülen bir araç olduğu için de, devlet elindeki bütün imkânlarla onu destekliyordu. Ancak bu destek ticareti, amaç olarak algılayan grubun lehinde işleyen bir mekanizmaya dönüştürmemek üzere, kâr haddi dahil birçok sınırlamaları da içermekte idi. Zira gelirin ve refahın adil bölüşümü, Osmanlılar'ın temel değerleri arasında yer alıyordu.

İkinci prensip, *fiskalizm* idi. Bunu da kısaca, devlete ait nakdî gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek diye tanımlayabiliriz. Hazine gelirlerini arttırmakta ticaret, sektörler ve bölgeler arasında vücut verdiği mübadelenin hacmi oranında doğrudan katkıları yanında, diğer sektörlerde harekete geçirdiği üretim artışından kaynaklanan dolaylı katkıları ile de son derece önemli bir faaliyetti.

Osmanlı ticaret dünyası bu iki prensibin, provizyonizm ile fiskalizmin teşkil ettiği çifte amacın koordinatında oluştu. Devlet, hem gelirini ve dolayısı ile maddî gücünü, hem de genel refaha olan katkıları ile de manevi gücünü arttırmanın bir vasıtası olarak gördüğü içindir ki, ticareti sürekli alaka ve desteğe mazhar tutmuştur. Bu desteğin, yazılı metinlerde bol miktarda örneklerini bulduğumuz hukukî ve idarî himayeden ibaret kalmamış olduğu ve zamanın ölçüleri içinde muazzam denebilecek altyapı yatırımları ile de beslenmiş bulunduğu, 15-16. yüzyıllardan yalnız ünü değil, aynı zamanda bizzat kalıntıları ve gövdeleri ile bir bölümü günümüze ulaşan hanlar, köprüler, kervansaraylar, çarşılar, bedestanlar ilh. oldukça net şekilde ortaya koymaktadırlar. Bütün bu devasa yatırımları devlet, ya doğrudan doğruya hazineden finanse ederek, yahut da yüksek askerî zümre mensuplarını, ekseriya vakıf olarak yapmaya teşvik ederek gerçekleştirmiştir. Bunların hedefi, ticareti desteklemekten ibaretti.

Batı ile ilişkilere gelince, burada aksayan birşeyler olduğu muhakkak. Ama bunların niteliğini doğru teşhis etmek gerekir. İktisadî yapılarda ve ilişkilerde değişme, siyasî ve askerî alandakilerle kıyaslandığı zaman zorluğu ve yavaşlığı ile dikkati çeker. Kısa dönemde görülen ani, çarpıcı değişmeler, ekseriya uçup gider ve ana yapı hayatını sürdürmeye devam eder. İktisadî dünyada iradî müdahalelerle politika tedbirlerinin meydana getirebileceği değişmelerin hızı ve çapı her zaman zannedildiğinden daha sınırlıdır.

İslâm'ın ikinci hamlesi olarak nitelediğimiz Osmanlı Devleti, 14. yüzyılda doğduğu zaman, Müslüman Yakın Doğu ile Batı arasındaki iktisadî farklılaşma çoktan teşekkül etmiş ve epeyi de mesafe almış bulunuyordu. İktisadî zenginlik ve gelişmenin Batı'ya kaymış olduğu ve bu uzun vadeli değişmenin, ani bir değişme gibi görünen coğrafî keşiflerden çok önce başladığı, hatta keşiflerin de aynı uzun vadeli değişmelerin kompleks sonuçlarından sayılması gereği, araştırmalar ilerledikçe daha büyük bir vuzuhla ortaya çıkmaktadır.

Bu değişmeyi çok gerilere götürmek mümkündür. Ama herhalde 13-14. yüzyıllarda Müslüman Yakın Doğu ile Batı arasındaki mübadelenin yapısında, mal bileşimi ve vasıtalarında bu değişmenin bariz şekilde ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu mübadele 14. yüzyılda, mesela 8-11. yüzyıllardaki ile kıyaslandığı zaman tam tersi denecek şekilde değişmiş bulunuyordu. Batı dünyası Müslüman Yakın Doğu'dan ve diğer Doğululardan iktibas ettiği teknoloji ve organizasyon şekillerini özümseyip geliştirerek, daha önce esir, kereste, demir vb. hammaddeler karşılığında Yakın Doğu'dan satın almakta olduğu dokuma, kâğıt, cam, sabun vb. sınaî malları artık kendisi imal etmeye ve Yakın Doğu'ya satmaya, karşılığında da pamuk, ipek, deri vb. hammaddeler almaya başlamıştır. Mübadeleyi gerçekleştiren vasıta ve ajanlar da değişmiştir. 11. yüzyılın sonlarına kadar Akdeniz'de Müslüman gemileriyle yapılan mübadele giderek artan ölçüde Batılı gemilerle yapılır hale gelmiştir. Değişme, mübadeleyi yürüten tüccarlar bakımından da aynıdır. Osmanlı Devleti'nin doğduğu yıllarda, ekonominin sektörlerine ve bölgelere göre ritmi farklı da olsa, oldukça uzun süreden beri devam eden bu değişme trendi giderek netleşen şekilde yerleşmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti, tabir caizse, bloklararası oluşmuş, yerleşmiş bulunan uzun vadeli bu trendin içinde doğdu, büyüdü ve zirveye tırmandı.

Osmanlı sisteminin, genellikle kabul edildiği gibi, her alanda 15-16. yüzyıllarda zirveye varmış olduğunu da düşünmemeli. Profili, ana hatları ile

bu yüzyıllarda tamamlandı; ama zirveye tırmanma, sistemin çeşitli unsurlarında farklı tempolarda olmak üzere, 19. yüzyıla, hatta 20. yüzyıla kadar devam eden karmaşık bir nitelik taşır. 15-16. yüzyıllarda ulaşılan zirve, uluslararası nisbî güç bakımındandır ve bu nisbî güç 16. yüzyıldan itibaren şüphe yok ki, giderek azalma eğiliminde olmuştur.

Osmanlı Devleti, doğduğu zaman, en az iki yüzyıldan beri yerleşmiş bulunan çok uzun vadeli bloklararası bir trendin içinde buldu kendini. Günümüzde de esas hatları ile devam eden bu trendi Osmanlılar pasif şekilde kabul etmediler, değiştirmek için epeyce mücadele ettiler. Ne yaptılar, neyi başardılar, neleri başaramadılar? Kısaca bunlara da temas etmek istiyorum.

Osmanlı Devleti, yerleşmiş olan enterseküler trendin ticarî ilişkilerini hemen radikal şekilde değiştirmeye kalkmadı. Diğer alanlarda olduğu gibi, burada da genellikle tedricî bir iyileştirme yolunu izledi. Batı ile ticareti yürüten Venedik, Cenova, Floransa başta olmak üzere Akdeniz'in Latin toplulukları idi. Bunların yürüttüğü mübadelede, sözünü ettiğim trende uygun şekilde, mamul maddeler getirilir, karşılığında hammaddelerden oluşan yerli ürünlerle, Doğu'dan gelen baharat satın alınırdı. Mübadele kısmen takasla yapılıyordu. Ancak Batılılar, sattıklarından genellikle daha fazlasını satın aldıkları, yani ticaretleri açık verdiği için biraz da nakit para bırakıyorlardı.

Osmanlılar, uzun süreden beri yerleşmiş olduğu için artık tabii görünmeye başlamış olan bu tabloyu hemen değil, ama yavaş yavaş ve ciddi şekilde değiştirmeye başladılar. Kapitülasyonları ve diğer ilişki kurumlarını ana hatları ile kabul etmekle birlikte, Bizans Rumelisi'nde ve Beylikler Anadolusu'nda kontrolleri altına aldıkları bölgelerde, daha önceki açık pazar politikalarına son vererek, daha faal ve korumacı bir politika izlediler. Bizans'tan devraldığı bölgede 13. yüzyıldan beri yerleşmiş bulunan İtalyan- Latin nüfuz ve imtiyazlarını ortadan kaldırdılar. Galata ve Kefe'de Ceneviz hakimiyetine son verdiler. İstanbul'un fethini izleyen yıllarda Karadeniz bölgesini, yalnız açık pazar olmaktan çıkarmakla kalmadılar, tümü ile yabancılara kapatarak Osmanlı iç pazarı haline getirdiler.

İthal edilen mallar bakımından, fiskal amaçla vergi yükü arttırılan birkaç mal dışında, serbestiyi bozmadılar; zira bu izledikleri provizyonist politikaya uygundu. Ama iç pazarın ihtiyacı karşılanmadıkça hiçbir malın ihracına izin verilmemesini öngören aynı provizyonist politika, ihracatta sıkı bir kontrol rejimi getiriyordu. Bu kontrol hammadde ihracına da şamil olduğu için, yerli sanayinin gelişmesine, hammadde bolluğu yaratarak katkıda bu-

lunmuştur. 15-16. yüzyıllarda Osmanlı kontrolündeki bölgelerin dış ticarette sadece hammadde satıcısı olmaktan çıkarak ipekli, pamuklu, tiftik kumaşlar, mamul deri vb. birçok mamul mallar ihraç eder hale gelmelerinde ihracat üzerindeki bu provizyonist kontrolün dolaylı katkısını sezmek mümkündür.

Anadolu ve Rumeli'de 15-16. yüzyıllarda fetihleri takiben izlenen iskân politikası ve devletçe yürütülen altyapı yatırımları sayesinde hızla büyüyen şehirler de sınaî üretim artışında rol oynamıştır. Büyüyen şehirlerin artan üretim ve tüketimlerine cevap vermek üzere iç ticaret hacmi de hızla büyümüştür. Yabancı tüccara iç pazarın bir bölümü tamamen kapatıldığı, kalan bölümünde de önemli kısıtlamalar getirildiği için büyüyen iç mübadele hacminin giderek daha büyük bölümü yerli tüccarın kontrolüne geçmiştir.

Devlet, korumacı politikalarını yalnız iç ticarete inhisar ettirmemiş, dış ticarette de vergilendirme rejiminde yerliler lehine önemli değişmeler getirmiştir. 16. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'de oldukça standart şekilde uygulandığına şahit olduğumuz gümrük rejimine göre yabancılar, %5-7 oranında gümrük resmi öderlerken, yerli gayrimüslimler, %3-4, Müslüman yerliler de %2-3 gibi çok daha düşük tarife ile vergilendirilmişlerdir.

Birbirini destekler nitelikteki bu politika tavırlarının ortak sonucu olarak dış ticarette, biraz yukarıda mal bileşimi bakımından kaydettiğim değişmeye benzer şekilde, mübadeleyi gerçekleştiren tüccarlar bakımından da değişme meydana gelmiş ve Osmanlı tüccarları Akdeniz'in ticaret trafiğinde daha aktif olarak rol almaya ve birçok İtalyan limanlarına gidip gelmeye başlamışlardır.

Osmanlılar, enterseküler trende karşı Akdeniz'de bu mücadeleyi yürütürken, Vasco da Gama, Ümit Burnu'ndan Hindistan'a ulaştı ve ilk baharat hamulesini Lizbon'a 1501'de getirdi. İki yıl sonra da Portekiz donanması Kızıldeniz'de idi. Bu konuda Osmanlılar'ın önce Memlûkler'e yardım ederek, sonra işi bizzat yüklenerek yaptıkları mücadelelere, Hint Okyanusu'ndaki maceralarının ayrıntılarına girecek değilim. Kısaca şu kadarını ifade edeceğim: Osmanlı Devleti, Mısır ve Suriye'nin fethinden başlayarak Bağdad, Basra, Aden'in fethi ve Hint Denizi'ne düzenlediği seferlerle, dünya ticaret yollarındaki değişmenin Yakın Doğu üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ve Doğu transit ticaretinin deniz yolu ile Batı'ya akmasını önlemek için yaklaşık yarım yüzyıl mücadele etti. Neticede Portekizliler'i kovarak Hint Okyanusu'na yerleşemediler. Ama hedefleri arasında bu zaten yok-

tu ve olması da gerekmezdi. Transit ticaretini tekrar Yakın Doğu'ya yöneltmekte ise büyük ölçüde başarılı oldular. Aden-Kızıldeniz yolunu açık tutmayı başardılar. Hatta Kızıldeniz'i, tıpkı Karadeniz gibi, yabancılara tamamen kapamaya da muvaffak oldular. Netice itibarı ile Portekizliler, Hint ticaretini tekellerine almakta başarılı olamadılar. 16. yüzyılın başlarında kesintiye uğramış olan transit ticareti, yüzyılın ortalarından itibaren yeniden canlandırıldı. Lizbon ile Yakın Doğu, bu ticareti yarı yarıya paylaşır halde 16. yüzyılı tamamladılar.

Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı tehdit, yalnızca Avrupa'nın batı ucundaki Portekiz'inden gelmiyordu. Tehdidin bir diğeri, doğu ucundaki Rusya'dan geliyordu. Avrupa 16. yüzyılda iki ucundaki bu devletler ile dünya adasının merkezinde yer alan İslâm dünyasını adeta kuşatma peşinde idi. Portekiz, deniz yolu ile Güney Asya'ya ulaşırken, Rusya da Güney'e ve Doğu'ya, Kazan ve İdil'e doğru harekete geçmişti. İslâm'ın savunucusu olarak Osmanlılar, 1538'de Hindistan'da Diu'da Portekiz'e karşı, 1569'da da Ruslar'a karşı Don-Volga cephesinde mücadeleye giriyorlardı. Bu iki ayrı güçten kaynaklanan iki yönlü baskıyı tamamen ortadan kaldırmayı başaramadılar; ama daha ileri gitmelerini önlediler. Ne Orta ve Batı Asya'da Ruslar, ne de Hicaz-Yemen'de Portekizliler başarı kazanamadılar.

Sonuç olarak söylenmesi gereken kısaca şudur: Osmanlılar, Batı ile Doğu arasındaki enterseküler trendi değiştirmek için insanüstü gayretleri ile bizleri ve herkesi hayrete düşüren bir performans gösterdiler. Ama bu trendi değiştirmeyi başaramadılar. Bir kıta ile bir devletin başa çıkması kolay olmasa gerek. Kıtanın nüfus, teknoloji, iletişim, kaynakların büyüklüğü, verimliliği ve hepsinden önemlisi verimlilikteki sürekli artışı ile Osmanlı'nın başa çıkması çok zor, hatta imkânsızdı. Üstelik bütün dünyayı hareket geçirmekte olan mübadelenin merkezi Atlantik'e kaymış olduğu halde Osmanlı'nın bunu başarması beklenemezdi. Bütün mesele Batı'daki gelişmede düğümleniyordu. Oradaki gelişme yavaş kalsa idi, Osmanlı çok daha uzun bir süre dayanmaya devam edebilirdi. Nitekim 17. yüzyılın sonlarına, hatta 18. yüzyılın ortalarına kadar, nispeten yavaş seyreden değişmeler karşısında pekâlâ direnebilmişlerdir. Avrupalılar Amerika, Afrika ve Asya'daki eski medeniyet merkezlerinde başardıkları sömürgeleştirmeyi ve sömürge tipi bir ticareti Osmanlı Devleti'ne hiçbir zaman empoze edememişlerdir. Osmanlı sistemi, trendi değiştirememiş olsa da, bunu başarmıştır, hem de sonuna kadar. Bu da küçümsenemeyecek bir başarıdır.

10

18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş

I

Osmanlı ekonomisi, 18. yüzyılda birbirinden oldukça farklı trendler gösteren iki döneme ayrılabilir. Yüzyılın başlarından 1760 yıllarına kadar uzanan birinci dönemde, genel bir yayılma ve gelişme trendi, ekonominin hemen bütün sektörlerinde müşahade edilir. Buna karşılık, ilk belirtileri 1760'larda başlayan ikinci dönem, oldukça uzun sürmüş görünen daralma ve buhran belirtileri ile temayüz eder.

Ekonomiyi, birbirinden belirgin şekilde farklılıklar gösteren iki ayrı döneme ayırdığını kaydettiğim 1760 yıllarının, aynı zamanda 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaptığı savaşlar bakımından da, belki çok daha belirgin bir sınır çizgisi olarak göründüğü malumdur.

Gerçekten, yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar, ciddi sayılabilecek bir yenilgi göstermez. Hatta, çoğunluğu muvaffakiyetle sonuçlandırılabilmiştir. O kadar ki, devlet, daha önce Avrupa'daki komşularının tümünün müttefik olarak cephe aldığı 15 yıllık uzun ve yorucu bir savaşın (1683-1698) sonunda uğradığı toprak kayıplarını önemli ölçüde gidermeyi başarmıştır. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında yer alan savaşlarda kaydedilen yenilgi, açık ve kesin olmuştur.

Bu iki döneme ait savaşların, ekonomidekine benzer şekilde birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış olması, bu iki fenomen grubu arasındaki ilişkileri düşünmeye değer bir problem sahası haline getirmektedir.

Konferansımın amacı bu ilişkilerin mekanizmalarını teşhise çalışmak ve muhtemel sonuçları hakkında bazı tahminler yürütmekten ibarettir.

II

Osmanlı ekonomisi, 18. yüzyılın ilk yarısında, hemen hemen bütün sektörlere şamil bir genişleme içinde görünür. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınaî imalat genişlemektedir. İstanbul, Halep, Bursa, Tokat, Edirne, Selanik gibi merkezlerde mevcut artizanal endüstri imalatı artmakta, yeni faaliyet dalları ortaya çıkmaktadır. Özellikle dokuma sanayisinde üretim artışı ve yayılma belirgindir. Batı Anadolu'da ve Rumeli'de pamuklu imalatına yeni sahne olmaya başlamış, birçok şehir ve kasaba müşahade ediyoruz. Bunun yanında, eskiden beri tanınmış birer pamuklu dokuma merkezi olan Tokat ve Halep'te, manifaktür düzeyinde inkişaf gösteren pamuklunun yanında, pamuklu basma manifaktürleri kurulmakta; kurulmuş olanlar, hissedilir büyüklükte ilave fizik sermaye yatırımlarına sahne olmaktadır. İstanbul'da, daha evvel, sadece esnafın mahdut sayıda küçük atölyelerinde imal ettiği pamuklu basma için, devlet yatırımı olarak 1717 ile 1760 arasında üç büyük manifaktür kurulmuştur. Tokat'taki basma üretiminin, 1730 ile 1750 arasında %100 civarında artış gösterdiğini vergi kayıtlarından anlıyoruz. Mevcut üretim merkezlerine, aynı dönemde eklenen yenileri arasında Sakız ve Girit adalarını zikretmek lazımdır. 17. yüzyılın sonlarına kadar yetiştirdiği ipek ve pamuğu ihraç ettiğini bildiğimiz Sakız adası, 1720'lerden sonra giderek gelişen bir dokuma imalatı merkezi haline gelmiş ve kendi ipek üretimini tükettikten başka, Ege çevresinin ipek mahsullerini de ithal etmeye başlamıştır. 1740 yıllarında 1800 kadar tezgâhın ipekli sanayisinde faal durumda bulunduğu Sakız, 1750'lerde bütün İmparatorluk pazarlarında, özellikle İstanbul ve Karadeniz bölgesinde ithal malları ile başarılı şekilde rekabet etmekte ve sürümünü genişletmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun ipekli ithalatında görülen hissedilir azalma ile Sakız'daki bu gelişmeyi ve İstanbul ile Edirne'de ipekli sanayisinin kaydettiği belirgin genişlemeyi birbirinden bağımsız saymak mümkün görünmemektedir. Girit, yüzyılın başlarında zeytinyağı ihraç eden bir adadır ve ancak birkaç sabunhaneye sahiptir; 1720'lerden itibaren 10-20 yıl içinde, sabunhane sayısı 10 mislinden fazla artmış ve zeytinyağı üretimi azalmadığı halde ihracat düşmüş, sabun üretimi ve ihracı artmaya başlamıştır. Girit sabunu, 1750'lerde bütün Karadeniz bölgesinde geniş sürümü olan, hatta Rusya ve Avrupa'ya da ihraç edilen kaliteli mamullerdir. İmparatorluğun başlıca demir üretim merkezlerinin başında gelen Sofya-Samakov bölgesinde 1720'ye doğru 80 kadar demir fırını faaliyettedir. 1730-40 yıllarında

yeni yeni fırınların açılmasına izin verildiğine dair kayıtlar vardır. Demir üretimindeki genişleme o mertebeye varmıştır ki, 1760 yıllarında Samakov kadısı, demir fırınlarının bölgede ormanları tahrip ederek odun kıtlığına sebep olduğu konusunda Divan'a bir rapor göndermekte ve yeni fırınlar açılmasına artık izin verilmemesini istemektedir.

Demir üretiminde, enerji kaynağı gibi işçi bulmakta da zorluk çekildiğini ve maden sahiplerinin ücreti arttırarak birbirlerinin işçilerini kapmaya uğraştıklarını, aynı yılların belgelerinde görüyoruz.

Yaygın diye nitelediğimiz bu gelişmenin belki en ilgi çekici yanı, devletin ve askerî zümre mensuplarının da belirgin şekilde, sınaî sahada yeni yeni yatırımlar yapmalarıdır. Yüzyılın başlarından itibaren devlet, ithal ikamesinin ilk örnekleri arasında sayılabilecek yünlü, ipekli ve kâğıt imalatında manifaktürler kurmuştur. Boya, basma, yelkenbezi, tütün, çini ve şişe imalatı sahasında fizik kapitali devletçe sağlanmış birçok manifaktür tesis edilmiştir.

Gelişme yalnız sınaî imalata inhisar etmez; ziraî üretim ve ihracatta da hissedilir bir artıştan bahsetmeye imkân verecek belirtiler vardır. 18. yüzyılın başlarına kadar, hububat ihracı prensip olarak yasaklanır ve sadece arızî olarak izin verilirken, bu tarihlerden itibaren ihracat serbestîsi süreklilik kazanır ve yasaklar geçici ve arızî olmaya başlar. Daha önce ihracı zaman zaman yasaklanan pamuk, iplik, yün, deri gibi malların ihracı, *resm-i mîrî* adı ile ek ihracat vergileri konarak serbest bırakılır. Bu malların ihracat miktarında önemli bir genişleme olduğunu, yeni konan ihraç resimlerinin hasılatında kaydedilen belirgin artışlardan anlıyoruz.

Hafifçe yükselen bir fiyat istikrarı içinde gerçekleşmiş görünen bu genişleme döneminde, devlet bütçesine ait gelirler de, 1700-1710 ile 1760-1765 yılları arasında 10 milyon kuruştan 14,5 milyon kuruşa yükselmiştir. Gelirlerdeki bu artışın bir bölümünün, timar sistemi içinde bulunan birçok vergi kaynağının mukataalaştırılması, yani bütçeye nakdî gelir getirecek kalemlere dönüştürülmesinden ve ayrıca yeni birtakım vergilerin ihdas edilmesinden kaynaklanmış olduğuna şüphe yoktur. Ancak, önemli bir para operasyonunun yer almadığı bu yarım yüzyıllık süre içinde, %50'ye yaklaşan gelir artışının tamamı, bu kaynaklardan doğmuş olamayacağı için, hiç değilse bir bölümünün de, ekonomide sözünü ettiğimiz genişlemenin göstergelerinden biri olarak düşünülmesi gerektiğini ekleyebiliriz.

III

Ekonominin hemen hemen bütün sektörlerini içine alan bu genişleme, yüzyılın ikinci yarısında yerini, aynı derecede yaygın olduğu söylenebilecek bir daralma ve gerilemeye bırakmış görünmektedir.

Yüzyılın ortalarına kadar gelişmekte olduğunu gördüğümüz sektör ve bölgelerin çoğunda, 1760-70 yıllarından itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalması olduğu, Osmanlı maliyesinin vergi gelirlerine ilişkin kayıtların incelenmesinden açıkça ortaya çıkmaktadır. Ankara'nın sof ve şal imalatında, Bursa'nın pamuklu ve ipekli dokuma üretiminde, birbirine oldukça paralel olarak, 1740'lardan 1790'lara kadar %30 civarında bir düşme görülmektedir. 1740'larda 1800 tezgâhla çalıştığını kaydettiğimiz Sakız ipekli sanayisi, 1770'lerde 500 tezgâha inmiştir. Dokuma üretiminin, kaba da olsa bir göstergesi olarak düşünebileceğimiz boyahane gelirleri, Sakız'da 1763 ile 1802 arasında %50 oranında azalmıştır. Bursa'da boyahane gelirlerindeki azalma ise, 1769 ile1797 arasında %60 civarındadır. Tokat'ta basma imalatı, 1770'lerde, 1750'lerdeki düzeyinin %25'ine inmiş ve yıllarca bu düşük düzeyde kalmış görünmektedir. Yüzyılın ortalarında, yalnız İmparatorluk pazarlarında hakim olmakla kalmayıp, Rusya'dan Batı Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir bölgede ihracat da yaptığını bildiğimiz Girit'in sabun imalatı, 1780'lerden itibaren öylesine gerilemiştir ki, İstanbul'un sabun ihtiyacını bile karşılayamaz hale gelmiş ve devlet, sabunla birlikte, ana hammaddesi olan zeytinyağına da ihraç yasağı koymak zorunda kalmıştır. Samakov'un odun ve işçi kıtlığından şikâyetlere yol açacak derecede genişlemiş olduğuna şahit olduğumuz demir fırınlarında faaliyet, 1790'larda, önce salgın hastalık yüzünden azalmış; arkasından da, iç güvenliğin bozulmasına ait tipik etkileri yansıtan ilginç bir örnek olarak, Balkanlar'da *dağlı* diye nitelenen eşkiyanın madendeki tesisleri korunak gibi kullanmaya başlamaları sonucu tamamen durmuştur.

Birkaç örnek vermekle yetindiğimiz gerileme, sadece sanayiye inhisar etmeyip, ziraate de şamil görünür. 18. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan ihraç yasakları arasında başta hububat olmak üzere birçok ziraî mahsullerin de yer almasını bu şekilde yorumlayabiliriz. İhraç yasaklarının 1800 yıllarına doğru hububat, deri, yün, ipek gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamullere de uygulanmaya başlamış olması, ekonomide bütün sektörleri içine alan, yaygın bir buhran

karşısında bulunduğumuzu ve istihsal ile talep arasında ciddi bir dengesizliğin teessüs etmiş bulunduğunu düşündürecek bir mahiyettedir.[1]

Bu dönemde ekonomide ve devlet maliyesinde gözlenen belirgin vasıf ve eğilimleri de şöyle özetleyebiliriz: Fiyat artışı, giderek hızlanan bir tempo ile 1760'lardan 1800'e kadar %200'ü geçer. 1790-1800 civarında enflasyon hızı, o zamana kadar pek görülmemiş bir boyutta olmak üzere yıllık %5 civarına yükselir. Devlet harcamaları, normal yıllarda fiyat artışları derecesinde olmamakla beraber, önemli oranlarda artış gösterir. 1761 ile 1785 arasında yıllık harcama miktarı %30 civarında artar; bu artış savaş yıllarında %100 derecelerine kadar yükselir. Harcamalardaki bu artışa karşılık, aynı dönemde bütçenin vergi gelirleri, yeni vergi kaynakları ilave edilmesine ve mevcut olanların bir bölümünde tarifelerin yükseltilmesine rağmen, iktisadî faaliyetin global hacmindeki azalmanın bir ifadesi olarak da yorumlayabileceğimiz bir durgunluk içinde kalır. Bütün bu değişmelerin ve değişmemelerin maliye bakımından anlamı, giderek büyüyen bütçe açıklarının önemli bir sorun haline gelmesidir diyebiliriz.

IV

Savaş ile ekonomi arasındaki ilişkiler, oldukça karmaşık karşılıklıklar ihtiva eden geniş bir yelpaze içinde yer alır. Ekonomi, ihtiyaçları ile savaşın nedenlerinden biri veya nedeni olabilir; imkânları ile, savaşın niteliğini ve/veya sonucunu etkiler. Savaş ekonomiden alıp tükettiği kaynakları neticede telafi edecek veya aşacak bir zaferle bitebilir. Yahut kaynaklarda ilave kayıplar gerektiren bir yenilgi ile sona erebilir. Savaşla birlikte, onunla az veya çok, doğrudan veya dolaylı bağlantı içinde; açlık, salgın hastalık, göç, isyan, yangın gibi felâket ve meseleler de ortaya çıkabilir. Yahut savaş sayesinde yabancılara ait birçok kaynağa kolayca sahip olunabilir.

Bütün bu ve benzeri karmaşık ilişkilerin önemli bölümü, *contingence* alanına girer. Bunlar olabilir, olmayabilir. Ama ne olursa olsun, hatta nasıl biterse bitsin, savaşın mutlaka bir kısım kaynakları tüketmesi ve ekonomi üzerine belirli bir maliyet yükleyerek bazı değişmeler meydana getirmesi kaçınılmazdır.

---

[1] Uzak pazarlar için üretim yapan şubelerde gerilemeyi tespit etmek nispeten kolay olmaktadır. Buna karşılık, kendi kendine yeterlilik düzeyindeki ev imalatının azaldığına dair delillerimiz pek yoktur. Ancak bu tür imalatın 1800-1830 arasında yer yer canlılığını koruduğuna ait gözlemlere bakarak, bu sektörde daralmanın daha hafif kalmış, hatta biraz genişleme göstermiş olmasını da bir ihtimal olarak ekleyebiliriz. Çünkü bu sektör hakkındaki bilgilerimiz oldukça şüphelidir.

Nazarî ve şematik olarak, devlet, savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri serbest pazar mekanizmasının dışına hiçbir şekilde çıkmadan satın alıyor ve bunun için gerekli olan geliri de, ekonomiden adil şekilde nakden toplanan vergilerden sağlıyor ise, savaşın ekonomide meydana getireceği muhtemel değişmeyi kısaca şöyle özetleyebiliriz: İstihdam ve üretim kompozisyonunda, savaş için üretim yapan sektörler lehinde bir genişleme, savaş dışı üretim yapan sektörlerde ise bir daralma beklenir. Eğer savaş öncesinde ekonomi tam istihdam seviyesinde idi ise, bu değişme oranında toplam refahta bir azalma görülür. Savaşın bitiminde ekonominin başlıca meselesi, üretim ve istihdam kompozisyonunu, tekrar sivil ihtiyaçlara intibak ettirmek ve refahı eski seviyesine çıkartacak kuvvetleri harekete geçirmekten ibaret kalır.

Bu şematik durumun zıddı olan diğer bir ideal durum da şudur: Devlet savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri, herhangi bir nakdî ödeme yapmadan bu mal ve hizmetleri üreten guruplardan, vergi şeklinde aynî olarak tahsil ediyorsa, ekonomide meydana gelecek değişmeler, yukarıdakinden çok farklı olur. Böyle bir durumda, savaş için talep edilen mal ve hizmetleri üreten sektörde, genişlemeye ve üretim artışına yol açacak mekanizmalar işlemez. Aksine bu sektörde daralma eğilimi hakim olur. Kaynakların savaş dışı üretim alanlarına kaydırılması, sanayi-öncesi ekonomide mutat olan mobilite eksikliği yanında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin aslında sivil taleplerden pek farklı olmayan oldukça geniş bir yelpaze içinde yer alması yüzünden, hiç de kolay ve muhtemel görünmez. Binaenaleyh daralma eğilimi, bütün ekonomiye yaygın olarak, üretimin azalması ile birlikte prodüktivitenin de düşmesine yol açar. Bu ise, iktisadî büyümenin aşağı yukarı zıddı olan, "iktisadî küçülme" diye niteleyebileceğimiz çok özel bir sürecin işlemeye başlaması demektir. Bu sürecin, bir kere başladıktan sonra, durdurulması veya tersine çevrilmesi son derece zordur. Çünkü iktisadî küçülme ile birlikte savaşa ayrılabilen mal ve hizmet hacmindeki azalma, savunma gücünün zayıflaması, dış tehditlerin ve savaş ihtimalinin artmasına yol açarken, savaşların kazanılma ihtimalini de düşürür. Böylece, "iktisadî küçülme" ile "yenilgi savaşları" arasında tam bir kısır döngü niteliğinde bir karşılıklılık teessüs etmiş olur.

Realite, bu iki ideal şematik durumdan birine tam olarak uyacak şekilleri hiçbir zaman almaz, ama bu iki limit arasında yerleşmeye temayül ettiği mevkiin limitlerden birine veya diğerine yakın bulunmasına göre savaşın

ekonomide meydana getireceği değişmeler ve bunlarla birlikte savaşın kaderi de istikamet ve hüviyet kazanır.

18. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin savaşlarla ilişkilerini, malî organizasyona ait niteliklerin ne ölçüde etkilediğini takip edebilmek ve ilk bakışta anlaşılması kolay görünmeyen bazı paradoksal durumları vuzuhla kavrayabilmek için, bu iki ideal şemayı zihnimizde hazır tutmanın faydasız olmayacağı kanaatindeyim.

V

Savaş ile ekonomi arasındaki karşılıklı ilişkilerin karmaşık yumağı, savaş için talep ve istihlak edilen kaynaklardan başlayacağına göre, biz de söze oradan başlayabiliriz.

Savaşların ekonomiden talep ettiği kaynaklar bakımından 18. yüzyılda dikkati çeken bazı önemli değişmeler vardır. Değişmelerin başında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin miktar itibarı ile yüzyılın ikinci yarısında hissedilir ölçüde artış göstermesi yer alır. Bu, savaşların çapında ve hasmın imkânlarındaki değişme ile de alakalıdır. Bu dönemde başlıca rakip mevkiinde bulunan Çarlık Rusyası, yüzyıl boyunca silâhlanma ve taktik sahasındaki ilerlemeleri bir yana, 1725-1796 arasında, sadece asker mevcudunu, bir tespite göre %80 kadar arttırmıştır.[2] Güçlü rakibe yetişebilmek için gittikçe daha çok kaynağın seferber edilmiş olacağı açıktır. Ama, yetişme başarılamadığı ve savaşlar yenilgi ile bittiği için kaynak tüketimi, başarılı veya kuvvet denkliği ile sonuçlanmış olmaları halinde beklenebilecek miktardan çok daha büyük olmuştur. 1770'te Çeşme'de, 1827'de Navarin'de yakılan Osmanlı donanmaları, yenilgi ile biten bir savaşın sebep olabileceği tüketimin büyüklüğü hakkında oldukça iyi birer örnektirler.

Bu değişme ile bağlantılı, ama başka faktörleri de olan ikinci önemli değişme, fiyatlarda görülen hızlı artıştır. 1760-1800 arasında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin piyasa fiyatı %200'ün üzerinde bir artış göstermiştir. Miktar artışlarına fiyatın yükselmesi eklenince, bütün bu mal ve hizmetlere ödenmesi gereken meblağların da geometrik şekilde büyümüş olacağı açıktır. Binaenaleyh, üçüncü önemli değişme, bütçe giderlerinde görülen artıştır. Bütçe gelirlerinin ise masraflardaki bu artışa cevap verebilecek seviyeye çıkarılması, ekonominin mevcut imkânları ve monetizasyon dere-

[2] Yaney, 1973: s. 53.

cesi yüzünden fevkalade zordu. Osmanlı Devleti, strüktürel bir mahiyet gösteren bu zorluktan kurtulmak üzere uzun vadede geliştirerek yerleştirdiği belirli bir malî sisteme sahipti.

Bu sisteme göre devlet, savaş veya başka maksatlarla talep ettiği mal ve hizmetlerin önemli bölümünü, onları üreten gruplardan doğrudan doğruya vergi mükellefiyeti olarak sağlama imkânlarına malikti. Ünlü adı ile *avârız vergisi*, bu mükellefiyetin mesnedi idi. Pazar ilişkilerinin yeteri kadar gelişmediği bir ekonomide, büyük bir devletin ve onun ordusunun ihtiyaç duyacağı sayısız denebilecek kadar çeşitli mal ve hizmetleri, nakden toplanacak vergi gelirleriyle piyasadan satın alarak temin etmek pratik değildi. Birçok hallerde mümkün de değildi. Emeği ve malı kıt olan, ulaştırma imkânları fevkalade sınırlı bir teknolojik ortamda, pratik olan çözüm tarzı, mal ve hizmetin kaynağı kimde ve nerede ise, oradan vasıtasız olarak temin etmekti. Direkt üreticiden tahsil edeceği vergiyi, onun ürettiği mal veya hizmetle pazarda mübadele etmek yerine, üretimin kaynağında birbirine ikame etmek diye tavsif edebileceğimiz avârız sistemi, kısaca bundan ibarettir.

İçinde doğduğu ekonomik muhite uygunluğu ve devlet ihtiyaçlarının karşılanması hususunda sağladığı öngörü olanakları (prediktibilite) bakımından rasyonel görünen sistemin bir mahzuru, bu yoldan talep ve tahsil edilen mal ve hizmetlerin, fiyat değişmelerine fevkalade mukavim olmasıdır. Talep edilen miktarlar fazla değişmediği sürece, bunda bir problem yoktu. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, talep edilen miktarlar hissedilir derecede artınca, vergi yükü ağırlaşmaya başladı. Osmanlı adaleti, mal ve hizmeti kim ne kadar üretiyorsa, ondan o oranda almaya temayül ettiği için, sistem üretimi arttırmayı adeta cezalandıran bir etken haline geldi. Bu resmî talepler, sabit veya çok az değişen fiyatlar üzerinden yapıldığı için piyasada carî olan fiyat yükseldikçe, üreticiler üzerindeki vergi yükünü hem objektif, hem de psikolojik olarak çok ağırlaştırmakta idi. Üretimi de düşürmüş olacağını kolayca tahmin edebileceğimiz böyle bir mükellefiyet karşısında üreticilerin başlıca iki tepkisi oldu: Verdiği mal ve hizmetlerin miktarını azalttı ve/veya verdiklerinin de kalitesini düşürdü.

18. yüzyılın ikinci yarısında, yalnız daha çok değil, aynı zamanda daha kaliteli savaş malzemesine ihtiyaç duyan devlet için, bu bir paradokstu.

Barutu örnek olarak zikredebiliriz. Başlıca hammaddeleri olan güherçile, kömür ve kükürt, sözünü ettiğimiz satın alma sistemi içinde temin ediliyordu ve tabii, fiyatı yüzyıl boyunca hemen hiç değiştirilmemişti. Piyasa fiyatı %100 arttığı zaman, bunları üreticiden arzu edilen miktar ve kalitede

bulmak imkânı pek kalmadı. Yüzyılın başlarına oranla, çok daha fazla miktarda ve iyi kalitede baruta ihtiyaç olduğu için 1770'lerden itibaren artan ölçüde ithal etmek mecburiyeti doğdu.

Yurt içinden sağlanması mümkün görünen mallarda da, kademeli şekilde ihracatın miktar olarak sınırlandırılması, bu yetmediği takdirde tümü ile yasaklanması, başvurulan ilk tedbirler arasında yer aldı. İhracat yasağının yeterli olmadığı hallerde yurt içi tedavül ve mübadeleye de sınırlamalar getirildi. Devlet, talep ettiği malları bu tedbirlere rağmen sağlayamadığı durumlarda, müdahaleyi, alım tekeli koyarak piyasaya hakim olacak şekilde genişletti. Hububat, demir, bakır, yelkenbezi, zeytinyağı, sabun gibi çeşitli mallarda giderek artan bir sıklıkla başvurulduğuna şahit olduğumuz bütün bu tedbirler zincirinin, üretim üzerindeki olumsuz etkileri yanında, devlet taleplerinin çeşidi ve hacmi arttığı oranda gittikçe daha geniş alanlardan bu malları, derleme mecburiyeti ulaşım araçlarına da el koymayı gerektirdiği için, iç mübadele hacmini önemli ölçüde düşürdüğünü ve yalnız savaş için talep edilen mal ve hizmetleri değil, bunların dışında kalanlarını da bulunamaz hale getirerek, gerçek bir kıtlığın şartlarını hazırlamış olacağını tahmin etmek zor değildir.

Giderek kıtlaşan mal ve hizmetleri, yurt içinden veya dışarıdan sağlayabilmek için, yeni satınalma gücüne ihtiyaç vardı. Vergi gelirleri artmadığı ve arttırılamadığı için, bütçe açıklarının harcamalardaki artışlar sonucu kronikleştiğini, az önce ifade etmiştim.

Bu kronikleşen sorunu çözmek üzere uygulamaya koyulan tedbirleri de şöyle özetleyebiliriz: Mutat olarak kullanılan para tağşişi (debasement) yanında, kıymetli madenlerden mamul eşya stokları eritilerek para haline getirildi.[3] Ayrıca, 1774 yılının başlarından itibaren, zamanın ünlü deyimi ile *esham* adı verilen ve giderek hızla genişlemeye namzet bulunan iç borçlanma, Türkiye maliye tarihinde ilk defa olmak üzere sistematik şekilde uygulamaya konuldu. Masrafları karşılamaya bu çareler yetmediği için bazı fevkalade yollara da başvuruldu. Bunlar arasında belki en dikkate değer olanı, terekeler üzerindeki devlet müdahalelerinde meydana gelen değişmedir. Yasal olarak Devlet, askerî sınıf mensuplarının terekelerine el koyma hakkı-

[3] Bu paralaştırmanın çapı hakkında bir fikir vermek üzere şu örneği zikredebiliriz: 1775'te Rusya'ya fevkalade elçi olarak gönderilen Abdülkerim Paşa'ya, yolda kullanması için verilen yemek takımı gümüştü; 18 yıl sonra 1793'te aynı statü ile gönderilen elçi Mustafa Rasih Paşa'ya verilenler ise bakır veya prinçti ve Paşanın ısrarlarına rağmen gümüş eşya verilmesi imkânı bulunamamıştır. Itzkowitz, 1970: s. 25-26.

na öteden beri sahipti. Ancak, bu hak pratikte her zaman kullanılmazdı. 1770'lerden itibaren devlet bu hakkı giderek artan bir yoğunlukla kullandı. Ayrıca, daha da önemli olmak üzere, özel şahıslar arasında zengin olanların terekelerine de el koymaya başladı.

Finansman açığını kapamak üzere başvurulan bu yolların hepsi, para arzını ve en başta devlet talebini arttırdığı için, enflasyonu besleyen başlıca faktörler olmuştur. Para arzı ve talep artışı ile birlikte üretimde de düşme olduğunu kuvvetle tahmin ettirecek delillere dayanarak diyebiliriz ki; arzda azalma, talepte artma olduğu için fiyat artışları fevkalade hızlı seyretmiştir.

Kronikleşen bütçe açıklarının ve bunları telafi etmek üzere alınan tedbirlerin, üretim üzerindeki bu olumsuz etkileri yanında, dolaylı bir sonucuna da burada işaret etmek gerekir. Devlet, öteden beri ya doğrudan doğruya, yahut vakıflar vasıtası ile altyapı yatırımları yapardı. Kültür, eğitim, ulaştırma gibi alanlar yanında, başlangıçta da kısaca temas ettiğim gibi, doğrudan doğruya ekonomiye fizik kapital ilave eden tipte yatırımlar da yapardı. Askerî zümre mensuplarının da kişisel olarak katıldığı bu yatırımların, ekonomiyi canlandırıcı ve prodüktiviteyi yükseltici etkileri vardı. 18. yüzyılın ortalarından sonra bu tip yatırımlarda belirgin bir azalma müşahede edilmektedir.

Yatırımları azalan, üretim faaliyeti kuvvetli caydırıcı etkilere maruz kalan, ulaştırma kapasitesi ve iç mübadele hacmi daralan bir ekonomide, üretimin, hatta prodüktivitenin düşmeye temayül etmiş olacağını, henüz layıkı ile kantifiye edemesek (nicelleştiremesek) de, kuvvetle tahmin edebileceğimizi söyleyebilirim. Bu düşme temayülü, para arzında ve devlet talebindeki artış ile bir arada düşünüldüğü zaman, 1770-1800 arasında giderek hızlanan ve 1840'lara kadar devam eden şiddetli enflasyonun sebebini büyük ölçüde izaha yeterlidir sanıyorum. Zira 18. yüzyılda devletin savaş için talep ettiği mal ve hizmetler sivil taleplerden, söylediğim gibi, önemli farklılıklar göstermiyordu. Savaş gemisi ile ticaret gemisinin bile henüz kesin çizgilerle birbirinden farklılaşmadığı ve birbirinin işini kolayca yapabildiği çağda, devletin harp için talep ettiği mallar hububat, et gibi gıda maddeleri, dokuma, deri, metal, nakliye vasıtaları gibi sivil sektörde de talep edilen ziraî ve sınai mallardı.

Hizmetler bakımından da durum pek farklı değildi. Harp için seferber edilen emeğin, sivil sektörde çalışan vasıflı ve vasıfsız işgücünden tek farkı, üretimden çekilmiş olmaktan ibaretti. Savaşın ziraî ve sınaî üretimin yoğunlaştığı Mart-Kasım aylarına münhasır kalan mevsimlik bir faaliyet olduğu bir çağda, cepheye giden her asker ile üretim biraz daha azalırken, tüketim

biraz daha artmakta idi. Buna, şunu da eklemeliyiz: Ülkede iç güvenliği sağlayan kadroların cepheye gitmesi ile yurt içi güvensizlik de artıyordu. Güvensizlik, savaş mevsimi bittikten sonra evlerine dönmeye başlayan leventlerle birlikte azalmıyor, artıyordu. Savaşın arttırdığı çeşitli temaslarla ve azalttığı beslenme imkânları ile sebep olduğu tifo, kolera, veba gibi salgın hastalıklar da, ekonomiyi etkileyen yükleri arasında zikredilmelidir.

Savaşın üretim ve prodüktiviteyi düşürücü bütün bu etkileri ile daraltmış olduğu millî pazara, kaybedilen yerlerin tesirini de eklemek lazımdır. Karadeniz'in kuzeyinde uğranılan toprak kayıpları; Anadolu ve Rumeli'nin ziraat ve esnaflık üretiminin hem pazarı hem komünikasyon sahası olarak bölgedeki tekelin sarsılmış olmasının meydana getirdiği tesirler, kantitatif olarak hesaplanması belki zor, ama ihmal edilmesi de mümkün olmayan bir ağırlıkta olmuştur.

Son olarak, sorulması muhtemel bir soruyu da cevaplandırmak üzere, bu savaşların olumlu etkileri olup olmadığına da bir cümle ile temas etmek istersem, şunu diyebilirim: Modern fabrikanın ve onunla birlikte birçok yeni teknolojinin ülkeye girmesi bu sayede oldu; 1790 ile 1860 arasında muazzam denebilecek askerî yatırımlar yapıldı. Bunlar ekonomide modernleşmenin etkili birer odağı olabilecek çapta idi. Ancak, bu odak teşekkül edebilmek için, ekonomiden o kadar ağır taleplerde bulundu ki, ekonominin kendisinde herhangi bir modernleşme tesirine cevap verecek takatı tekrar bulabilmek üzere 100 yıl beklemesi icap etmiştir.

Tablo 10.1 Osmanlı Bütçeleri (kr)

Yıllar	Gelir	Gider	Kaynak
1701/02	9.852.728	10.094.824	MAD.d 22249
1704/05	10.451.135	10.847.892,5	MAD.d 22249
1710/11	10.840.971,5	8.339.041	MAD.d 22249
1746	12.857.190	9.278.000	MAD.d 6512, s. 399
1748	13.741.281,5	14.255.470	MAD.d 6512
1761/62	14.514.288,5	14.064.788,5	MAD.d 14366, s. 149
1784	14.488.382,5	15.808.250	KK.d 2310
1785	14.809.666,5	18.693.336,5	MAD.d 14366. s. 148

Tablo 10.2 Ordu ve Donanma İçin Talep Edilen Yıllık Demir Miktarı (okka), Ödenen Resmî Fiyat (akçe); Bu Fiyattan Karşılanabilen Talep Miktarıyla İstanbul Piyasasında Yerli ve Yabancı Menşeli Demirlerin Cari Fiyatı (okka/akçe)

Yıllar	Devletçe talep edilen yıllık miktar	Teslim edilen %	Ödenen resmi fiyat	Cari piyasa fiyatı	Yabancı menşeli demirin fiyatı
1616	59.000		7		
1621/22				9	
1642	66.000		6.9		
1655				9	
1658	44.000			10	
1690				21	
1692				24,5	
1696	180.000				
1699	173.162			13	
1702	118.000		10	15	
1703				13.5	
1710-14	193.764		9.65	11.5	
1715-17	550.000		9.65	18	
1719	456.236		9.65	17 (?)	
1721-23	334.700			17	
1724	236.000				
1725-27	354.000				
1734				14	
1736-40	295.000		11.65	15	
1741	236.000				
1742-46	236.000			17	
1747-52	177.000			15.7	
1753	236.000			19	
1754-58	295.000			20.5	
1761/62	295.000			18	
1763	256.000	100	12.66		
1764	177.000	100			
1765	180.000				
1766				15	14,3 (Rus)
1768	147.500			15-18.5	14,3
1769	796.000		12.66	19	
1770	826.000		12.66		
1771	590.000				
1773	590.000				
1775	590.000		12.66		
1776	649.000				
1777					25,5
1778	295.000	80.76	12.66	30	27,3 (Rus)
1782					19
1783	590.000	70	12.66		22,5 (Rus)
1784	295.000	30	12.66		19 (Rus)
1786	334.000				26
1787	1.011.378			36	33
1788	649.000	91			
1790	590.000				
1791	767.000	52	17.6		35 (İsveç)
1792	295.000	52			31,6 (Rus)
1793	590.000	37	22.4		
1795					32
1796					31,5
1797					41-46,4
1800	590.000	20			35,5 (Rus)
1802			21.8		48 (Rus)
1818		21.5			

Kaynak: BOA, Cevdet Askeriye (C.AS) 785/33279, 790/33488, 1112/49239; C.BH 15/720; MAD.d 2067, 4260, 6266, 6512, 9831, 9843, 9874, 9916, 9976, 9879, 9983, 9994, 9999, 10309.

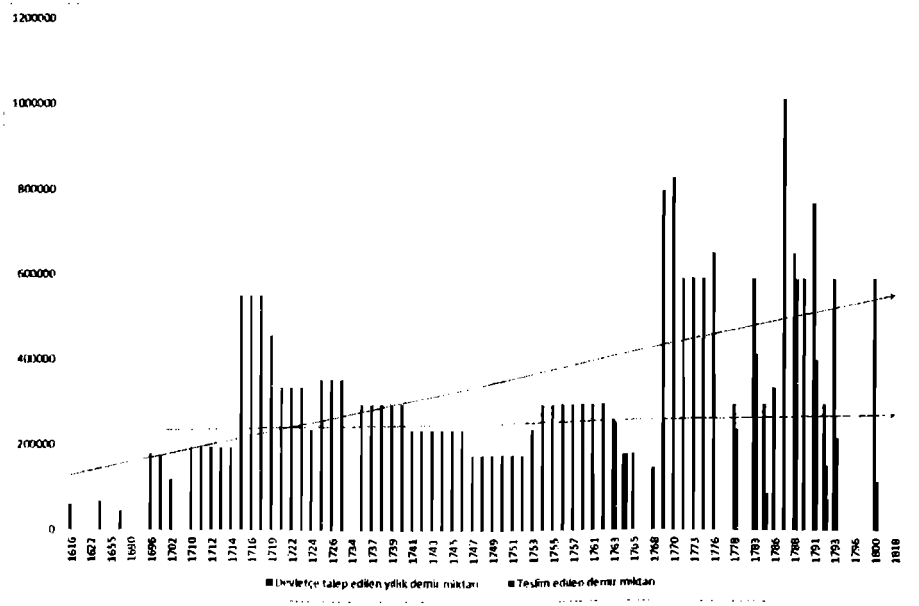

Grafik 10.1 Devletin Talep Ettiği Yıllık Demir Miktarı ve Fiilen Tahsil Edebildiği Miktar (okka)

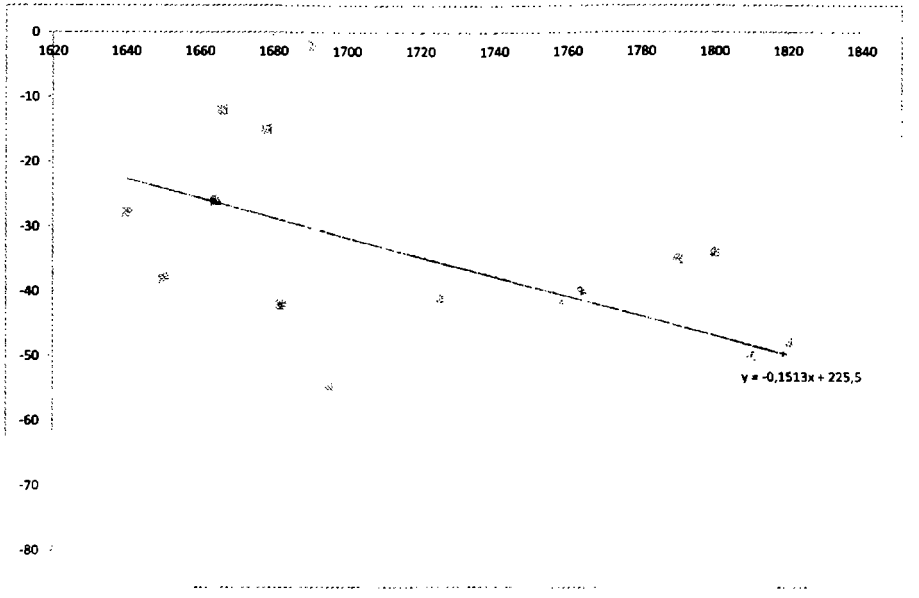

Grafik 10.2 Devletin Demir İçin Ödediği Resmî Fiyatın Piyasa Fiyatından Uzaklaşma Nispetindeki değişme (%) (1640-1820)

Tablo 10.3 Savaş Yıllarında Devletin Kiraladığı veya Satın Aldığı Kara Ulaşım Araç Sayıları

Yıllar	Öküz arabası (Kiralama)	Ödenen Aylık Ücret (akçe)	Deve (Kiralama)	At-Katır (Kiralama)	Manda (Satın Alma) (kr)	Kaynak
1686	1.334	1.000				MAD.d 6379, s. 92
1689	6.479	1.000				KK.d 2761, v. 31-b
1695	3.026	1.000	1.826	9	500	KK.d 2761
1710	3.900	1.000		9		KK.d 2832
1717	3.959	1.000	4.440			MAD.d 2871, s. 209, 240
1769	9.265	1.000	13.890	6.960		KK.d 2935
1770	8.349	1.000	9.400	6.960		KK.d 2935
1772	8.629		12.930	6.460	820	KK.d 2935
1773	8.694		12.930	6.960		KK.d 2935
1790	12.349		12.840	8.728		KK.d 2929, s. 9 vd.
1791	20.649		12.840	8.728		KK.d 2929, s. 9 vd.

Tablo 10.4 Donanma İçin Yıllık Talep Edilen Dokuma, Kendir ve Katran Mitarları

Yıllar	Yelken Bezi Çanakkale ve Gelibolu'dan (top)	Yelken Bezi İstanbul'daki Devlet Manifaktüründen (zira)	Çadır Bezi Batı Anadolu (zira)	Çadır Bezi Diyarbakır'dan (top)	Kendir Anadolu'dan (kantar)	Katran Anadolu ve Adalar'dan (kantar)
1651	6.021					
1655	6.000					
1656	8.000					
1696	10.000				5.000	8.000
1698	10.000					3.000
1732				5.000	2.720	
1734/35					10.000	3.500
1737			180.000			
1740	10.000	104.000				
1756			80.000			
1760	6.000	30.000	40 000			6.000
1769	20.000	135.745	200.000		7.500	
1770				9.978		7.000
1775	13.000	162.080				
1777	14.150	143.000				
1781	11.000	218.000			13.000	10.042
1787			226.355			
1789			226.355			
1796				10.600		
1797	12.000					
1800	16.000	200.000			30.000	
1802	18.000	300.000			38.000	14.000
1803	15.000	300.000			34.470	15.000
1812			400.000			

Kaynak: MAD.d 62, 66, 1815, 2730, 10371, 10405, 14353; C.BH 5/217, 70/3326, 134/6467, 222/10325; KK.d 5678. Kendir ve katran için ağırlık birimi olarak kullanılan *kantar* = 44 okka (56,44 kg)'dır.

11

18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi

Yazı, birbirinden ayrı iki bölümden oluşuyor. Birinci Bölümde, Osmanlı iktisadî sistemi hakkında daha önce yayımladığım genel ve soyut düzeydeki modeli, Osmanlı ekonomisinin işleyişi ve özellikle sanayideki değişmelerle irtibatlandırarak biraz daha somut bir muhtevaya kavuşturmaya çalıştım. Bununla birlikte, 18. yüzyılda Osmanlı sanayisindeki ana eğilimleri ve başlıca özellikleri, bazı hallerde aşırı denecek derecede özetleyerek verdiği için bu bölüm de genel düzeyde kalmaktan kurtulamamış ve bu konuda yazılması gereken kitabın bir nevi girişi mahiyetini almıştır. Onun bu mahiyetine de uygun düşeceğini düşünerek eklediğim İkinci Bölümde, 18. yüzyılda devletin kurmaya çalıştığı manifaktürlerden, Osmanlı sanayi hayatı ve politika tavırları ile ilgili birçok meseleyi de içerdiği için ilginç gördüğüm üçünü birer örnek olarak ele aldım ve birinci bölümle tam bir kontrast halinde görünecek şekilde ayrıntıları içinde inceledim. Bu ayrıntılı monografinin, genel modele ait izleri örtmediğini, aksine onun bir nevi teste tabi tutulması gibi görülebileceğini düşünüyorum.

I. GENEL ÇERÇEVE, ÖZELLİKLER, EĞİLİMLER

Osmanlı sanayisi 18. yüzyılda Batı'daki gelişmelere benzetilebilecek türden değişmelere sahne olmadı. Ancak yüzyıl boyunca ne donmuş bir mumya gibi hiçbir değişiklik göstermeden kaldı, ne de tek yönlü yeknesak bir değişme çizgisi izledi. Aksine, çeşitli faktörlerin etkisi altında zamana, bölgelere ve sektörlere göre bazen genişleyen, bazen daralan, sonra yeniden canlanan, bazen de değişmeyen unsurları ile oldukça kompleks bir değişme tab-

losu çizdi. Bununla birlikte bu tabloda, modern ekonomik büyümeye götürecek veya ilerde doğmasına yol verecek süreçlere ait eğilimlere pek rastlanmaz. Değişmeler, o eşiğin gerisinde, Klâsik Osmanlı İktisadî Sistemi'nin imkân sınırları içinde kalır.

Şüphesiz Klâsik Osmanlı İktisadî Sistemi de kendi dışında ve içinde olup bitenlere bigâne, donmuş bir mumya değildi ve o da çeşitli tesirler altında değişmekte idi. Ancak bu değişmelere rağmen, Osmanlı Devleti'nin genel olarak iktisadî hayata ve özellikle endüstriye şekil veren anlayış ve düzenlemelerinin istinat ettiği ilkelerde herhangi bir değişme görülmez. Bu değişmezliği, çeşitli değişme baskılarının yoğunlaştığı durumlarda en iyi ve net şekilde müşahade fırsatını buluruz.

Klâsik Osmanlı İktisadî Sistemi'nde, uzun zaman değişmeden iktisadî kararları yönlendirmiş bulunan başvuru çerçevesini oluşturan ilkelerin başında *provizyonizm* (iaşe) gelir. Provizyonizmi kısaca şöyle ifade edebiliriz: İktisadî faaliyetin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli olmasını sağlamaktır.[1] Çok kısa şekilde özetlediğim bu evrensel görünüşlü masum ilkenin dış ticaret bakımından son derece önemli sonuçlar doğuran etkisi şu olmuştur: Yurt içi mal arzını mümkün olduğu kadar yüksek düzeyde tutma amacına uygun olarak ihracat; teşvik edilen, kolaylaştırılan değil, aksine yasaklar, kotalar ve ihraç resimleri ile sınırlandırılan bir faaliyet olarak düzenlemelere tabi tutuldu; buna karşılık ithalat, arzu edilen, teşvik gören ve kolaylaştırılan bir faaliyet olarak düşünüldü.

Provizyonizme dayanan Osmanlı iktisadî politikasında ithalat, mal arzını yüksek tutmaya yardımcı olduğu sürece, onu içerde ikame etmeye çalışmak, normal olarak gereksizdi. Ancak ithalat bu fonksiyonu göremez ve aksaklık olur veya beklenirse, o zaman bir ikame düşünülebilirdi. Silah sanayisi bunun tipik örneğidir ve bu alanda dışarıya muhtaç olmayacak şekilde gerekli tesislere öteden beri sahip olmaya dikkat edilmiştir.

Osmanlı iktisadî politika kararlarına hakim olmuş görünen diğer ilke *tradisyonalizm* (gelenekçilik)'tir. Bunu, mevcut durumu muhafaza etme, değiş-me halinde yeni dengeler aramak yerine, eski duruma geri dönme iradesinin hakim kalması diye özetleyebiliriz. İktisadî hayatın çeşitli ilişki ve kurumları ile ilgili çatışma ve ihtilafları çözen kararlarda, eskiden beri tekrarlanan "kadîmden olagelene aykırı iş yapılmaması" formülünde veciz ifa-

[1] Provizyonizm ve biraz aşağıda sözü edilen tradisyonalizm ve fiskalizm konusunda geniş bilgi için bk. Bu kitapta. s. 49-63.

desini bulan tradisyonalizm, Klâsik Osmanlı İktisadî Sistemi'nde 18. yüzyıl boyunca değişmeden kalan başvuru çerçevesini oluşturan ikinci ilke olmuştur.

Osmanlı iktisadî politika kararlarını yönlendiren üçüncü prensip hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek diye özetleyebileceğimiz *fiskalizm*dir. Hazine gelirlerini arttırmak, üretim kapasitesinin ve parasal mübadele hacminin genişleme temposuna bağlı kaldığı için Osmanlı ekonomisinde son derece zor ve yavaştı. Bu sebepten Osmanlı fiskalizmi, zarurî olarak dar sınırlar içinde kaldı. Daha ziyade, gelirleri düşürmeme ve harcamaları kısma yönünde derinleşti. Sınırlı manevra sahasına sahip olduğu için, köşeye sıkışmış kedi gibi öylesine sertleşti ki, zamanla her türlü iktisadî faaliyeti, daha ziyade getireceği vergi geliri açısından değerlendiren ve ondan ötesini idrak edemeyen bir nevi "fiskosantrizme" dönüştü.

Harcamaları kısma yönündeki faaliyetlerin arasında *mîrî mübayaa* rejimi en başta zikredilmelidir. Devlete, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri, üreticilerden bir tür aynî gelir vergisi tarzında, piyasa fiyatının altında, ekseriya maliyetin de altında kalan fiyattan satın alma imkânı veren bu rejim, 18. yüzyıldan önce de mevcuttu. Ama 18. yüzyılda, özellikle savaş giderlerindeki artışa paralel olarak büyük bir önem kazandı. Kolayca tahmin edileceği gibi bu rejimi devlet, ithal mallarında uygulama imkânına sahip değildi. Bu sebepten, devletçe talep edilen bazı ithal mallarının miktarı ve/veya fiyatı çok arttığı ve bunlara yapılacak ödeme bütçe imkânlarını zorlamaya başladığı zaman, bu malları ülke içinde ikame etme ihtiyacı kendini gösterdi. Ancak bu ikame girişimlerinde de fiyatı arttırmaya yol açacak bir gümrük koruması biraz aşağıda incelenen örneklerde de görüleceği üzere, sistemin provizyonist mantığına uygun olarak hiçbir şekilde akla getirilmedi.

Fiskalizmin gelirleri arttırmaya yönelik kurumları arasında, 18. yüzyıl boyunca ekonominin bütünü üzerinde ve özellikle sanayi üzerindeki etkileri ile son derecede önemli rol oynamış bulunan *Malikâne sistemi*'ni de zikretmek gerekir.[2] Sisteme göre iltizamlar kayd-ı hayat şartı ile yani *Malikâne* olarak veriliyordu. Mültezim aldığı vergi kaynağı için Hazine'ye, önceden tespit edilmiş ve yıldan yıla arttırılmayacağı devletçe garanti edilmiş sabit bir yıllık vergiyi ödemekle yükümlü olacaktı. Sistem, vergilendirilen kaynakların üretim kapasitelerini geliştirmeye mültezimleri teşvik etmiş oluyordu,

[2] bk. bu kitapta, s. 95-142.

zira bu yolla artacak vergi gelirlerinin, hazineye ödenecek sabit yıllığın üstünde kalan kısmı mültezimlere kalacaktı. Mültezim, vergi kaynağını, gelecekte kazanabileceği bu muhtemel kârların bir nevi kapitalizasyonuna tekabül eden ve *muaccele* adı verilen bir peşin meblağı ödeyerek satın alacaktı. Bu peşin meblağ, potansiyel alıcıların katıldığı bir müzayede ile belirleniyordu. Hazine için bu da önemli bir munzam gelir kaynağı idi ve zamanla çok büyüyebilecekti. Zira sistem sayesinde mültezimler üretim kapasitesini genişlettikçe, bir yandan, bunların ellerine geçecek vergi hasılatı fazlaları artacak, diğer yandan sahipleri ölüp malikâneler devletçe yeniden satılırken kapitalizasyon miktarları (muaccele) da yükselecekti. Vergi iltizamlarını bir nevi aksiyon piyasasına kavuşturan bu sistem, savaş içinde, 1695'de uygulanmaya başladı ve 18. yüzyıl boyunca büyük yaygınlık kazanarak, iktisadî faaliyetlerin her şubesinden alınmakta olan çeşitli vergilerin hemen hemen hepsi (*gümrük, damga, ihtisab, bac* vs.) bu sisteme dahil edildi. Amaç, ekonomide vergilendirilebilir kaynakları koruyup geliştirerek vergi gelirlerini arttırmaktı.

Sistemin ekonomi üzerinde, beklenen ölçüde olmamakla birlikte başlangıçta olumlu etkileri oldu. Yeni mültezimler, satın aldıkları malikânelerde üretken faaliyetlere genellikle yardımcı oldular; güvenliği sağladılar, kredi verdiler, hatta uzun vadeli yatırımlar bile yaptılar. Bunlar, daha önceki iltizam sisteminde pek rastlanmayan yeniliklerdi. Bir örnek olarak, Anadolu'da büyük çapta pamuklu bez ve basma imal edilen Tokat şehrinde basmahane ve boyahanelerden alınmakta olan damga vergisini malikâne olarak satın almış olan bir bürokratın, kendi sermayesi ile 1726'da büyük bir boyahane yaptırarak boyacı ustalarını oraya yerleştirmiş olmasını zikredebiliriz.[3] Çoğu bürokrat ve askerî zümre mensubu olan yeni mültezimler, bu sayede, merkantil faaliyetlere meşru olarak kısmen katılma imkânı elde ettiler. Mamafih, bu yoldan kapitalist tipte bir müteşebbis doğmadı. Malikâneciler, zengin birer rantiye bürokrat olarak kaldılar. Sistemin, ekonomi üzerinde zamanla olumsuz etkilerinin ortaya çıkmasının başlıca kaynağı da bu oldu. Fiskalizmin zorlaması ile birçok yeni vergi kalemi ihdas ve ilave edilerek sistem çok genişledi. *Rantier* haline gelen malikâneciler, vergi toplamayı fiilen kendileri yapmayıp, ikinci ve hatta bazen üçüncü elden mültezimlere devretmeye başladılar. Böylece sistem, ekonomi üzerindeki vergi yükünü arttırıcı ve üretim sektöründen giderek kalabalıklaşan rantiye zümrelerine gelir transferini büyüten bir mekanizmadan ibaret hale geldi.

[3] bk. bu kitapta s. 269-288.

Fiskalizmin, giderleri azaltıcı yönde vücut verdiği diğer bazı gelişmeler de askerî zümrenin daha alt kademelerindeki mensuplarını, iktisadî faaliyet şubelerinin daha küçük birimlerine hulûl ettirerek aynı transfer hareketini hızlandırdı ve yaygınlaştırdı. Buna global olarak "ekonominin militarizasyonu" veya "bürokratizasyonu" diyebiliriz. Mekanizmanın işleyişi kısaca şöyle oldu: Hem bürokrasinin ve ordunun artan personele ihtiyacı, hem de nepotizm ile giderek kalabalıklaşan kadroların maaş yükü, hazinenin gelir sınırını devamlı aşma eğiliminde idi. Bu eğilime karşı 17. yüzyıldan itibaren uygulamaya konulan bir usul, 18. yüzyılda büyük bir yaygınlık kazandı. *Hazine-mande* olarak adlandırılan bu usule göre, küçük rütbeli askerî zümre mensupları, aldıkları maaşı hazineye terkediyor ve bunun karşılığında ekonominin çeşitli alanlarında *kâtip, dellal, bekçi, gözcü*, vs. gibi isim ve sıfatlarla ihdas edilen yeni görevlere tayin ediliyorlardı. Bunlar arasında esnaf yöneticilikleri özellikle zikredilmeye değer. Önce İstanbul'daki esnaflar için başlamış olan bu uygulama, yavaş yavaş bütün önemli, hatta orta büyüklükteki şehirlerde bulunan esnafların kethüda, şeyh, yiğitbaşı vb. yöneticiliklerine yaygınlaştırıldı. Osmanlı esnaf örgütleri, oldukça geniş otonomiye sahiptiler ve idarî işlerini, kendi aralarında seçtikleri yöneticilerine, belirli aidat ödeyerek gördürürlerdi. Ancak, askerî zümre mensuplarının, hazine desteğindeki bu hücumu karşısında pek direnemediler. Hatta, bir askerî zümre mensubunun yönetici statüsü ile aralarında bulunmasını, kendilerini askerî zümrenin diğer mensuplarına ve dış aleme karşı korumaya yardımcı olacağı için fazla itiraz etmeden kabul ettiler. Ama, yeni yöneticilerin meslekî formasyonları olmadığı için, esnaf, normal idarî işlerini görmek üzere, eskisi gibi yine kendi aralarından yöneticiler seçmeye de devam etti. Böylece çifte yönetim, daha doğrusu tek yönetim için iki ayrı ödeme geleneği yerleşmiş oldu. Biraz emniyet karşılığında açılan bu yeni gelir transferi kanalı, 18. yüzyılda büyük ölçüde genişledi. Yeni ihdas edilen bu görevler ve esnaf yöneticilikleri, neticede birer vergi kaynağı haline gelerek malikâne olarak satılmaya başlandı. Esnaf örgütleri de yaptıkları bu ek ödeme karşılığında sağladıkları emniyeti, tekelci geleneklerini güçlendirmenin birer dayanağı haline getirdiler.

Aynı mal ve hizmeti üreten esnafların bir arada toplu olarak çalışmaya yönelmeleri de bu tekel haklarını garanti altına almak ve birbirlerini kontrol edebilmek motifinden kaynaklanan bir eğilim olarak 18. yüzyılda yaygınlık kazanan bir gelişmedir. Devlet, bu gelişmeye karşı koymak şöyle dursun, büyük ölçüde yardımcı oldu, hatta birçok hallerde öncülük etti. Zira bu, fis-

kal bakımından kaçakçılığı önleyeceği ve vergilendirme masraflarını azaltacağı gibi, her mal ve hizmetin üretimini, provizyonizme uygun olarak, belirli grupların sorumluluğuna bağlayarak hem arzı istikrarlı tutmak, hem de kalite ve fiyat kontrolünü sağlamak imkânını da vereceği için arzuya şayan bir değişme idi. O kadar ki, esnafların gelir ve tasarruf kapasiteleri, bir araya toplanmanın gerektirdiği fizikî yatırımları yapmaya imkân vermediği için, bu yatırımları devlet, ya doğrudan doğruya kendisi, yahut malikâne sahipleri ve vakıflar vasıtası ile gerçekleştirdi. Bu sayede esnaf üretiminden, vergiler dışında, rant olarak ek bir gelir transferi de sağlanmış oluyordu. Bu tür yatırımlar, 18. yüzyılın ilk yarısında ekonomide gözlenen genel canlanma trendi içinde daha yoğun olmak üzere, yüzyıl boyunca artarak devam etti. Faaliyeti genişleyen dallarda daha ziyade fiskal motifle, daralan alanlarda ise provizyonizm ve destekleme motifi ile yürütülen bu yatırımlar, bir kısım sınaî üretimin nihai operasyonları ihtiva eden safhasında yer alan boyahane, basmahane, perdahthane gibi tesislerle yağhane, mumhane, debbağhane, sabunhane, hamam gibi az çok önemli fizikî yatırım gerektiren iş yerlerinde devlet veya vakıf sisteminin kontrolünü genişletti. Osmanlı iktisadî sisteminin çerçevesini belirleyen ilkelerin üçünü de değişik dozlarda kombine eden bu gelişme; devletin üretim faktörleri üzerinde, ziraat ve madencilik sektörlerinde eskiden beri mevcut olan kontrolünü, 18. yüzyılda şehir sanayi sektörüne de yaygınlaştırması demekti. Sanayide, nihai ameliyelerin belirli merkezlerde devletin kotrolü altında temerküz ettirilmesi, bu merkezlerin birer fabrika nüveleri (*proto-factory*) olarak gelişme şansını arttıran değil, aksine daraltan bir faktör oldu. Bu kuruluşlar iş bölümü, teknoloji ve verimlilik bakımından gelişmeye yol açacak organizasyonel değişmelere sahne olmadı. Üretimde esnaf tipi örgütlenme hakim kaldı. Hatta, bir arada çalışma düzeni, esnaf örgütlerinin eşitlikçi, gelenekçi niteliklerini, tutumlarını yoğunlaştırdı. Kapitalist türden bir değişmeyi başlatabilecek farklılaşmaya karşı daha duyarlı ve dirençli hale geldiler. Devlet veya vakıf adına bu kuruluşları vergilendirme ile görevli olan malî aracılar da etkili rolleri ile buna yardımcı oldular. Çoğu malikâne sahibi olan bu malî aracılar, vergilendirme hakları ölünceye kadar kendilerine ait bulunmakla birlikte, üretimle herhangi bir mülkiyet ilişkisine sahip değillerdi. Üretime sadece fiskal, hatta giderek fiskosantrik açıdan bakıyorlardı ve üreticiler arasında, vergi gelirlerini riske sokabilecek ihtilaflara yol açması muhtemel farklılaşmalara genellikle menfî ve kapalı kaldılar.

Devletin, vergi iltizam sisteminde yaptığı değişiklikle ve giderek artan

fizikî sermaye akışı ile üretimi geliştirmeyi de amaçladığında şüphe olmayan faaliyetlerinin, birçok hallerde üretimin kantitatif olarak genişlemesine imkân vermekle birlikte, sanayi sektöründe mevcut ilişkilerin daha ileri aşamalara varma şansını engelleyen bir donma ve durgunlukla sonuçlanmış bulunması Osmanlı tarihinin kaydedilmeye değer paradokslarından biri olmuştur.

Bununla birlikte 18. yüzyıl boyunca Osmanlı sanayisini, durgunluğa götüren bu karanlık tabloda pasif şekilde mahpus kalmadı. Sanayi üretimini, devlet kontrolü altında esnaflıkla fiskalite arasında hapsetmeye çalışan bu santralizasyon, her yerde her zaman kolaylıkla gerçekleştirilemedi. Üretici zümreler, hem vergi yükünden hem de esnafın baskı ve sınırlamalarından kurtulmak üzere, bunların ulaşamadığı veya henüz katı şekilde yerleşemediği bölgelere doğru kaçarak tepkilerini ortaya koydular. Bu kaçışlar arasında, şehrin gözden ve malî kontrolden uzak mahallelerine ve evlerin içine yönelenleri yanında, uzak ve küçük kasabalara, hatta köylere doğru yayılma eğilimi de 18. yüzyılda kendini kuvvetle hissettiren bir gelişme oldu.

Kırsal sanayi, şüphesiz daha önceki dönemde de mevcuttu, ama pek gelişme imkânı bulamamıştı. Bunda Klâsik Osmanlı İktisadî Sistemi'nin, provizyonizme uygun olarak biçimlenmiş yapısının payı vardı. Yeterli toprağa sahip küçük köylü ailelerinin hakim tip olarak benimsenmiş olması, insan/toprak oranının düşüklüğü, ziraî toprakların devlet mülkiyeti altında mübadele dışı tutulması, ziraî emek mobilitesinin devlet kontrolünde engellenmesi gibi şartlar kırsal sanayinin gelişmesine pek elverişli olmamıştı. Bu nedenle kırsal sanayi ziraî imkânların sınırlı olduğu dağ köylerinde, hayvancılığın hakim bulunduğu veya nüfusun yoğun olduğu yerlerde mevzii bir gelişme imkânı bulabilmişti. Bu bölgelerde de genellikle yaygın olan sınaî üretim tipi, köylülerin kendi ürettikleri veya satın aldıkları hammaddeyi işleyip kasaba pazarına bizzat getirerek satmaları tarzından ibaretti. Daha ileri düzeyde gelişebilmesi ve yaygınlık kazanabilmesi ihracatın büyümesine bağlı idi. Osmanlı mamullerinin satılabileceği dünya çok sınırlı idi ve merkantilist korumacı Batı'nın karşısında, aktif bir ihracatçı politika takip edildiği takdirde ancak genişletilebilirdi. Oysa, Osmanlı iktisadî sistemi için ihracat, provizyonizmi gereği vergilendirilen, sınırlandırılan, hatta birçok hallerde engellenen marjinal bir sektördü.

Kırsal sanayinin gelişebilmesi için gerekli olan belki en önemli şart, sermaye sahibi bir müteşebbis zümresinin varlığı idi. Osmanlı iktisadî sisteminin böyle bir zümrenin doğmasına elverişli şartları içinde barındırmadığını söyleyebiliriz. Normal olarak iç pazara yönelen üretim ve mübadelede

çok kere, şehir esnaflık üretiminde de ekseriya devlet kârları, mümkün olduğu kadar kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Bunda her zaman başarılı değildi; ama başarılı olduğu haller de az değildi. Sanayi ve ticarette devletin normal, meşru saydığı kâr haddi %5 ile %15 arasında değişir, genellikle %10'un altında bulunurdu. Dinî yasaklara rağmen fiilen meşruiyeti kabul edilen faizin haddi ise asgari %10-15'ti ve ekseriya %20-25 arasında idi. Bu yüksek faizlerle, ticaret ve sanayiye kredi ve sermaye akışının sınırlı kalacağına şüphe yoktur.

Oldukça gediksiz görünen bu tablo, 18. yüzyılda bazı tesirler altında biraz değişmeye başladı. Bu tesirler arasında, birbiri ile bazen uyuşan, bazen de çelişen sonuçları ile fevkalade önemli rol oynamış bulunan ikisini, kısaca da olsa, hatırlatmak isterim. İkisi de dış kaynaklı olan bu tesirlerin birincisi Batı'nın askerî meydan okumasıdır. Yukarıda kısaca temas edilen malî değişmelerin de başlıca itici gücünü oluşturan bu tesirin en önemli sonucu, kamu harcamalarının ekonomideki payının artmış olmasıdır. Osmanlı reayası, 18. yüzyılda giderek artan vergileri ödemek üzere, ek gelire eskiye oranla daha ziyade muhtaç hale geldi. Bu ihtiyacı karşılamaya namzet değişmelere yol açan ikinci tesir de yine Batı'dan kaynaklanan ticaret talebindeki artıştır.

Osmanlı iktisadî sistemi, ihracat üzerindeki kontrol ve kısıtlamalarını, 18. yüzyılda dış talebi artmakta olan mallar üzerinde, kapitülasyonlarda kabul edilen %3'ün çok üstünde, %50'lere kadar varan ihraç resimleri koyarak devam ettirdi. Ama fiyat mekanizması, bu malların üretimini etkilemekten geri kalmadı. Pamuk, iplik, ipek, boya maddeleri, zeytinyağı gibi sınaî hammadde üretiminde yüzyıl boyunca büyük artış oldu. Tam olarak kantifiye edilmesi zor olan bu artışın, mesela pamukta 3-4 misli civarında olduğu tahmin edilebilir. Sınaî hammadde üretimi ile birlikte, aynı oranda olmasa da, kırsal sanayide de genişleme olduğunu tahmin ettiren bazı veri ve gözlemler vardır. Selanik-Makedonya bölgesini örnek olarak zikredebiliriz. Bölgede pamuk üretimi 1740-1790 arasında 2,2 milyon okkadan 7 milyon okkaya yükseldi.[4] Büyük bölümü ham olarak ihraç edilen bu pamuğun 1790'larda 2.000.000 okkası iplik haline getiriliyor ve bu ipliğin de yarısı yine aynı bölgede dokuma imalinde kullanılırken, diğer yarısı Orta Avrupa'ya ihraç ediliyordu.[5]

---

[4] Svoronos, 1956: s. 245.

[5] de Beaujour, I, 1800: s. 72-75. Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen ve tüketilen pamuğun küçük bir bölümünü teşkil eden Makedonya bölgesine ait bu rakamları, Endüstri Devrimi'ni

Küçük kasaba ve köylere yönelen kaçışlar arasında iplik ağartma, boyama, basma yapma gibi ameliyelere ait tesislerin, özellikle 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Selanik-Makedonya bölgesinde dikkati çekecek derecede çoğalması ile bu rakamlar arasında bir ilişki olduğuna şüphe yoktur. Kırsal sanayinin proto-endüstri düzeyinde gelişmekte olduğuna işaret sayabileceğimiz bu eğilim, dış pazarlardaki sürüm imkânları ile de az çok paralel bir seyir izlemiştir. Gerçekten Selanik-Makedonya bölgesinde olduğu gibi, Tokat bölgesinde de küçük merkezlere kaçma eğilimi, bölgede imal edilen pamuklu ve basmaların Karadeniz çevresinde Rusya ve Polonya'ya kadar uzanan bir sürüme sahip olduğu dönemde, 1730-1766 arasında yoğunluk kazanır, daha sonra seyrekleşir. Nitekim 1770'lerden itibaren, Kuzey Karadeniz bölgesi Rusya'ya terkedilmiş ve Rus korumacılığı altında, bu pazar, tamamen kapanmasa da, büyük ölçüde daralmaya başlamıştır.[6] Aynı şekilde Selanik-Makedonya bölgesinde 1740'lardan sonra ortaya çıkan bu gelişme 19. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Burada da bölgeden yapılan iplik ve kaba dokuma ihracının durduğu ve dış pazarın tamamen kapandığı dönemden sonra bu tür gelişmelere rastlanmaz.

Eski merkezlerde üslenmiş ve hepsi malikâneleşmiş olan vergi sahasının dışında hem vergiden, hem de eski merkezlerdeki imalatın standardından kurtularak ve ucuz emek kullanarak maliyeti düşürmeye çalışan bu eğilime karşı devletin tavrı, genellikle yasaklayıcı bir tavırdır. Osmanlı hukukunda vergi kaçırmanın normal cezası, vergiyi %100 arttırmaktan ibaret olduğu halde, bu yeni eğilime öngörülen cezanın asgari haddi, %200'den başlıyor ve birçok hallerde üretilen malın müsaderesi, işyerinin yıkılması, çalışanların kürek cezasına çarptırılması gibi son derece ağır yaptırımları içeriyordu.[7]

---

pamuklu sanayisindeki değişmelerle başlattığı kabul edilen İngiltere'ninkilerle karşılaştırmak oldukça ilginçtir. İngiltere 1772'de 4,2 milyon libre, 1792'de 15,51 milyon libre pamuk kullanıyordu; Berg, 1985: s. 34. 1790'da sadece Selanik-Makedonya bölgesinde, İngiliz ağırlık birimi libre ile ifade edersek, 6 milyon libreye yakın pamuk ipliği üretiliyor ve bunun da yarısı aynı bölgede dokuma haline getiriliyordu. Sanayi Devrimi'nde lider sayılan bir sektörün bütün İngiltere'de kullandığı pamuğun %20'sinin, Osmanlı pamuklu üretiminde Batı Anadolu ve Suriye'den çok sonra gelen sınırlı bir alanda kullanılmakta olması, sanayide devrimci değişmelerin nicelik meselesi olmadığına ait dikkate değer bir örnek olarak zikredilmeye değer sanıyorum.

[6] bk. bu kitapta s. 269-288.

[7] Sanayinin şehir merkezlerinden çevredeki kasaba ve köylere doğru kaçışına karşı yürütülen mücadele konusunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut pek çok belge arasında önemli bazı merkezlerle ilgili olarak şu örneklere bakılabilir: Selanik için C.İKTS 23/1137 (1760-

Bu konuda verilen bu sert emirlerde kasaba ve köylerin, mahallî ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretimine, provizyonizme uygun olarak, hiçbir şekilde müdahale edilmemesi açıkça ve ısrarla belirtiliyordu. Yasaklama ve cezalandırmanın hedefi, uzak mesafe ticaretini beslemeye namzet faaliyetler, yani proto-endüstriyel potansiyel idi. Geleneksel yerleri ve usulleri terkettiği ve vergi gelirlerini düşürdüğü gerekçesi ile bu potansiyelin daha doğmadan ölümüne hükmeden bu sert tutumun ilk bakışta anlaşılması zordur. Ancak sözünü ettiğim ilkelerin koordinatı içinde düşündüğümüz zaman tabii görünür. Değişen dozlarda olmak üzere, her üç ilkeyi de kombine eden bu tutumda, fiskalizm özel bir ağırlığa sahiptir ve fiskosantrisme doğru sertleşen örneklerinden birini oluşturur. Bu da önemli ölçüde, vergi iltizam sisteminde sözünü ettiğim malikâne sisteminin, rantiye bürokratların elinde kazandığı muhtevadan kaynaklanmıştır.

Devlet, bu gelişmelerle yalnız doğrudan mücadele etmekle kalmamış, ayrıca bu gelişmeleri hazırlayabilecek kapital birikimini zorlaştıran bazı genel engeller de koymuştur. Bunların başında, sözünü ettiğimiz *mîrî mübayaa* rejimi gelir. Devletin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetler, 18. yüzyılın ikinci yarısında askerî zaruretlerle hızla arttığı zaman, devlet gelirleri aynı oranda artmadığı için mîrî mübayaa rejimi daha yoğun şekilde işletildi. Pamuklu bez, iplik, demir, kereste, zift, kendir, vb. askerî ihtiyaca cevap veren malzemeyi üreten ve ticaretini yapanlar üzerine bu yolla da yeni yükler getirildi. Devlet, bu malları bir nevi progressif aynî vergi tarzında, kim ne kadar üretiyorsa ondan o kadar almaya çalışıyordu. Bu, en çok gelişme potansiyeline sahip olanları cezalandırıcı ve caydırıcı, dolayısı ile kapital birikimini engelleyici bir mekanizmanın işlemesi demekti.

Az çok bir kapital birikimine sahip olanlara, 1770'lerden itibaren yeni yükler getirildi. Âyanlar gibi, zengin tüccarlardan da masrafını kendilerinin karşılayacakları birlikler donatıp cepheye göndermeleri talep edildi. Bundan ayrı olarak, hazinenin çok sıkışık olduğu zamanlarda faizsiz cebrî istikraza da başvuruldu. Nihayet yüzyılın sonlarına doğru, maliyenin buhranlı dönemi olan 1770-1810 arasında, devlet, belki tarihinde ilk defa zengin sayılan özel şahısların terekelerine de el koymaya başladı.

Kısaca özetlediğim bu atmosfer, kapital birikimini ve yatırımı fevkalade zorlaştıran şartları zirveye ulaştırmıştır.

1801); Tokat için MAD.d 9916, s.149 (1726); MAD.d 10190, s.135 (1747-1748); MAD.d 10203, s.193 (1760-66); İzmir için C.BLD 123/6117 (1761-1800); Diyarbakır için MAD.d 9916, s. 110 (1726).

Kapitalist gelişmeye karşı bu menfî atmosfer, yerel pazar için üretim yapan küçük ölçekli ve esnaf tipi üretimde pek söz konusu olmadı. Esnaf örgütleri, Osmanlı iktisadî sisteminin istinat ettiği ilkelerin her üçüne de uygun düşen bir yapı olarak Osmanlı sanayisinin 18. yüzyıl boyunca hakim örgütlenme biçimi olarak kaldı. Esnaf örgütlerinin bünyesi içinde farklılaşma, yüzyılın başı ile sonu arasında pek az bir değişme gösterdi. Aynı iş kolunda en fakir usta ile en zengini arasındaki farklılaşma 1/4 ilâ 1/7 oranları içinde kaldı. İşyeri büyüklükleri de, istihdam hacmi bakımından en büyük ölçekli olanları dokuma, gıda, metal ve inşaat malzemesi üretiminde olmak üzere 5-20 işçiyi pek geçmedi. Devlet manifaktürleri de, genellikle esnaf tipi örgütlenme içinde ortalama 8-20 işçi çalıştıran, iş bölümünün düşük düzeyde kaldığı küçük ölçekli imalathanelerdi. Silah sanayisinde su veya hayvan kuvveti ile çalışan top ve barut manifaktürlerinde bile 50-100 işçiyi aşan kuruluşlar görülmedi.

İş alet ve makineleri, esnafın kolayca satın alabileceği kadar ucuzdu. Esnafın gelir düzeyine göre pahalı sayılan bina ve sabit tesislerin çoğu, söylediğim gibi devlete veya vakıflara aitti. Özel mülk olanların çoğu da askerî zümre mensuplarına aitti ve bu zümrenin mülkiyet hakları 19. yüzyılın ortalarına kadar hukukî güvenceden yoksun olduğu için sürekli devlet veya vakıf grubu içine akmakta idi.

Osmanlı sanayisi, 18. yüzyılda provizyonizm gereği ihracat devamlı kontrol altında tutulduğu için maliyetin en büyük unsuru olan hammadde bakımından geniş ölçüde koruma altında bulunmuş ve büyük ölçüde yerli hammaddeye bağımlı kalmıştır.

Sanayinin, kısmen bu özelliklerinden doğan diğer bir özelliği, daha ziyade kaba ve orta kalitede eşya üretiminde yoğunlaşmış olmasıdır. Pamuklu, yünlü dokuma, gıda, metal, inşaat malzemesi, ev eşyası, toprak ve ahşap kaplar vb. alanlarında böyle olduğu gibi, ipekli gibi, özünde kaliteli olan imalatta bile saf ve lüks ipekliler yerine, daha ziyade orta kalitede, büyük çoğunluğu pamukla karışık kumaşlar üretimi yaygın ve hakim kalmıştır.

İmalâtın organizasyonu ve kullandığı yerli hammaddenin nitelikleri ile de ilgili olan bu üretim yapısı, bize Osmanlı toplumunda talep ve harcama yapısı konusunda da ilginç ipuçları vermektedir. Esnaf ve köylü üretiminde bildiğimiz eşitlikçi yapının, ekonomide gelir bölüşümü ve harcama yapısında da hakim kaldığını, hiç değilse şimdiye kadar zannettiğimizden daha eşitlikçi bir harcama yapısının geçerli olduğunu düşündürmektedir.

Bununla birlikte, yüksek gelir diliminde yer alan ve büyük çoğunluğu askerî zümre mensubu bir tabaka da mevcuttu. Bu tabakanın tükettiği yüksek kalitede mamullerin birçoğu ithal ediliyordu. Bu ithalat içinde 3/4'ü derecesinde büyük bölümü, ince yünlü ve kaliteli ipeklilerden oluşuyordu. İlk defa 18. yüzyılın başlarında devlet sermayesi ile ithal ikamesi teşebbüslerine konu olan da bu iki mamul oldu.

Kaliteli mamulleri ithal etme olgusu yeni değildi. Eskiden beri bu malların ithalatla temin edilmesinde, provizyonizmin mantığına göre, herhangi bir mahzur düşünülmezdi. Yalnızca çok büyük miktarda ödemeyi gerektirdiği için asker elbisesinde kullanılan ince yünlülerin ülkede imali faydalı görülmüş ve 15. yüzyılda İspanya'dan Türkiye'ye sığınan museviler arasında bu imalatta uzmanlaşmış kalifiye personelle karşılaşıldığı zaman, bu imkân değerlendirilerek Selanik'te ince yünlü imal etmek üzere manifaktürler kurulmuştu. Ancak bu imalat da, Osmanlı endüstrisinin hakim özelliklerini paylaşmak üzere 17. yüzyıldan itibaren tamamen kaba imalata dönüşmüş bulunuyordu.[8]

İnce yünlü imalinde ithal ikamesi girişimi, daha sonra, 18. yüzyılın başlarında, uzun bir savaş döneminin (1683-1699) ithalat imkânlarını daralttığı ve dolayısı ile fiyatları yükselttiği bir zamanda, ilk defa ciddi olarak gündeme getirildi. Savaşın gelirleri düşürdüğü, giderleri arttırdığı bir ortamda, ithal malı yünlülerle birlikte ipekliler için sadece sarayın ödediği yıllık miktar 40.000-50.000 kuruşluk hacmi ile İmparatorluk bütçesinin %4-5'i derecesinde bir orana varmış bulunuyordu. İthalâtın ikame edilmesi bu durumda, hem provizyonizme, hem de fiskalizme göre, bir zorunluluk haline gelmişti. Aşağıda birer örnek olarak ele alınan manifaktürlerin, ikisi işte bu yünlülerle ipeklileri Türkiye'de imal etmek üzere kurulmuş tesislerdir. Üçüncüsü ise, ithal pek söz konusu olmamakla birlikte, uygun kalite ve miktarda ve arzu edilen zamanda mal arzına sahip olma motifi ile kurulan, yelken bezi manifaktürüdür.

Bu manifaktürlerin her üçü de, esas olarak provizyonizme ve fiskalizmin özellikle giderleri azaltma motifine bağlı olarak kurulmuş manifaktürlerdi ve bu sebepten Avrupa'daki benzerleri gibi, bir gümrük koruması altına alınması hiçbir şekilde düşünülmedi; zira bu, istinat edilen ilkelere aykırı düşen bir çelişki olurdu.

[8] Braude, 1979.

Neticede bu manifaktürler pek ömürlü olamadılar. Gümrük koruması olsa idi, yaşayabilirler mi idi? Devlet manifaktürleri Colbert Fransa'sında, Büyük Petro Rusya'sında, Meiji Japonya'sında yaşamadığı gibi, Osmanlı Türkiye'sinde de yaşama imkânını muhtemelen yine bulamayacaktı; ama bu hipotetik tarihe ait ayrı bir konudur.

II. DEVLETİN MANİFAKTÜR KURMA GİRİŞİMLERİ

1. Yünlü Manifaktürü

Kaba ve ucuz türleri ile yünlü kumaş Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde, özellikle Balkan eyaletlerinde yaygın olarak imal edilmekte idi. *Aba* ve *kebe* adı ile bilinen bu ucuz yünlüler fakir ve orta tabakanın giyiminde kullanıldığı gibi, orta ve yüksek tabakanın mesken ve mefruşatında da kullanıldığı için geniş bir talebe konu idi. Bunların bol ve ucuz hammadde kaynaklarına da sahip olduğu için 18. yüzyıl boyunca üretimini genişletmeye devam ettiğini, hem İmparatorluk içinde bölgeler arası mübadeleye artan oranda katılmasından, hem de Adriyatik bölgesinden İtalya'ya, hatta kolonilerdeki esirleri giydirmekte kullanılmak üzere Marsilyalı tüccarlar tarafından önemli miktarlarda ihraç edilmesinden anlıyoruz.[9]

Ancak kaliteli yünlerde durum farklı idi. Spesifik bir yünlü olarak mahdut bir tüketime konu olan Ankara tiftiğinden yapılan kumaşlar istisna edilirse, Osmanlı İmparatorluğu, orta ve yüksek kalitede yünlü ihtiyacını Batı'dan ithalatla karşılamakta idi. Bu mamulleri, hiç değilse kısmen Türkiye'de yapabilmek üzere 15-16. yüzyıllarda Selanik'te iskân edilmiş olan İspanya menşeli yahudi dokumacıları, devletin destekleyici ve teşvik edici tedbirlerine rağmen, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da büyük gelişme gösteren yünlü sanayinin rekabeti karşısında[10] imalatı, ancak kaliteyi düşürerek yaşatmaya çalıştıkları için ithalata rakip olabilmekten giderek uzaklaşmışlardı. Nitekim, 18. yüzyıl boyunca ordu için yıllık 200-450 bin zira kumaşı temin edecek bir kapasiteye sahip bulunmalarına rağmen, mamullerinin kalitesi o derecede düşük düzeyde idi ki, askerler bile kendilerine yılda bir kere verilen bu kumaşı fakir halka satar, onun yerine piyasadan ithal menşeli yünlü satın alarak giyerlerdi.[11]

---

[9] Svoronos, 1956: s. 256.
[10] Braude, 1979.
[11] de Peyssonnel, I, 1787: s. 57-58.

Tüketimi 17. yüzyılda orta tabakaya doğru yaygınlaştığı ölçüde artmış olan orta ve yüksek kalitede yünlü kumaş, Batı'dan yapılan toplam ithalat içinde %50 civarında payı ile en önemli kalemi oluşturuyordu. Sarayın, yüksek tabakanın ve ordu mensuplarının geniş ölçüde talep ettikleri bir malda dış pazara bu derecede bağımlı bulunmanın riskliliği, 17. yüzyılın sonlarındaki savaşlar sırasında (1683-1699) ithalatta ciddi daralma olduğu zaman ortaya çıktı. Bu yıllarda yünlü ithalatında %25 civarında bir paya sahip olan Venedik'in düşman kampında bulunması, ithalatın bu bölümünü aksattığı gibi, geri kalan kısmın tamamına yakın kaynağını oluşturan Fransa, İngiltere ve Hollanda aralarındaki savaş da 1690'lardan sonra bu ülkelerden yapılan ithalatı büyük ölçüde azaltmış bulunuyordu.[12]

Bu şartların sonucudur ki, "kefere memleketinden gelen çukadan müstağni olmak mülâhazası ile"[13] ilk defa 1703 yazında Sadrazam Râmi Mehmed Paşa'nın emri ile Edirne ve Selanik'te yünlü imaline karar verilmiştir. Bu alanda teknik bilgi ve tecrübeleri olduğu düşünülen Selanikli yahudi dokumacılarının yardımı ile gerçekleştirilmeye çalışılan imalatın bu ilk safhası, ancak birkaç ay devam etme imkânı buldu. Ağustos 1703'te padişahı ve sadrazamı mevkiinden indiren isyan, bu faaliyete de son vermiş oldu.

Bu sıralarda yünlüleri ile Osmanlı pazarlarına hakim olmak için İngiltere ile rekabet etmekte olan Fransa'nın konuya gösterdiği ilgi, bu birkaç aylık faaliyetin bile pek önemsiz sayılmadığını düşündürecek niteliktedir. Fransa'nın Türkiye'deki temsilcisinin 18 Ağustos 1704'te hükümetinden daha önce almış olduğu anlaşılan talimata verdiği cevap şöyledir:

"Edirne ve Selanik'te kurmak istedikleri yünlü manifaktürleri konusuna gelince; padişahın tahttan indirilmesi ile girişim sona ermiştir. Londrine tipi yünlüleri imal etmeye uğraştılar, ama yaptıkları örnekler çok kötü idi. Ayrıca, öğrendiğime göre, bu imalatta çalışanlar Fransızlar değildi; eğer girişim devam etse idi, bu konuda verdiğiniz emirlere göre hareket edecektim".[14]

Yünlü imali fikrinin, padişah veya sadrazama ait kişisel bir geçici hevesten ibaret olmadığı, faaliyete birkaç yıl sonra yeniden başlanarak yaklaşık 25-30 yıl boyunca ısrarlı şekilde devam edilmesinden anlaşılıyor. Faaliyete bu sefer, muhtemelen bazı engelleri etkisiz kılmak ve işleri yakından kontrol altında bulundurmak için, İstanbul'da bu maksatla inşaatı tamamlanan

[12] Stoianovich, 1974: s. 86, 91; Ülker, 1987: s. 20.
[13] TS.MA.e 6074.
[14] Svoronos, 1956: s. 255.

imalathanede devam etmeye karar verildi. Yine Selanikli dokumacılardan yararlanılmak üzere en başarılı ustaların arasından seçilen 38 kişi getirilerek bu binaya yerleştirildi.[15]

Yünlü dokumada bilgileri olduğu öğrenilen 5 Fransız esiri de Tersane Zindanı'ndan çıkarılarak yanlarına verildi.[16] 1708 yılı başlarında girişilen bu çalışmaların ilk mamulleri, aynı yılın sonbaharında çıkmaya başladı. Ancak bu mamullerin kaba, kalitesiz ve üstelik maliyetinin de yüksek olduğu görüldü. Selanik'te düşük kaliteli yünlü imalinde uzmanlaşmış olan yahudi dokumacı ustaları ile bu işin başarılamayacağı anlaşılarak yıl sonlarına doğru faaliyet durduruldu.

Faaliyeti yakından izleyen Fransız elçisi Ferriol 17 Ekim 1708 tarihli mektubunda durumu şöyle anlatır: "Saray'ın yünlü manifaktür kurma girişimi tamamen terk edilmiştir. Selanik'ten getirilmiş olan işçiler geri gönderilmiş; bu işte çalıştırılmak üzere zindandan çıkarılmış olan Fransız esirleri de tekrar zindana iade edilmiştir. İmal ettikleri yünlü çok sert ve tüylü idi, üstelik bir arşının maliyeti de 3 kuruşu geçiyordu."[17]

Bununla birlikte yünlü imali teşebbüsü, Ferriol'ün yazdığı gibi terk edilmedi. Aksine, işin ciddiyetle ele alınarak 1709 yılı başlarından itibaren daha geniş çaplı olmak üzere ve başarı sağlayacağı düşünülen bazı önemli değişikliklerle sürdürüldüğünü görüyoruz. Daha önceki faaliyetlere ait ayrıntılı bilgilere henüz sahip değiliz. Ama mevcut olan verilere dayanarak diyebiliriz ki, esas olarak yerli teknoloji ve *know-how* kullanan ve münhasıran devlete ait olan bir teşebbüs söz konusu idi. Oysa 1709 yılı başlarından itibaren iki önemli değişiklikle karşılaşıyoruz: Birinci değişiklik, faaliyetin münhasıran devlet teşebbüsü olmaktan çıkarılıp, kendi sermayesini de katarak sorumluluğu, kâr ve zarar motifi ile yüklenecek bir müteşebbisin devreye sokulması, ikinci değişiklik de kaliteli yünlü imali konusunda ülkede bulunmadığı anlaşılan *know-how* ve teknolojinin, ülke dışından bulunup getirilmesine karar verilmiş olmasıdır.

Müteşebbis olarak kaynaklarımızda adı Tişo veya (bazı yerlerde) İşon şeklinde yazılan gayrimüslim bir Osmanlı reayasının 1709 yılı başlarından itibaren yünlü imali faaliyetini üzerine aldığı görülüyor. Tişo'nun ilk işi gerekli teknik kadroyu oluşturmak, makine ve teçhizatı ikmal etmekti. Yün-

[15] MAD.d 2488, s. 118.
[16] Varenbergh, 1870: s. 268.
[17] Varenbergh, 1870: s. 326.

lü imalinde zamanın ileri teknolojisine sahip Batılı ülkeler, Osmanlı yünlü pazarına hakim olma yarışında oldukları için bunlardan faydalanma şansının pek olmadığı, Fransız görevlilerinin yukarıda kaydettiğimiz pasajlarına dayanarak tahmin etmek mümkündür. Muhtemelen bu sebepten veya bilmediğimiz başka bazı ilişkilerden dolayı Tişo, *know-how* ve teknoloji kaynağı olarak Polonya'yı seçmiş ve oradan aldığı makinelerle birlikte getirdiği 7 ustayı mevcut imalathaneye yerleştirerek faaliyete başlamıştır.

Tişo ilk aşamada 150 işçinin çalıştığı 7 tezgâhlı bir manifaktürü organize etmeyi başardı.[18] Müteakip yıllarda manifaktürü, optimal saydığı cesamete ulaştırmak üzere boyahane ve benzeri tesisler eklemiş, tezgâh sayısını da 16'ya çıkarmıştır. Osmanlı pazarlarında en çok sürümü olan *mahut, nim ve londrine* cinsi yünlüleri imal etmek üzere planlanan manifaktüre 1716 yılına kadar devlet hazinesinden, bina ve bazı sabit tesisler hariç, toplam olarak 47.600 kuruş, müteşebbisin kendi sermayesi olarak da 13.000 kuruş sarfedilmiş olduğunu biliyoruz.[19] Hesabını bilemediğimiz diğer harcamalarla birlikte yapılan yatırımın 100.000 kuruşa yakın olduğunu tahmin edebiliriz. Vasıflı bir işçi gündeliğinin 0.3 kuruştan az olduğu bu yıllarda 10.000.000 kuruş. civarında bulunan devlet bütçesinin %1'i civarındaki bir meblağın küçümsenemeyecek bir yatırım olduğunda şüphe yoktur.

Ancak bu derece önemli harcama yapılan ve yaklaşık 30 yıl boyunca, ikisi isyanla olmak üzere birçok hükümet değişikliğine rağmen, etkilenmeden sürdürülmüş olduğuna bakarak bir devlet politikası şeklinde benimsenmiş bulunduğunu söyleyebileceğimiz bu manifaktür girişimi, binlerce zira kumaş dokunmuş olmakla birlikte imalatın ne kalitesi, ne de fiyatı arzu edilen düzeye bir türlü varamamış ve nihayet 1732 yılından sonra terkedilmiştir.

Başarısızlığın şüphesiz en önemli nedeni bu yıllarda Batı'dan yapılan ithalatın yaklaşık %50'sini teşkil eden yünlünün piyasasındaki değişmelerdir. Osmanlı pazarına 17. yüzyılda hakim olan İngiliz yünlüleri karşısında 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren orta kalitedeki daha ucuz Fransız mamulleri, zorlu bir rekabete başlamış bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yünlü ithalatında en büyük paya sahip olan bu iki ülkeden gelen yünlünün, bu yıllardaki miktarları hakkında bildiklerimiz şöyledir:

[18] MAD.d 7560, s. 298.
[19] MAD.d 7560, s. 303.

Tablo 11.1a Fransa'dan Yapılan Yıllık Yünlü İthalatı Miktarları (top)

Yıllar	Yünlü
1700-1705	10.300
1708-1715	21.800
1716-1720	22.600
1721-1725	24.240
1726-1730	41.400
1731-1735	53.900
1736-1740	58.650

Kaynak: Masson, 1911: s. 476, not 3.

Tablo 11.1b İngiltere'den Yapılan Yıllık Yünlü İthalatı Miktarları (top)

Yıllar	*Long cloth*	*Short cloth*
1701-1706	19.157	
1705-1712	17.464	
1712-1717	16.053	
1718-1726	14.165	1.890
1727-1740	10.803	1.505,5

Kaynak: Stoianovich,1974: s. 77; Ülker, 1987: s. 18, 35 ve 36'ya göre ortalamaları tarafımdan hesaplanmıştır.

Stoianovich'in yaptığı tahminî hesaplara göre 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam yünlü ithalatı 35-40 bin top kadardı.[20] Bu rakamı doğru kabul edersek, yalnız İngiltere ile Fransa'dan yapılan ithalatın 18. yüzyılın ilk 10 yılı sonunda bu miktara ulaştığı ve 1726'dan itibaren de bunu çok aşmış olduğu görülür. Bu iki ülkeye oranla az miktarlarda olmakla birlikte Hollanda ve Venedik'ten de yünlü ithal edilmekte olduğuna göre, 18. yüzyılın ilk yarısında ithalatta büyük artış olduğu muhakkaktır. İthalât artışının daha ziyade orta kalitede ucuz Fransız yünlülerinin miktarındaki hızlı artıştan kaynaklanmış olması, aynı zamanda ortalama yünlü fiyatının da düşmesi demekti. Tüketimin ve ithalatın hızlı artışının muhtemelen en önemli nedeni de bu idi. Böyle bir pazar ortamında yünlü manifaktürünü yaşatabilmek için, kuvvetli bir himaye altında, çağın gelişmiş teknoloji ve *know-how*'ını kullanabilmek gerekirdi. Oysa gelişmiş teknolojiye sahip Batılı ülkelerden bu teknolojiyi almanın pek kolay olmadığını, yukarıda pasajlarını aldığımız raporlardan kolaylıkla tahmin etmek mümkündür. Hatta Batı'dan yapılan yardım bir yana, engellemelerle karşılaşılmış olduğu-

[20] Stoianovich, 1974: s. 80.

nu da söyleyebiliriz. Filvaki, İstanbul'daki Fransız elçisi Desalleurs'un, Polonya'dan getirilmiş teknisyenler arasında bulunan Saksonyalı bir boya ustasını 1714'te alıp Fransa'ya göndermesinde, Osmanlı manifaktürünü baltalama motifinin payı olduğunda şüphe yoktur.[21]

Mamul ithalinin bollaşıp ucuzladığı, teknoloji ithalinin ise çok güç olduğu bir dönemde yünlü manifaktürünü yaşatabilmek için çok sıkı tutulan bir himayeye başvurmak ve belki daha uzun bir süre üzerinde ısrar etmek gerekirdi. Osmanlı Divanı, faizsiz hatta geri ödemesiz, uzun vadeli sermaye kredisi vermekte tereddüt etmemiş, hammadde alımında, işçi bulma ve iskânında, türlü vergi muafiyetleri konusunda mümkün olan her türlü kolaylığı cömertçe sağlamıştır. Ancak, provizyonizmi gereği, ülkede yünlü fiyatlarını yükseltmeye yol açacak türden, ithalatı kısıtlayıcı veya vergilendirici merkantilist bir himaye fikrine hiçbir şekilde iltifat etmemiştir.

Başarısızlığın bir başka nedeni, muhtemelen hammaddeden kaynaklanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen yün, genellikle kaliteli yünlü imaline pek elverişli cinsten değildi.[22] Selanik'teki yünlü imalatının 16. yüzyıldan beri kalite bakımından gerilemesinde de Batı rekabeti yanında, hammaddenin bu elverişsizliğinin rolü olması muhtemeldir. Nitekim çok daha sonra, 1830'larda kaliteli yünlü imaline yeniden başlandığı zaman, yerli hammadde ile bu iş başarılamamış ve merinos koyunu yetiştirilmesi zorunlu görülmüştür. Türkiye'nin 20. yüzyılda oldukça gelişmiş olan yünlü sanayinin de ithal yününü kullandığını hatırlarsak, 18. yüzyılın başlarında yünlü manifaktürünün başarısızlığında hammadde kalitesindeki düşüklüğün de rolü olduğunu söyleyebiliriz.

2. İpekli Manifaktürü

İpekli dokuma, Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek kalitede yünlüler kadar, hatta daha fazla tüketilen bir mamuldür. Bunu, her iki mamulü en çok talep eden sarayın tüketimine ait rakamlardan kolayca anlayabiliriz.

Yüzyıla yaklaşan süre boyunca, 1664 ve 1665 yılları hariç, sarayın kumaş tüketimi konusunda bulunabilen verilerin hepsinde ipeklinin daha büyük bir yer tuttuğu Tablo 11.2'de açıkça görülüyor. Yüksek tabakanın diğer zümrelerinde de durumun benzer olduğu, hatta 18. yüzyılda talebin ipekli lehine artmış olduğu söylenebilir. Mesela Defterdar'ın Mart 1731'de bayram

[21] Stoianovich, 1974: s. 91.
[22] Svoronos, 1956: s. 240.

dolayısı ile verdiği hediyelik 5.018 zira miktarındaki kumaşın %13'ü yünlü, kalanı çeşitli ipeklilerden oluşuyordu.[23] Yakındoğu'da iktisadî şartlar hakkındaki değerli gözlemleri ile tanınan bir Fransız tüccar ve seyyahı, bunu 1750'lerde şöyle ifade eder: "İpekli ticareti, yünlü ticaretinden daha önemlidir; çünkü Türkler de bütün Yakındoğulular gibi yünlüye oranla iki misli ipekli tüketirler".[24] Yine, mesela 1785'te Belgrad'da görevli bir vezirin özel masraf defterine göre, bir yıl boyunca satın aldığı 3.689 zira kumaşın içinde, saf veya karışık ipeklilerin oranı %80'i aşıyordu.[25]

Tablo 11.2 Sarayın Yıllık Kumaş Tüketimi İçinde Yünlü ve İpekli Dokumanın Miktarları ve Birim Fiyatları (zira/akçe)

	Yünlü		İpekli		
Yıllar	Miktar	Fiyat	Miktar	Fiyat	Kaynak
1664	12.468	279	10.685	203	MAD.d 6908
1665	12.380	284	12.111	219	MAD.d 6908
1682	7.019	347	18.537	230	MAD.d 6908, s. 40
1687	6.536	335	9.375	164	MAD.d 2735, s. 29
1698	8.884	386	11.348,5	181	MAD.d 2731, s. 82
1701	9.174		11.526		MAD.d 429
1750	8.293		11.135		MAD.d 429

İpekli dokuma, çok tüketildiği gibi, geniş çapta ve yaygın olarak imal edilen bir kumaştı. İthalât ihtiyacı da, yünlüde olduğu gibi, yüksek kalitedekilere inhisar ediyordu. Ancak, ipekli ithali, miktar itibarı ile nisbî olarak daha azdı. Bununla birlikte, yünlü ithalatında üç dört ülke rekabet içinde olduğu halde, ipekli ithalatının büyük bölümünün tek bir ülkeden, Venedik'ten yapılması ve bu ülkenin de ekseriya düşman kampında yer alması, ithal ikamesi motifini güçlü şekilde duyuran bir faktör olmuştur. Nitekim son Osmanlı-Venedik savaşı sırasında sarayın büyük ölçüde tükettiği çoğu İtalyan menşeli atlasın fiyatı, 1717'de %11-23 kadar bir artış gösterdiği zaman, bunun saray harcamaları için yapılan ödemeleri aksatmaktan geri kalmadığı görülmüştür.[26]

Onun içindir ki, Kasım 1720'de İstanbul'da bir ipekli manifaktürü kurulmasına karar verildiği zaman, "Venedik keferesinden gelen diba, hatayî ve atlas" gibi kaliteli ipliklileri imal etme amacı açıkça ifade edilmiştir.[27]

[23] MAD.d 10172, s. 12 vd.
[24] Flachat, II, 1765: s. 287.
[25] KK.d 791
[26] BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Evrakı (D.BŞM) 1943/110 (29 R 1129/12.4.1717).
[27] KK.d 707, s. 43-72 (7 Z 1135/8.9.1723).

Manifaktürü kurma görevi Saray'ın Bâzirgânbaşısı'na verildi. Bâzirgânbaşı, gerekli teknik uzman ve cihazları bulmakta pek güçlükle karşılaşmadı. İpekli dokumada bu sıralarda büyük gelişme içinde bulunan ve özellikle Batı'dan ithal edilen cinsleri imal etmekte başarılı sonuçlar elde ettikleri bilinen Sakızlı dokumacılar, istenenleri karşılayabilecek durumda idiler. Oradan getirilen üç usta manifaktürü organize etmede ve daha sonra da yönetimde baş yardımcıları oldu.

Ustaların işe başlarken hazırladıkları fizibilite raporuna göre manifaktür, arzu edilen kalite ve çeşitlilikte ipeklileri rekabet edebilir bir maliyette imal edebilmek için asgari 40 tezgâhlı olmalı ve boya, iplik ve apre tesislerini de bünyesinde taşımalı idi. Bina hariç, sabit tesisler için 10.000 kuruş, faaliyete geçtikten sonra da, işletme sermayesi olarak 20.000 kuruş ki, toplam olarak 30.000 kuruşluk bir yatırım gerekiyordu. Raporu olumlu bulan Divan, sabit tesisler için tahmin edilen 10.000 kuruşun hazineden hemen ödenmesi, kalan bölümün de gerektikçe verilmek üzere faaliyete başlanması emrini verdi.[28]

Sakızlı dokumacıların, Kasım 1720'de başladıkları faaliyetin oldukça hızlı geliştiğini, Haziran 1721'de yapılan bir envanterden öğreniyoruz. Bu tarihte, her biri 60-170 kuruş arasında (ağırlıklı ortalama 133 kr.) mal olan 24 dokuma tezgâhının tamamlanarak faaliyete başlamış olduğunu, 2 tezgâhın da inşa halinde bulunduğunu, boyahanenin ikmal edildiğini, Sakız'dan getirilen bir meşdud (organsin) makinesinin de monte edilmiş olduğunu ve bütün bu faaliyetlerin 4.259 kuruşa mal olduğunu görüyoruz.[29] Aynı envantere göre dokuma ve ek tesislerinde 44 işçinin çalışmakta olduğunu öğreniyoruz. Yine Sakız'dan 390 kuruşa satın alınarak getirilen pirinç mengenenin 28 Eylül 1721'de yerine monte edilmesi ile tesis işleri, bir yıla varmadan tamamlanmış olan manifaktürün, bina hariç, sabit tesislerinin toplam maliyeti 8.347,5 kuruşa bâliğ olmuştur.[30]

Kuruluş raporuna göre tezgâh başına yıllık 120-400 zira kadar kumaş dokunabilecek ve her ziranın maliyeti 30-167 *para* (0.75-4,2 kr.) arasında olacaktı ki, tezgâh başına yıllık üretim hacmi 300-500 kr. civarında bulunacak demekti. Tezgâh başına işçi ve hammaddeye yapılacak ödemeler için tahmin edilen yıllık işletme sermayesi de yarısı yedek olmak üzere 600 kr. kadardı.

---

[28] KK.d 706, s. 38.
[29] KK.d 706, s. 39.
[30] MAD.d 1736, s. 250; D.BŞM 1443.

Kuruluşu ile birlikte hemen imalata başlamış görünen manifaktüre muafiyet ve imtiyaz sağlamada oldukça cömert davranılmıştır. Sakız'dan gelip ustabaşı, kalfa ve yiğitbaşı sıfatları ile işçileri, esnaf örgütüne benzer şekilde yönetmek üzere görevlendirilmiş olan üç ustaya ve mengeneyi çalıştırmak üzere gelen bir ustaya cizye ve avarız dahil, her türlü vergiden muafiyet sağlanmış, ata binmek ve silah taşımak gibi, gayrimüslimlere nadiren tanınan serbestlikler de verilmiştir. İlk defa bu manifaktürde çalıştırıldığına şahit olduğumuz designer'a da aynı muafiyet ve serbestlikler bahşedilmiştir. Yünlü veya diğer benzeri tesislerde açıkça formüle edildiğine rastlamadığımız tipte önemli bir himaye de şudur: Devlet görevlilerine, manifaktürün mamullerini satın alma mecburiyeti getiriliyor ve bu mamuller piyasada bulundukça, yerli ve yabancı başka mamulleri satın alma yasağı konuyordu. Bu kural yalnız İstanbul'daki görevliler için değil, taşrada bulunan yöneticilerin İstanbul'daki kapı kethüdaları aracılığı ile yapacakları mübayaalar için de geçerli olacaktı.[31]

Bu şartlarla faaliyete başlayan manifaktür, imalatını hızla genişleterek saray ve bürokrasinin ihtiyaçlarını karşıladıktan başka, 1723 yılından itibaren serbest pazarda satış yapmaya başlamıştır. Bu konuda Defterdar'ın arzı üzerine verilen emir oldukça ilginçtir.[32]

"... *Mîrî Hatayî Kârhânesi'nde ... işlettirilmesine mübâşeret olunan dibâ ve hatâyî ve keneviz ve atlas nümûnelerine göre me'mûl olunan mertebeden ziyâde nizâmın bulup, lâkin beyne'n-nâs revâc ve iştihâr bulması dahi kârhâne-i mezbûrede nesc olunan akmişe-i mütenevvi'anın bir tarafdan bey' ü fürûht olunmasına mevkûf olduğundan başka, fürûht olunan emti'a bahâsından hâsıl olan akçe ile işlenecek meta'ın mühimmât-ı lâzımesinden olan harîr ve sâir lâzımesi tedârik ve tekrar emti'a nesc itdürülüb bu veçhile devr-i dâim üzere işletdirildiği sûretde ... az vakitde ... bütün Memâlik-i İslâmiyeye münteşir olub Venedik meta'ından ziyâde revâc ve iştihar bulacağı zâhir ... ve bahâsından dahî emti'a-ı sâireden noksânı olmak cihetile herkes iştirâsına tâlib olacakları bedîhî olacağı...*" düşünülerek kirası imalathane nazırı tarafından verilmek üzere bedestanda bir dükkan kiralanmasına karar verilmiştir.

Mamullerinin kalitesi beğenilen manifaktürü, ithal malı Venedik kumaşları ile rekabet etmek üzere pazara açmaya karar veren bu emirde, devlete ait işletmelerde 18. yüzyıla kadar pek rastlanmayan yeni bir tavırla karşı-

[31] KK.d 706, s. 49 (29 B 1142/28.2.1729).
[32] MAD.d 736, s. 250 (1135/1723).

laştığımızı söyleyebiliriz. Devlet, kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere mal ve hizmet üreten tesislere her zaman sahip olmuştur. Bunlara ait üretimin bazen pazarda satıldığı da vaki olmakla birlikte, fiskal amaçlı olan şap, tuz vb. alanlarda yapılan üretimin amacı şüphesiz, pazarda satmak ve bu yolla devlete gelir sağlamaktı. Ancak bunların hiçbirinde, satış hacmi ve sürüm miktarı ile üretimin kalite ve maliyeti arasında ilişki kuran ve ithal malları ile bu yoldan rekabet ederek iktisadî üstünlük kazanmayı amaç edinen merkantil bir tavra rastlanmaz. İpekli manifaktürünü pazara açan emrin ona, bu yolla sermayesini idame ederek kendi kendini idare edebilecek bir malî otonomi de bahşeder göründüğüne bakarak diyebiliriz ki, Türkiye'de iktisadî devlet teşekküllerinin bir öncüsü ile karşı karşıyayız. Mamafih 1709'da kurulmuş olan yelken bezi manifaktürünün mamulleri de kısmen pazara yönelikti. Ancak buradaki durum, biraz aşağıda göreceğimiz gibi, ipekli konusunda ifade edilen netlikte bir merkantil anlayışa istinat etmiyordu.

İstanbul'da kiralanan bir mağazada satışa başladıktan sonra manifaktürün, kuruluş projesindeki kapasitesini de aşan bir genişlemeye sahne olduğunu Şubat 1725'te yönetim değişikliği dolayısı ile tespit edilen bir envanterden öğreniyoruz. Envantere göre, Haziran 1721'de 24 tezgâhı tamamlanmış olan manifaktürde 3 yıl sonra, 53 tezgâhın faaliyette bulunduğunu ve iplik imali için de ikinci bir makinenin eklenmiş olduğunu görüyoruz. Kapasitenin genişlemesi ile birlikte imal edilen başlıca ipekli türlerinin maliyetinde de ortalama %7 civarında bir düşme sağlanmıştır. Kullandığı ipek miktarı 1725'te 1.600 okka (2.000 kg)[33] civarında bulunan manifaktürün bir yıl sonra bu miktarı %20 artırmış[34] olduğuna bakarak faaliyet hacmini genişletmeyi sürdürmekte olduğunu tahmin edebiliriz.

Faaliyete 1730'larda devam ettiğini, pazarlamak üzere satış mağazasına gönderilen binlerce ziralık çeşitli kumaşlara ait kayıtlardan[35] öğrendiğimiz manifaktürün daha sonraki durumu hakkında bildiklerimiz, maalesef azdır. Hakkında bulabildiğimiz son bilgilerden biri, büyük bir yangını müteakip 1756'da 10 tezgâhın yeniden yaptırıldığına dair bir muhasebe kaydıdır.[36] Manifaktürdeki tezgâh sayısı bundan ibaret mi kalmıştır, yoksa yanmamış başka tezgâhlar da var mıdır? Meçhulümüzdür. Bulunabilen en son kayda

[33] KK.d 706, s. 44.
[34] BOA, İbnülemin Muafiyet (İE.MİT) 2/140.
[35] D.BŞM.d 1689 (1732-1735).
[36] MAD.d 8947, s. 551.

göre,[37] 1760'ta imalata devam ettiğini gördüğümüz manifaktürle ilgili herhangi bir veriye daha sonraki yıllarda rastlayamayışımızı, faaliyetini sürdürmüş olsa bile, önemini kaybetmiş ve muhtemelen pazar için üretimden vazgeçerek sadece sarayın ihtiyaçlarını karşılayan bir kuruluş haline gelmiş olması ihtimaline bağlayabiliriz.

En az 40 yıl imalat yapmış olduğunu tespit ettiğimiz bu ipekli manifaktürü, gerekli teknoloji ve bilgi ülkede bulunabildiği için başarı ile kurulabilmiş, devletin sağladığı idarî koruma, verdiği sermaye ve bahşettiği talep garantisi uzun süre faal kalabilmesinin başlıca nedenleri olmuştur. Giderek pazardan çekilmiş olması muhtemeldir ki, ithal mallarının rekabetinden çok, Sakız ve İstanbul başta olmak üzere bütün İmparatorlukta 18. yüzyılın ortalarında ipekli imalatında görülen gelişmenin etkili rekabeti sonucu olmuştur. Zira bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu az miktarda ipekli ithal etmekte, muazzam denebilecek tüketimini büyük ölçüde yerli üretimle karşılamakta idi. Binaenaleyh, bu yıllarda devlet de bu alanda kendisi manifaktür kurmak veya mevcut olanları genişletmek yerine, genişlemekte olan esnaf üretimine fizikî sermaye sağlamayı tercih etmekte ve bu yoldan yatırımlarına daha garantili bir rant sağlama imkânı bulmakta idi. Nitekim, yanan manifaktürde yeniden yapılan tezgâhlar için 1756'da yapılan harcama 953,5 kuruştan ibaret kalmış, buna karşılık 1758'de, İstanbul'da ipekli dokumanın yeni gelişmekte olan bir türünü (yasdık) imal etmekte olan esnafa kiralanmak üzere, Üsküdar'da vakıf olarak devletçe inşa edilen 40 tezgâhlı bir manifaktürün sabit tesisleri için 19.144,5 kr. harcanmıştır.[38]

3. Yelken bezi Manifaktürü

Donanmanın kullandığı pamuklu yelken bezi, esas itibarı ile Ege'nin Asya ve Avrupa kıyılarında, özellikle Gelibolu ve Çanakkale'de imal ediliyordu. Şehir ve kasabalarda olduğu kadar, kırsal alanlarda da yaygın bir üretime konu olan bu mamuller, hem donanmanın, hem de sivil gemilerin ihtiyacını karşılar, hatta bir miktar da ihraç edilirdi.[39]

Donanmada 17. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanan yelkenli büyük gemilerin, kalyonların sayıca çoğalarak 18. yüzyılın ilk yılla-

[37] TS.MA.e 6074.
[38] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d) 9874.
[39] A.N.Aff.Etr. 238, fon: 14.

rında 35-40 adede yükselmesi,[40] yelken bezi talebini önemli ölçüde değiştirdi. Sayıları artan büyük gemiler, yalnız daha çok miktarda değil, aynı zamanda daha iyi dokunmuş, dayanıklı ve ağır yelken bezine ihtiyaç gösteriyordu. Orta ve küçük tonajlı gemilerin talebine göre yapılanmış bulunan esnaf üretimi, örgütlenme ve kapasite bakımından ne miktar, ne de kalite olarak bu yeni ihtiyaca cevap verebilecek esnekliğe pek sahip değildi. Ayrıca devletin satın alma rejimi de bu esnekliği arttırıcı olmaktan çok, zorlaştırıcı bir nitelik taşıyordu. *mrî mübayaa* adı verilen bu rejime göre devlet, sürekli ihtiyaç duyduğu pek çok mal ve hizmetler gibi, yelken bezini de genellikle piyasa fiyatından daha düşük, hatta bazen maliyetin de altına inen değişmez bir fiyattan, ekseriya vergiye benzer bir yöntemle satın alırdı. Devletin talep ettiği miktar, üretim hacminin nispeten küçük bir bölümünü aşmadığı sürece üreticiler, bu talebi fazla aksatmadan karşılarlardı. Zira, vergi tarzında devlete verdikleri yelken bezinde uğradıkları zararı, piyasada normal fiyattan yaptıkları satışlardan sağladıkları kârla telafi etme imkânına sahip idiler. Ancak devletin talep ettiği miktar, önemli ölçüde arttığı zaman bu imkân azalır, hatta ortadan kalkardı. Çünkü, artan talebin ekseriya zorunlu kıldığı fiyat artışına Osmanlı malî sisteminin katılığı ve mîrî mübayaa rejimi müsait değildi. Bu sebepten devlet, talep miktarını arttırdığı zaman üreticiler, genellikle ya malın kalitesini düşürerek ve/veya miktarını azaltarak tepki göstermekten geri kalmazlardı. Talep edilen malın yalnız miktarı, daha çok değil, aynı zamanda kalitesi de daha iyi olmak gerektiği zaman, bu talebin tam olarak karşılanması iyice zorlaşırdı. Yelken bezindeki durum da böyle oldu. Osmanlı kaynaklarında yelken bezi ithalatına ait kayıtlara ilk defa bu yıllarda rastlanmasını buna bağlayabiliriz.[41]

İstanbul'da tersane bünyesi içinde 1709'da faaliyete geçirilen manifaktür, daha kaliteli ve daha çok sayıda yelken bezi ihtiyacını gidermede karşılaşılan bu zorunluluğun bir çaresi olarak düşünüldü. Sabit tesisleri devlete ait bulunan manifaktürde, imalatın organizasyonu, özel bir şahsın sorumluluğuna verildi. *Bezcibaşı* ünvanı ile manifaktürü çalıştırmayı kabul eden yönetici, her yıl belirli miktarda yelken bezini donanmaya teslim etmeyi taahhüt ediyordu. Devletçe tespit edilmiş standart bir örneğe göre dokuyacağı bezler için gerekli miktarda pamuk ipliğini, İstanbul'da tüccardan, mukavele edilen fiyattan satın alacak ve bedeli her yılın başında Hazine'den kendisine

[40] MAD.d 2483, s. 127-133; C.BH 187/8814.
[41] MAD.d 10149, s. 124 (1703).

peşin olarak ödenecekti. Bu iplikten dokuyacağı her zira bez için kendisine maktu olarak 2 akçe ücret ödenecekti. Bu ücretin yıllık tutarını da hazineden yıl başında peşin olarak alacak ve bu para ile bir nevi mültezim (subcontractor)[42] gibi hareket ederek işçileri organize edecek, ücretlerini ödeyecekti. Manifaktürden donanma için talep edilen yelken bezinin yıllık miktarı, sulhta 30.000 zira idi. Bu, donanmanın yıllık yelken bezi tüketiminin %20-25'ine tekabül ediyordu. Savaş yıllarında bu miktar 200.000 ziraya kadar yükselecek ve toplam tüketimin %40-50'sini karşılayacaktı.[43] Böylece mîrî mübayaa rejiminde özel sektörden talep edilen miktarları arttırmada karşılaşılan zorluk da aşılmış olacaktı. Bununla birlikte esas hedef, ihtiyaç duyulan kaliteli yelken bezini sağlayacak güvenilir bir kaynağa sahip olmaktı.

Savaşta artacağı düşünülen talebe göre tespit edilmiş bulunan kapasite, barış yıllarında daraltılmamış ve bezcibaşıya, aradaki fark kadar üretimi kendi namına yapıp sivil gemilere satma izni verilmiştir. Birkaç yıl sonra, 1713'te yaklaşan savaşın hazırlıkları içinde donanma için imalatın hacmi çok büyüdüğü zaman, pamuk ipliği talebini ve dolayısı ile fiyatını arttırdıkları gerekçesi ile özel imalat yasaklandı ve manifaktüre İstanbul ile çevresinde yelken bezi dokuma tekeli tanındı.[44]

Savaş (1714-1718) ile birlikte büyük çapta deniz harekâtı dönemi de sona erince, donanmanın yıllık talebi tekrar 30.000 ziraya indirildi ve özel imalat da serbest bırakıldı. Sivil talebi esasen fazla olmayan kaliteli ve pahalı yelken bezi imal eden manifaktür, özel imalatçıların rekabeti karşısında tutunmakta zorluk çekmeye başladı ve başlangıçta 30-40 civarında olan tezgâh adedi, 1750'de 10'a kadar geriledi.[45]

Bunun üzerine bezcibaşı 1750'de Divân'a başvurarak, donanmanın yıllık ihtiyacı olan 30.000 zira yelken bezini, bu miktar tezgâhla sağlayamayacağını söyleyerek şehirde faaliyette bulunan özel tezgâhların da katkıda bulunmalarını talep etti. Sayıları 24'ü bulan özel tezgâhlar katkıya razı olmadıkları takdirde, bunların faaliyetine son verilerek kendisine yeniden tekel hakkı tanınmasını ve ancak bu şartlarla donanmanın ihtiyacını karşılayabileceğini ifade etti. Aslında bir tezgâhın günlük üretimi 15 zira civarında idi[46]

---

[42] Taylor, 1960; Polard, 1965.
[43] MAD.d 10309, s. 155; MAD.d 6266, s. 138; Genç, 1984: s. 90.
[44] MAD.d 9983, s. 281.
[45] MAD.d 9983, s. 282.
[46] Cevdet Bahriye (C.BH) 269/12404; MAD.d 10309, s. 55.

ve bir yılda 10 tezgâhta 30.000 ziranın dokunması imkânsız değildi. Ancak devletin zira başına ödediği ve 1709'dan beri değişmemiş olan 2 akçelik ücretle bu mümkün değildi. Çünkü 1709-1750 döneminde ücretler %50 civarında artmış bulunuyordu. Bu durumda münifaktür kapasitesinin tamamı, hatta büyük bölümü ile sadece devlet için üretim yaptığı takdirde, zararına çalışmış olacaktı. Divan, bezcibaşının talebini makul bularak 10'u manifaktürde, 24'ü de özel ellerde olmak üzere İstanbul'da faaliyette bulunan 34 tezgâha 30.000 zirayı bölüştürerek tezgâh başına 900'er zira yelken bezini, belirli bir fiyattan donanma için dokumalarını teklif etti. Bir zira yelken bezinin maliyeti 24 akçe idi; Divan'ın teklif ettiği fiyat ise bundan %30 kadar düşük olarak 17 akçe idi. Buna göre bir tezgâhın uğrayacağı yıllık zarar 6.300 akçe olacaktı. Özel tezgâh sahipleri, yıllık faaliyet hacmi ve gelirlerinin bu miktarda bir zararı kaldıramayacağını ileri sürerek teklifi reddettiler. Bunun üzerine özel imalat, bezcibaşının istediği gibi yasaklanarak 1751'den itibaren manifaktüre İstanbul ve çevresinde yeniden, yelken bezi dokuma tekeli tanındı.[47] Tekel alanı 1753'te İzmir'i de içine alacak şekilde genişletildi.[48]

Tekel şartlarında pazar için üretim imkânına kavuştuktan sonra faaliyeti canlanan manifaktür, tamir ve ilavelerle kuruluş yıllarındaki kapasitesine 1760'larda tekrar ulaştı.[49] Donanmanın talep ettiği yıllık mutat 30.000 zira bezi dokuyup vermeyi de aksatmadan sürdürdü. Osmanlı-Rus savaşında (1768-1774) bu talep birkaç misline yükselince, mevcut kapasite yetersiz kaldığı için, 1770'te ilave tesislerle genişletildi.[50] Savaştan sonra donanmanın talebi azalmak şöyle dursun, daha da arttı. Çünkü donanma, yalnız savaştaki büyük kayıplarını telafi etmek için değil, aynı zamanda bir Osmanlı iç denizi konumundan artık çıkmış olan Karadeniz'de 1774'ten itibaren güçlü bir şekilde yerleşen Rus deniz kuvvetlerine karşı savunmayı sağlayabilmek için de faaliyetini arttırmak zorunda kalmıştı. Bu sebepten 1777'den itibaren yıllık mutat miktar % 100 arttırılarak 60.000 zira'ya çıkarıldı.[51] Ancak bu, asgari talepti; ihtiyaca göre değişen fiilî talep bunun çok üstünde olmuştur.

[47] MAD.d 9983, s. 281-282.
[48] MAD.d 9976, s. 270.
[49] MAD.d 8947, s. 672.
[50] MAD.d 1038, s. 157.
[51] C.BH 265/12251.

Tablo 11.3 Donanmanın Manifaktürden Talep Ettiği Yelken Bezi Miktarı (zira)

Yıllar	Miktar
1774	140.000
1777	222.000
1781	118.000
1782	196.115
1783	182.635
1791	160.000
1801	200.000
1802	250.000
1803	300.000

Kaynak: MAD.d 9997, s. 428-429; MAD.d 10405, s.178; MAD.d 19549, s.13-24; C.BH 5/217, 70/3326, 222/10325; TS.MA.e 9572.

Donanmanın talebindeki bu hızlı büyümeye cevap verebilmek üzere manifaktür de kapasitesini arttırmaya çalışarak 1785'te 50 tezgâhlı bir büyüklüğe ulaştı.[52] Talepteki bu hızlı büyüme, kapasite üzerinde yalnız arttırıcı değil, aynı zamanda paradoksal şekilde, engelleyici bir etkiye de sahipti. Bu sebepten kapasite artışı, giderek talebin gerisinde kalmıştır. Bu paradoksal ilişkinin kaynağı, ödeme sistemi ile pazar şartlarında idi. Donanma, satın aldığı yelken bezine maliyetin altında kalan bir fiyattan ödeme yapıyordu. Ancak ödeme yılbaşında peşin yapıldığı için, manifaktür önemli bir işletme sermayesini kredi olarak almış oluyordu. Bezcibaşı, bu sermayeyi kullanarak yaptığı imalatın önemli bir bölümünü serbest pazarda satabildiği ve donanmaya olan teslimatını yıl sonuna doğru kaydırabildiği ölçüde kârlı olabiliyor ve faaliyetini genişletebiliyordu. Serbest pazarda tekel şartlarında satış imkânı bulduğu 1750-1760'lı yıllarda durum böyle olmuştur. Ancak 1769'dan sonra donanma, talebini hızla arttırarak üretimin hemen tamamını almaya yöneldiği zaman, serbest pazarda satış imkânları daralmış ve manifaktür de zarar etmeye başlamıştır. Mesela 1776'da tersane yetkililerinin verdiği bir rapora göre donanmaya o tarihte vermekte olduğu yelken bezinden uğradığı yıllık zarar 2.448 kuruştu. Buna karşılık serbest pazarda yaptığı satıştan aynı yıl sağladığı kâr ise sadece 600 kr. kadardı.[53] Muhtemelen savaşın başından beri devam eden bu zarar dolayısı ile bezcibaşı işe devam edebilmek için evini "rehin bırakmak" zorunda kalmıştı.[54] Bu rapor üzerine Divan, savunma için üretim yapan ve esasen sabit yatırım ile amortisman giderleri hazineden ödenmekte olan bir tesisin çalışamaz hale düşmesini istemediği için,

[52] C.BH 20/946.
[53] C.BH 225/10485.
[54] C.BH 265/12251.

yelken bezine ödenen birim fiyatını, maliyenin imkânları ölçüsünde artırarak maliyete yakın düzeye getirdi. Maliyete yakın fiyattan yapılacak peşin ödeme ile manifaktür, serbest pazarda yapacağı satış miktarı az olsa bile yine kâr edebilir, hiç satış yapamadığı yıllarda da faaliyetini pek zarara girmeden, sürdürebilirdi. Ancak bu, büyük ölçüde, maliyetin %80'ini oluşturan pamuk ipliğini istikrarlı fiyattan yeterli miktarda bulabilmeye bağlı idi. Yelken bezi için talebin artması, İstanbul'da iplik fiyatını etkileyen bir faktördü. Nitekim manifaktüre 1750'lerde tekel hakkı verilmesinin önemli bir gerekçesi, özel imalatçıların talep baskısını ortadan kaldırarak İstanbul'da pamuk ipliği fiyatını makul düzeyde bir istikrara kavuşturmaktı. Yüzyılın ikinci yarısında, para ayarının düşürülmesinden beslenen enflasyon ortamında, bu istikrarı sağlamak giderek zorlaştı. Üstelik pamuk ipliği fiyatı, normal enflasyondan daha hızlı bir artışın içine girdi. Zira dış alemin, özellikle Orta Avrupa'nın Osmanlı pamuk ipliğine olan talebindeki artışın yanında, Ege'de deniz ulaşımını aksatan savaş, korsanlık, veba gibi faktörlerle pamuk ipliği arzı da, bilhassa İstanbul'da daralmakta idi.

Yelken bezi talebi, 1770'lerden itibaren bu ortam içinde artma eğilimine girdiği için, iplik fiyatı ve dolayısı ile maliyet hızla yükseldi. Kaynaklarının imkânı ve ödeme sistemi ile Hazine, bu hızlı yükselişe uyum gösterip yelken bezi fiyatına gerekli zamları zamanında yapamadı. Neticede manifaktür zarar eden ve donanmanın taleplerini tam olarak yerine getiremeyen bir kurum haline geldi.

Bu güçlüğü halletmek için uygulamaya konulan tedbir, aynı zamanda Osmanlı iktisadî tavrının da tipik bir örneğini teşkil etmek üzere şu oldu: Pamuk ipliği, 18. yüzyılın sonlarına doğru mîrî mübayaa rejimine dahil edildi. Yelken bezi imali için gerekli olan ipliği, artık Batı Anadolu'da üretim merkezlerinden direkt olarak devlet görevlileri satın almaya başlıyordu. Üreticiler, piyasa fiyatının altında kalan sabit bir fiyattan devletin talep ettiği 10 ton kadar ipliği vermekte başlangıçta pek kusur etmediler. Ancak talep edilen miktar zamanla artarak birkaç misline yükselince üreticiler, mîrî mübayaa rejimine tabi diğer mal ve hizmetlerde, yüzyılın başlarında yelken bezinde yaptıkları gibi, verdikleri ipliğin hem miktarını, hem de kalitesini düşürdüler. Dünya iplik teknolojisinde meydana gelen değişmeden uzak, ama onun etkisi altında üretim ve satış hacmi daralmakta olan iplik üreticileri, enflasyonun hızlandığı bir dönemde uzun yıllar sabit tutulduğu için sembolik derecede düşük kalan bir fiyatla iplik satmaktan kaçınmaya başladılar. Yeteri kadar iplik bulunamayınca, yelken bezi imalatı düştü ve neticede donanmanın ihtiyacını ithalatla karşılamak mecburiyeti doğdu. Büyük bö-

lümü Rusya'dan yapılan bu ithalattan kurtulabilmek için, iplik ithal etmekten başka çare kalmadığı 19. yüzyılın ilk çeyreği içinde ortaya çıkınca Divan, hem daha güvenli, hem de daha ucuza iplik sağlamak üzere bir *filatür* kurmaya karar verdi.[55]

Filatür, devlet kontrolünde vakıf sermayesi ile Kasım 1826'da İstanbul'da kuruldu. Makineleri İngiliz modeline göre yerli ustalar tarafından imal edildi. Hayvan enerjisi ile çalışan 1680 iğli 14 makinede 114 işçi ile günde 225 kg pamuk ipliği üretecek kapasitede idi.[56] Yelken bezi manifaktürü, kendisine iplik üretmek üzere eklenen bu filatürle, Osmanlı Türkiye'sinde bilinen ilk entegre pamuklu tesisi haline gelmiş oldu. Filatürün eklenmeye başladığı 1825'te, yıllık 250.000 zira civarında bulunan kapasitesi ile bundan sonra sadece donanma için üretim yapmasına ve serbest pazarda satışın yasaklanmasına karar verildi.[57] Böylece 1709'da devlete ait tesislerde yarı özel ve pazara açık bir işletme olarak faaliyete başlamış olan manifaktür, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretimin artan bölümünü donanmaya vermek zarureti ile fiilen uzaklaşmakta olduğu pazardan hukuken de yasaklanarak tamamen kopmuş oldu.

Yelken bezi manifaktürü, 18. yüzyılda devlet sermayesi ile meydana getirilen benzerleri arasında en uzun ömürlü olanlarından biridir. Yüzyılı aşan bir süre boyunca, çeşitli iniş ve çıkışlarına rağmen yaşamayı başarmasında birçok faktör etkili olmuştur. En başta, ülkede geleneği olan bir tekstil dalında gerekli teknoloji ve kalifiye elemanı bulmakta herhangi bir zorlukla karşılaşmamış olması zikredilmelidir. İkinci önemli nokta şudur: Donanma için dokuduğu bezler, maliyetin altında kalan fiyattan verilmesine rağmen, bir nevi talep garantisi rolü oynamış ve daha da önemlisi, bedellerinin yılbaşında peşin ödenmekte olması, sermayenin pahalı ve kıt olduğu bir iktisadî muhitte her yıl aksamadan akan önemli miktarda bir işletme kredisi fonksiyonu görmüştür. Nihayet üçüncü önemli faktör, işletmenin maaşlı görevliye değil de, kâr ve zararı kendine ait olacak bir yöneticinin sorumluluğuna bırakılmış olması ve serbest pazarda, uzunca bir süre tekel şartları içinde satış yapma imkânına sahip olmasıdır diyebiliriz. Serbest pazarda satışın yasaklandığı tarihten itibaren fazla bir hayatiyet gösteremeden 19. yüzyılın ortalarında sona ermesi ile bu yasaklama arasındaki ilişki incelenmeye değer ayrı bir konudur.

[55] MAD.d 8957, s. 219.
[56] MAD.d 8882, s.160-161.
[57] MAD.d 8882, s. 154.

12

18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü

I

Genel olarak Osmanlı ekonomisi ve özellikle sanayi sektörü, 18. yüzyılda birbirinden oldukça farklı iki döneme ayrılır. Yüzyılın ilk yarısında sanayide kaydedilen genel genişleme ile birlikte bazı dallarda devletin de, daha önce benzerine rastlamadığımız çapta ithal ikamesine yönelik yatırımlar yaparak birçok manifaktür kurduğu görülür. Bu mutevazi sınaîleşme girişimi Osmanlı Klâsik İktisadî Sistemi'nin paradigması içinde sınırlı kaldı ve herhangi bir önemli sıçrama gerçekleştiremedi. Ancak, tümü ile başarısız da kalmadı.

Yüzyılın ikinci yarısında ise daralma yönünde bir değişim yaşandı. Devlet, artan dış tehditler karşısında varlığını sürdürmeye çalışırken, yüzyılın başlarında yaptığı gibi, sanayiye yatırım ve yardımlarda bulunmak şöyle dursun, hayatî mücadelede sanayinin mevcudunu da feda edecek bir seri sürecin işlemesine sebep olarak, bizzat daralmanın başlıca faktörleri arasında yer aldı.

II

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıla, 14 yıl süren ve geniş çapta insan, malzeme, kaynak ve toprak kayıplarına yol açmış olan büyük bir savaşın yenilgisiyle girdi. Savaş içinde aksaklıklar gösteren dış ticaret, Batı Avrupa'daki iktisadî canlanma ve Türkiye'de sulhun teessüsü ile hızla büyümeye başladı. Bu yıllarda Osmanlı ticaretinin Batı ile yapılan bölümünde hem ithalat, hem de ihracat bakımından ham, yarı mamul ve nihai mamul olarak tekstil ürünleri %60'ın üzerinde bir ağırlığa sahipti. Türkiye bakımından ithalatta, ihracata nazaran çok daha fazla kutuplaşmış olarak, tek bir tekstil mamulü, yünlü hakimdi. Onu takip eden ipekli ile birlikte, bu iki mamulün toplam ithalattaki payı %50'ye yakın idi.

Dış ticaretin bu niteliği yeni bir olgu değildi; 16-17. yüzyıllarda tedricî bir gelişme sonucunda, uzun vadede teessüs etmiş olan bir yapı özelliği taşıyordu. 1700'lerde yeni olan şu idi: İthalât 1683-1700 dönemindeki savaş sırasında aksamış, yünlü ve ipekli kumaş sağlayan ülkeler arasında, Fransa'dan sonra ikinci yeri tutan ve özellikle yüksek tabakaya hitap eden kaliteli yünlü ve ipeklilerin başlıca kaynağı olan Venedik'le de savaş içinde bulunulması, ithalat zorlukları ile birlikte fiyatları da arttırmıştı. Bu mamullerin başlıca alıcısı olan askerî[1] zümre mensupları, savaş dolayısıyla harcamalarının artan bölümünü askerî mal ve hizmetlere ayırmak zorunda kaldıkları ve gelirleri aynı oranda artmadığı için, bu ithal mallarını sağlamakta hissedilir güçlükler çekmişlerdi.

Askerî zümrenin ithal malı konusunda yaşamış olduğu bu sıkıntıyı, nisbî olarak arttıran subjektif bir faktör de, yerli mal ve hizmet taleplerinde benzeri sıkıntılara düşmeyi önlemeye matuf eskiden beri uygulanagelen yaygın bir sistemin mevcut bulunması idi. *Mîrî mübayaa* diye bilinen bu sistemin esası şudur: Devlet veya onun adına hareket edenler ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri, üreticilerden doğrudan doğruya ve maliyete yakın, hatta daha da düşük bir fiyattan satın alma imkânına ekseriye sahip bulunuyorlardı. Bir tür "müterakki aynî gelir vergisi" gibi tavsif edilebilecek olan bu sistemin istinat ettiği iktisadî politika prensibi, kolayca tahmin edilebileceği gibi, *provizyonizm* (iaşe) idi. Bu nedenle, yerli mal bulmakta zorluk çekildiği zaman ham veya mamul, türü ne olursa olsun ihracına, hatta yurt içinde tedavülüne yasaklar koymaktan çekinilmezdi. Çok kısa olarak özetlemeye çalıştığım bu sistem ve onun istinat ettiği provizyonist politikası sonucudur ki, Osmanlı Devleti, dış ticaretin sadece ihracat bölümüne müdahalede bulunmuş, ama ithalat üzerinde, onu kolaylaştırıcı tedbirlerin dışında, sadece fiskalist amaçlarla ve nadiren diplomatik alet olarak kullanmaktan öteye hiçbir zaman engel koymamıştır.

Kapitalist gelişme imkânları bakımından fevkalade tehlikeli mekanizmaları işletebilmeye namzet böyle bir sistemle, onun istinat ettiği iktisadî politika prensibinin, aynı zamanda, Türkiye tarihinde ilk defa ithal ikamesine[2] yönelik bir sanayi yaratmaya götüren başlıca etkenlerden birini teşkil

[1] *Askerî* tabiri, Osmanlı düzeninde ve literatüründe, meslek itibarı ile asker olanlara inhisar etmez; asker ve sivil bütün yönetici kadroları kapsayan geniş bir zümreyi ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Barkan, 1968: s. 4-9.

[2] "İthal ikamesi" deyimini, günümüzün ithalatı fiilen ortadan kaldırmaya kadar genişletilebilen korumacı tedbirlerini de içeren dar anlamında almamak ve 18. yüzyılın Osmanlı tutumu ba-

etmiş olması, Osmanlı tarihinde sayısı az olmayan paradokslardan biri olarak kaydedilmeye değer.

İşte bu şartlar altında, "kefere memleketinden gelen çukadan müstağni olmak mülâhazası ile"[3] İstanbul'da 18. yüzyılın ilk 10 yılı içinde, devletin teşebbüsü ile Polonya'dan getirilen makina ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü manifaktürü için hazineden 100.000 kuruş kadar bir yatırım sermayesi tahsis edilmiştir.[4] Bu harcamayı devlet, doğrudan bir yatırım olarak değil de, tesisi işletmeyi kabul edecek olan müteşebbise açılan bir nevi uzun vadeli ve faizsiz kredi statüsü içinde gerçekleştirmişti. Tesisi çalıştıracak olan müteşebbise, mîrî mübayaa sistemi içinde ana hammaddeyi teşkil eden yünü ucuza satın alma gibi önemli bir kolaylık da sağlamıştı. İşçi ve ustalara bahşedilen bazı idarî himaye ve vergi muafiyetlerini de eklersek, temin edilmiş olan himayeyi özetlemiş oluruz.[5]

Bu ilk girişimi hemen müteakip 1720'de görülen ikinci faaliyet, bu sefer tam bir devlet teşebbüsü olarak kurulan İpekli Dokuma Manifaktürü'dür. Bu bildiğimiz kadarı ile Türkiye'de kurulan ilk iktisadî devlet teşekkülü denilmeye layık bir hüviyet belirtmek bakımından dikkate şayandır ve uzunca bir süre hem askerî zümre için, hem de serbest pazar için üretim yapmaya devam etmiş bir manifaktürdür.

İthal ikamesi niteliği ile zikredilmeye değer bir başka tesis de 1709'da İstanbul'da tersane bünyesinde gemi çapası imal etmek üzere kurulan *Dökümhane*'dir.[6] Buna yelkenli gemiler için yelken bezi dokumak üzere yine aynı yıl tersanede kurulan Pamuklu Dokuma Manifaktürü de eklenmelidir. Devlet teşebbüsü ve sermayesi ile tesis ve birer kamu kurumu olarak işletilmek üzere teşkil edilen imalathanelere, nihâyet 1744/45'te Yalova'da ma-

---

kımından geniş anlamda, ithalata başvurmaktan az veya çok kurtulabilme arzusu olarak anlamak gerekir.

[3] TS.MA.e 6074 (1175/1761/62).

[4] Vasıflı bir işçi gündeliğinin 0.3 kuruşu geçmediği ve devletin bütçe gelirinin 10 milyon kr. civarında bulunduğu gözönüne getirilirse, bunun küçümsenemeyecek bir meblağı ifade ettiği görülür. Ancak hemen ilave etmelidir ki, bu yıllarda padişah sarayı için satın alınan ithal malı yünlü kumaşa ödenen yıllık para miktarı da 25.000 kuruşa yakındı.

[5] MAD.d 7560, s. 298 (17 Za 1121/18.1.1710).

[6] O zamana kadar devlet, çapa ihtiyacını İstanbul ve Samakov'da (Bulgaristan) özel teşebbüs olarak faaliyet gösteren esnaftan temin ediyordu. 17. yüzyılın ortalarından başlayarak sayıları hızla çoğalan yüksek tonajlı yelkenli gemilerin gerektirdiği büyük boy gemi çapaları, esnaf tarafından imali başarılamadığı için, ithalatla karşılanmakta idi. İthalattan kurtulmak üzere kurulan bu tesis, yabancı uzman veya teknolojiye başvurulmadan yerli imkânlarla tamamlanmıştı. C.BH 28/1309.

kinaları ile birlikte Polonya'dan getirilen ustalara kurdurulan Kâğıt Manifaktürünü de eklemeliyiz.

Bunların yanında devlet teşebbüsü ve sermayesi ile kurularak belirli şartlarda esnafa kiralanan veya devredilen birçok imalathane veya atölye arasında, en önemlileri olarak İstanbul'da 1718'de kurulan Çini İmalâthanesini, 1720 civarında kurulan iki büyük Basma İmalâthanesi ile Boyahaneyi, 1723'te kurulan Kemha ve Diba İmalâthanesini zikredersek, 18 yüzyılın ilk yarısı içinde, en önemlileri ithal ikamesi amacı ile kurulmuş bulunan belli başlı tesisleri özetlemiş oluruz.[7]

Bütün bu kuruluşlar içinde Çuka ve Kâğıt manifaktürleri en ömürsüz olanlarıdır. İpekli ve pamuklu dokuma, yelken bezi, gemi çapası gibi alanlardaki kuruluşlar yaşamış, hatta bir çoğu uzun zaman başarılı şekilde işletilmişlerdir. Aralarında en başarılı görünenler yelken bezi, ipekli dokuma ve pamuklu basma imalathaneleridir.[8]

Başarıyı belirleyen faktörler arasında, tesisin devlet tarafından doğrudan işletilmesi ile özel olarak faaliyette bulunan esnafa devredilmesi arasında, genellikle ikincilerin daha başarılı görünmelerine bakarak kesin bir yargıya varmak, mevcut veriler karşısında oldukça zordur. Daha önce mevcut teknik bilgi, tecrübe ve becerinin (*know-how*) nisbî olarak yüksek bulunduğu, ucuz ve kaliteli hammaddeyi sağlamanın kolay olduğu ve nihayet üçüncü olarak da yeterli bir talep düzeyinin bulunduğu alanlarda başarılı olunduğunu ampirik olarak tespit edebiliriz. Bu üç faktörün bir arada bulunmadığı veya kuvvetli bir himaye ile desteklenmediği durumlarda başarıya ulaşılamamış olduğunu söyleyebiliriz.

---

[7] Çini imalathanesi için bk. Altınay,1930: s. 63-64; Basma imalathaneleri için bk. Altınay, 1930: s. 104-105; Boyahane için bk. TS.MA.e 4959 (29 M 1138/7.10.1725); Kemha ve Diba imalathanesi için bk. KK.d 706, s. 32 (1 M 1133/2.11.1720); C.İKTS 37/1826 (11 N 1133/6.7.1721); C.İKTS 26/1290 (1142/1729); Yalova Kâğıt Manifaktürü için bk. MAD.d 8947, s. 120 vd. (16 L 1157/22.11.1744); İbrahim Müteferrika'nın kâğıt imali ile ilgili olarak Polonya'dan getirilen ustalarla yapılan mukavele dolayısı ile sunduğu takrir için bk. C.İKTS. 21/1018 (13 B 1157/22.8.1744). Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kâğıt yapımı ve özel olarak da Yalova Kâğıt Manifaktürü ile alakalı olarak bk. Ersoy,1963.

[8] İpekli dokuma ithalatında 18. yüzyılın ilk yarısı içinde görülen hissedilir azalmayı, bu faaliyetlerle birlikte imparatorluğun başta İstanbul olmak üzere Sakız, Edirne, Selanik, Bursa, Halep ve Şam gibi merkezlerinde özel üretimde kaydedilen gelişme ile açıklamak lazımdır. Basma imalatında İstanbul'da kurulan iki tesise 1760'a doğru İstanbul'un Üsküdar yakasında bir üçüncüsünün eklenmesinden de anlayabileceğimiz gelişmenin, geçici bazı problemlere rağmen, trend olarak 1830'lara kadar devam ettiğini, istihdam edilen işçi sayısı ve imalattan alınan vergi miktarlarına göre tespit edebiliyoruz. Ancak 1840'lardan itibaren hızla gerileyen basma imalatının İstanbul'da 1850'lerin başında tamamen bitmiş olduğunu da eklemeliyim.

Yünlü konusunda, bu sanayinin Batı Avrupa'da 200-300 yıllık bir gelişmenin doruğunda bulunduğu ve 17. yüzyıldaki durgunluğu takiben, Türk pazarlarına 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren adeta damping yaparcasına gittikçe ucuzlayan ve bollaşan bir sürüme başladığı bir dönemde girişilen bu ilk ithal ikamesi teşebbüsünün, 25-30 yıl süren çabalara rağmen, başarıya ulaşamamasında sözünü ettiğim faktörlerden ikisinin, bilgi birikimi ile kaliteli hammadde yokluğunun payı büyüktür.[9] Bilgi birikimi eksikliği bakımından kâğıt imalatının durumu da aynı olmuştur.

Çok kuvvetli bir dış rekabet karşısında, az çok karmaşık bilgi ve teknoloji gerektiren bir sanayi kolunda yeni kurulan bir manifaktürün yaşayabilmesi için kuvvetli bir himayenin şart olduğu açıktır. Ancak çağdaşı Avrupa ülkelerinde müşahade ettiğimiz bu tip merkantilist himaye politikasına ait unsurlara Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nde rastlamadığımız gibi, toplum yapısında da bu dünya görüşünü o istikamette zorlamaya, hatta etkilemeye namzet merkantil bir menfaat zümresi, Osmanlı sisteminin bir gereği olarak vücut bulamamıştı. Bilâkis böyle bir himaye fikrine zıt istikamette işleyen provizyonizm ile fiskalizm, Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nün uzun yıllar değişmeden kalmış görünen belirleyici ilkeleri idi. O kadar ki, ithalatı pahalılaştırmaya yol açacak bir himaye fikrine, İmparatorluğun hayatını tamamlamak üzere bulunduğu 19. yüzyılın son çeyreğine kadar rastlamak kabil değildir.[10]

Bununla beraber, ithal fiyatını arttırıcı bir himayeye yabancı, hatta zıt olan Osmanlı İktisadî Dünya Görüşü'nün, hiçbir himayeye imkân vermemiş olduğunu düşünmek de yanlış olur. İdarî himaye, vergi muafiyeti, faizsiz kredi vs. gibi himayenin diğer türlerinin kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca temel ilkeler olarak ifade ettiğim provizyonizm ile fiskalizmin bazı hallerde çok önemli etkileri olan kuvvetli birer himaye aleti olarak işleyebildiğini de belirtmeliyim. Nitekim başarılı olduğunu kaydettiğim kuruluşlar arasında ve

[9] Yünlü imalatında, askere elbise sağlamak üzere 16. yüzyılda Selanik'te kurulmuş olan imalathanelerin zamanla Batı Avrupa'daki gelişmenin çok gerisinde kalmış olması yüzünden, "ince yünlü"de yerli teknik bilgi düzeyi de çok düşüktü. Ama bu alanda geri kalmanın nedenlerinden biri de yerli yünün ince kalitede kumaş yapmaya elverişli bulunmaması idi. Nitekim ince yünlü imali için 1830'larda kurulan fabrikalara gerekli olan hammaddeyi sağlamak üzere İmparatorlukta ilk defa devlet girişimi ile merinos koyunu yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuş, ancak 10-15 yıllık bir çabadan sonra bu iş başarılamamış ve 1850'lerde ince yünlü imalinden vazgeçilmesinin sebeplerinden biri de bu olmuştur.

[10] bk. bu kitapta s. 39-83.

başka birçok örnekte, bu tür "dolaylı" diyebileceğimiz bir himayenin rolü dikkati çekecek derecelerdedir.

Bu tür himayenin belirgin örneği yerli hammadde konusundadır. Osmanlı sanayisinin 16-17. yüzyıllardan beri giderek önem kazanmış görünen belli başlı problemlerinden biri, yüksek malî kapasite ve etkin ticarî organizasyonlarla gelen Batı Avrupalı alıcıların, Osmanlı pazarındaki hammaddeleri çekip götürmesi olmuştur.[11] Provizyonizmin bir politika ilkesi halinde yerleşmesinin de kaynakları arasında bulunan bu kronikleşmiş yapı, 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa'daki genel iktisadî canlanmanın harekete geçirmiş olduğunu söyleyebileceğimiz hızlı bir ihracat artışına sahne olduğu zaman, devlet, hem provizyonizminin icabı olarak, hem de fiskalist amaçlarla o zamana kadar %3 olarak tespit edilmiş bulunan gümrükleri, ihracı en çok artma eğiliminde olan mallarda büyük ölçüde arttırdı. İhraç gümrüğü %10 ile %50'ye kadar yükseltilen bu malların başında, dış alemin en çok talep etmekte olduğu pamuk, pamuk ipliği, deri ve zeytinyağı gibi ham ve yarı mamuller vardı.

Yerli sanayinin 18. yüzyılın ilk yarısında yalnız üretimde değil, aynı zamanda ihracatta da artış kaydedebilmesinde, hammaddeleri nisbî olarak ucuza sağlama imkânı veren bu uygulamanın rolünü tahmin etmek mümkündür.[12] Bu rolün tespit edilebilen karakteristik bir örneğini sabun imalatında açıkça görüyoruz. 1709 kışında şiddetli soğuğun Batı Akdeniz'de ve özellikle Türkiye'nin en büyük alıcısı olan Fransa'da zeytin ağaçlarını mahvetmesi sonucu, zeytinyağına olan dış talep aşırı derecede yükseldiği zaman, sabun üretiminin önemli bir merkezi olan Girit'te sabunhaneler, bu aşırı dış talebin baskısı karşısında tutunamamış ve birer birer kapanarak sayıca 3'e kadar inmişken,[13] 1715-20'den itibaren zeytinyağından alınan ihraç gümrüğünün %20-30'a kadar yükseltilmesini müteakip, tekrar hızla artarak

[11] Hammadde alanındaki dış talep baskısının yerli sanayi üzerindeki etkileri konusunda bk. Çizakça, 1980: s. 533-551; Braude, 1979: s. 437-455.

[12] Genel olarak sınaî üretim ve dış ticaret hacimlerindeki artış hakkında bk. bu kitapta s. 143-183; pamuklu dokuma ihracatındaki artışa örnek olmak üzere sadece Fransa'ya yapılan bölümünün seyri yıllık ortalama olarak şöyle olmuştur:

(Değerler Fransız *Livre*'si olarak)
1700-1702: 385.150
1717-1721: 1.278.502
1736-1740: 1.496.125
1750-1754: 1.715.820
1786-1789: 2.529.752
Kaynak: Paris 1957: s. 532, not 2.

[13] KK.d 188, s. 3 (1726).

1725'te 20'ye yükselmiş ve yüzyılın son çeyreğine kadar sayıları artmaya devam ederek, yalnız İmparatorluk piyasasına değil, dış pazarlara da satış yapacak bir düzeye varmıştır.[14] Hemen ilave edilmeye değer bir nokta şu ki, sabun imalatı, 18. yüzyılın ilk yarısında kazandığı bu canlılığı ile İmparatorluğun yerli sanayide yaygın bir gerilemeye maruz kaldığı 19. yüzyılın 3. çeyreğinde bile net ihracatçısı olduğu çok nadir sınaî faaliyet kollarından biri olarak kalmıştır.[15]

Sanayiyi koruma motifine doğrudan bağlı bulunmayan böyle bir dolaylı himayenin, ancak hammaddesi dış talep baskısı altında bulunan sanayi dallarında etkili olabileceği açıktır. Bu dalların dışında, geniş bir idarî himaye ve teşebbüs desteği ile birlikte sağlanan uzun vadeli yatırım kredisinin bile, ithal fiyatını yükseltmeye yol açacak tipte radikal bir himaye ile desteklenmedikçe, başarı şansının az olacağı kâğıt ve çuha örneğinde çok belirgindir. Bu bakımdan Türkiye tarihindeki bu ilk sınaîleşme çabasının, esasen mütevazi ve çok sınırlı olan hedefleri içinde ve belki biraz da bu sebepten, amacına tam olarak ulaşamamış olduğunu söyleyebiliriz.

Ama bu hamlenin, mevcut ekonomik yapıda hissedilir bir değişmeye yol açmamakla beraber, ekonomide gözlenen değişme ve eğilimlere Klâsik Osmanlı İktisadî Sisteminin kendi ilkeleri dışına çıkmayan bir tepkisi ve cevabı olarak kendi içinde tutarlı olduğu ve muhtemelen bu sayede, (radikal görünen yeni mal ve teknoloji dışında) yatırım yaptığı ve desteklediği alanlarda (ipekli, pamuklu, basma, metal vb.) başarılı olduğunu ilave edebiliriz.

III

Hemen hepsi 18. yüzyılın ilk yarısı içinde yer alan bu devlet yatırımları ile paralel bir genişleme trendi içinde görünen Osmanlı sanayi sektörü, yüzyılın ikinci yarısının 10. yılından itibaren, oldukça yaygın bir durgunluk ve gerileme dönemine girmiştir. İthalâtta ve bazı ziraî ürünlerin ihracatında müşahade edilen kısmî büyüme istisna edilirse, ekonominin tümüne şamil görünen bu durgunluğun, sanayi üzerinde etkili olmuş görünen başlıca faktörlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz: Sanayi sektörü, bu yıllarda, bahsettiğimiz dolaylı himayeyi kaybetmeye başladı. Yüzyılın başlarında yükseltilmiş olan hammadde ihraç resimleri, Osmanlı malî pratiği icabı "spesifik" şekilde

[14] Peyssonel,1787.
[15] Ronstock, 1886: s. 118-119.

tespit edilmiş olduğundan, 1760'lı yıllardan itibaren fiyatlar yükselmeye başlayınca, bu resimlerin nisbî önemi de aynı oranda düşmeye başladı.

Osmanlı dış ticaretinde aktif rolü oynayan, yerliler değil, Batılılardı. Osmanlı deniz ticaret filosu, çeşitli faktörlerin etkisi ile, ekonomideki genişlemeye cevap verecek kapasiteye varamadığı için, dış ticaret maksadı ile gelen Batılılar, ellerindeki deniz nakliye imkânlarıyla yurt içi ticarete de giderek artan ölçüde katılmaya başladılar. Yabancı gemilerle yapılan ticareti, ihracattan tefrik etmek zor olduğu için, ihracattan alınan resimlerden kaçma kolaylıkları da artmıştı. Nisbî himayeyi fiilen ortadan kaldıran bu durumu, 1760'lardan itibaren kaçakçılığı önleyebilmek amacı ile, ihraç resimlerinin yavaş yavaş iç ticarete de teşmil edilmesi takip etti ve böylece bu dolaylı himaye hukuken de ortadan kalkmış oldu.

Sanayinin durgunluğa girdiği bu yılların, Batı Avrupa'da birkaç yüzyıldan beri devam eden iktisadî değişme ve birikimin Sanayi Devrimi'ne ulaşmak üzere hızlandığı bir döneme rastlamış olması da, hem bu himaye kaybını büyüten, hem de durgunluğu açıklamaya namzet diğer bir etkendir. Sanayi Devrimi, 19. yüzyılda bütün vüsatı ile ortaya koyacağı etkilerinden henüz uzak bulunmakla beraber, yerli sanayi mamullerine sadece dış pazarların giderek kapanmasına yol açmakla kalmamakta, ayrıca iç pazarda da özellikle metal ve dokuma sanayisinin bazı dallarında fiyat ve kalite bakımından küçümsenemeyecek bir rekabeti hissettirmeye başlamış bulunmakta idi.

Ama, Sanayi Devrimi'ne doğru yol olan Avrupa ekonomisindeki gelişmelerin asıl önemli etkisi, bu dönemde ekonomiden çok askerî alanda karşımıza çıkar. Avrupa'nın gelişen teknolojik ve ekonomik imkânlarından çeşitli kanallarla beslenerek askerî gücünü arttırmakta olan rakiplerine karşı, Osmanlı Devleti'nin 1760'lardan itibaren giderek yoğunlaşan ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savunma savaşları yapmaya mecbur kalmış olması, fevkalade kompleks ve dolaylı sonuçları ile, durgunluğun yerleşerek bir buhran niteliği almasına yol açmış görünen bir başka önemli etkeni oluşturmuştur.

Savaş, normal olarak sebep olduğu sivil sınaî talep düşüşü yanında, giderek İmparatorluğun coğrafî olarak da küçülmesine yol açtığı için, yerli sanayi bakımından, herşeyden önce belirgin bir pazar daralmasının kaynağı idi.[16] Pazarını, hem coğrafî saha itibarı ile, hem de sivil talep hacmi bakı-

[16] Bu konuda dikkate değer örneklerden biri olarak Kuzey Karadeniz kıyılarını zikredebiliriz. 1770'lerde İmparatorluktan ayrılan bu bölge ile Osmanlı sanayisinin neler kaybetmiş olduğunu anlayabilmek için, Kırım'da Fransız Konsolosluğu görevinde bulunan Peyssonel'in, böl-

mından küçülttüğü sanayi üzerine savaş, ayrıca askerî mal ve hizmet taleplerinin gittikçe artan yükünü de eklemekte idi. Bu yük, Batı Avrupa'daki örneklere uygun olarak, piyasa fiyatı içinde kalan bir talep artışı şeklinde olsa idi, netice itibarıyla, savaş için üretim yapan endüstrilerin lehinde bir yapısal değişme veya kaynak transferlerinden başka bir sonuç doğurmayabilir, hatta talebi arttıracağı için olumlu etkisi de düşünülebilirdi. Ancak başta söylediğim *mîrî mübayaa* sistemi icabı, savaş içinde devletin artan ölçüde ihtiyaç duyduğu dokuma, deri, iplik, kereste, demir ilh. gibi malları piyasa fiyatından çok düşük, hatta bazen maliyetin de altında kalan bir fiyattan talep etmesi ve bu malları müterakki (progresif) bir aynî gelir vergisi gibi toplaması, özellikle gelişkin olan büyük ölçekli teşebbüsleri hissedilir şekilde ezmeye, budamaya başladı. Sözünü ettiğim iki yönlü pazar daralmasının da, uzak bölgelere sürüm yapacak düzeye varmış en gelişkin sanayi kollarını etkilemiş olacağını hatırlarsak, 1770 yıllarından itibaren sınaî durgunluğun belirginlik kazanmasında şaşılacak bir cihet kalmadığına hükmedebiliriz

Savaşın sanayi üzerindeki bu birkaç yönlü etkilerine, ekonominin bütünü bakımından önemli sonuçları olan, ama en ziyade sanayiyi etkilemiş olacağı kolayca anlaşılabilecek bir diğer dolaylı etkisine de burada işaret etmemiz lazımdır. Savunma ihtiyaçlarının baskısı altında devlet, özel şahısların o zamana kadar hemen hemen hiç müdahale etmediği terekelerine de el koymaya başladı. Askerî zümre mensupları dışında kalan esnaf ve tüccar gibi özel şahısların, şerî miras kurallarına göre varislerine intikal etmesi gereken terekelerini, 1770-1810 döneminde belirgin şekilde yoğunlaşmış görünen müdahalelerle devletin, tamamını zapt etmediği hallerde de %40-70 oranlarına varan bir verâset vergisine tabi tutmaya başlaması, bu müdahalelere kolayca yakalanabilecek olan fizikî sermaye yatırımlarından caydırıcı, hatta yapılmış olan yatırımları çözücü (disinvestment) etkileri olan ve durgunluğun, hatta buhranın sadece sebebi değil, aynı zamanda göstergesi olarak da dikkate şayan fevkalade ağır bir uygulama idi.[17]

Savunma savaşlarının, kısaca temas ettiğimiz dolaylı ve dolaysız etkilerinin vücut verdiği bu buhran çağında, devletin ekonomiden aldığı ve hissedilir derecede artmış görünen payların da netice itibarı ile savaşta tüketilmiş

genin 1750-60 yıllarına ait ticareti hakkında yazdığı kitapta, başlıca sınaî imalat merkezleri olan İstanbul, Bursa, Ankara, Kastamonu, Halep, Girit, Sakız, Filibe, Samakov gibi yerlerden gelen çeşitli sınaî mamullerinin tekel derecesinde sahip bulunduğu çok geniş sürümü ile ilgili olarak verdiği rakamlara bakmak gerekir. bk. Peyssonnel,1787.

[17] Savaşın ekonomi üzerindeki etkileri için bk. bu kitapta s. 209-222.

birer yatırım çözülmesi (disinvestment) anlamına geldiğini tafsile gerek yoktur.

Ancak, Türkiye tarihinde görülen ikinci sınaîleşme girişiminin, bu yatırım çözülmesi sürecinin bir parçası olarak 1800 yılına doğru yürütülen askerî yatırımlar ile başlamış olması, Osmanlı iktisat tarihinin bir başka paradoksu olarak kaydedilmeye değer bir noktadır. Ama bu ayrı bir konudur.

13

18. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler*

Yakın Doğu'nun Batı Avrupa ile yaptığı ticarî mübadelede, sanayi mamulleri ithal eden ve karşılığında sadece ziraî ve hammaddeler temin eden bir pazar haline gelmesi, Sanayi Devrimi'nin meydana getirdiği radikal değişikliğin tezahürlerinden biridir. Bu tezahürün aslında yeni olmadığı, iki alem arasındaki ticarî mübadelede, çok daha eski tarihlerden, modern zamanların başlarından itibaren yavaş yavaş teşekkül etmiş olan bir strüktürün, asırlar süren gelişmesinin, 19. yüzyılda normal sayılması gereken bir sonucundan başka birşey olmadığı ve Sanayi Devrimi'nin olsa olsa bu eski strüktürü yoğunlaştırdığı, belirginleştirdiği ve nihayet kantitatif birtakım değişiklikler ilave etmekle kaldığı, Osmanlı-Avrupa ticarî mübadele ve münasebetleri ile ilgili tarihî literatürden çıkan genel intibadır.

Sanayide devrim diye tavsif edilen değişmelerin 18. yüzyılın sonlarında, Kuzey Batı Avrupa'da ilk defa ortaya çıkmasında olduğu gibi, o tarihten yaklaşık yarım yüzyıl sonra Osmanlı pazarlarında tesirlerini hissettirmesinde de pamuklu dokuma sektörü birinci derecede önemli, yaygın deyimi ile, lider sektör rolünü oynamıştır. Osmanlı pazarlarını 1820-1830 yıllarından itibaren ucuz pamukluların istila etmesi ile meydana gelmiş olan değişmenin

* Katsumi Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant d'Alep à Marseille.* Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1987: 247 s.

radikallik derecesini değerlendirebilmek için devrim öncesi durumun iyice bilinmesi gerektiğinde şüphe yoktur.

Bu konuda, bugüne kadar bildiklerimiz, kantitatif bakımdan maalesef oldukça sınırlı, daha ziyade kalitatif ve genel mahiyette bilgilerden ibaret kalmıştır. Devrim öncesinde Yakın Doğu ile Batı Avrupa arasındaki ticarî mübadelede pamuklu dokumanın yeri hakkında, bir dereceye kadar kantifikasyonu da ihtiva eden bu araştırması ile Katsumi Fukasawa, bu alandaki boşluğun doldurulmasına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticarî mübadelede, çok eski tarihlerden 19. yüzyılın sonlarına kadar fazla değişmeden kalmış görünen başlıca özellik, tekstilin ham veya mamul olarak, hem ithalatta hem de ihracatta, ekseriya %50'yi aşan oranı ile daima en büyük paya sahip olmasıdır. Sanayi Devrimi öncesi ile sonrası arasında, Osmanlı-Avrupa ticarî mübadelesinin bu özelliği bakımından önemli bir fark görülmez. Ancak mübadeleye katılan tekstil maddelerinin muhteva ve kalemleri bakımından büyük bir değişme dikkati çeker: Osmanlı İmparatorluğu'nun Devrim'den sonra artan miktarda ithal etmeye başladığı pamuklu dokuma, daha önce ithal ettiği değil, ihraç ettiği mamuller arasında yer almakta idi.

Yakın Doğu'da eskiden beri imal edilmekte olan pamuklu dokuma, 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar yaygınlaşan ve gelişen bir imalat dalı idi. Tesalya-Serez bölgesi, Mısır, Batı Anadolu'da İzmir, Manisa ve Göller Bölgesi, Kuzey/Orta Anadolu'da Kastamonu, Tokat, Amasya bölgesi ve Güney Doğu Anadolu'da Diyarbakır, Antep, Kilis'ten Halep'e kadar uzanan bölgeler pamuklu dokumanın başlıca merkezleri idi. Bu merkezlerde üretilen pamuklular, hem İmparatorluk içinde bölgeler arası mübadeleye katılır, hem de dış aleme ihraç edilirdi. Batı Avrupalılar arasında pamuklu alımında başta gelen Fransızlardı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptıkları ithalatın 17. ve 18. yüzyıllarda %10'una varan bölümünü pamuklu dokuma oluşturuyordu. Fukasawa, Fransız Konsolos raporları ve diğer arşiv malzemesi ile yayımlanmış kaynakları kullanarak Marsiyalı tüccarların 18. yüzyılda yaptığı bu ticaretin sahne olduğu değişmeleri ve problemlerini incelemektedir.

Sayısız denecek çeşit ve kaliteleri ile pamuklu dokuma tarihinin aydınlatılmasına ait güçlükler malumdur. Daha önce aynı konu ile dolaylı olarak ilgilenmiş olan Masson,[1] Davis,[2] Paris[3] gibi yazarların halletmeden bıraktık-

[1] Masson, 1896; Masson, 1911.

[2] Davis, 1967.

ları bir çok önemli meseleyi çözmeye uğraşan yazar, pamuklu dokumanın, hiç değilse Fransızlar'ın satın aldıkları çeşitlerine ait miktar, fiyat, kalite, renk, ağırlık ve boyutları ile ilgili fevkalade değerli teknik bilgileri bir araya getirmeyi başarmıştır.

Fukasawa'nın toplamayı başardığı verilerin ihtiva ettiği ilginç ayrıntılar hakkında bir fikir vermek üzere, örnek olarak şunu zikredebiliriz: Uzunluk, en (*aune*) ve ağırlıklarını (*livre*) olarak tablolaştırdığı (s. 54) rakamları metre ve grama çevirerek hesapladığımız takdirde 1766'da Fransa'ya ihraç edilmekte olan Halep mamulü kaba pamuklunun 1 m^2'sinin 264,5 gram, Diyarbakır'da imal edilen ve *cafercanî* denilen ince pamuklu *basma*nın ise 1 m^2'sinin 145 gram geldiğini ve diğer dokuma türlerinin bu iki had arasında ağırlık değerleri taşıdığını öğreniyoruz.

Bu muhtelif cins ve kalitedeki mamullerin ihraç miktarları ile fiyatlarının 18. yüzyıl boyunca ne gibi değişiklikler gösterdiğini de ayrıntılı şekilde düzenlenmiş tablo (s. 123, 136-137) ve grafiklerde (s. 116-121) bolca buluyoruz. Zengin ayrıntıları ile spesifiye ettiği bu pamukluların başlıca imalat merkezlerini, satın alma mekanizmaları ile finansmanını, ihraç pazarlarını ve bu pazarların herbirine gönderilen miktarlarını, mümkün olduğu ölçüde kantifiye ederek inceleyen yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yalnız Batı Avrupa ile olan iktisadî ilişkileri bakımından değil, aynı zamanda Osmanlı dokuma sanayi ve ekonomisinin tarihi bakımından da son derece değerli bir katkı teşkil eden böyle bir araştırmayı gerçekleştirdiği için kutlanmalıdır.

Fukasawa, Marsilyalı tüccarların gerçekleştirdikleri pamuklu ihracatında 18. yüzyıl boyunca makro planda müşahade edilen başlıca 4 önemli değişme üzerinde durmaktadır. Birinci değişme, 18. yüzyılın başlarına kadar İstanbul ve Çanakkale'den başlayarak Asya sahillerinde Kıbrıs ve Mısır'a kadar uzanan yaygın bir bölgeden yapılmakta olan ihracatın, 18. yüzyıl içinde hızla polarize olarak birinci derecede Halep ve çevresinde, talî olarak da Mısır'da temerküz etmiş bulunması ve İstanbul ile İzmir'den yapılan ihracatın önemini kaybetmiş olmasıdır.

İkinci değişme şudur: Marsilyalı tüccarların Yakın Doğu'dan ithal ettikleri pamuklu ve basmalar, daha önceleri çoğunluğu itibariyle İran ve özellikle Hint menşeli mamuller iken, 1723-1740 yıllarında bunlar ortadan kalkarak yerini Halep, Antep ve Diyarbakır bölgesinde imali artmakta olan pamuklu dokuma almaya başlamıştır.

---

[3] Paris, 1957.

Üçüncü değişme, önceleri basma ve boyalı mamuller halinde ihraç edilmekte olan pamukluların, 18. yüzyılda daha ziyade ham bez olarak tercih edilmeye başlamış olmasıdır.

Yazarın araştırmasından çıkan dördüncü önemli değişme de, Halep bölgesinde temerküz etmiş olan pamuklu ihracatının 1768-1777 yıllarına kadar oldukça hızlı bir artış trendi içinde bulunması ve bu yıllarda ulaştığı zirveden itibaren yine hızla gerilemeye başlamasıdır.

Fukasawa, bütün bu değişmeleri ayrıntılı şekilde tasvir ve ekseriya kantifiye ederek ortaya koymaya çalışmaktadır.

Pamuklu ihracatının Halep bölgesinde temerküz etmesini, yazar, mübadele mekanizmasının takasa dayanması ile açıklamaktadır. Marsilyalı tüccarlar, Halep'te aldıkları pamuklulara karşılık getirdikleri çivit (indigo), kırmızı boya (cochenille) ve özellikle Languedoc yünlülerini takas ediyorlardı. Halep'ten yaptıkları ihracatın içinde 18. yüzyılın başlarında %20-30 kadarını oluşturan pamuklu dokumanın hızla artarak 1760'larda %60-70 oranlarına ulaşması bu sayede mümkün olabilmiştir. İstanbul ve İzmir'de ise mübadele daha kompleks mekanizmalarla yürütüldüğü için pamuklu dokuma, kolayca devre dışı kalabilmiştir.

Takas usulü, pamuklu ihracatının ne Halep bölgesindeki artışını, ne de İstanbul ve İzmir gibi merkezlerdeki azalışını tek başına açıklamaya yetmez. Bu merkezlerdeki üretim şartlarını ve talep durumunu ayrıca analiz etmeden böyle bir yargıya varmanın mümkün olmadığı muhakkaktır.

Mamafih yazar, Hint ve İran menşeli pamukluların ortadan kalkışı ile alakalı ikinci değişmeyi izah ederken, Halep bölgesi bakımından, bu eksikliği de kısmen telafi etmeye çalışmaktadır. Kervanlarla Hint ve İran'dan 17. yüzyılın sonlarına kadar İzmir ve Halep'e getirilerek ihraç edilmekte olan pahalı ve yüksek kalitedeki pamukluların, 1723-1740 yıllarında ortadan kalkmasını Fukasawa başlıca dört faktörle açıklıyor. Birinci derecede etkili olanı, Osmanlı-İran savaşlarının İran ve Hindistan'la olan ticaret bağlantılarını aksatmış olmasıdır. İkinci olarak, Hindistan'dan Avrupa'ya yapılan ihracatın, bu yıllarda canlanan Ümit Burnu yoluna kaymış olmasıdır. Üçüncü önemli faktör Halep, Antep ve Diyarbakır bölgesinde pamuklu dokuma imalatının, aynı yıllarda büyük bir artış kaydetmesidir. Nihayet dördüncü faktör de Marsilyalı tüccarların bölgede imali artan bu ucuz pamuklulara daha çok rağbet etmeye başlamalarıdır. Bu rağbetin de sebebi, sürüm pazarlarındaki genişlemedir. Çok geniş bir alanı kapsayan bu pazarların içinde İspanya, İtalya ve Güney Fransa'nın orta ve fakir halk tabakalarının artan tüketimi,

Atlantik kolonilerinde genişlemekte olan plantasyonlardaki esirlerin giydirilmesi ve nihâyet bu esirleri satmakta olan Afrikalılar'ın talebi yer almakta idi. Halep bölgesinde ucuz pamuklu üretim ve ihracatında 18. yüzyılın ilk yarısında görülen artışın dünya ölçüsünde genişleyen bir pazara bağlı tablosunun özeti budur.

Osmanlı pamuklu ihracatının, 18. yüzyılın ilk yarısında, geleneksel Doğu-Batı ticareti çerçevesinin dışına çıkarak kaydettiği bu büyümeyi, Atlantik bölgesindeki genel iktisadî canlanmadan kaynaklanan pazar genişlemesine bağlayarak, özellikle bu pazarın değişik kesimlerindeki sürümü inceleyip bir dereceye kadar kantifiye etmeyi başarması, çalışmanın en değerli katkılarından biridir.

Ancak bu konuda yazarın başlıca eksiği, ele aldığı faktörleri ve sonuçlarını daha çok tasvir etmekle yetinmesi ve aralarındaki bağlantıları, belirli bir teorik modele bağlayan herhangi bir analize girmemiş olmasıdır.

Mesela, Halep bölgesinde pamuklu imalatında kaydedilen artışın, bir yandan Doğu ticaret yolunun kesilmesinden doğmuş olması muhtemel bir ithal ikamesi tesirine, diğer yandan batı menşeli ithal mallarına olan iç talep artışı ile Atlantik'ten kaynaklanan pamuklu talebindeki artışın ortaklaşa yaratmış olabilecekleri kompleks bir ihraç ikamesi tesirine ne dereceye kadar bağlanabileceği meselesi üzerinde hiç durmamaktadır. Şüphesiz, bunu yapmak için, pamuklu dokumanın sadece ihracatı ile değişik pazarlardaki sürümünü tasvirle yetinmeyen ve bölgedeki imalat ve talep şartları ile ilgili bu muhtemel ilişkileri de ihata etmeye çalışan bir teorik çerçeveden yola çıkmak ve tabii Osmanlı kaynaklarını da kullanmak gerekli idi. Yazar, bu çetin yola girmeden, klâsik tarih metodunun sınırları içinde, batılı kaynakların imkânlarını bir dereceye kadar kullanarak yapılabilecekleri yapmakla yetinmiştir, diyebiliriz.

Halep bölgesinden yapılan pamuklu ihracatının 18. yüzyılın ilk yarısında hızla artarak, 1768-1777 yıllarında zirveye vardıktan sonra, daha büyük bir hızla gerilemeye başlamış olması ile ilgili dördüncü ve son değişme hakkındaki tespitleri de şöyle özetlenebilir: Bu mamullere karşı dış pazarlarda güçlü rakipler ortaya çıktı. Önce İsviçreliler'in ve diğer bazı Avrupalılar'ın, daha sonra özellikle Hindistan'da İngiliz kontrolündeki imalatın rekabeti karşısında bu pazarlar Osmanlı mamullerine giderek kapandı. Ayrıca pamuklu ihracatı, yapısı itibariyle ithalata sıkı sıkıya bağlı, takasa dayanan bir ticaret olduğu için esasen esneklikten mahrum bulunuyordu. 18. yüzyılın sonlarında pamuklu ihracatında gözlenen gerileme, bu sebepten, dış pazar-

lardaki değişmelerden daha önemli olarak bölgeden kaynaklanan ve ihracat ile birlikte ithalatın da daralmasına yol açmış bulunan strüktürel bir iktisadî krizin sonucu olarak yorumlanmaktadır. Savaşlar, güvensizlik, ziraî buhran, veba, malî-idarî baskılar ve yazarın, Halep bölgesinde tespit ettiği strüktürel krizin başlıca faktörleridir.

Aynı faktörlerin 18. yüzyılın ikinci yarısında, 1770 yıllarından itibaren, hangi mekanizmalarla birbirini etkileyerek bütünü ile Osmanlı İmparatorluğu'na şamil nasıl bir genel ekonomik krize yol açmış olduğu konusunda, 1983'de Princeton Üniversitesi'nde, 3. Uluslararası Türkiye İktisadî ve Sosyal Tarihi seminerine sunulan ve daha sonra Türkçe olarak yayınlanmış bulunan bir tebliğde[4] yaptığım genellemeyi, Halep bölgesi ile ilgili bu araştırmasında Fukasawa'nın ortaya koyduğu bulgularla vardığı sonuçların tam bir uygunlukla doğrulamakta olduğunu da ilave etmek isterim.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Batı'ya 19. yüzyıla kadar mamul mallar da ihraç edilmekte olduğu az çok bilinen bir olgudur.

Ama, belirli bir mamul bazında konuyu ele alıp monografik tarzda inceleyen ilk çalışma Fukasawa'nın bu araştırmasıdır diyebiliriz.

İhraç edilen mamuller arasında dokuma en büyük paya sahip olanı idi. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden kaynaklanan bu ihracatın içinde kaba yünlüler, halı, sof, ipek-pamuk karışımı kumaşlarla pamuk ipliği de yer almakla birlikte, en büyük bölümü pamuklulardan oluşuyordu ve bu pamukluların da alıcıları arasında Fransa başta geliyordu. Yazarın incelediği konu içinde pamuklu dışında kalan mamullerle diğer ülkelere yapılan ihracat da pek yer almaz. Bu bakımdan çalışma bize, Osmanlı-Avrupa arasındaki mübadelenin oldukça sınırlı kalan bir alanını tanıtmaktadır. Ancak, bu sınırlı alan, en önemli mamul, en önemli bölge ve başlıca alıcı ülke derinliğine incelenmiştir. Yazarın "18. yüzyılda Osmanlı-Fransız ilişkilerine hiçbir şekilde koloniyal bir nitelik atfedilemeyeceği, iktisadî ve siyasî üstünlüklerin birbirini destekleyip güçlendirdiği bir ilişkinin asla sözkonusu olmadığı ..." (s. 7) yargısı, böyle bir incelemeye dayandığı içindir ki, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin bütününe genelleştirebilecek bir niteliktedir. Gerçekten, "Avrupalılar'ın, Osmanlı topraklarında, Çin ve Japonya'da karşılaştıkları ölçüde bir sınırlamaya tabi olmamakla birlikte; Hindistan, Amerika ve Afrika'da buldukları kolaylıklara da hiçbir şekilde mazhar bulunmadıkları" olgusunun bu sınırlı monografide açıkça ortaya koyulmuş olduğunu söyleyebiliriz.

[4] bk. bu kitapta s. 209-222.

Sonuç olarak, kullandığı kaynakların ihtiva ettiği zengin verileri, klâsik tarih metodunun sınırları içinde kalan bir perspektifle derleyerek yorumlamaya çalışan Fukasawa, Osmanlı dış ticaret tarihinin, geleneksel Doğu-Batı ticareti çerçevesinin dışına taşan önemli bir manzarasını ortaya koymayı başarmıştır, diyebiliriz. Osmanlı 18. yüzyılın dış ticaret tarihi ile ilgilenenler kadar, iktisat tarihi ve özellikle dokuma sanayi tarihi ile ilgilenenlerin de çok faydalanacakları bu değerli katkısından dolayı yazarı kutlamak gerekir.

14

17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat

Günümüzde, Türkiye'nin iktisadî bakımdan önemli şehirleri arasında adı artık geçmeyen Tokat, 19. yüzyılın ortalarına kadar, uzunca bir süre, sınaî üretimin çeşitliliği, kalitesi, hacmi ve sahne olduğu ticarî faaliyetlerin canlılığı itibarı ile Anadolu'da, uluslararası üne sahip büyük merkezlerden biri olmuştur. 18. yüzyılda en yüksek düzeyine varmış görünen Tokat'ın bu sınaî ve ticarî canlılığının zengin tarihine ait başlıca unsurları, belirli tezahürleri içinde kısaca özetlemeye çalışacağım.

Tokat, 16. yüzyılın başlarında, 7-8 bin nüfusu ile bir kasaba görünümünde iken, hızlı bir artışla, yüzyılın üçüncü çeyreğinde 13.000'i aşarak çağın ölçülerine göre, şehir denebilecek bir büyüklüğe ulaşmış bulunuyordu. Tokat'ın 16. yüzyılda kaydettiği bu büyüme, Türkiye'nin o dönemde sahne olduğu genel nüfus artış temposuna oldukça uygun görünen normal bir büyüme sayılabilir.[1] Ancak, Tokat, Türkiye'de nüfusun bildiğimiz kadarı ile, genel bir durgunluk dönemine girdiği 17. yüzyılda da büyümeye devam eden nadir şehirlerimizden biri olarak dikkati çeker. 17. yüzyılın başlarında, bütün Anadolu ile birlikte, *Celâlî* karışıklıklarından hissesine düşeni aldıktan sonra büyümesini sürdüren Tokat, 1640'larda, 15-20 bin civarında nü-

[1] 16. yüzyılda, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen nüfus artışı ve özel olarak da Tokat'ın şehir nüfusundaki büyüme ile ilgili veriler için bk. Barkan, 1970: s. 168.

fus barındıran bir şehir haline gelmiş bulunuyordu.[2] Osmanlı tahrir kayıtlarındaki rakamların gösterdiği bu büyümeyi, 1656'da şehri gezen Evliya Çelebi'nin gözlemleri de doğrulamaktadır. "... bu mahallât şehir etrâfında olub, ancak 5 saatde devr olunur ve şehr-i Tokad günden güne sevâd-ı muazzam olmakda ma'mûriyet kesb eylemektedir".[3]

Büyümenin sadece nüfus artışından ibaret kalmadığını da ima eden bu gözleme Evliya Çelebi, şunları da ekler. "gâyetü'l-gâye ma'mûr ve âbâdan olduğundan çarşısı ve bazarı ol kadar müzeyyen ve ma'mûrdur ki güyâ bu şehrin sûk-ı sultânîsi aynı Halep ve Bursa şehri çarşıları gibi gâyet tertîb üzere, tekellüflü binâ olunmuşdur".[4] Aynı tarihlerde şehri birkaç defa ziyaret etmiş bulunan Batılı seyyah Tavernier de, nüfus ve zenginlik konusunda, Evliya Çelebi'yi teyit eden bir ifade ile Tokat'ı "oldukça büyük ve kalabalık, evleri iyi inşa edilmiş bir şehir"[5] olarak tasvir eder. Seyahat amacı ticaret olduğu için şehri, özellikle bu açıdan gören ve anlatan Tavernier, bize, onun büyüklük ve zenginliğinin kaynaklarından biri ile yakından alakalı şu bilgiyi de verir: "Tokat'ın en dikkate değer yanı, Doğu'nun büyük transit merkezlerinden biri olmasıdır. İran'dan ve Diyarbakır, Bağdad, İstanbul, İzmir, Sinop vs. yerlerden hiç ardı arkası kesilmeden akan kervanlar buradan geçerler. İran'dan gelen kervanın, İstanbul ile İzmir yönüne gidecek kollarının birbirinden ayrıldığı yer burasıdır".[6] Gerçekten Tokat, İran kervanlarının, diğer yollara nazaran, daha uzun ve ulaştırma maliyeti daha yüksek olmasına rağmen, 17. yüzyıldan itibaren, daha emniyetli olduğu için artan ölçüde tercih etmeye başladıkları Erzurum-İzmir yolu üzerinde önemli bir mevkide bulunuyordu.[7] Ziraî bakımdan verimli bir alanla çevrili olan bu mevkiin, Doğu'dan gelen kervanların İstanbul ve İzmir'e gidecek olanlarının ayrılma noktası, aynı şehirlerden gelenlerin de buluşma yeri olmaktan ibaret kalma-

[2] TT.d 772 (1051/1641/42) de yapılan bu tahrire göre Tokat'ta 3.858 hane mevcuttur. Hane büyüklüğünü 4-5 kişi arasında farzedebileceğimize göre nüfus 15-20 bin arasında tahmin olunabilir.

[3] Evliya Çelebi, V, 2011: s. 62.

[4] Evliya Çelebi, V, 2011: s. 63.

[5] Tavernier, 1713: s. 11.

[6] Tavernier, 1713: s. 14.

[7] Türkiye'yi İran'a bağlayan yollar içinde, Tokat-Erzurum yolunun 18. yüzyılda, kısmen daha güvenli olması dolayısıyla ve bilhassa İzmir'le irtibat imkânı verdiği için en işlek yol haline gelmesi hakkında bk. Masson, 1911: s. 552; Tokat-Erzurum yolunun 17. yüzyılda kullanılması ile ilgili olarak da bk. Masson, 1896: s. 419; Yine 17. yüzyılda, güvenlik şartlarının daha iyi olması ve gümrük resimlerinin daha düşük tutulması sayesinde İran ticaret yolunun Erzurum-Tokat-İzmir güzergâhını tercihi ile ilgili olarak bk. Steengaard, 1974: s. 34.

yan önemi, aynı zamanda, Anadolu kıtasını, Sinop, Samsun ve Ünye gibi Karadeniz'in başlıca limanlarına bağlayan ulaşım yolları üzerinde bulunmasından ileri geliyordu ve bu vasıfları ile Tokat, transit ticareti yanında, bölgelerarası mübadele ve dağıtım merkezi olma potansiyeline de sahip bulunuyordu. Bu potansiyelini müteakip yıllarda önemli ölçüde gerçekleştirmiş olduğunu, Tavernier'den yarım yüzyıl sonra, 1701'de şehri gören başka bir Batılı seyyahın, Tournefort'un, Anadolu'yu İzmir'den başlayıp Erzurum'a kadar dolaştıktan sonra, "Tokat, Küçük Asya ticaretinin merkezi sayılmalıdır"[8] hükmünü vermesinden anlayabiliriz.

Bu derecede önemli bir mübadele kavşağı seviyesine yükselmiş bulunduğunu teyit eden bir olgu da, 1708'de Tokat'ın iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmesidir.[9] Bu tarihte Asya bölgesinde, hudut ve sahillerdeki gümrük hatları dışında, sırf iç ticareti vergilendirmeye yönelik gümrük teşkilatının Bursa, Şam, Halep, Bağdad gibi çok büyük ticaret merkezi olan kalabalık şehirlere inhisar ettiği düşünülürse, 18. yüzyılın başlarında Tokat'ın bu büyük merkezlere yaklaşan bir gelişme düzeyine varmış bulunduğu tahmin edilebilir. Nitekim, Divanın iç gümrük teşkilatını kurmak için verdiği emrin gerekçesinde, Tokat'ın önemli bir ticarî kavşak ve bütün Anadolu ile bağlantısı bulunan bir mübadele merkezi haline gelmiş bulunduğu açıkça ifade edilmiştir.[10]

Anadolu'da önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş bulunan Tokat'ın nüfus bakımından da büyümekte olduğuna şüphe yoktur. İç gümrükle ilgili emrin gerekçesinde "kadîmden kasaba misillû iken el-yevm bir şehr-i azîm olub, halkının kesreti"nden[11] söz edilmesi, nüfus artışının 17. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettiğini göstermektedir. Ancak bu tarihte yapılmış şümullü bir sayıma, maalesef sahip olmadığımız için belirli bir rakam ileri sürme imkânımız yoktur. Şehri 1701'de gezen Tournefort, Tokat'ın nüfusunu 4.400'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 24.400 aile olarak vermekte-

[8] de Tournefort, II, 1717: s. 174.

[9] İç gümrük merkezinin yerleştirilmesi hakkında Divanın emri için bk. MAD.d 10307, s. 153 (9 Za 1119/1.2.1708); Genel olarak Osmanlı İç Gümrükleri hakkında, bk. Genç, 1984: s. 786-790.

[10] MAD.d 10307, s. 153 (9 Za 1119/1.2.1708). "Hindistan, İran, Bağdad, Basra, Erzurum, Haleb, Diyarbekir câniblerinden gelen kâfileler kadîmden doğru İstanbul'a gelir iken bâde zaman Tokad'a geldiklerinde İstanbul, Karadeniz ve İzmir'e gelecek olan kafileler ayrılub ve gümrüğü olmayan Amasya, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu, Kütahya, Karaman, Konya, Akşehir ve Kayseri câniblerine gidüp ...".

[11] MAD.d 10307, s. 153 (9 Za 1119/1.2.1708).

dir.[12] Aile deyimini, dikkatsizlik sonucu kullanmamış ise, Tokat'ın nüfusunu 100.000 civarında tahmin ediyor demektir ki, 1641/42 sayımı ile karşılaştırıldığında, 60 yılda 5 mislini geçen bir artışa inanmak oldukça zordur. Bununla beraber yazar, kısa süre önce ziyaret ettiği ve nüfusu için 25.000 rakamını verdiği Erzurum'a oranla Tokat'ı daha büyük saydığını tasrih ettiğine göre, 24.400 rakamını fert sayısı olarak da düşünmüş olamaz. Bu miktarı, vergi mükellefi sayısı gibi anlayarak, 50.000 civarında bir nüfusa tekabül edebilir diye düşünmek de mümkündür.

Kesin rakamları söylemesek de, bilinen bütün gözlem ve belirtilerin birbirini destekler şekilde, Tokat'ı 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar geçen 200 yıllık süre boyunca, arada durgunluk, hatta geçici gerilemeler olsa bile, trend olarak büyüyen ve gelişen bir şehir silueti içinde göstermekte birleştiklerini söyleyebiliriz.

Uluslararası transit yolu üzerinde, aynı zamanda giderek yoğunlaşan bölgelerarası ticaret akışına sahne olarak büyüyen nüfus kitlesi ile Tokat, Osmanlı şehirlerinin pek azında rastladığımız bir çeşitlilik içinde, değişik sınaî faaliyet dallarının gelişip serpilme imkânını bulduğu ve bu sanayi üretiminin etrafında aktif bir ticarî faaliyetin organize edildiği bir merkez olmuştur.

Gelişen sanayi dallarının başında, transit ticaretinin de temel konusunu teşkil eden ham ipeğin işlenmesi zikredilmelidir. 18. yüzyılın başlarında, bölgede üretilen ipeğin tamamını kullanan bu sanayi, İran'dan gelen ham ipeği de işleyip iplik haline getirdikten sonra, yıllık 4.000 kg. kadarını dikiş ipliği, kazzaziye, düğme ve dokuma imalatında kullanır, kalanını tekrar ihraç ederdi.[13] Zamanla İran'dan gelen ham ipek miktarı azaldıkça Tokat'taki sanayinin bu azalmayı telafi etmek üzere, ithal edilen ipeğin artan bölümünü çekmeye çalıştığını 18. yüzyıl boyunca Erzurum gümrüğünden ipek geçiren tüccarlar arasında Tokatlılar'ın, gittikçe büyüyen paylarla hep birinci sırada yer almalarından anlayabiliriz.[14] Ayrıca, ithal ipek azaldıkça, Tokat'ın içinde yer aldığı geniş bir bölgede ham ipek üretiminin de artmaya başlamış

[12] de Tournefort, II, 1717: s. 173.

[13] İran ipeği kullanan sınaî üretim hakkında bk. de Tournefort, II, 1717: s. 173; İran'dan ithal edilen ipeğin büküldükten sonra yeniden ihraç edilmesi ile ilgili olarak bk. MAD.d 9932, s. 2 (1732).

[14] Onsekizinci yüzyıl boyunca Erzurum yolundan getirilen İran ipeği içinde %20 ilâ %40 arasında değişen bölümü ile ithalatta en büyük payın, hep Tokat'lı tüccarlara ait bulunduğu Erzurum gümrük defterlerinden anlaşılmaktadır. Erim, 1984: s. 106-108.

olmasının faktörleri arasında yine bu sanayiye ait talep baskısının rolü olduğu tahmin edilebilir.[15]

Tokat'ta gelişme imkânını bulmuş olan diğer bir sanayi dalı, 15. yüzyıldan beri devam ettiği anlaşılan deri imalatıdır.[16] 18. yüzyılın başlarında kara yolu ile Samsun'a indirilerek oradan Rumeli'de Eflâk'a kadar uzanan geniş bir bölgede sürümü olan sarı ve mavi sahtiyanları özellikle meşhurdu. Bu sahtiyanları, Anadolu'da diğer renklerde sahtiyan yapımında uzmanlaşmış olan Karaman ve Diyarbakır gibi tanınmış imalat merkezlerinden sağladıkları mamullerle karıştırarak bu geniş bölgede pazarlamayı yürütenler de bizzat Tokatlı tüccarlardır.[17]

Deri imalatı, genellikle sanayi sektörünün, bütün Türkiye ile birlikte Tokat'ta da daralma ve gerileme içine girdiği 19. yüzyılda bile yaşamayı başarmış,[18] hatta belirli bir gelişme kaydedebilmiş nadir dallardan biri olarak da dikkati çeker. Nitekim, Sivas'ta 1860'larda açılan Islahhane'nin ayakkabıcılık şubesine gerekli deri mamullerini sağlamak üzere bizzat Vali'nin öncülüğü ve iştiraki ile kurulan Debbağlar Şirketi, 1869 yılında şehirde mevcut bir debbağhaneyi modernleştirmeye karar verdiği zaman, bölgede bu işi yapabilecek maharette ustayı ancak Tokat'ta bulabilmiştir.[19]

Tokat'ta rastladığımız sanayi dalları içinde, şöhretini Türkiye'nin sınırları dışına kadar yaymış olan asıl önemlisi şüphesiz pamuklu ve basma imalatıdır.[20] 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede üretilmeye başladığını gördüğümüz pamuk[21] ile birlikte Batı Anadolu'dan ve Adana'dan giderek artan miktarda getirilen pamuğu kullanan bu imalat şubesi, iplikten başlayıp dokuma, boyama ve basma ameliyelerinin hepsini, merkezinde Tokat şehrinin yer aldığı ve çok sayıda köylerle kasabaları da içine alan, geniş

---

[15] İpekle alakalı sınai imalatın önemini göstermek bakımından, mesela 1767 yılında Tokat şehrinden talep edilen fevkalade verginin %15'i gibi oldukça yüksek bölümünü bu sektörde çalışan esnafın ödemiş olduğunu zikredebiliriz. MAD.d 10211, s. 204 (Ağustos 1767).

[16] TT.d 15; TT.d 19.

[17] de Tournefort, II, 1717: s. 173.

[18] Bunu, 1826'da Tokat'ı ziyaret eden Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontainer de şu ifade ile teyit eder. "Tokat'taki deri imalathaneleri sarı ve kırmızı sahtiyanların en iyilerini yaparlar". Fontanier, 1829: s. 184.

[19] Sivas Vallisi Ahmet İzzet Paşa'nın 14 Nisan 1869'da Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıdaki ifade şöyledir. "Tokat kasabasında revganlı sahtiyândan ma'ada *Avrupakârî* sahtiyanın envâ'ını işler üstâd bir debbâğ bulunduğu haber alınarak derhal celb ile ...". BOA, İrade Dahiliye (İ.DH) 591/41128.

[20] Macarca'da *Tokatı* kelimesinin basma anlamında yerleşmesi, Tokat şehrinde imal edilen basmaların dünyaca ünlü olmasından kaynaklanmıştır. Endrei, 1962: s. 17-28.

[21] İslamoğlu, 1979.

bir coğrafî bölge içinde tamamlayarak nihai mamul haline getiren yaygın bir faaliyetin konusu idi. Çevredeki köy ve kasabalar ile şehir merkezi arasında bu ameliyelerin nasıl bir iş bölümü ile gerçekleştirildiği, hangi malların nerelerde, hangi teknoloji ile ve ne gibi bir örgütlenme içinde imal edilmekte olduğu konusunda ayrıntılı araştırmalar henüz yapılmış değildir.[22] Ancak, vergilerle alakalı maliye kayıtlarından öğrendiğimiz kadarı ile, iplik ve dokuma safhalarında imalatın önemli bölümünün çevredeki kasabalarda ve muhtemelen köylerde gerçekleştirildiğini, buna karşılık boyama ve basma gibi nispeten daha büyük sabit sermaye yatırımlarının ve daha ileri bir teknoloji ile iş bölümünü gerektiren nihai ameliyelerin ise daha ziyade Tokat'ın içinde temerküz ettiğini söyleyebiliriz.[23]

Geçmişi, en azından bölgede pamuk ekiminin başlangıcı olan 16. yüzyılın ikinci yarısına, hatta bu başlangıcın da muhtemelen kaynağında bulunduğu için daha eski yıllara kadar uzatılabilecek bu imalat sektörü, şöhretini ve kaderini büyük ölçüde paylaştığı Tokat ile birlikte uzun süreli bir gelişme ve büyüme dönemi ile onu takip eden yine uzun süreli bir gerileme ve daralma devrelerini ihtiva eden zengin bir tarihe sahiptir.

Mamullerinin kalitesi bakımından 17. yüzyılın ortalarında ulaşmış olduğu mükemmeliyeti Evliya Çelebi'nin övgü dolu ifadesinden[24] öğrendiğimiz bu imalat sektörünün, hacim itibarı ile 18. yüzyılın ortalarına kadar hızlanarak devam eden büyümesini ve ondan sonraki daralmasını da Osmanlı maliyesinin kayıtlarından kısmen takip edebilmekteyiz.

Bu kayıtlar sayesinde, Tokat'ta kırmızı pamuklu bezlerden alınan damga resmi ile boyahaneden alınan verginin muhtelif tarihlerdeki iltizam bedellerine ait olmak üzere derlediğimiz aşağıdaki tablo, bu imalat sektörünün 17-18. yüzyıllarda sahne olduğu gelişme temposu hakkında yaklaşık bir fikir verecek niteliktedir:

---

[22] Bütün bu meselelerin çözümü için Tokat'ın fevkalade zengin Şer'î Mahkeme Sicillerinin taşıdığı müstesna değeri burada hatırlatmak ve bir an önce bu siciller üzerinde araştırmaların başlaması dileğini ifade etmek gerekir.

[23] Tokat'ın içinde ve çevresinde imal edilen pamuklularla ilgili olarak bk. MAD.d 9916, s. 104 (1726).

[24] Evliya Çelebi'nin Tokat'ta imal edilen pamuklu ve basmalar için 1656'da yazdıkları şöyledir. "Beyaz penbe bezi ... diyâr-ı Lahor'da [Hindistan] yapılmaz. Güyâ altın gibi mücellâdır. Kalemkâr basma yorgan yüzü, munakkaş perdeleri... gâyet memdûhdur". Evliya Çelebi, V, 2011: s. 67.

Tablo 14.1 Tokat'ta Kırmızı Pamuklu Bezden ve Boyahaneden Alınan Vergilerin Miktarı (kr)

Yıllar	Boyahane Vergisi	Kırmızı Pamuklu Bez Damga Resmi	Toplam
1643		450	?[1]
1690	800	2200	3.000[2]
1705	900	2500	3.400[3]
1708	3250	3250	6.500[4]
1714			5.000[5]
1718			12.500[6]
1725			17.385[7]
1727			18.576,5[7]
1731			20.486,5[7]
1742			22.162[7]

[1] MAD.d 5597, s. 71; [2] MAD.d 6852, s. 2; [3] MAD.d 9841, s. 35; [4] MAD.d 10166, s. 174; [5] MAD.d 10166, s. 174; [6-7] 1725-1742 yıllarına ait rakamlar, MAD.d 9513, s. 6 ile MAD.d 18447, s. 9'da yer alan malikâne kayıtlarından hesaplanarak bulunmuş değerlerdir. Bu değerleri bulmakta kullanılan hesaplama metodu için bk. Bu kitapta s. 143-183.

Kırmızı pamuklu bez damga resminde 1643-1690 yıllarında görülen 5 misli artış ile boyahane vergisinde 1705-1708 arasında kaydedilen anormal artışın ve 1708'den itibaren bir arada tek rakamla ifade edilen her iki vergide 1718'e kadar tespit edilen %100'e yakın artışın tam olarak aynı yıllarda üretimde meydana gelen büyümeye tekabül etmiş olduklarına inanmak zordur. Nispeten istikrarlı artmış görünen kırmızı pamuklu bez damga resminde bile, mesela 1643-1690 döneminde kaydedilen yıllık ortalama %3,5'a yakın bir artışın, üretimde 48 yıl gibi çok uzun bir süre boyunca aynı hızda kesintisiz devam etmiş olan bir büyümeden doğmuş olması, çağın şartları içinde, pek muhtemel görünmez. Özellikle boyahanede, 1705-1708 yılları için vergi gelirinde görülen %200'den fazla artışın, aynı yıllarda üretimde meydana gelen bir büyümeye tekabül etmiş olmasına ihtimal verilemez. Vergi tarifelerinde herhangi bir önemli değişiklik olmadığını bildiğimiz bu yıllarda inanılması zor görünen bu artışları, vergilendirmenin özel şartlarını dikkate alan bir tahlille kısmen açıklamak mümkündür.

Hızlı artışların bir bölümünün, savaş giderlerinin baskısı altında, özellikle 1683-1718 döneminde, vergilendirmenin daha etkin hale getirilmesinden kaynaklandığı muhakkaktır. Bir bölümü de yine malî motiflere bağlı olarak boyama ve basma ameliyelerinin, vergilendirmeyi kolaylaştırmak üzere, çevredeki kasabalarda daraltılarak, hatta bazı hallerde yasaklanarak artan ölçüde Tokat'ın içinde temerküz ettirmesinden ileri geliyordu.[25] Nihayet ü-

[25] Boyama işlerini büyük ölçüde Tokat'ta yoğunlaştırmak üzere Sivas'tan Merzifon ve Vezirköprü'ye kadar uzanan oldukça geniş bir bölge içinde boyahane açılmasını yasaklayan, ya-

çüncü olarak da, artışın önemli bir bölümü, üretimde daha önceki yıllarda meydana geldiği halde, vergi kapsamı dışında kalmış bulunan genişlemenin, malî zorlukların arttığı bu dönemde daha dikkatle gözden geçirilerek vergilendirilmeye tâbi tutulmasından doğuyordu.

Vergi iltizam bedellerinde görülen hızlı artışın içinde bu üç unsurun ayrı ayrı oranları ile tümüne ait nisbî payı, rakamlar halinde ifade edecek ayrıntılı verilere malik değiliz. Ancak, bu artışın tamamı ile bu üç unsurdan ibaret bulunmadığı ve bir bölümünün de üretimde aynı yıllarda meydana gelen genişlemeye tekabül ettiği muhakkak olduğu gibi, zikredilen unsurlardan üçüncüsünün de, daha uzun vadeye yayarak, çağın şartları içinde kabul edilebilir bir tempoya indirmiş olmakla birlikte aynı büyümeyi, netice itibarı ile teyit eden bir unsur olduğu da açıktır.

Pamuklu ve basma imalatının bu yıllarda vardığı düzeyi ve vergi gelirindeki kadar hızlı olmasa bile, belirgin bir büyüme eğilimi içinde bulunduğunu gösteren başka bazı veriler ile gözlemler de mevcuttur.

İmalâtın canlılık derecesi hakkında bir fikir vermek üzere, mesela 1690 yılında yapılmış bir cizye sayımından çıkan bazı verileri zikredebiliriz.[26] Genel bir cizye reformu dolayısıyla yapılan bu sayıma göre 1690'da Tokat'ın şehir merkezinde yerli olarak tespit edilen 2541 cizye mükellefi gayrimüslim zümresi içinde dokuma sektöründe çalışanların sayısı ve zümre içindeki yüzdeleri şöyledir: Pamuklu dokumacı 296 (%11,65); basmacı, perdahtçı, kalemkâr ve çırpıcı 255 (%10); boyacı 110 (%4,3); bükücü (ipek ipliği imal edenler) 91 (%3,6); iplikçi, pamukçu ve peştemalcı 74 (%2,9); terzi 239 (%9,4).

Pamuklu dokumacı, basmacı ve boyacıların 661 kişiye varan miktarları ile mevcut cizye mükellefi zümre içinde %26 gibi yüksek bir orana sahip bulunmaları, yani her 4 kişiden birinin bu alanda çalışması oldukça ilgi çeki-

hut sınırlandıran çok sayıdaki emirler arasından birkaçını zikredebiliriz: Amasya'da kırmızı boya yapmak üzere yeni kurulan bir boyahanenin kapatılmasını emreden hüküm için bk. MAD.d 9916, s. 149 (14 Za 1138/14.7.1726); Tokat'a bağlı bir köyde açılan boyahanenin kapatılması ile ilgili bk. MAD.d 10178, s. 135 (8 Ca 1147/6.10.1735); Merzifon, Köprü ve Niksar'da kurulan boyahanelerin kapatılması hakkında bk. MAD.d 10190, s. 135 (22 Za 1160/25.11.1747); Vezirköprü'de, kasabanın kendi ihtiyacı için çalışan boyahanelere müsaade edilmesine karşılık, tüccar malını boyamak üzere boyahane kurmanın yasaklanması ile ilgili bk. MAD.d 9985, s. 362 (15 Z 1173/29.7.1760); Tüccarın boyanacak mallarını başka kazalara götürmelerini yasak ettirmek üzere Divana başvuran Tokat Voyvodasına verilen cevap için bk. MAD.d 2931, s. 157 (6 Ca 1095/21.4.1684).

[26] Müslüman olmayan reayanın sadece faal erkek nüfusunu tespit eden bu sayım için bk. KK.d 3810.

cidir. Bununla birlikte, aynı sayım defterinden öğrendiğimiz, daha ilgi çekici başka tespitler de vardır. Sadece bir tek dilencinin bulunduğu açıkça ifade edilen şehirde, yerli olarak kaydedilmiş bulunan bu 2.541 kişiden ayrı olarak, geçici süre ile çalışmak üzere gelip de cizye mükellefi olarak deftere yazılmış 1.517 kişi daha mevcuttur. Şehre yakın bölgedeki köy ve kasabalardan gelenlerle birlikte, Amasya, Erzincan, Kayseri, Çüngüş, Diyarbakır gibi büyük ve uzak merkezlerden gelenlerin de aralarında yer aldığı bu 1.517 kişinin 168'i yine pamuklu dokuma, boya ve basma imalatında çalışmakta idiler. İstihdam kadrosundaki gayrimüslimlerin böylece 828'e ulaşan toplam sayısı içinde her 5 kişiden birine tekabül eden 168 kişiyi Tokat dışından gelen misafir işçilerden temin ettiğine bakarak, bu dokuma alt sektörünün emek açığı içinde bulunduğunu ve bunun da büyük ihtimalle genişlemenin bir işareti sayılması gerektiğini söyleyebiliriz.

Sadece gayrimüslimlerle ilgili olan bu rakamları, şehrin Müslüman nüfusuna ait verilerle tamamlama imkânı olsaydı, tahminimizi daha kesin bir ifadeye kavuşturabilirdik. Ancak, şehrin Müslüman nüfusu hakkında bildiklerimiz, maalesef fazla değildir. Tokat nüfusunun dinlere göre dağılımı konusunda, Tournefort'un 1701 için verdiği rakamlardaki oran, 11 yıl öncesi için de geçerli kabul edilirse, 1690'da şehir nüfusu içinde Müslümanların % 82 civarında büyük bir çoğunluğa sahip oldukları söylenebilir.[27]

[27] Tournefort, II, 1717: s. 173. Yazarın gayrimüslimler için aile sayısı diye verdiği 4.400 rakamını, cizye mükellefi sayısı olarak anlayabiliriz; zira 1690 sayımında tespit edilen 4.058 cizye mükellefinden bu miktar sadece %10,8 fazladır ki, şehir dışından emek çekmekte olan bir merkez için 11 yılda bu kadar bir artış normal sayılabilir. Sayımda tespit edilen cizye mükellefi erkek sayısından gerçek nüfusa varmak üzere, yerli olarak kaydedilen 2.514 kişi, aile sahibi oldukları için, 2,5-3,5 arasında bir emsal ile çoğaltılır ve buna, çalışmak üzere gelmiş olan 1.517 kişi de tek fertler olarak eklenirse 1690'da şehrin gayrimüslim nüfusu 7.870-10.410 olarak hesaplanır. Nüfusun dinlere göre dağılımı konusunda Tournefort'un 1701'de verdiği oranın (Müslüman %82, gayrimüslim %18) 11 yıl öncesi için de geçerli olduğunu kabul edersek, 1690'da Tokat'ın toplam nüfusu 43.642-57.728 arasında bulunur. Bu rakamın doğruluk derecesi, büyük ölçüde nüfusun dinlere göre dağılımı hakkındaki tahmine bağlıdır. Bu konuda, müteakip tarihlerde, başka seyyahların yaptığı tahminlere bakmak, hem karşılaştırma yapmak hem de nüfusun dinlere göre dağılımındaki değişmeyi takip etmek bakımından ilgi çekicidir. 1807'de 60.000 nüfus içinde 6.730 (%11,2) gayrimüslim tahmini için bk. Dupré, I, 1819: s. 45; 1818'de 40.000 nüfus içinde 1.700 (%4,25) gayrimüslim tahmini hakkında bk. Rottiers, 1829: s. 257-258; 1826'da 17.000 ev mevcudu içinde 1.500 (%8,8)'ünün gayrimüslimlere ait bulunduğu tahmini için bk. Fontanier, 1829: s. 192; 19. yüzyılın başlarında Tokat'ı görmüş olan bu üç seyyahın da gayrimüslim oranı hakkında %4,25- %11,2 gibi çok daha düşük tahminlerde bulunmaları, Tournefort'un yanılmış olmasından çok, şehirde Müslüman çoğunluğun 18. yüzyıl boyunca nisbî olarak daha büyük bir artış göstermiş olduğunu düşündürmektedir.

Pamuklu dokuma, boya ve basma imalatında gayrimüslimlerin nisbî olarak daha fazla temsil edilmiş olmaları mümkündür. Ancak emek açığını, uzak bölgelerden gelen misafir işçilerle kapamaya çalışan bir imalat dalında, şehir nüfusunun %82'sini meydana getiren Müslüman çoğunluğun da, miktarını ve oranını söyleyememekle birlikte, küçümsenmeyecek ölçüde istihdam edildiğini tahmin edebiliriz. Zira aksi halde, bu sektörde gayrimüslimler için %26 olarak tespit ettiğimiz istihdam oranı, toplam nüfusa göre hesaplandığı zaman %4,5 civarına kadar düşmüş olur ki, bu oranda bir istihdam ile sektörün bölgesel ihtiyaçları doyurduktan sonra çok büyük miktarlarda ihracata imkân verecek bir imalatı, çağın verimlilik şartlarında gerçekleştirmesine ihtimal verilemez. Oysa bu dönemde Kırım ve Rusya'ya kadar uzanan çok geniş bir pazara sahip olan Tokat dokuma ve basmaları aynı zamanda Avrupa'ya da ihraç ediliyordu. Hatta Batı Avrupa'da *Yakın Doğu basmaları* diye şöhret yapmış olan mamullerin yarıdan fazlası Tokat ile ona tâbi görünen Amasya'daki imalathanelerden çıkıyordu.[28]

Yüksek bir üretim kapasitesine ve kalabalık bir istihdam kadrosuna sahip bulunduğu muhakkak görünen pamuklu ve basma imalatının, bu tarihlerde hissedilir ölçüde genişlemekte olduğunu düşündüren deliller arasında, damga ve boyahane vergilerinin iltizamını *malikâne*[29] olarak almış bulunan Atıf Mustafa Efendi'nin, mevcut boyahaneyi yeterli görmeyerek, önemli miktarda sermaye tahsisi ile 1726 yılında yeni ve büyük bir boyahane inşa edip boyacı ustalarını oraya yerleştirmiş olmasını da zikretmeliyiz.[30]

Üretimde genişleme olduğunu, vergi rakamları ile diğer bazı verileri karşılaştırarak da gösterme imkânımız vardır. Damga resminin, 1680'den itibaren değişmediğini bildiğimiz, tarifesi 1 top (10 zira) pamuklu için orta-

[28] Tournefort, II, 1717: s. 174.

[29] Malikâne, bir mukataanın, muaccele adı ile ödenen bir peşin para karşılığında, iltizamının kayd-ı hayat şartı ile satın alınması demektir. Bu konuda geniş bilgi için bk. bu kitapta s. 95-142.

[30] Âtıf Mustafa Efendi, 1737-1742 arasında üç defa defterdarlığa getirilerek toplam 3 yıl 8 ay müddetle bu görevde bulunmuş bir devlet adamıdır. Danişmend, V, 1971: s. 290-291; Âtıf Mustafa Efendi, 1725'te Tokat Boyahane Mukataasının 1/4 hissesini 4.500 kuruşa satın alarak malikâne sahipleri arasına girmiştir. KK.d 188, s. 82; 1727'de ölen bir hissedara ait 1/4 hisseyi de 5.000 kuruşa satın alarak malikânenin yarı hissesinin sahibi olmuştur. MAD.d 9874, s. 177; Boyahaneyi, işte bu arada, 1726 yılında yaptırmıştır. Esnafa yıllık 1.002 kuruşa kiraladığı boyahaneyi, İstanbul'da kendi adını taşıyan meşhur kütüphanesine vakfetmiştir. C. ML 189/7832; ve esnaf uzun yıllar bu kirayı kütüphane için ödemeye devam etmiştir. 1822 yılına ait kira ile ilgili bir ihtilaf için bk. MAD.d 10270, s. 288.

lama 2 akçedir.[31] Bu tarifeye göre, mesela 1708 yılına ait iltizam bedeli olan 3.250 kuruşa (1 kuruş=120 akçe) tekabül eden pamuklu miktarı 195.000 toptur (1.950.000 zira). Mültezimlerin kârı ile vergilendirme masrafları ve kaçakçılık gibi unsurları dikkate almadan hesaplanan bu miktarı, vergilendirilebilecek fiilî üretim miktarlarının aşağı yukarı yarısına eşit kabul edersek, gerçek üretim hacmi 390.000 top (3.900.000 zira) civarında bulunur. Oldukça geniş tuttuğumuz ve çağın ölçülerine göre hiç de küçümsenmeyecek bir hacime ulaşan bu üretim tahmini ile, yaklaşık 50 yıl sonrasına ait bazı ihracat ve satış rakamlarının karşılaştırılması, üretimde dikkate değer bir büyümeyi ortaya koymaya yetecektir.

Kırım'da, Fransız konsolosu olarak 1754-1758 yıllarında görev yapmış olan Charles de Peyssonel'in Karadeniz Bölgesindeki ticaret hakkında yazdığı kitaba göre, Tokat ve çevresinden Kırım, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya bu yıllarda ihraç edilmekte olan ve bölgede Fransız yünlü kumaşlarının sürümüne en büyük darbeyi indirdiği ifade edilen pamuklu ve basmanın yıllık miktarı 500.000 toptan (5.000.000 zira) fazladır.[32] Bu miktar, Tokat ve çevresine ait mamullerin, Samsun ve Ünye limanlarından deniz yolu ile sevkedilenlerinin içinde, sadece bu bölgelere gönderilen bölümünden ibarettir. Bu miktarın içinde, Karadeniz kuzey-batı ve batı kıyılarına gönderilerek Rumeli fuarlarından Polonya'ya kadar uzanan alanda, yazarın herhangi bir rakam zikretmeden, sadece "büyük miktarda satılır" diye kaydettiği ihracat, yer almadığı gibi, Kuzey Anadolu boyunca karadan kervanlarla Trabzon, Rize ve Gürcistan'a gönderilen ve yazarın yine rakam vermeden, yalnızca "muazzam sürümü vardır" demekle yetindiği kısımlar da yer almaz.[33] Eğer bu satışları da rakamlaştırmak kabil olsa idi, Karadeniz'in kuzey

---

[31] 17. yüzyılın sonlarından itibaren uzun zaman değişmeden kalmış olan pamuklu damga resminin tarifesi şöyledir:

Kırmızı bogasinin 55 topundan 1 Kuruş (=120 akçe).
Basma çit tülbendin 60 topundan 1 Kuruş.
Elvan [renkli] çitin 80 topundan 1 Kuruş.
Donluk elvan kirpas [bez] 40 topundan 1 Kuruş.
Mehtari kulı'nın(?) 120 topundan 1 Kuruş.

MAD.d 6852, s. 3 (1690); MAD.d 9481, s. 35 (1707). Bu tarifeye göre 1 top (=10 zira) pamukluya isabet eden vergi ortalama 2 akçe kabul edilebilir.

[32] Kırım, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya yapılan ihracat için bk. Peyssonel, I, 1787: s. 47-50.

[33] Bucak'ta muazzam sürümü olan basmaların Monilow Fuarı'ndan Polonya'ya da büyük miktarda sevkedilmesi hakkında bk. de Peyssonel, I, 1787: s. 313-314; "Gürcistan'da bogasi, pamuklu bez ve kaba basma muazzam miktarda satılır. Tokat, Amasya ve Kastamonu ile diğer merkezlerde imal edilen bu mallar karadan kervanla gelir" de Peyssonel, II, 1787: s. 21;

kıyıları için hesaplanan 500.000 topa, muhtemelen bir o kadar daha eklemek gerekecekti.

Tokat mamullerinin sürümü sadece Karadeniz bölgesine münhasır kalmadığı, Anadolu ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde de tüketilmekte olduğu dikkate alınırsa, vergi iltizam bedellerinde görülen inanılmaz artışın önemli bölümünün üretimde meydana gelen fiilî artıştan kaynaklanmış olduğunu söylemek mümkün görünür.

Karadeniz bölgesindeki sürümü hakkında Fransız konsolosunun bu değerli bilgileri topladığı yıllar, Tokat pamuklu ve basma imalatı için çok uzun süreden beri devam etmiş görünen bir gelişmenin doruğuna ulaştığı dönemdir ve o tarihten hemen sonra, yine uzun sürecek bir daralma ve gerileme trendi de başlamıştır.

Pamuklu ve basma imalatı ilk darbeye, Avrupa'da Yedi Yıl Savaşları'nın başlamasından kısa bir süre sonra, 17571758 yılında maruz kaldı. Kullandığı boya maddeleri içinde, Batı'dan gelmekte olan çividin savaş dolayısı ile ithali aksayınca, fiyatları 4-5 katına yükseldi.[34] Bu artışın neden olduğu sermaye sıkıntısı ve özellikle maliyet artışı başlıca üstünlüğünü ucuzluğundan almakta olan imalatın hacmini önemli ölçüde daralttı. Daralma, çivit fiyatındaki artışın gerektirmiş olacağından biraz daha fazla oldu, zira aynı yıl Tokat ve çevresini, hatta bütün Anadolu'yu etkilemiş görünen büyük bir kıtlık, ziraî üretimle birlikte dokuma talebini de önemli ölçüde düşürmüş bulunuyordu,[35] Tokat'ta pamuklu ve basma imalatının içine girdiği buhran, savaşın bitmesi ile kolaylaşan ithalatın çivit fiyatını eski düzeyine indirdiği 1763 yılına kadar sürdü. O tarihten itibaren de, bu imalat sektörünün, kaybetmiş olduğu pazarları yeniden ele geçirerek üretim hacmini eski düzeyine çıkarabilmesi için zamana ihtiyacı vardı. Bu zamanı bulamadan 1768'de Türk-Rus savaşı başladı ve en önemli pazarı olduğunu gördüğümüz Karadeniz bölgesi, 6 yıl süre için büyük ölçüde kapanmış oldu. Savaşın genel olarak İmparatorluk ekonomisi üzerindeki etkileri de buna eklenince, imalat 1770'te tama-

---

Rize'ye gönderilenler için yazdığı da şöyle "bogasi, astar ve basma muazzam miktarda gelir, ancak kervanlarla karadan geldiği için miktarını veremiyorum". de Peyssonel, II, 1787: s. 56.

[34] Bu tarihlerde Tokat Boyahanesi'nde yıllık 7.500-11.500 kg. arasında çivit kullanıldığı ve bunun için 30.000 kr. harcandığı görülüyor. Çivit fiyatının 4 katına kadar yükseldiği 1757 yılında imalat o derecede geriledi ki 15 Eylül 1757'den 7 Haziran 1758'e kadar 9 aya yakın sürede, boyahane muhasebe kayıtlarına göre, fiyatı 4 katına yükselmiş olan çivit için yapılan harcama sadece 7.500 kr. olmuştur. MAD.d 10200, s. 200 (1758).

[35] Tokat'ta 1757/58 yılında görülen kıtlık hakkında bk. Cinlioğlu, 1950: s. 57; Kıtlığın aynı yıl Diyarbakır'daki şiddeti hakkında bk. MAD.d 10200, s. 230.

men durdu.[36] Savaşın sonuna doğru 1772/73'ten itibaren tekrar yavaş yavaş canlanmaya başlamakla birlikte, eski düzeyinin çok altında kaldığı boyahane ve damga resimlerinin bu yıllara ait gelirlerinden kolayca anlaşılır:

Tablo 14.2 Tokat Boyahane ve Kırmızı Pamuklu Bez Damga Vergisi (kr)

Yıllar	Alınan Vergi
1758	4.644,3[1]
1759	4.863,7
1760	5.049,2
1761	5.098
1762	5.133,2
1763	5.341
1764	17.500
1765	17.500
1766	16.000
1770	0000[2]
1772	4.837,5[3]
1773	5.608
1774	5.012
1775	6.156
1776	6.500
1777	7.250

[1] 1758-1766 yılları için MAD.d 10200, s. 200-201; [2]1770 yılı için MAD.d 9999, s. 358; [3]1772-1777 yılları için MAD.d 10221, s. 182.

Pamuklu ve basma imalatı, 1757/58'de başlamış ve değişik faktörlerin üst üste gelmesinden beslendiği için çok uzun sürmüş olan buhrandan yavaş yavaş çıkarak, 1780'e doğru nisbî bir istikrara kavuştuğu zaman, faaliyet hacmi itibarı ile, 1750'lerde ulaştığı büyüklüğün yarısından da düşük bir düzeye gerilemiş bulunuyordu. O tarihten sonra bu düşük düzeyin, zaman zaman üstüne çıkan canlanma belirtileri göstermesine, hatta kaybettiği pazarları yeniden ele geçirmek üzere, mahiyet ve ayrıntılarını henüz iyice aydınlatamadığımız yeni mamul tipleri denemesine rağmen,[37] bu imalat şubesi buhrandan önce, 1750'lerde şahit olduğumuz üretim hacmine, bir daha hiçbir zaman ulaşamamış ve trend itibarı ile gerileyen bir sektör olarak kalmıştır. Bu gerilemede belki en önemli etken, başlıca pazarı teşkil eden Karadeniz çevresinde Türk hakimiyetinin sarsılması ve Kuzey Karadeniz kıyıla-

[36] Bu dönemde savaşın İmparatorluk ekonomisi üzerindeki etkileri için bk. yukarıda s. 209-222.

[37] İmali 1800 yılı civarında yeni başlamış görünen *basma* türleri olarak *has mücessem* ve *tekerli cit*'in vergi kapsamına alınması ile ilgili bk. MAD.d 10251, s. 191-195 (7 S 1221/26.4.1806). Ayrıca bk. C.ML 50/23340 (15 S 1223/12.4.1808).

rının serbestçe girilebilen bir pazar olmaktan çıkmasıdır. Tokat basmaları, Rusya'nın korumacı politikasına rağmen bu pazara 1820'lere kadar girmeye devam etmekle birlikte, bu ihracat giderek azalan hacmi ile gerileme trendinin yerleşmesini önlemeye yetmemiştir.[38]

Pamuklu ve basma imalatı, Batı Avrupa'nın bu sektörde gerçekleştirdiği devrimci değişmelerin sert rekabeti ile 1830'larda karşılaştığı zaman, 60-70 yıldan beri giderek mahallî pazara hapsolma derecesinde daralmakta bulunan bir imalat şubesi olarak, bu rekabete cevap verecek dinamizmi göstermesi tabii ki mümkün olmamış ve 1840'lardan itibaren, hapsolduğu mahallî pazarda da gerileyerek yerini büyük ölçüde ithal mallarına terketmek zorunda kalmıştır.[39]

Sanayi ve ticaret merkezi olarak Tokat'a ününü kazandıran ve şehir dışından getirdiği misafir işçilerle birlikte, harekete geçirmiş olduğu çeşitli yan hizmetleri ile binlerce insana geçim kaynağı sağladığını, kısmî bir cizye sayımından aldığımız verilere dayanarak tahmin edebileceğimiz pamuklu ve basma imalatının, 18. yüzyılın ortalarına kadar çok uzun bir süre devam etmiş olan gelişme döneminde Tokat'ın şehir olarak büyümesinin de başlıca faktörlerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Aynı faktörün, 1760'lardan itibaren şahidi olduğumuz daralma ve gerileme döneminde ise, tersine işleyen bir mekanizma olarak Tokat'ı nüfusu azalan bir şehir haline getirmesi beklenirdi. Tokat'ın nüfusu ile ilgili elimizdeki veriler, bazı batılı seyyahların yaptıkları tahminlerden ibaret olmakla birlikte, çoğunluğu birbirinden çok büyük farklarla ayrılmayan bu tahminlerin 1805-1838 dönemi için hesaplanan ortalaması 50-60 bin kişi arasında bulunduğuna göre, herhangi bir azalmadan bahsedilemeyeceğini söyleyebiliriz.[40]

---

[38] Türkiye'den ayrılmasından sonra 1785-1787'de Kırım'a ihraç edilen Tokat ve Kastamonu menşeli basma ve diğer pamuklular hakkında bk. Chevalier, II, 1800: s. 347; İhracatın devamı hakkında, 1826'da Tokat'ı ziyaret eden Fransa'nın Trabzon konsolosunun gözlemleri için bk. Fontanier, 1829: s. 198.

[39] Tokat'ta ithal malı basmaların rekabeti karşısında yerli imalathanelerin 1838'den itibaren kapanmaya başlaması hakkında bk. Boré, I, 1840: s. 329; Üretimdeki gerilemenin bir göstergesi olarak, 1750'lerde yılda 7.500-11.500 kg. çivit tüketen Tokat Boyahanesi'nde, Ekim 1843-Ocak 1844 arasında 4 ayda kullanılan çivitin 100 kilogramı geçmeyen bir miktara gerilemiş olmasını zikredebiliriz. MAD.d 9914, s. 327.

[40] Batılı seyyahların Tokat'ın nüfusu hakkında 19. yüzyılın ilk yarısında yaptıkları tahminler şöyledir:

1805: 50.000[a]

1807: 60.000[b]

1807: 60.000[c]

Bir zamanlar hayat kaynağını teşkil etmiş olan pamuklu ve basma imalatındaki gerilemeye rağmen, Tokat'ın nüfus büyüklüğünü koruyabilmesinde, diğer bir önemli sınaî faaliyet dalının, tam bu gerilemenin başladığı yıllarda hızla gelişerek devreye girmiş olmasının rolü, muhtemelen büyük olmuştur. Tokat'ın adını dünyaya bir kere daha duyurmuş olan bu sanayi dalı bakırla alakalıdır.

Ne zaman başladığını henüz iyice bilemediğimiz bu faaliyet kolunun, 17. yüzyılın ortalarında, mamulleri ile dikkati çekecek bir seviyeye yükselmiş bulunduğunu, Evliya Çelebi'nin "kazancı kârından sahan ve tencereleri, kalemkâr evâni işleri gâyet memdûhdur" diye övmesinden öğreniyoruz.[41] Tokat'ın her bakımdan büyümekte olduğu bu yıllarda, bakır eşya imalatının da gelişmekte olduğunu Tournefort'un 1701 yılına ait şu gözleminden anlayabiliriz: "Tokat'ın asıl büyük ticareti bakır eşya alanındadır. Tencere, tas, fener ve şamdanları çok güzeldir. Gümüşhane ve Kastamonu'dan getirilen bakırdan imal ettikleri bu eşyayı İstanbul'a ve Mısır'a ihraç ederler".[42]

Anadolu'da 17. yüzyılda bakır madenlerinin sadece Gümüşhane ile Kastamonu'nun Küre kazasında bulunduğunu ve her tarafa yine bu maden merkezlerinde veya yakınlarda tasfiye edilen bakırların gönderilmekte olduğunu bildiğimize göre,[43] bakır eşya imalatı için gerekli bakırı Tokatlı'ların da aynı merkezlerden sağlamış olmaları tabiidir. Bununla birlikte 17. yüzyılın ikinci yarısına ait vergi defterlerinde, Tokat'ta, bakır tasfiye tesisinin bulunduğunu gösteren *Kalhane Mukataası* kayıtları dikkati çekmektedir. 17. yüzyılın başlarına ait defterlerde görünmeyen bu kayıtların, yüzyılın sonlarına

---

1814: 60.000[d]
1818: 40.000[e]
1826: 92.500[f]
1838: 30-40.000[g]
1838: 40.000[h]

[a] Anonim, *Itineraire d'un voyage fait par terre depuis Contantinople Jusqu'à Téhéran, dans l'année 1805*; Morier, III, 1813.
[b] Dupré, I, 1819: s. 45.
[c] Gamba, I, 1826: s. 432.
[d] Kinneir, II, 1818: s. 374.
[e] Rottiers, 1829: s. 257-258.
[f] Fontanier, 1829: s. 192.
[g] von Moltke, 1969: s. 147.
[h] Boré, I, 1840: s. 333.

[41] Evliya Çelebi, V, 2011: s. 67.
[42] Tournefort, II, 1717: s. 173.
[43] Sahillioğlu, 1965: s. 79-81.

doğru ortaya çıkmasını,[44] Tokat yakınlarında bir bakır madeni bulunmadığına göre şöyle yorumlamak gerekir: Bakır eşya imalatı, hammaddesi olan bakırı istediği kalite ve miktarda kendisi temin etmek üzere şehirde bir tasfiye tesisine ihtiyaç duyacak ölçüde genişlemektedir.

Bakır eşya imalatı ile ona hammaddesi olan bakırı sağlayan kalhane, birbirini destekleyen gelişmelerini, 18. yüzyılda giderek hızlanan bir tempo ile sürdürmüşlerdir. Yüzyılın ortalarında Ergani'de bakır madeninin işletilmeye başlaması, bu bakımdan çok önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira, Ergani'de maden ocaklarında ilk ameliyelere tabi tutularak ham bakır haline getirilen cevherin, nihai tasfiyeden geçmek üzere Tokat'taki kalhaneye gönderilmesine karar verilmiştir. Bu karar, kalhanenin gelişme derecesinin bir sonucu ve göstergesi olduğu kadar, müteakip yıllarda daha büyük ilerleme kaydetmesinin de başlıca faktörü olmuştur. Gerçekten, gelişme kısa sürede o derece büyük olmuştur ki, çok uzak mesafeden gelen ham bakırın yüksek ulaştırma maliyetine rağmen kalhanenin başardığı fiyat üstünlüğü ile tehdit etmeye başladığı eski üretim merkezi Küre'deki kalhaneyi korumak üzere devlet, Kastamonu ve çevresinde Tokat bakırının satılmasını yasaklamak zorunda kalmıştır.[45]

Bakır metalürjisinde, bu tarihten sonra Türkiye'nin en büyük merkezi haline gelen Tokat, binlerce devenin oluşturduğu kervanların Ergani'den getirdiği ham bakırı tasfiye ederek çıkardığı saf bakırın bir bölümünü yine kervanlarla doğrudan doğruya veya Samsun'a indirerek oradan deniz yolu ile İstanbul'a göndermiş, bir bölümünü şehirde genişlemeye devam eden bakır eşya imalatına tahsis etmiş, arta kalanı da diğer bölgelere gönderilmek üzere tüccara teslim etmiştir.

Bakır, sayısız denecek kadar çeşitli ev ve mutfak eşyası imalatında, silah sanayinde, özellikle top ve tüfek yapımında kullanılan tunç ve pirinç dökümünde, 18. yüzyılın sonlarından itibaren savaş gemilerini kaplamak üzere levha imalinde[46] ve daha birçok alanda büyük miktarda talep edilen bir ma-

---

[44] Kalhane Mukataası, Tokat Defterdarlığı'nın 1603-1607 yılına ait mukataa listesinde yer almaz. D.BŞM.d 1016; Aynı listenin 1684 yılına ait benzerinde ise, daha önceki bir tarihte kurulmuş olduğu anlaşılan Kalhane'ye ait bir mukataa kaydı görülmektedir. Bu kayda göre Kalhane'nin 50 kr. olan iltizam bedeli 1684'te 200 kuruşa yükseltilmiştir. MAD.d 3904, s. 4; iltizam bedelindeki artış devam etmiş ve 1691'de 400 kuruşa çıkmıştır, MAD.d 852, s. 2.

[45] Bu yasaklama emrine muhatap olan Tokatlı 10 bakır tüccarı vardır ve bunların dokuzu Müslümandır. BOA, Cevdet Darphane (C.DRB) 53/2636 (29 Ca 1197/2.5.1783).

[46] Gemilerin ahşap gövdelerini, daha ömürlü kılmak üzere, bakır levhalarla kaplama usulü Avrupa'da 1780'e doğru benimsenmiştir. Mauro, 1864: s. 105; Türkiye'de ilk defa 1793'te

den olduğu için, Ergani'nin zengin cevher yatakları, bu talebe cevap vermek üzere, üretimini hızla arttırdıkça, Tokat da, yalnız metalürji ve bakır eşya üretiminde değil, aynı zamanda bakır ticaretinde de önemli merkez haline geldi.[47]

Tokat, bakır metalürjisi ile ticaretinin merkezi olarak geliştikçe, eskiden beri ünlü olan bakır eşya yapımı da gelişmesini hızlandırarak şehrin en önemli imalat şubesi haline gelmeye başladı. 18. yüzyılın sonlarında, Anadolu coğrafyasını kendi gözlemlerine dayanarak anlatan bir Osmanlı yazarının Tokat hakkında çizdiği tabloda bunu açıkça görüyoruz: "Sanayi bakımından Tokat'ı bakırcı veya kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu imalat nefâseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olub, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları, vs. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevkedilir".[48]

Bakırla ilgili faaliyetlerdeki genişlemenin hacim itibarı ile, bir süre öncesine kadar Tokat'ın en önemli sanayi şubesi olan pamuklu ve basma sektöründeki gerilemeyi telafi ederek, onun yerini dolduracak bir düzeye ulaşmış olduğunu, şehirden toplanmakta olan yıllık vergiye[49] katılma paylarında kaydedilen büyük değişmeye bakarak da tahmin edebiliriz. Bakır sektöründe çalışan zümrelerin bu vergi içinde, 18. yüzyılın sonlarına kadar pamuklu dokuma, boyama ve basma sektörüne isabet eden toplam miktarın %33'üne tekabül edecek şekilde tespit edilmiş olan payları, 1800'e doğru 3 kat arttırılarak %100'üne eşit bir miktara yükseltilmiştir.[50]

Böyle bir değişikliği gerektirmiş olan gelişmeyi, 1808'de şehri gören bir seyyahın, bakır eşya yapımı ile ilgili olarak "faaliyette bulunan 300 imalathanenin, bütün Türkiye'de satılan mamulleri ile şehre ününü veren yegane sanayi dalı" olduğunu kaydetmesi de teyit eder.[51] Bakır eşya imalatının yavaş yavaş şehrin gerçekten en büyük faaliyet dalı haline gelmiş bulunduğunu

---

kabul edilen bu usul bakır tüketimini hissedilir ölçüde arttırmıştır. C.BH 27/1261 (1796), 264/12216 (1796).

[47] Ergani Maden Emini Abdullah Ağa'nın 1779'da bakır istihsal ve ticareti ile ilgili olarak Darphane'ye sunduğu rapora göre "Nuhâs [bakır] tüccârlarının ekserîsi ve belki küllîsi Tokat'ta sâkindirler". C.DRB 56/2788 (1193/1779).

[48] İncicyan, I, 1804: s. 289-292; Andreasyon, 1964: s. 177.

[49] *Vilâyet masrafları* veya *Sâliyane* denen bu vergi; her kazanın ordu, devlet ve belediye ile ilgili bazı hizmetler için yaptığı yıllık harcamalardan ibarettir. Meblağı yıldan yıla değişen bu harcamalara kaza içindeki her zümre, iktisadî imkânları ile orantılı ölçüde katılırdı.

[50] C.BLD 36/1790; MAD.d 9562, s. 179.

[51] Morier, 1812: s. 345.

ifade eden en ilgi çekici gözlemi, Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontainer yapmıştır. 1826'da, şiddetli bir vebanın hüküm sürdüğü bir sırada Tokat'a gelen konsolosun, veba korkusundan herkesin kırsal bölgeye kaçarak terkettiği ıssız şehirde, şahidi olduğu "tek hayat belirtisinin, kepenkleri indirilmiş dükkânlarında çalışmaya devam eden bakırcıların çekiç seslerinden ibaret bulunması" bakır eşya imalatının, Tokat'ta kazandığı hayatî önemi açıkça göstermeye yeterlidir.[52]

Bakır eşya yapımı, Türkiye'de sınaî üretimin birçok dalında genel bir daralma ve gerilemenin gözlendiği 19. yüzyılın müteakip yıllarında da uzunca bir süre, 1880'lere kadar bu canlılığını koruyan, hatta uluslararası sergilerde kazandığı ödüllerle Tokat'ın adını da yaşatan bir imalat şubesi olarak kalmayı başarmıştır.[53]

Bakır eşya imalatının uzun süre canlı kalmasını sağlayan belki en önemli faktör, kalhanenin ona ucuz, bol ve kaliteli girdiyi sağlayan faaliyeti idi. Kalhane, bakır eşya yapımını besleyen üretimini gerçekleştirmek için harekete geçirdiği istihdam hacmi ile de Tokat'ın iktisadî hayatında ayrıca çok önemli bir yere sahipti. Ergani'de maden istihsali arttıkça faaliyetini genişleten kalhane, 19. yüzyılın ilk yarısında 1.000 kadar işçi çalıştıran, yıllık 5.000 ton çam kömürü kullanarak 1.000 ton civarında bakır üreten, çağın ölçülerine göre, büyük bir tesisti ve üretimi ile yalnız Tokat'taki esnafın, hatta bütün Türkiye'nin bakır ihtiyacını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda bir miktar ihracata da imkân verirdi.[54]

Bakır, Türkiye'nin, eskiden beri iç talep baskısı veya stratejik motiflerle kabul edilen geçici yasaklamalar dışında, hem Doğu'ya, İran ve Hindistan'a, hem de Batı'ya, Avrupa'ya ihraç edilen bir maldı. 19. yüzyılda, dış ticaret ilk defa açık vermeye başladığı zaman, ihracat daha büyük bir önem kazandı ve devlet, üretilen bakırı dış pazarların da talebine uygun bir kaliteye yükseltmek üzere, 1830'larda Tokat kalhanesini ıslah etmek için faaliyete geçti. 1835'te İstanbul'a çağrılan Kalhane Nazırı ile bakırın "saflık" derecesini arttıracak çareler üzerinde yapılan ayrıntılı görüşmeler sonunda alınan kararların uygulamaya konulması ile gerçekten üretimin kalitesini bir dereceye

[52] Fontanier, 1829: s. 185.

[53] Cuinet, 1892: s. 713.

[54] Tokat Kalhanesi'nde tüketilen yıllık kömür miktarı ile ilgili bk. BOA, Millî Emlaktan Devralınan Belgeler, No: 3, s. 280 (12 M 1250/21.5.1834), s. 311(2 Za 1253/28.1.1838); Yıllık bakır üretimi ve işçi sayısı ile ilgili bk. Issawi, 1980: s. 259-260.

kadar düzeltmek mümkün oldu.[55] Ancak bu, ücretleri yükseltmek ve kömür tüketimini önemli ölçüde arttırmak pahasına gerçekleştiği ve özellikle kalhanenin kullandığı çam kömürünü sağlamakta güçlük çekildiği için, bu yeni problemleri çözmek üzere yapılan girişimlerin sonunda, mevcut teknolojiyi değiştirmekten başka çare kalmadığı görüldü ve 1840/41 yılında 1.000.000 kuruş harcanarak su kuvveti ile çalışan yeni ve modern bir metalürji tesisi kuruldu.[56]

Bu yeni tesis, Avrupa pazarlarında *Tokat bakırı* adı ile tanınan mamullerini artan miktarda ihraç etmeyi başardı;[57] o kadar ki, ihracatın baskısı altında bakır bulmakta güçlük çekmeye başlayan Tokat'ın bakır eşya imalatçıları, 1853'te Babıâli'ye başvurmak zorunda kalmışlar ve Padişah'ın emri ile kendilerine yıllık 20.000 okkalık (25,6 ton) bir kontenjan ayrılması ile ancak bu güçlüğü yenebilmişlerdir.[58]

Tokat Kalhanesi, o yıllarda Türkiye'nin sahip olduğu büyük kurumlardan biri idi. Türkiye madenleri üzerinde incelemeleri ile tanınan bir Batılı gözlemcinin 1850 yılında yayınlanan bir yazısında "Anadolu'da gerçekten ileri teknoloji ile çalışan yegane metalürjik tesis"[59] diye bahsettiği Kalhane, uzun zaman üretimi ile hem Tokat'taki bakır eşya imalathanelerini yaşatmış, hem de memleketin bakır talebini karşılamış, ayrıca dış ticaret açıklarının hızla büyüyerek dış borçlanmaya başvurulduğu bir dönemde gerçekleştirdiği ihracatla da Türkiye'ye döviz kazandıran bir kurum olmuştur.

Ancak bu vasıflarını, iktisadî ve teknolojik değişmelerin hızlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında uzun süre koruyamadı. Nitekim İstanbul'da kurulan büyük bir fişek fabrikasının ihtiyacı olan yıllık 1.300 ton bakırı sağlamak üzere 1880'lerin başında Tokat Kalhanesi genişletilmeye karar verilerek incelemelere başlandığı zaman, dünya bakır üretimi ve pazarlanmasında meydana gelen değişmelerin meydana getirdiği ortamda bunu yapmaya değil, onu eski kapasitesi ile de yaşatmaya artık imkân kalmamış olduğu görüldü.

Dünyanın birçok yerinde yeni maden yataklarının keşfedilmesi ve teknolojinin hızla değişmesi sonucu, bakır üretimi büyük artış göstermiş ve çok büyük sermaye gerektiren bir saha haline gelerek uluslararası faaliyet

---

[55] Millî Emlaktan Devralınan Belgeler, No. 3, s. 285 (19 L 1250/20.2.1835), s. 298 (2 M 1253/8.4.1837).

[56] Issawi, 1980: s. 259-260.

[57] *Dictionnaire Universel théorique et pratique du Commerce et de la Navigation*, I, 1863: s. 939.

[58] BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL) 274/10627 (17 Ş 1269/26.5.1853).

[59] de Tchihatcheff, "L'Asie-Mineure et l'Empire Ottoman, etat actuel et richesse de l'Asie-Mineure", *Journal de Constantinople*, No. 246/19.7.1850.

gösteren entegre dev firmaların kontrolü altına girmiş bulunuyordu. Dünya pazarlarına hakim olmak üzere bu az sayıdaki dev firma, aralarında öyle bir sert rekabete giriştiler ki 1880'lerde bakır fiyatları 1850-1870 dönemine oranla %60 kadar gerileyerek, 1 okka 4 kuruş civarına kadar düştü.[60] Bu, Ergani'deki cevher maliyeti ile Tokat'a kadar ulaştırma masrafları hariç olmak üzere, sadece Tokat'taki tasfiye maliyetine yakın bir fiyat demekti. Bu şartlar altında faaliyete devam etmek zarardan başka bir anlam taşımadığı için Kalhane'yi 1880'lerin sonlarına doğru kapatmaktan başka bir yol kalmamıştır.[61]

Hem uluslararası ticaret yollarının, hem de bölgesel ulaşım şebekesinin önemli bir kavşak noktası olarak sahne olduğu sınaî imalatın çeşitliliği ve onun etrafında örgütlenen ticaret hayatının zenginliği ile birkaç yüzyıl boyunca Türkiye'nin büyük merkezlerinden biri olarak kalan ve bu vasıfları ile dünya ölçüsünde kazandığı şöhretin cazibesi altında pekçok seyyahın uzun yolları katetmeyi göze alarak ziyaretine koştuğu Tokat, şöhret ve refahının son kaynağını teşkil eden bakırla alakalı faaliyetlerin de son bulmasından itibaren büyüklüğü ile şöhretini de kaybederek Anadolu'nun küçülen şehirleri arasında 20. yüzyıla girmiştir.

[60] Bakır fiyatlarının düşmesi ve Türkiye'deki maliyetle ilgili bk. BOA, İ.MMS 99/4168 (23 N 1305/4.6.1888), 68/3188; 19. yüzyılın ikinci yarısında, 1870'ten itibaren bakır sektöründe meydana gelen ve büyük birkaç firmanın bütün dünya bakır üretimi ile ticaretine hakim olmasını hazırlayan objektif ve teknolojik şartlar hakkında bk. Schmitz, 1986: s. 392-410; Venedik bakır sanayinin aynı değişmelerin sonucu olarak 1890'larda çökmesi hakkında bk. Vergani, 1985: s. 173-186.

[60] Cuinet, I, 1892: s. 713.

15

Osmanlı Esnafı ve Devlet

Bu konuşmada, Osmanlı esnaf hayatının 18. ve 19. yüzyıllarda taşıdığı başlıca nitelikleri ve devletle ilişkileri üzerinde duracağım. Konuyu bütün derinliği ve kapsamı ile kısa bir konferansın içine sığdırmanın imkânı olmadığı için, dikkati çeken ana noktalar üzerinde durmakla yetineceğim. Eksiklerim muhakkak ki, söyleyeceklerimden çok daha fazla olacaktır. Ama, konuşmanın sonunda ortaya konulacak soru ve tartışmalarla eksiklerimin bir bölümünü tamamlama imkânını bulacağımızı ümid ederim.

En genel çizgileri ile esnafı; şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği meslekî örgütlenmeler olarak tanımlayabiliriz. Burada, iş kolunun belirli alanı deyimini, her mal ve hizmet diye tasrih etmemiz gerekir. Çünkü, esnaf örgütlenmeleri, bugün bildiğimiz anlamda belirli bir iş kolunun bütününü, hatta birkaç mal veya hizmeti ihtiva eden bir bölümünü kapsamaktan oldukça farklı, çok dar ve sınırlı zümreler halinde, her bir malın hammaddeden başlayarak nihai tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aşamalarının her biri ayrı bir esnaf birimi olarak örgütlenmekle kalmaz, ayrıca her aşamada, farklı mal türleri varsa, onlar da ayrı birer örgütlenme birimi oluştururlardı. Örnek olarak deriyi gösterebiliriz. Hayvancılıktan başlayıp, nihai tüketim malı olarak ayakkabı haline gelinceye kadar geçtiği her teknik veya ticarî aşama birbirinden bağımsız birer esnaf örgütlenmesine sahne olurdu. Canlı hayvan ticaretini yapan celepler, kesimi yapan kasaplar, ham deriyi işleyen debbağlar, işlenmiş deriyi satan tacirler, nihai mamul olarak ayakkabı yapanlar birbirinden bağımsız birimler

halinde örgütlenmekle kalmaz, ayrıca her aşamadaki farklı mallar da ayrı örgütlenmeye sahne olurdu. Sığır ve koyun kasapları birbirinden ayrıldığı gibi, nihai tüketim malı olarak ayakkabı imalatında çizme, pabuç, mest, terlik ilh. yapanlar da farklı örgütler içinde birbirinden ayrılmakla kalmaz, ayrıca bu ayakkabıların çeşitli dinî zümrelere göre değişen renk veya şekillerini imal edenler de birbirinden ayrı birimler halinde örgütlenirlerdi. Gıda, metal, inşaat, dokuma imalatı alanlarında da durum pek farklı değildi. Mesela boyacılar, kullandıkları boya hammaddesine ve boyadıkları renklere göre ayrı ayrı örgütlendikleri gibi boya işini, toptancı tüccar için veya nihai tüketici için yapmalarına göre de farklı örgütlere sahip bulunurlardı.

Örnekleri çoğaltmaya, sanırım gerek yoktur. Kısaca ifade etmek istersek, uzmanlaşma ve onunla birlikte farklılaşan örgütlenme yapısı, bir ağacın dallarını andırır nitelikte, son derece ayrıntılı bir tablo teşkil ediyordu diyebiliriz. Kullandığı hammaddenin çeşidine, faaliyetin yer aldığı üretim aşamasına, ürettiği malın spesifik niteliğine, hitap ettiği alıcı zümrelerine göre fevkalade dallı budaklı mozayik görünümü arz eder esnaf örgütlenmesi.

Bu parçalı örgütlenmenin normal mekân sınırı, başta ifade ettiğim gibi şehir ve kasaba merkezleri idi. Her şehirdeki örgütlenme türü, nüfus miktarı ve iktisadî hayat tarzına göre muhtevada bazı değişiklikler göstermekle birlikte, yapı ve model itibarı ile benzer nitelikte idi. Ancak, bu benzer örgütlenmeler arasında, bölge veya ülke çapında ilişkilere pek rastlamayız. Tek istisna bildiğimiz kadarı ile debbağ esnaflarıdır. İmparatorluk sınırları içinde oldukça yaygın olarak hemen hemen her şehir merkezinde faaliyette bulunan ve her yerde çok büyük çoğunluğu Müslüman olan debbağ esnafları, Kırşehir'deki Ahî Evren Zaviyesi Şeyhinin manevi liderliği altında, zayıf bir bağlantı içinde bulunuyorlardı. Bunun dışında kalan esnaf örgütlenmeleri, bulundukları şehrin sınırları dışındaki benzerleri ile ilişkiden uzak olduğu gibi, mekân boyutu veya nüfus itibarı ile belli sınırı aşan şehirlerde, aynı esnaf örgütünün birden çok parçalara bölünerek, ayrı birimler haline geldiği de vaki idi. Özellikle İstanbul'da kayıkçı, hamal, debbağ, fesçi, basmacı, dokumacı, lüleci vb. birçok esnaf örgütü, şehrin değişik semtlerinde ayrı birimlere bölünmüştü. Zorunlu olarak ilişkiyi gerektiren alanlarda, özellikle kayıkçı, hamal gibi ulaştırma sektöründe çalışanlar, ayrı alt birimler halinde örgütlenmekle birlikte, aralarındaki bağlantıyı sürdürecek şekilde bir üst yönetim örgütüne sahip bulunurlardı.

Bu kısa açıklama, esnaf örgütlenmesinin hem sayı, hem de mekân boyutları itibarı ile yakın ilişkiye imkân veren sınırlı bir büyüklüğü aşmayan

birimlerden oluştuğunu yeteri kadar ortaya koymuştur, sanırım. Bu birimlerin, başka şehirlerdeki benzerleri ile herhangi bir üst kuruluşta bir araya gelmedikleri gibi, aynı şehirde bulunan diğer esnaf örgütleri ile de, Ortaçağ Avrupa şehirlerinde olduğu gibi, sıkı denebilecek bir ilişki içine girerek kaynaştıkları da görülmez. Ancak, aynı şehir içinde, oldukça yumuşak görünen iki ayrı zümreleşme ilişkisi vardır ki, onu da kısaca arzedeyim. Her şehirdeki esnaf örgütleri, başlıca iki ayrı grup olarak görülüyordu: İnşaat sektöründe faaliyet gösteren ve sayıları 40 kadar olan esnaf örgütleri bir grup olarak, devletin tayin ve esnafın da tasvip ettiği *Mimarbaşı* veya *Mimar Ağa*'nın denetim ve nezareti altında bulunurlardı. İnşaat sektörü dışında kalan esnaf örgütlerinin tamamı, ayrı bir grup olarak kendi seçtikleri ve yerine göre *Şeyh-i Seb'a* veya *Ahî Baba* diye isimlendirdikleri bir şeyhin genel nezareti altında bulunmakta idiler.[1] Bu iki gruplaşmadan birinin daha ziyade resmî nitelikte olduğunu, diğerinin de oldukça zayıf görünen bir bağlantıdan ibaret kaldığını ve asıl sıkı ilişki demetini esnaf örgütlerinin münferit birimleri içinde müşahede ettiğimizi söyleyebilirim.

Belirli bir iş kolunda çalışanların, herhangi bir örgütlenme niteliği kazanmadan bir arada, belli bir mekân sınırı içinde, hiçbir hiyerarşik kalıba girmeden faaliyet göstermeleri nazarî olarak imkânsız değildi. Ancak pratikte pek çok zorluklarla karşılaşacağını, aşırı uzmanlaşmanın dallı budaklı manzarasından kolayca çıkarabiliriz. Belli bir yerde aynı işi yapan insanların zümre içi ilişkilerini genel hukuk ve zabıta kuralları içinde düzenlemek son derece zordu. İlişkiler yoğundu ve çalışanlardan birinin alacağı karar ve tavrın diğerlerini etkilemesi kaçınılmazdı. Bu etkileşimin belirli bir düzenlilik içinde belirli kurallara göre cereyan etmesi, muhtemel ihtilafların önlenmesi için gerekli idi. Bütün bu ilişkileri düzenleme ve doğacak muhtemel ihtilafları çözme işini, zamanına göre etkinliğinin ünü dünyaca bilinen Osmanlı adaletinin temel kurumu olarak kadılık yapabilirdi. Ama, istitraten arz etmeliyim ki, Osmanlı adaletinin ihtilafları çözmedeki ünü, sadece adliye mekanizmasının iyi işlemesinden doğuyor değildi. Bu mekanizmanın iyi işlemesini sağlayan genel sosyal-politik örgütlenmenin de önemli katkısı vardı.

[1] Bir şehirdeki inşaat sektörü dışında kalan bütün esnaf örgütlerinin başı olarak seçilen *şeyh-i seb'a* veya *ahî baba*'nın, münferit esnaf örgütlerinin yönetim kadroları arasında yer almakla birlikte 18. yüzyıldan itibaren birçok esnafta yavaş yavaş ortadan kalkarak ancak bazı esnaf örgütlerinde devam ettiği görülen *şeyh ve ahî baba*'dan, isim benzerliğine rağmen, fonksiyon bakımından farklı olduğunu tasrih etmek gerekir.

Bunu, en kısa ifade ile, muhtemel ihtilafları asgariye indirecek ara-örgütlenmelerin etkin şekilde uygulamaya konulması diye özetleyebiliriz.

İşte esnaf örgütleri, ihtilafları zümreler düzeyinde çözücü mekanizmaları içeren bu genel sosyal teşkilatlanmanın bir parçası olarak doğmuş bulunuyordu.

Her esnaf topluluğu, meslekî faaliyetinde tabi bulunacağı özel kuralları, normal olarak kendisi kararlaştırır ve bütün ustaların ortak kararı olarak onaylanmak üzere kadıya sunardı. Kadı; şeriata, kanunlara, müesses örf ve adetlere aykırı olup olmadığına dair incelemesini hızla tamamladıktan sonra teklifi Divana arz ederdi. Divanın onayından sonra, ustalar tarafından hazırlanmış bulunan taslak, kendileri için artık bağlayıcı niteliği olan bir temel belge haline gelirdi.[2]

Aynı örgütte yer alacak ustaların çoğunluğuna ait iradeyi yansıtan bu temel belgede ustalık, kalfalık gibi meslekî ünvanların kazanılma şartları, çıraklık ve kalfalık süreleri, çalışma şartları, üretilecek malın cinsi ve kalitesi, hammaddenin temin ve tevzii, dükkânların yeri, sayısı ilh. gibi konular yer alırdı. Çoğunluğun iradesi belirli bir konuda değişirse, aynı usul içerisinde bu değişiklikler de belgeye eklenir veya yeni bir belge düzenlenirdi.

Bu şekilde tespit edilen kuralları uygulamak ve muhtemel sapmalara meydan vermemek için bir icra organı gerekli idi. Esnaf örgütünün icra organı, *ihtiyar ustalar, nizam ustaları* veya *lonca ustaları* denen ileri gelen ustaların teşkil ettiği bir idare heyeti ile bu heyetin başkanı durumunda olan *kethüda* ve yardımcılarından oluşuyordu.[3]

Kethüdayı, normal olarak esnaf seçerdi. Tayinle belirlendiği nadir hallerde bile esnaf çoğunluğunun tasvibi zorunlu idi. Seçim için ustalar, kadının huzuruna adayla birlikte giderek, onu kethüda olarak seçmiş bulunduklarını şifahen beyan ederler, kethüda adayı da seçimi kabul ederek esnafın yönetimini hakkaniyetle yürüteceğine söz verdikten sonra kadı, seçim

---

[2] Bu konuda tipik diyebileceğimiz bir örnek olarak, İstanbul'un Beşiktaş semtinde kadife dokuyan esnafın, artan ihtilaflar karşısında, ilk defa 1742 yılında ustalar arası ilişkileri düzenlemek üzere, kendi arzu ve iradeleri ile kararlaştırdıkları düzeni onaylayan fermanı, Galata Kadısı'nın arzı üzerine Divandan almalarını zikredebiliriz. C.İKTS 31/1508 (19 C 1155/ 12.7.1742).

[3] *Kethüdalık*, fonksiyon ve isim olarak 18. yüzyıldan itibaren giderek yerleşmiş olmakla birlikte, daha önceleri yaygın olan *şeyhlik* de, özellikle İstanbul dışında birçok esnaf örgütünde, aynı fonksiyonu görmek üzere yaşamaya devam etmiştir. Bütünü ile gayrimüslimlerden oluşan esnaf örgütlerinde ise şeyhlik tabiri hemen hemen hiç kullanılmazdı. Bu konuda rastlanan tek istisna olarak Halep'teki ekmekçi esnafı için bk. Sanjian, 1965: s. 52. Gayrimüslimlerden oluşan esnaf örgütlerinde kethüda deyimi de az kullanılır, genellikle *ustabaşı* tabiri tercih edilirdi.

tutanağı diyebileceğimiz *hücceti* defterine kaydeder ve esnafa da bir örneğini vererek muameleyi tamamlardı. Seçim, birçok esnaf örgütünde belirli bir süre için, ekseriya bir yıl için yapılır, vade sonunda yenilenirdi. Ancak çoğunluğun reyi ile kethüdanın değiştirilmesi, aynı usulü izlemek ve gerekçe göstermek kaydı ile, her zaman için mümkündü. Kethüdanın seçilmesi veya değiştirilmesinde yetkili merci kadılıktı.[4] Ancak, esnafın faaliyette bulunduğu alanda vergilendirme ile alakalı maliye görevlisinin görüşünün alınması veya ona bilgi verilmesi de zorunlu idi, çünkü kethüdayı değiştirmek hususunda onun da başvuru hakkı vardı.

Kethüdanın yanında *ahî baba, nakib, duacı, çavuş, yiğitbaşı* gibi çeşitli görevlilerden bahsedilir. Ama, bunların içinde 18. yüzyıldan itibaren hemen her esnaf örgütünde zorunlu olarak bulunan başlıca görevli *yiğitbaşı*dır. Kethüda için izlenen usulle seçilen yiğitbaşı, esnafın örgüt-içi ilişkilerinde kethüdanın yardımcısı olarak yönetimi yürütmekle yükümlü idi. Esnafın da dış alemle ilişkilerini, yani diğer esnaf örgütleri ile, mal aldığı veya sattığı zümrelerle, kamu otoriteleri ile olan ilişkilerini ise kethüda doğrudan doğruya kendisi yönetirdi.

Aynı uzmanlık alanında çalışanlar, özetlediğimiz usuller dahilinde, prensip olarak ayrı birer örgütlenme imkânına sahip idiler. Ancak pratikte, bir meslek grubunun kethüda, yiğitbaşı vs. yönetim kadrosu ile bağımsız bir örgüte sahip olabilmesi için optimal denebilecek bir sayısal büyüklükte olması gerekiyordu. Sayısı az ise, iş kolu veya mekân olarak en yakın bir esnaf örgütüne *mülhak* veya *yamak* kategorisi içinde katılırdı. Sayı tek bir örgüt içinde yer almaya engel olacak kadar çok veya mekân bakımından dağınık bulunuyorsa, birkaç ayrı örgüte ayrıldıkları da olurdu. Mesela İstanbul'da mensuplarının sayısı birkaç bini geçen, az önce sözünü ettiğim kayıkçılar, hamallar, dokumacılar, lüleciler, fesçiler ve deri sektörü gibi birçok esnaf bu şekilde birden çok örgütlenmeye sahip idi. Mamafih bu bölünme ekseriya, tam bir bağımsızlık niteliği kazanmadan aynı örgütün, biraz daha gevşetilmekle birlikte, biraz önce ifade ettiğim gibi, genel dayanışmayı bozmamak üzere bir *başkethüda* nezareti altında, onun vekili sayılan kethüdalar yönetiminde alt gruplara ayrılmasından ibaret kalırdı.

Tabi bulunacağı kuralları ve onları uygulayacak organları seçmekle esnaf örgütü, kendisine tanınan otonomi içinde teşekkülünü tamamlamış o-

[4] Bu yetki, Tanzimat'tan sonra İhtisab Nezareti'ne ve daha sonra da Şehremâneti'ne ve nihayet belediyelere devredilmiştir.

lurdu. Hemen aklımıza gelen soru şudur: Acaba uygulamada bir ihtilaf çıkarsa, üyelerden biri kurallara uymazsa ne olacaktı?

Esnaf örgütü, meslekî ihtilafların doğmamasını veya asgari düzeyde kalmasını sağlayan bir mekanizma olarak, bu fonksiyonunu önemli ölçüde yerine getirmiş görünen bir kuruluştur. Ancak, iktisadî hayatın gündelik faaliyetleri içinde doğması önlenemeyen ihtilaflar ortaya çıktığı, örgüt mensuplarından birinin kurallara aykırı bir davranışı olduğu zaman, esnafın yönetim kadrosunun nasihat, tavsiye ve telkinden öteye herhangi bir hukukî veya icraî yetkileri mevcut değildi. Örgütün yöneticileri, ustalar, hatta esnafın en alt kademesinde bulunan mensuplarının da yüklenebilecekleri tek rol, şikâyetini kadı huzuruna getirmekten ibaretti. Kurallara aykırı davranış örgüt içi çatışmanın sınırlarını aşarak, toplumu ve tüketicileri de ilgilendiren boyutlar kazandığı hallerde, kadı ve emrindeki kamu görevlileri, kendiliğinden müdahale ederlerdi.

Örgütün ürettiği malın kalite ve fiyatları konusundaki ihtilaflar bu türdendi. Bu konuda esnaf örgütlerinin, kuralları tespit etme bakımından da otonomileri çok sınırlı idi. Özellikle fiyatların belirlenmesinde, yetki kamu otoritesi olarak kadıya aitti. Esnaf, narhın belirlenmesinde maliyeti ortaya koymanın teknik zorluklarında yardımcı olmaktan fazla bir rol oynamazdı. Ancak hemen ilave etmeli ki, esnaf, belirlenmesinde danışmanlıkla yetindiği fiyat ve kalite konusunda, genellikle zannedildiği gibi, kayıtsız değildi. Özellikle kalite konusunda kamu görevlileri kadar titizlik gösterirdi. Çünkü bu alanda üyelerinden birinin kurallara aykırı davranışı, örgütün zümre olarak sosyal itibarını zedeleyecek sonuçlar doğurabilirdi.

Bununla birlikte narha aykırı davranışlar, en sık görülen ihtilafların başında gelir. Sıklığın önemli bir nedeni ekmek, et vs. gıda maddeleri başta olmak üzere, tüketim maddelerinin çoğu için belirlenen narhlarda esnafa tanınan kâr haddinin ortalama %10'u aşmamasıdır, diyebiliriz. Piyasa faiz haddinin %15-20'nin üzerinde olduğu bir ekonomide, yıllık enflasyonun bazan %5'i geçtiği zamanlarda, narha aykırı davranışların çoğalmasını önlemek kolay değildi.

Narha aykırı davranışlarda, mesela ekmeğin gramajında veya kumaşın top büyüklüğünde %5 civarında kalan sapmalar, normal beşerî yanılma sınırı içinde düşünülerek herhangi bir ceza konusu sayılmazdı. Sapmalar, bu oranı aştığı zaman da, kıtlık ve savaş halleri dışında, genellikle zannedildiğinin aksine, çok sert tedbirlere başvurulmazdı.

İkaz etmek, bir daha yapmamasını tavsiye etmek, kamu otoritelerinin en çok başvurduğu yoldu diyebiliriz. Narhtan sapma, yüksek oranlara vardığı ve tekerrür ettiği takdirde, suçlu Müslümansa hapse atılır, gayrimüslim ise küreğe konulurdu. Ancak cezalandırma fazla sürmezdi. Genellikle birkaç hafta ile birkaç ay arasında bir ceza yeterli görülürdü. Burada önemli olan nokta "tekerrür"dür. Birkaç kere uyarmadan ceza verilmediği gibi, verilmiş olan cezanın süresini belirleyen en önemli unsur da "mükerreklik"ti diyebiliriz. Eğer mükerrerlik yoksa, ciddi görünen suçlar bile kısa bir cezalandırmadan sonra affedilirdi. İnsanın hata yapabileceğini daima dikkate almayı ilke olarak benimsemiş olması, Osmanlı adaletinin ününü yaratan sürat ve sadelik yanında, büyük bir hoşgörüye de sahip bulunduğunu ortaya koyan, kaydedilmeye değer bir niteliğidir.

Hoşgörü konusunda, kamu otoritelerinin tavrı ile örgütün tavrı arasında önemli farklılık bulunduğu, bu alandaki sayısız belgeden açıkça ortaya çıkmaktadır. Kurallara uymayan üyelerine karşı esnafın, çok kere dükkân kapatma, esnaflıktan çıkarma gibi sert ceza talepleri ile huzuruna çıktığı kadı, ekseriya yatıştırıcı, uzlaştırıcı kararlar alır; cezalandırmaya gittiği durumlarda da hemen daima esnafın talep ettiğinden çok daha hafif cezaları yeterli bulurdu. Esnaflıktan çıkarma cezaları, çok nadir hallerde uygulanırdı ve meslekî suçlardan çok, genel cezaî ve ahlakî suçlarda verilirdi. Meslekî suçlardan ihraç cezası verildiği hallerde de, ekseriya diğer cezalar gibi, muvakkat nitelikte olur, belli bir süre geçtikten sonra cezalı tekrar işine dönebilir idi.

Esnafın, kurallara uymayan üyelerine karşı genellikle sert tepki göstermesi, esnaf örgütünün sadece meslekî bir kuruluş olmaktan ibaret kalmayıp, sosyal dayanışma, yardımlaşma, birlikte eğlenme gibi yoğun ve çok yönlü ilişkiler içinde bulunan bir "cemaat" niteliği taşımasından doğuyordu. Bu bakımdan hoşgörü eksikliğini, dayanışma ve bütünleşmeye verilen aşırı önemin bir ifadesi sayabiliriz.

Ancak bu hoşgörü eksikliğini fazla izam etmemek gerekir. Meslek ahlakının saffetine, yüksek dayanışmasına gölge düşürülmemesi için gösterilen bir titizlik diye nitelemek, belki hoşgörü eksikliği veya sertlik tabirinden daha uygun düşecektir. Nitekim, örf ve usullerinin oluşmasında İslâm dininin çok önemli rolünü bildiğimiz esnaf örgütlerinde, dinî farklılıkların zannedileceği gibi ayırıcı bir etki yapmamış olması dikkate şayandır. Gerçekten, çeşitli din, mezhep ve milliyetleri ahenkleştirmekte Osmanlı sisteminin gösterdiği başarıyı, sistemin bir parçası olarak esnaf örgütlerinin de kendi züm-

re ölçüleri içinde gerçekleştirerek Müslümanlarla, Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi vs.'lerin değişik oranlarda aynı esnaf örgütü içinde bir arada yaşadıklarını ve bu dinî farklılıkların örgüt-içi ilişkilerde dayanışma ve bütünleşmeyi zedelememiş olduğunu söylememiz lazımdır. Çoğunluğun reyi ile seçilen yöneticiler, esnaf içinde din çoğunluğunun hangi grupta bulunduğunu ortaya koyan başlıca göstergedir. Çünkü dinsel çoğunluk değiştikçe, yönetici kadrolar da aynı yönde değişmekte idi.[5]

Mümkün olduğu kadar kısa ve ana çizgileri içinde kalarak özetlemeye çalıştığım bu şematik tablonun, her yerde ve her zaman bütün unsurları ile aynı saflığını korumuş olduğunu düşünmek de doğru değildir. 17. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan ve 18. yüzyıl boyunca, özellikle İstanbul'daki esnaf örgütlerinde giderek belirginleşen bir eğilim, esnaf yönetim kadrolarının başı mevkiindeki kethüdaların, devlet görevlilerinden oluşmaya başlamasıdır.

Esnaf örgütünün lideri olarak kethüda, görevi karşılığında esnaftan belirli bir gelir sağlardı. Sözünü ettiğim eğilim, zamanla sayıları artan memurlara maaş ödemekte zorluk çeken devletin bir kısım görevlilere, hazineden ödenecek maaş yerine, esnaf kethüdalıklarına ait gelirleri tahsis etmeye temayül etmesinden doğuyordu. Devlet bu sayede, hem bütçe giderlerini kısma, hem de esnaf örgütleri üzerindeki malî kontrolünü arttırma imkânını bulmuş oluyordu. Bu şekilde bir kethüdalık elde eden memur da, bütçe zorlukları dolayısiyle riskli hale gelen maaşını belirli bir esnafın, daha garantili olan aidat ödemeleri ile değiştirmeyi tercih ediyordu. 18. yüzyıldan itibaren iktisadî buhranların yoğunlaştığı ve faaliyet şartlarının ağırlaştığı dönemlerde bazı esnaf örgütleri de, kendi aralarından seçtikleri yönetici yerine, bir devlet görevlisinin daha güçlü ve etkili olacağı beklenen himayesi altına girme imkânı veren böyle bir değişmeye rıza gösteriyorlardı. Devletin, memurların ve esnafın ortak menfaatlerine tekabül ettiği ölçüde eğilim yaygınlaşma istidadı göstererek neticede, esnaf kethüdalıklarının bir bölümü, hazine için gelir getiren mukataalar şeklinde yeni birer vergi kaynağı haline geldi. Mamafih bu üçlü menfaat birliğini gerçekleştirmek her zaman kolay olmadığı için bu değişme, esnaf örgütlerinin, İstanbul dışındaki şehirlerde daha seyrek olmak üzere, ancak bir bölümüne yayılma imkânını bulmuştur. Ayrıca

[5] Bu konuda tipik bir örnek olarak, 1657'de İstanbul'da bedestanda çalışan Müslüman takyecilerin *Divana* başvurarak, eskiden gayrimüslimler çoğunlukta olduğu için kethüdalarının da gayrimüslim olduğunu, ancak çoğunluğun artık Müslümanlara geçmiş olduğu gerekçesi ile kethüdanın Müslümanlardan seçilmesi gerektiği hakkındaki taleplerini de zikredebiliriz. Altınay, 1931: s. 55.

yayıldığı bu esnaf örgütlerinin çoğunda da, esnafın meslekî meselelerine yabancı bulunduğu için, iyi birer yönetici olamayan memur kethüdaların yerine örgüt, işleri fiilen yürütmek üzere, yine kendi reyi ile ustalardan birini kethüda olarak seçmeye devam ederek, tayinle gelen devlet görevlisini, kethüdalık aidatını toplamakla yetinen bir statü içinde tutmayı başarmıştır.

Netice olarak bu değişme, esnaftan alınan vergilerin biraz daha arttırılmış bulunması ve karşılığında esnafın, daha etkili olacak ikinci bir temsilciye kavuşması şeklinde özetlenebilir.

Bu değişme ile esnafa ait otonominin ne ölçüde daralmış olacağı sorulabilir. Esnafın otonomisi diye adlandırdığımız nitelik, örgüt üyelerinin irade ve kararları ile oluşmakla birlikte, bu oluşum, başlıca üç önemli kaynaktan gelen etkilerin kavşağında yer aldığı için, esasen sınırlı kalan bir otonomidir. Birinci etki kaynağı, bölgelere göre değişen örf ve adetlerdi. O kadar ki, esnaf örgütlerinin otonomisi, ekseriya bu örf ve adetlerle uyum içinde bulunmaktan ibaretti denebilir. İkinci kaynak şerî mevzuattı. Üçüncü kaynak da, Osmanlı Divanı'nın kararlarıdır ki, mahiyetleri itibarı ile çok az veya hiç değişmeyen ilk iki kaynağa saygılı kalmakla birlikte, devlet ile toplumun ihtiyaçlarına göre zamanla değişen kararları ile esnafın örgütlenme modelini asıl muhtevalandıran bu kararlar idi.

Sosyal ve iktisadî hayatın her alanı ile yakından alakadar görünen Osmanlı Divanı'nın, esnaf örgütlerine tanıdığı otonomiyi de bu alaka içerisinde düşünmek ve esnafa atfedilen fonksiyonların ifasına ait kurumsal bir çerçeveden ibaret saymak daha doğru görünür.

Esnaf örgütlenmesinin hem niteliğini daha iyi anlayabilmek, hem de otonomisinin bu çerçeve içindeki yerini ve sınırını belirleyebilmek için Osmanlı devlet sisteminin, ondan beklediği fonksiyonları ve ona sağladığı desteği de kısaca görmek gerekir.

Esnaf örgütlerinin en önemli fonksiyonu, daha önce de temas ettiğim gibi iktisadî hayatın gündelik faaliyetlerinin, mümkün olduğu kadar az ihtilaf doğuracak şekilde, sosyal dayanışma ve ahenk içerisinde cereyanını sağlamaktı. Başka bir deyimle, toplumu ve ekonomiyi düzen içinde tutmaya ait devlet görevinin bir bölümünü, zümre-içi küçük örgütlere devretmekle devlet, güvenlik ve düzeni sağlamak üzere, son derece pahalı ve muhtemelen etkinliği daha düşük kalacak olan muazzam bir bürokrasiyi icraya koymak külfetinden kurtulmuş oluyordu. Gerçekten, iktisadî faaliyetleri düzenlemekle görevli memurların sayısı, mesela nüfusu yarım milyon civarında bu-

lunan İstanbul'da bile birkaç yüzü bulmazdı. Oysa, esnaf örgütlerinin yavaş yavaş zayıflayarak gerilemeye başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfusu fazla değişmeyen, aynı şehirde giderek kalabalıklaşan, bir resmî görevliler kadrosu ile aynı fonksiyonları ifa etmek gerekmiştir.

Esnaf örgütleri, ayrıca, iktisadî faaliyetin normal seyri içinde servetin mahdut ellerde toplanarak, sosyal ve ekonomik düzeni sarsacak dengesizliklerin ortaya çıkmasını önlemenin oldukça başarılı olmuş görünen mekanizmalarından biri olmuştur. Millî gelirde sürekli bir artışın, yani iktisadî gelişme ve büyümenin, ne fiilen, ne de fikren mevcut bulunmadığı bir çağda, fertlerin veya zümrelerin gelirlerini arttırmak, ekseriya başkalarının gelirlerini azaltarak mümkün olabileceği için devlet, bunu önlemek üzere, yüzyüze yakın ilişki içinde kalan mahdut üyeli zümrelerin az çok eşitlikçi karakterdeki örgütlenmelerini desteklemiş ve geliştirmiştir diyebiliriz.

Gerçekten, esnaf örgütlerinde en zengin usta, orta gelirli ustadan en fazla %50 ile %100 arasında değişen bir üstünlük kazanabilir, en fakiri de ortalamanın aynı oranlarda altında bulunabilirdi. Nisbî farklılaşması böylesine sınırlı tutulan gelirin mutlak düzeyi de esnafın, kendini ve ailesini mütevazi ölçüler içinde geçindirebilecek ve vergilerini ödeyebilecek miktarı pek geçmezdi. Devletin, uzun vadede meşru kabul ettiği kâr haddinin %10'u aşmadığını hatırlarsak, esnafın sermaye birikimini sağlamak bakımından oldukça zayıf bir durumda bulunacağını kolayca anlarız.

Devlet sorumluları bunu çok iyi bildikleri için esnafın, istikrar içinde, sıkıntıya düşmeden faaliyetlerini yürütebilmesine yetecek kadar yatırımı, özellikle zamanın ölçülerine göre önemli boyutlarda fizikî sermaye gerektiren alanlarda, boyahane, basmahane, mengenehane gibi imalathanelerin, han, mağaza, hamam, dükkân hatta bütünü ile çarşıların yapımını devlet, imkânları sınırlı kalan esnafın yatırım yapmasını beklemeden, hemen pek çoğunu ya doğrudan doğruya hazineden veya vakıflar vasıtası ile sermaye sağlayarak gerçekleştirmeye itina ederdi.

Esnaf örgütlerinin ülke çapında, her tarafta faaliyetlerinin gerektirdiği fizikî sermaye akışını sürekli şekilde sağlamanın yanında devlet, genel iktisadî politikasını da, aynı faaliyetlerin aksamadan yürümesini sağlayacak mekanizmalarla donatmış bulunuyordu. Esnaf örgütlerinin ihtiyaç duyacağı girdilerin düzgün akışını kolaylaştıracak, esnafı kıtlık ve işsizliğe düşürmeyecek tedbirleri dikkatle ve sistematik şekilde uygulamaya koyar ve takip ederdi. Bir bölgedeki üretimden bölge esnafının muhtaç olduğu girdiler temin edilmedikçe, bölge dışına mal çıkarmayı, özellikle ülke dışına gönder-

meyi devamlı miktar kısıtlamaları, hatta ihraç yasakları ile kontrol altında tutar, buna karşılık esnafın faaliyetine yarayacak ithalatı serbest bırakır, hatta teşvik ederdi. Bölgeler-arası ulaşımda konaklama kolaylıkları ile güvenliği sağlamak üzere gösterilen gayretleri, genellikle uzun vadede ve değişik şartlar altında doğurmuş olduğu olumsuz sonuçlara bakarak eleştirilen ahidnameleri de netice itibarı ile esnafın mal ve hizmet üretimini kolaylaştırmaya yönelik tedbirler arasında düşünmek lazımdır.

Esnaf örgütlerine tanınan ve 18. yüzyıl boyunca giderek belirginleşmiş bulunan tekel haklarını da, aynı tedbirler sisteminin bir parçası gibi anlamak doğru olur. Tekellerin, esnaf zümrelerinde ustalığın ekseriya babadan oğula irsen intikal edecek boyutlara kadar genişlemesine izin verilmiş olmasını, meslekî eğitimin geliştirilmesi ve günümüzün deyimi ile, beşerî sermaye formasyonunun desteklenmesi motifine bağlayabiliriz.[6] Nitekim herhangi bir meslekî formasyon gerektirmeyen alanlarda, tekel hakkı bir yana, örgütlenmeye bile izin verilmediğini görüyoruz.[7]

Mahallî örf ve adetlerle kanunî mevzuatın ortak ürünü olarak başlıca niteliklerini özetlemeye çalıştığım esnaf örgütlenmesi, şehirlerin iktisadî ve sosyal hayatında önemli rol oynamış bir kuruluştur. Osmanlı sisteminin temel kurumlarından biri olarak en gelişkin dönemini idrak ettiği 18. yüzyılın sonlarından itibaren, aynı sistemle birlikte çeşitli faktörlerin etkisi ile yavaş yavaş daralma ve çözülme süreci içine girmiştir.

Dış ticaretin büyümesi ile birlikte şehir ekonomisi üzerindeki hakimiyetlerini yavaş yavaş, dış ticareti ellerinde tutan yabancı tüccarlarla, onların şehirdeki temsilcileri olarak faaliyet gösteren dellal ve simsarlara terketmek zorunda kalan esnaf örgütleri, önce perakende ticaret sektöründe gerilemeye başlamış, devlet de tüketicileri koruma motifi ile bu yöndeki baskılara, örgütlerin bu kesimine ait tekel haklarını sınırlandırarak yardımcı olmuştur. Bununla birlikte esnaf örgütleri, sınaî imalatla alakalı alanlarda devletçe desteklenmeye devam edildiği gibi, perakende ticarette de, tekel hakları 1790'-

---

[6] Beşerî sermaye formasyonu alanındaki bu imkânlar sayesindedir ki, Osmanlı esnafı, sanayinin birçok dalında, özellikle iplik boyama ve sahtiyan imalatında yüzyıllar boyunca kazandığı teknik üstünlüğünü, modern tabiat bilimlerinin gelişerek sanayinin emrinde kullanılmaya başladığı 19. yüzyılın başlarına kadar sürdürerek Avrupa pazarlarında rakipsiz denebilecek bir mevkide kalmayı başarmıştır.

[7] Mesela baca temizleyicileri 18. yüzyılın ortalarında örgütlenmek için başvurdukları zaman Divan, özel bir beceri gerektirmeyen bir iş kolu olduğu gerekçesi ile bunu reddetmiş ve isteyen herkesin bu alanda serbestçe çalışabileceğini ilan etmiştir. İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi Sicili, No. 25, s. 252 (6 N 1179/16.2.1766).

dan itibaren sınırlandırıldığı halde, örgütlü bir zümre olarak kaldığı için kendini savunmaya devam etmiş ve artan vergi ve yükümlülüklere rağmen, Tanzimat yıllarına kadar hayatiyetini korumayı başarmıştı.

Tanzimat'ın liberal politikası içinde yaşama şartları iyice zorlaşan esnaf örgütleri, özellikle sınaî üretimde faaliyet gösterenler, artan ithalat ile rekabet edebilecek şekilde maliyetini düşüremediği, yeni tüketim alışkanlıklarına cevap verecek malları üretmekte zorluk çektiği için hızla gerilemeye başlamıştır. 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nı müteakip Osmanlı şehirlerinde yabancıların da perakende ticarete girmeleri ile esnaf örgütleri fevkalade zor bir döneme girmiştir. Ancak yabancıların, ticaret antlaşmasını kendilerine göre yorumlayarak açtıkları bu çığır, Osmanlı iktisadî ve sosyal hayatını sarsacak boyutlara vardığı ölçüde Devlet de esnaf örgütlerine desteğini arttırmış, hatta 1860'lı yıllarda "Islah-ı Sanayi Komisyonu" adı ile bir organ oluşturarak, özellikle sınaî üretim alanında çözülmekte olan esnaf örgütlerini kooperatif şirketler halinde yeniden örgütleyip yaşatmaya çalışmıştır.

Bütün bu gayretler, Osmanlı sisteminin genişleme ve büyüme devirlerinde ortaya koyduğu şehir medeniyetinin yaratılmasında vakıflar ve zaviyelerle birlikte, birinci derecede rol oynamış olan esnaf örgütlerinin fonksiyonel bir parçası olduğu sistemin kaderini paylaşarak, onunla birlikte tarih sahnesinden çekilmesini sağlamaktan başka bir sonuç vermemiştir.

TARTIŞMA

Soru: Ahîlik ve esnaf teşkilatının ilk çekirdeğini hangi yıllardan başlatmak mümkündür?

Cevap: Esnaf teşkilatlarının, meslekî organizasyonların tabii, türlü varyantları vardır. Bunların menşei hakkında bildiklerimiz maalesef çok fazla değildir. Bilinenlerin büyük bir bölümü de spekülatif mahiyettedir. Gerçi evrensel bir organizasyondur, her yerde vardır. Mütekabilleri değişik türde her yerde vardır. Bunlar belirli bir tek kaynaktan mı geliyor? Yoksa belirli bir takım şartların ürünü müdür? Bu konuda kesin birşey söylemek mevkiinde değiliz. Hatta, Osmanlı esnafının nereden doğduğunu söylemekte de güçlük çekiyoruz. Birçok İslâmologlar, İslâm'da esnaf örgütleri yoktur diyorlar. Osmanlı öncesi dönem üzerinde çalışan ciddi araştırmacılar, Şam, Halep, Kahire, Bağdat'ta, 15-16. yüzyılda, Osmanlılar'ın oraya gelişine kadar

meslekî bir esnaf organizasyonunun mevcut bulunmadığını tespit ediyorlar. Osmanlı esnafının, İmparatorluk ile birlikte vücut bulduğunu farz ettirecek sebeplerimiz var. İmparatorluk bunu hangi kaynaklardan, unsurlardan besleyerek yaratmıştır? Bu, ayrı ve çetin bir mevzudur. Onu burada teşrih etmeye herhalde imkân yoktur.

Soru: Ahîlik'ten, ahîlik teşkilatından lonca teşkilatına geçiş, çözemediğim konulardan bir tanesi. Ahîlikten loncaya geçişte kat'î bir tarih de göremiyoruz. Sayın Mehmet Genç Hocamız belki asır olarak söyleyebilir. Ben 18. asrın başlangıcının ahîlikten lonca dönemine geçiş olduğunu tahmin ediyorum, belki bu tahminim bir açıklığa kavuşacaktır. Bu birinci sualim.

Bir sualim daha var. Hocamız bu konuda da çok güzel buyurdular. Benim de derici olarak yaptığım tetkikata göre, Türk sahtiyanı konusu, bütün dünya bakımından çok önemli. Bunun için, dışardan öğrenmek maksadıyla birtakım girişimler de var. Ama hiç şüphe yok ki Batılılar da, Türk sahtiyanının dünyada önemli bir deri ürünü olduğunu kabul etmişlerdir. Ben bir dergideki yazım dolayısıyla bir iddiada bulundum. Dedim ki, mamul deri ihracatı, yüzlerce yıl önce ülkemizde başlamıştır. Böyle bir cümleyi cesaretle kullandım, ama sizin tasdikinize de ihtiyacım var. Acaba hataya düşmüyor muyum? Bu kadar meşhur olması ile beraber, Türk sahtiyanının ne zaman, hangi tarihte dışarı ihraç edildiğini de anlatırsanız çok memnun olurum. Çok teşekkür ederim."

Cevap: Meslekî uzmanlıkla bağlantı derecesi oldukça müphem görünen ahî teşkilatı ile meslekî niteliği belirgin ve hakim bulunan Osmanlı esnaf örgütleri arasındaki ilişki meselesi, meçhullerle dolu bir alandır. Ahîliğin, şehirlerle birlikte köyleri, esnaflık yapanlar kadar, yapmayanları da içine alan geniş ve yaygın niteliği ile 13-14. Yüzyıllarda, Anadolu'da rasladığımız canlılığını, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra bulamadığımız muhakkaktır. Ahîlikle kıyaslandığı zaman, çok daha dar uzmanlık alanlarına inhisar eden ve sadece şehirlerde söz konusu olan Osmanlı esnaf örgütlerinin ilk örneklerine ait belgeler, 16. yüzyıldan başlar. Giderek çoğalan bu belgeler arasında Ahîliğe ait iz ve tesirler pek fazla değildir. Bildiğimiz en açık iz, bir kısım esnaf örgütlerinin yönetim kadrosu içinde *Ahî Baba* adı verilen bir görevlinin bulunmasıdır. Kethüda ile aralarındaki iş bölümü hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız bu görevli de debbağ, kayıkçı vs. birkaç esnaf örgütünde görülmekte, diğer esnaf örgütlerinde bulunmamaktadır. Mamafih, daha önce de ifade ettiğim gibi, her şehirde inşaat sektörü dışında kalan esnaf örgütlerinin tümünün liderliği görevini yürütmek üzere

aralarında seçmekte oldukları ve adına *Şeyh-i Seb'a* veya *Ahî Baba* dedikleri bir görevli de mevcuttur. Esnaf örgütleri üzerindeki etkisi çok sınırlı görünen bu görevi ahîliğin bir devamı sayabiliriz. Ayrıca, bütün İmparatorluktaki debbağ esnaflarının, 19. yüzyılın ortalarına kadar, Kırşehir'deki Ahî Evren Zaviyesi şeyhlerine manevi bir bağla tabi kaldıklarını da ekleyebiliriz. Bunların yanında, esnaf örgütlerinin tören ve gelenekleri içinde ahîlikten geldiği düşünülebilecek bazı unsurlar da mevcuttur. Bütün bu iz ve tesirlere rağmen, Osmanlı esnaf örgütlerinde, 13-14. yüzyıllarda bilinen şekli ile ahiliğin devamından bahsetmek oldukça zordur.

Lonca deyimi, söylediğiniz gibi, 18. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkıyor. Ancak, Osmanlı esnaf örgütlerinin 16. yüzyıldan beri devam eden gelişme çizgisi üzerinde, bu deyimin, herhangi bir yabancı tesirine delâlet edecek bir değişmeyi ifade ettiğini söylemeye imkân yoktur. Osmanlı esnafının, ana hatları ile özetlemeye çalıştığım yapısı, 17-18. yüzyıllarda tedricen oluşmuş yerli bir yapıdır. Bu yapı içinde "lonca" deyimi, esnaf örgütünün genel kurulu ve bu kurulun toplandığı yer anlamı dışında bir muhteva taşımaz. Müslüman olan ve olmayan ustaların aynı örgüt içinde yer alabilmeleri, çok daha önceden beri söz konusudur ve bu, Osmanlı esnafının belirgin niteliklerinden biridir.

Sonuç olarak soruyu, ahîlikten loncaya dönüşme olarak değil de, mesleklerle bağlantısı müphem, geniş bir kitleyi içinde barındıran Ahî teşkilatından, dar uzmanlık alanlarına göre biçimlenen esnaf örgütlerine ne zaman geçildiği şeklinde anlarsak, bu geçişin 18. yüzyıldan çok önce, muhtemelen 15-16. yüzyıllarda gerçekleşmiş olduğunu, ancak bu döneme ait elimizde çok az belge bulunduğu için, tatminkâr bir tahlilin şimdilik mümkün görünmediğini söylemekle yetinebiliriz.

İkinci sorunuza gelince, deri imalatı, Türkiye'de uzun zaman yaygın ve gelişkin kalmış sanayi dallarından biridir. İmparatorluğun hemen her şehir ve kasabasında faaliyet gösteren ve çok büyük çoğunluğu, söylediğim gibi Türk-Müslümanlardan oluşan debbağ esnafları, meşin ve bilhassa sahtiyan imalatında bütün Avrupa'da çok aranan ve benzerleri yapılamayan mamulleri ile ün yapmışlardı. Türk esnaf örgütlerinin en güçlü ve tipik örneğini teşkil eden debbağlar, meslek sırlarını 19. yüzyılın başlarına kadar titizlikle koruyarak bu üstünlüklerini sürdürmüşlerdir. O kadar ki, bu meslek sırlarını öğrenmek gayesi ile 18. yüzyılda Türkiye'ye gelip yıllarca kalarak yaptıkları incelemeleri eserlerinde uzun uzun anlatan Flachat, Olivier, Felix de

Beaujour[8] gibi birçok Avrupalı sanayi casusu olarak da niteleyebileceğimiz seyyah ve görevlilerin faaliyetlerine rağmen, Türk debbağ esnafları, teknolojik üstünlüklerini koruyarak Batı Avrupa'da karşılarına dikilen korumacı yüksek gümrük duvarlarını aşıp, ihracata devam edebilmiş ve bilhassa sarı ve kırmızı sahtiyanda rakipsiz kalmayı başarmışlardır.

Batı'ya ihracatı 14-15. yüzyıllara kadar geri giden bu mamullerde dış talep, o derece aşırı olmuştur ki, İmparatorluk iç pazar ihtiyacını karşılayabilmek üzere, 19. yüzyılın başlarına kadar ihracatta miktar kısıtlamasına, hatta zaman zaman tümü ile yasaklamalara başvurmak zorunda kalmıştır. Batı'da Sanayi Devrimi yerleşip yayıldığı ölçüde İmparatorluğun sınaî mamul ihracına artık imkân bulamaz hale geldiği 19. yüzyılın sonlarında bile, ihracatı devam eden nadir mamuller arasında sahtiyan ve meşinin yer almakta olduğunu da ilave etmeliyim.

[8] Flâchat, II, 1746; de Beaujour, II, 1800: s. VII; Olivier, III, 1801-1807.

Dördüncü Bölüm

İstanbul ve Fethi

16

İstanbul'un Fethi

İstanbul'un fethiyle ilgili bir iktisat tarihçisi gözüyle gördüklerimi söylemeye çalışacağım. İktisat tarihi bakımından ele aldığımız zaman önce şunu ifade etmeli ki, iktisat tarihinde büyük kesintiler, kopukluklar son derece nadirdir. Tedrîci değişme esastır. Amerika'nın keşfi, buhar makinasının icadı gibi belirli dar bir zaman diliminde yer alan büyük ani değişmeler bile, göze görünmeyen, farkedilmeyen, uzun bazen çok uzun bir hazırlık ve birikim döneminin nihâyetinde ortaya çıkmış birer tezahürden ibarettir. Asıl olan, hadisenin oluşmasıdır. Oluşum ne kadar derin ve uzun sürmüş ise değişme de, o derece göz kamaştırıcı ve çarpıcı görünür. Ama değişmenin gelişmesi, yerleşmesi, yayılması ve etkilerinin ortaya çıkması da aynı derecede uzun ve derin bir süreci gerektirir. Değişme potansiyelinin ortaya konulması, uzun zamana ihtiyaç gösterir. İstanbul'un fethi de bu tür değişmelerdendir. Bir şehrin el değiştirmesi olarak, başı sonu belli dar bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. Ancak hazırlanması uzun, çok uzun, hatta bir bakıma gereğinden uzun sürmüştür. Sonuçlarının ortaya çıkması, ihtiva ettiği potansiyellerin gelişip yerleşmesi de aynı derecede uzun sürmüştür. Bunların farkına varılması da çok yavaş ve geç olmuştur. Sembolik diyebileceğimiz, kronolojik değişmenin zihinlerde çakılıp kalmış olması da ekseriyetle bundandır. Bir şehrin el değiştirmesi anlamında başı ve sonu belli bir tarihî hadise olarak nitelendirilen fetih, kaybeden tarafta bin yıllık bir sistemi sona erdirmiş, kazanan tarafta da uzun süren bir genişleme ve büyümenin hızlandığı bir döneme rastlamıştır. Bir sistemin çözülmesi ve yeni bir sistemin oluşmasını birbirine bağlayan bir sembol ve bir dönüm noktasıdır, fetih. Osmanlı iktisadî ve sosyal sisteminin 100-150 yıllık başarı çizgisinde varılan bu dönüm noktası, ondan sonraki gelişmelerin de temelini teşkil etmiştir.

Fethi iyi değerlendirebilmek için onu bu uzun tarih perspektifi içinde görmek gerekir. Bu açıdan baktığımız zaman fethin içinde yeraldığı trende göre en azından yarım yüzyıllık bir gecikmeyle gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Neden daha önceden gerçekleşmesi gerekirdi ve neden gecikti? Sanırım fethin anlamını bu iki sorunun cevabında görmek mümkündür.

Osmanlı Devleti, doğuşu ile birlikte hızlı bir genişleme içinde 1350'li yıllarda Avrupa'ya ayak bastı ve yarım yüzyıl içinde Rumeli'de Bizans varlığını ve diğer siyâsi komşu organizasyonları sona erdirmeyi başardı. Bu kadar hızlı genişlemenin nedenleri neydi? Bütün bu gelişmenin bir askerî başarılar serisine dayandığı malum, fakat bu başarıları sırf askerî saymanın imkânı yoktur. Eğer böyle olsaydı, bunun uzun soluklu olması mümkün olmazdı. Osmanlılar'ın asıl başarılarını, ordularını iyi örgütleyip eğitmekten ziyade, bu orduların gerisinde kurmuş oldukları ve bizzat bu orduları da taşıyan, besleyen, sosyal ve iktisadî düzenlerinde aramak gerekir. Güçlü merkeziyetçi, *kohezif* (yüksek derecede dayanışma içinde) ve *meritokratik* yani, liyakate göre mertebelendirilmiş bir elitin oluşturduğu bu düzenin temel nitelikleri, geniş halk kitlelerine sağladığı ve bölgedeki diğer siyasî yapılara göre daha ileri düzeydeki refahtır diyebilirim. Güvenlik, adalet ve hoşgörüyle birlikte kitlelere sağlanan refah, Osmanlı sisteminin başarısının özünü oluşturur. Osmanlı genişlemesi ilerledikçe kuvvetli orduları kadar, hatta daha önemli olarak bu düzenin özellikleri etkili olmuştur. Bu düzeni tanıyan topluluklar, din farkına rağmen Osmanlı idaresini tercih etmişlerdir. Bunun açık delili, 1402'de Ankara Savaşı'ndan sonra dağılan birliğin, 10-20 yıl içinde bütün Rumeli'yi tekrar sınırları içine kolaylıkla alabilmiş olmasıdır. Halbuki rakip olarak Bizans, Sırp, Bulgar ve Macar krallıkları da vardı karşısında; ama Osmanlı yönetim düzeni, daha cazip özellikleriyle bunların önüne geçmiştir. Bu düzenin diğerlerinden farkı neydi? Yayıldığı yerlerdeki halk kitlelerine ne getirdi, diye sorarsak, kısaca şunları söyleyebiliriz: Belki en önemli özelliği, mülkiyet ve tasarruf şartlarında getirdiği değişikliktir. Köylüler ilk defa kendi ürettikleri mal ve hizmetlere hür bir şekilde tasarruf etme imkânını buldular. Angarya ve diğer feodal baskılar önemli ölçüde kalktı. Vergiler hissedilir şekilde azaldı. Yeni düzen, halk üzerindeki bu yükleri azaltmanın yanında, belki daha önemli olarak, bu yükleri önceden tahmin edilebilir (predictible) hale getirdi. Hukukî güvenlik içinde vergileri önceden kestirme imkânı, neticede üretimi ve refahı arttırdı. Bölge savaş sahası olmaktan çıktığı oranda, genel asayişin teessüsü ve büyük ölçekli bir pazarın (*Pax Ottomana*) Osmanlı Düzeni sayesinde doğması ile üretim artışı hızlandı, vergi-

lerin de aynı oranda artması, devleti de daha zengin ve güçlü hale getirmiş ve askerî başarıların genişleyerek devamına imkân vermiştir. Osmanlı sistemi, devlet ile halkı birbirine rakip, birbirini ezen ve köstekleyen değil, destekleyen ve besleyen mekanizmalar içinde işlediği içindir ki, askerî başarıları ömürlü kılmayı başarmıştır. Fransız tarihçisi Fernand Braudel'in *Sosyal Devrim* diye nitelediği bu sistem sayesindedir ki, 1350'lerde ayak bastıkları Rumeli'de 50 yıl içinde Bizans'a ait olanların hemen tümüne hakim olabilmişlerdir.

Burada ayrıntılarına girmeye gerek görmediğim Bizans sistemi ise, Osmanlılar'ın tam tersi bir mekanizma içinde olduğu için tasfiye edilmiştir. 14. yüzyılın sonunda, Osmanlı denizinin ortasında İstanbul'dan ibaret bir adacık haline gelmiş bulunuyordu Bizans varlığı. Fetih zamanından geç olmuştur derken kasdettiğim, işte budur. Çünkü 14. yüzyılın sonlarına doğru bu işin bitmesi gerekliydi. Ama bildiğimiz gibi bitmemiş ve 50 yıllık gecikme ile fetih gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin sebebi nedir, diye sorarsak, tarihçilerin ileri sürdükleri birçok siyâsi veya tesadüfî etkiler malumdur. Ancak sanırım asıl önemli olan neden, İstanbul'un iyi korunan surlarla çevrili bulunması ve deniz bağlantıları içinde yaşama imkânına sahip olmasıdır. Bu savunma sistemini yıkmak için biraz önce özetlediğim sosyal devrim, sistemin iktisadî ve sosyal erdemleri yeterli olmamıştır. Buna teknolojik, organizasyonel bir yeniliği de eklemek gerekiyordu. İşte bunun için 50 yıl daha beklediler. Fatih ve çağı bu yeniliği başardığı içindir ki, fetih gerçekleşti ve yine de bu sebeptendir ki, fetihten yaklaşık 250 yıl sonra 1700 yıllarında Kristof Keller'in farkına vardığı derin ve cihanşümul bir değişmenin de öncüsü ve habercisi olarak gerçekleşmiş oldu. Tarihin ilk büyük topçu bombardımanı, feodal şatoları kartondan oyuncak haline getiren bir süreci de başlatmış oldu. Şüphesiz, modern zamanların başlatılması konusu tartışmalıdır. İstanbul'un fethiyle birlikte modern zamanların başladığını söylemek 17. yüzyılın sonlarında Hollanda'lı bilgin Kristof Keller'in söylediği şekli ile bugün kabul edilmiyor. Modern zamanları başlatan birçok büyük değişme var. Bunu herkes biliyor. Amerika'nın keşfi, matbaanın icadı, Reform, Rönesans ve daha birçok değişme söz konusudur. Bunların arasında İstanbul'un fethinin de yer alabileceğini ifade etmesi bakımından naklediyorum. Sözlerimi tamamlarken kısa olarak bir cümleyle fethin bütün bu sebeplerden dolayı sadece bir askerî zafer olmadığı, büyük bir askerî zafer olmakla birlikte, aynı zamanda ve çok daha derin anlamda medeniyet ve sistem zaferi olduğunu belirtmek istiyorum. Saygılarımla...

17

I. Uluslararası Fetih Sempozyumu Konuşması

Bu konferans hakkında sanıyorum şimdiye kadar yüklendiğim görevlerin en ağırını muhterem İhsan Süreyya Sırma dostumuz lütfetmişlerdir. Bir kere İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı ve İhsan Süreyya Bey'in işbirliğiyle gerçekleştirilmiş olduğunu öğrendiğimiz bu toplantıyı, şimdiye kadar benzerini pek görmediğim bir toplantı olarak tebrik etmek istiyorum.

Fetihle ilgili ümit ederim ki bu bir başlangıçtır. Gerçekten batısı ve doğusuyla enternasyonal bir zengin toplantı yapılmıştır ve bu toplantıda fetih etrafında, fethin Hz. Peygamber'den günümüze kadarki uzantıları şu veya bu yanıyla tartışılmıştır.

Ben tebliğlerin büyük çoğunluğunu dinledim, bir kısmını dinleyemedim. Ama bunlarla ilgili yorumlar ve ilaveler yapmaktan çekinirim, tereddüt ederim. Bir kere hepsi çok güzeldi. Bütün tebliğler çok güzeldi, çok zengindi ve yeni şeyler ihtiva ediyorlardı. Gerçekten yeni olanları çıkarıp anlatmaya kalksam zannediyorum birkaç saat sürebilir.

Konferansın bitimindeki konuşmalar genellikle sıkıcı konuşmalardır. Üstelik hazırlıklı olmayan, irticalî konuşmaya da pek alışkın bulunmayan benim gibi bir konuşmacıyı dinlemek çok sıkıcı olabilir. Onun için İhsan Süreyya Bey'in lütfuna rağmen uzun konuşmayacağım. Ama Osmanlı tarihi hakkında bu konferansın da bize ilham ettiği birkaç genel çizgiyi çıkarmaya çalışacağım.

Osmanlılar hakikaten Müslüman idiler. Bunda şüphe yok. İslâm'ın bütün kültür ve medeniyet birikimlerini almaya çalıştılar. Ne kadar başardılar,

başaramadılar? Bu ayrı bir konudur. Osmanlılar etnik olarak da Türk idiler. Cevheri, çekirdeği Türk idi ve Orta Asya Türk soyundan, geleneğinden getirdikleri şeyleri birleştirdiler. Bunları biliyoruz. Ayrıca Osmanlılar açık zihinle, bulundukları bölgede arının bal yapması gibi bütün kültürlerin, medeniyetlerin özünü almaya çalıştılar. Kimliklerini de bozmadan. Fethin de içinde yer aldığı 14. yüzyılın sonundan 16. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde sistemlerinin temelini oluşturdular. Sanıyorum bunu kuyumcu gibi yavaş yavaş oluşturdular.

Pratik, pragmatik idiler. Teorik, sistematik olmaktan çok pratik ve pragmatik şekilde sistemlerini kurdular. Kurarken neler düşünüyorlardı? Roma'yı biliyorlar mıydı? Eski İran'ı, İslâm öncesi diğer büyük siyasî sistemleri ve yapıları ne kadar incelemişlerdi? Bu konuda pek bir bilgimiz yok. Ama Osmanlı sistemine dikkatle baktığımız zaman, aldığımız izlenim odur ki kendilerinden önce gelen siyasî sistemleri bozan, çürüten virüslere karşı tam koruyucu, hiç açık vermeyen mükemmel denebilecek bir sistem oluşturmuş olduklarını düşünüyorlardı. Ve onun için Müslüman olmalarına, bütün fanilerin ölümlü olduğunu düşünmelerine, devletlerinin de fani olduğunu mutlaka kabul etmelerine rağmen, *Devlet-i aliyye-i ebed-müddet* adını verdiler; yani "ebediyyen yaşayacak devlet". Devletlerine verdikleri isim bu idi.

Osmanlılar Roma kadar yaşadılar. Bizans daha uzun ömürlü oldu. En uzun ömürlü olan siyasî sistemlerden birini kurdular. Yalnız tabii bu aldatıcıdır. Osmanlılar, insan tarihini ikiye bölen büyük bir değişmenin meydana geldiği bir çağda, bir bakıma anakronik de denebilecek alternatif, değişik bir sistem kurdular. Roma'yı bitiren etken, kuzeyli göçebelerdir; sırf demografik kalabalıktan ibaret. Bizans'ı bitirenin ne olduğunu biliyoruz. Görüyoruz, iki günden beri de dinliyoruz. Osmanlı gibi tehdit altında kalan bir başka siyasî sistem olmamıştır. Osmanlı'nın doğduğu yıllarda 14. yüzyılda Avrupa dünyası her bakımdan genişlemeye, büyümeye ve dünyaya hakim olmaya doğru yola koyulmak üzereydi.

Fetih ve onu takip eden yüzyılda Avrupa, bunu iyice ortaya koydu. Sabah Veinstein ve Davutoğlu ifade ettiler ki, Osmanlılar, yönettikleri yerlerde azınlık idiler. Yalnız yönettikleri yerlerde değil, mücadele ettikleri dünyayla karşılaştırdığımız zaman da çok küçük bir azınlık idiler. Avrupa'ya karşı mücadele ediyorlardı ve Avrupa Fatih devrinde de, Kanunî devrinde de bütün kaynaklarıyla Osmanlı'nın en az 4-5 katı maddî ve manevi güç stoklarına sahipti. Bütün bunlara rağmen Osmanlılar'ın Avrupa'ya karşı kazandıkları başarılar, mucizevî denebilecek bir başarıdır.

Bilmiyorum, benim dinleyemediğim tebliğler arasında belki olmuştur, farkında değilim. Fethin Avrupa'daki, Batı dünyasındaki yankıları üzerinde duruldu mu? Onu bilemiyorum. Bu da önemli bir konudur. Tabii küçük bir mesele var. Fetih, Rönesans'ı başlattı mı başlatmadı mı? Fethin Doğu'daki yankısını dinledik. Oldukça enteresan bir yankı. Bir fıkrayı hatırladım. Biraz bu da anakronik bir fıkra, çünkü Sovyetler Birliği'ne ait. Sovyetler Birliği şimdi vefat ettiği için onunla ilgili fıkralar da maalesef enteresanlığını kaybetti. Brejnew zamanında Kızıl Ordu'nun geçişini Napolyon ve İskender seyrediyorlar. Muhteşem bir ordu. İskender diyor ki: Bu ordu benim elimde olsa dünyaya hakim olurdum. Napolyon cevap veriyor: Bu orduya gerek yok. Pravda, elimde olsa ben dünyaya hakim kalırdım. Çünkü Waterloo'yu kimse işitmezdi diyor.

Bizim Doğu dünyasının fethe karşı tepkisi, biraz Napolyon'un cevabını hatırlatıyor.

Tebliğlerden birinde, galiba sayın Abdullah Ahsen, Portekizliler'e karşı Osmanlılar'ın neden Doğu'ya yardım edemediğini sordu ve global bir vizyonlarının olduğu konusundaki şüphesini ifade etti. Burada birkaç kelime söylemek gerekir. Osmanlı Devleti, Avrupa'ya karşı, Avrupa'nın Dünya hakimiyetine doğru harekete geçtiği bir zamanda Avrupa kıtasında, Avrupa'nın ortalarına doğru fethe girişmek gibi inanılması, anlaşılması zor bir başarının içinde oldular. Avrupa'nın Kanunî devrinde Osmanlılar'dan en az beş misli fazla kaynakları vardı; deniz gücü de çok büyüktü ve bütün Dünya'yı kuşatmak üzere idi. Onun için Osmanlılar'ın mukaddes yerleri olan Arap-Hicaz bölgesinin ötesi için ayırabilecekleri fazla bir kaynak yoktu. Bunu çok izam etmek bence doğru değil. Bütün siyasî güçlerin, uzanamadığı yerler vardır. En zirvede oldukları zaman Amerika'nın Vietnam'daki başarısızlığını hepimiz biliyoruz.

Mesela Karadeniz'i ele alırsak; fethin başarılarından, sonuçlarından biri olarak Karadeniz'in Osmanlı denizi haline geldiğini söyleyebiliriz. Karadeniz'in tarihinde ilk defa Osmanlılar bunu başardı. Ne Romalılar ne de Bizans bunu başaramadılar. Yani her siyasî kudretin fizikî olarak ulaşabileceği bir menzili vardır. Osmanlılar, bu menzili Atlas Okyanusu'na veya Hint Okyanusu'na uzatamadılar. Uzatsalardı daha çabuk bitebilirlerdi. Osmanlıların mucizevî büyümesi, söylediğim gibi insanlık tarihini ikiye bölen, büyük bir değişmenin içindeki dev bir kıtaya karşı 1700'e kadar aşağı yukarı 400 senelik bir genişlemeyi gerçekleştirmiş olmalarıdır.

Ve o tarihten sonra da bildiğimiz gibi geriye dönüş başlamıştır, hudut-

lar bakımından. Bu geriye dönüşü de dünyaya artık iyice hakim olan Avrupa'ya karşı yapmıştır. Ve bunu da çok yavaş yapmıştır. Yani Osmanlılar'ın gerilemesi bana göre ilerlemesinden daha başarılı bir operasyondur, mucizevî bir direnme vardır. Müthiş bir direnme gücü, Avrupa'nın dünyaya hakim olduğu bir dönemde.

Benim Osmanlı tarihiyle ilgili düşündüğüm iki paradokstan, problematikten biri, budur.

Bunu nasıl başardılar? Hem ilerlemeyi, bu kadar kesintisiz ve hızlı bir ilerlemeyi ve ondan sonra da geri çekilmede bu kadar yavaş, milliyetçiliğin, endüstriyalizmin, kapitalizmin bütün dünyaya hükmettiği bir dönemde Veinstein'in %18 dediği azınlıktaki insanlar Rumeli'deki gayrimüslimleri yönetmeye devam etti. Meşruiyeti sağlamakta çok üstün bir başarıları oldu. Bu, kurdukları sistemin özellikleri ile alakalı olmalı.

Bunları tabii burada ayrıntılarıyla anlatmaya gerek yok. İkinci olarak da, elitin sirkülasyonunu yani zihnî ve maddî kaynakların tedavülünü sağladılar. Sistemlerinin belki en önemli tarafı bu. Kaynakların belli ellerde, belli gruplarda ve belli ailelerde belli sosyal, dar zümrelerde birikmesini önlemiş oldukları için, sistemlerini açık ve yaşayabilir ve ebedî yaşayacak bir sistem gibi düşündüler. Batı dünyasındaki modern değişme olmasa idi, bu sistemin sona ereceğini düşündürebilecek makul bir nedeni şimdiye kadar ben göremedim.

Bu seminer, bize bu sistemin çok önemli manzaralarını tanıma imkânını verdi.

Fetihler belki hoş şeyler değil, ama İstanbul'un fethi değişik birşey. Bir medeniyetin, bir dünyanın bitmesi, başka bir dünyanın başlaması... Burada kimsenin kimseye verdiği bir zarar yok, diye düşünüyorum ben. Burada fethi tarihin büyük dalgalarından birinin gerçekleşmesinden ibaret bir tabiat veya talih yahut da kültür hadisesi gibi düşünüyorum.

Evet, bunun dışında çok güzel şeyler söylendi, dinledik. Benim bunlara ilave edeceğim başka bir nokta yoktur zannediyorum.

Çok teşekkür ediyorum. Dinlediğiniz için şükranlarımı arzediyorum efendim.

18

Fethin İktisadî Sonuçları

Fethin iktisadî sonuçları, pek çok ve oldukça karmaşıktır. Bir kısmını biliyoruz. Bir kısmı henüz bilinmiyor; ama bir kısmı da var ki hiçbir zaman bilinemeyecektir. Bunların hepsini olanca şümulü ve açıklığı ile ihata edebilmek için, onu olgusal olmayan (counter-factual) ve *hipotetik* diye nitelenen tarih metodolojisi içerisinde araştırıp analiz edebilmemiz gerekirdi. Yani kısacası, Fetih gerçekleşmemiş olsa idi, Osmanlı ekonomisi ve dünyası nasıl bir macera izler idi? Onun tarihini yazmamız ve ondan sonra da bildiğimiz tarihle bu olgusal olmayan (counter-factual) tarihi, karşılaştırabilmemiz gerekirdi. İktisat tarihi, bir disiplin olarak henüz bu düzeye ulaşamadığı için, ben olgusal (factual) tarihin içinde kalarak fethin, önemli gördüğüm bazı iktisadî sonuçları üzerinde kısaca duracağım.

Bunları iki kademede ele almanın doğru olacağını düşünüyorum. Önce İstanbul'un kendisinden başlamak gerekir: Fetih İstanbul'u, ne halde buldu, neler getirdi? Kısaca bunlara bakmalıyız.

Fetihten önce İstanbul, uzunca bir süre çevresinden kopuk bir halde kendi üzerine kapanmış, adeta sunî teneffüsle hayatını sürdüren bir organizmaya benziyordu. Şehirler, hinterlandları ile organik bütünlük içinde birbirlerine hayat vererek inkişaf ederler, büyürler. Bu bütünlük, bozulduğu ölçüde küçülme ve daralma mukadderdir. Nüfusu, bu değişmelerin önemli göstergelerinden biri sayarsak İstanbul, fetihten önce tarihinin belki en düşük düzeyinde bulunuyordu diyebiliriz. Sayıyı tam olarak bilmiyoruz, ama tahmin ve değerlendirmelerin çoğu 10-40 bin sınırları içinde kalır. Ayrıca savaş

ve fetih, bu miktarı da düşürmüş olduğu için, Osmanlı otoritelerinin fethi müteakip aldıkları ilk kararlar arasında, şehri terkeden nüfusu geri getirmek üzere teşvik ve kolaylıkların ilânı geldi. Nüfusun fetih öncesi miktarı da yetersiz sayıldığı için, cebrî ve ihtiyarî olarak yeni nüfus akışı sağlamak üzere ülke çapında faaliyete geçildi. Şehri hayata kavuşturmanın başlangıç tedbiri olan bu nüfus politikası ile birlikte İstanbul'un, belki tarihinde benzerini görmediği oranda bir yeniden inşa ve imar faaliyeti başlatıldı. Böylece şehre gelen, gelmesi istenen vasıflı, vasıfsız emek için de peşinen istihdam ve iş imkânları yaratılmış oluyordu. Bu imar faaliyetleri, meşhur iktisatçı Keynes'in 1930 buhranını izleyen yıllarda, iktisadî durgunluktan çıkışın yegane aleti olarak teorik izahını yaptığı ve o yıllarda iktisadî canlanmayı sağlamış olan uygulamalara benzetilebilir.

Fethi izleyen yıllarda bu imar faaliyetinin harekete geçirmiş olduğu kıymetleri (emek, sermaye, çeşitli malzemeler) hakkında, maalesef ayrıntılı hesaplara malik değiliz. Ama birçoğu, günümüze kadar gelmiş bulunan bu eserlerin, aynı teknoloji ile daha sonraki yıllarda yapılan benzerlerine ait verilere dayanarak çapını tasavvur etmek mümkündür. Bu muazzam imar faaliyeti iktisadî bakımdan ne ifade ediyordu? Nüfusun bu faaliyetlere katılmak üzere İstanbul'a gelenleri veya bölgelerinde bu faaliyet için malzeme imal ve nakledenleri için, yeni bir istihdam ve gelir artışı demekti bir kere. İkinci olarak yapılanların belki en büyük bölümünü oluşturan çarşı, han, kervansaray, bedestan, mumhane, saraçhane ve çeşitli zanaatlar için binlerce dükkân, mağaza, atölye vb. gerçek anlamı ile yeni ve prodüktif yatırımlardı; ve buraya iskân edilen kitlenin, buraya iskân edilmese yapmayacağı yahut daha az yapacağı üretimi gerçekleştirmek demekti. Yani mal ve hizmet üretiminde kesin bir artış söz konusu idi. Bu, iktisadî büyüme dediğimiz sürecin bir tezahürüdür. Yani fetih, iktisadî hamleye dönüşmüştür. Faaliyetin bir ucunda inşaat sanayisinde kaydedilen genişleme, öbür ucunda ise meydana getirilen eserler vardır. Bunların büyük bir bölümü, işyeri veya eğitim kurumları niteliğinde idi. Bunların mal ve hizmet üretimini genişletecek veya beşerî sermaye oluşturacak verimli yatırımlar olduğuna şüphe yok. Bir kısmı mal ve hizmet ilavesinden çok, transfer harcamalarına sahne olan sebil, imarethane, hastahane gibi sosyal tesislerdi. Bunların ürettiği de, topluma kendi kendisi ile barışık olmasını sağlayan "huzur"du. Fethin meşruiyet temelinde bu huzurun payı büyüktü. Bizans'ı yıkan hastalıklar arasında sosyal adaletsizlik başta geliyordu. Yapılan eserlerin bir kısmı dinî hizmetle-

ri gören tesislerdi. Bunların da kültürel ve manevi değerini tafsile gerek yoktur sanırım. Son olarak, faaliyetin tümünün bir de estetik-artistik manzarası olduğunu ve mimarlık, tezhip, hat, ilh. gibi sanatların gelişmesindeki katkısını da unutmamak gerekir. Daha önce Bursa ve Edirne'de başlayıp gelişmiş olan sanatlar, Fetih'le başlayan bu muazzam imar faaliyeti ile büyük bir hız kazanmış olmalıdır diye düşünüyorum.

Bunlar, fethin daha ziyade mahallî denebilecek iktisadî sonuçlarıdır. Şüphesiz bu faaliyete İmparatorluk pek çok bölgesi ile emek, sermaye, teşebbüs ve malzeme göndererek katılmış, katıldığı oranda da etkilenmiştir. Nihayet imar ve inşa edilen şehir, İmparatorluğa merkez olarak seçilen bir şehirdi ve onun gelişmesi ve İmparatorluğun gelişmesi birbiri ile içiçe geçen mekanizmalarla, adeta kaderleri kenetlenmiş bulunuyordu.

Fetih'ten 25 yıl sonra nüfusu iki katına yükselen İstanbul, müteakip yıllarda da hızla büyümeye devam etti ve bir asır içinde 500.000'lik dev bir şehir haline geldi. Bursa veya Edirne başşehir olarak kalsalardı, bunun 1/5'ine bile ulaşamazlardı. Çünkü bu kadar büyüme, çağın üretim ve ulaşım teknolojisi ile ancak deniz bağlantıları içinde mümkün olabilirdi. Ama bu da yetmezdi, ayrıca çok büyük ölçekli bir siyasî-iktisadî kontrol kapasitesine ihtiyaç vardı: Osmanlı Devleti, Fethi izleyen yıllarda bu kapasitesini ortaya koydu ve İstanbul'u Avrupa'nın en büyük şehri haline getirdi ve rekoru, 18. yüzyılın başlarına kadar korudu; Avrupa'nın öteki ucunda başka bir imparatorluğun, İngiltere'nin merkezi olan Londra öne geçinceye kadar rekor, İstanbul'da kaldı.

Bu nasıl oldu? Bu şehir ve bu devlet karşılıklı birbirine hayat vererek bu muhteşem gelişmeyi nasıl başardılar? Bunda Fethin rolü nedir? Kısaca bunu da arz edeyim: Fetihten önceki fetihleri hatırlayalım: Osmanlı yayılması sadece Bizans'a karşı değildi. Aynı zamanda ve daha ziyade Bizans'ın gövdesine yapışmış, onu adeta felce uğratmakta olan Latin-Katolik sömürgeciliğine karşı idi. İtalyan şehir devletlerinin Rumeli'de Bizans topraklarında kurdukları sömürgeci-feodal karışımı düzene karşı idi. Bu düzenin en çok zarar verdiği de Bizans devleti ve onun ortodoks halkı idi. Osmanlı fetihlerinin ne demek olduğunu bir tek tarihî olgu yeterince açıklamaya yeter sanıyorum: Osmanlılar Rumeli'ye ayak basıncaya kadar, Doğu Akdeniz'in esir pazarı, Venedik'in elinde bulunan Girit adası idi. Bu pazara esir, yine Venedikli ve diğer Latin şehir devletlerinin hakimiyeti altındaki Rumeli'den akıyordu. Kendi tebaasını ve dindaşını esir olarak satan bu düzenin yerine, Osmanlılar geçtiği zaman, bu pazarın esir kaynağı da kurudu ve pazar 14. yüzyılda ka-

pandı.[1] Osmanlı rejiminde reayaya *ehl-i zimmet* olarak tanınan statü içinde, bunun düşünülmesi bile mümkün değildi. Balkan ortodoks halkları bu feodal-koloniyal karışımı baskıya karşı, Osmanlı rejimini bir kurtarıcı gibi karşıladılar ve benimsediler. Bugünün dili ile söylersek Osmanlı rejimi, Balkan halkları için anti-koloniyal bir mücadeleyi ifade ediyordu. Osmanlı yayılmasının Balkanlar'da hızlı, kararlı ve uzun ömürlü olmasının temelindeki esas vakıa budur.

İstanbul'un fethedilmesi ile bu yayılma, çok büyük bir ivme kazandı. Çünkü Latin sömürgecileri İstanbul'da üslenmiş olarak Ege'nin iki tarafından Kuzey Karadeniz'e kadar uzanan geniş bir alanı kontrol ediyorlardı. Bölgenin hem ürünlerini, hem kârlarını Batı'daki merkezlerine taşıyorlardı. Fetih, bu sömürge rejimine nihai darbeyi vurdu. Bir kuşaklık süre içinde Balkan yarımadasındaki son melcelerinden ve özellikle Karadeniz'deki merkezlerinden kovuldular. Karadeniz'in Fetih sayesinde yabancılardan arındırılması ve bir iç pazar olarak yabancılara tamamı ile kapatılması son derece önemli etkileri olmuş bir değişmedir.

İstanbul'u Avrupa'nın en büyük şehri haline getirmekte birinci derecede rol oynayan, bu pazardır. Muhtaç bulunduğu yüzbinlerce tonluk çeşitli malların üretilmesinde ve taşınmasında, uygun bölgeleri ile Karadeniz İstanbul'un hayat kaynağı olmuştur ve tabii onunla birlikte, Osmanlı gövdesinin devleşmesine de önemli katkı sağlamıştır. Onun içindir ki, Osmanlı Devleti, bu denizi yabancı tüccar ve gemicilere 18. yüzyılın sonuna kadar kapalı tutmuştur. Açılması için uğraşan entrikalara cevabı da meşhurdur: "Padişah, Karadeniz'i yabancılara açmakla haremini açmayı bir tutar!".

Burada şunu da eklemeliyim: Karadeniz'e pek çok devlet hakim oldu; Fenike, Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı ve sonrakiler. Bunların içinde Karadeniz'i bütün sahilleriyle hudutları içine alabilen yegane devlet, Osmanlı olmuştur.

Karadeniz'in yabancılara kapatılarak tamamı ile iç pazar haline getirilmesi, İstanbul'un fethinin elbetteki en önemli sonucudur. Bu sonucun sonuçları ne oldu? Birkaç cümle ile onu da özetleyerek sözümü tamamlıyayım.

Anadolu ve Rumeli ile Kuzey Karadeniz arasında üç kutuplu bir ticaret ağı ve entegrasyon oluştu. Bölgesel uzmanlaşmalarla temellenen bu entegrasyonda Varna-Batum hattının güneyi çeşitli sınaî mamullerde uzmanlaşır-

[1] Verlinden, 1962: s. 593-669.

ken, kuzeyi de ziraat ve hayvancılık ürünlerinde uzmanlaştı. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yoğunlaşarak devam eden bu uzmanlaşma bölgenin dinamizm kaynağı oldu. Anadolu pamuklu, ipekli, tiftik ve keten dokuma ile bakır mamullerinde uzmanlaşırken, Rumeli yünlü dokuma ve demir malzeme üretiminde uzmanlaştı. Kuzey de yün, deri, yağ, hububat gibi hayvancılık ve ziraat ürünlerini sağlamakta idi. Büyük miktarlarda Osmanlı gemisi, tüccar ve tayfaları bu uzmanlaşma alanlarının hayatiyetini idame ettirdi.[2]

Bu uzmanlaşma ve entegrasyon, hem İstanbul'un devleşmesini sağladı hem de bu devi beslemek üzere kendi üretim kapasitesini genişletti. Fethin bölgesel, hatta İmparatorluk çapında en önemli iktisadî sonucu budur, diyebiliriz.

[2] 1762-1765 yıllarında İstanbul'daki İngiliz elçisi Henry Greenville bu yıllarda Karadeniz ticaretinde 1.000'den fazla geminin 20.000 tayfa ile devamlı faaliyet halinde bulunduklarını kaydetmektedir. Greenville, 1965: s. 53.

19

II. Uluslararası Fetih Sempozyumu Bir Değerlendirme Konuşması

Bu değerli seminer hakkında genel bir değerlendirme ile birlikte kapanış konuşmasını yapma görevini sayın Başkan bana tevcih buyurdular. Teşekkür ediyor ve hepinizi saygıyla selâmlayarak, fazla uzatmama vaadiyle söze başlıyorum.

Feth'i uluslararası bir seminer konusu olarak ele alma düşüncesi, ilk defa geçen yıl gerçekleştirildi. Üç günden beri devam eden ikincisini de bugün tamamladık. İstanbul'un fethini mahallî düzeyde hamasî kutlamalardan uluslararası bir ilmî zemine intikal ettirme teşebbüsü, büyük bir başarıdır. Sayın Başkan Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma'yı ve ona bu konuda gerekli desteği sağlayan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı şükrana şayan bu önemli başarılarından dolayı tebrik etmemiz gerekiyor.

İstanbul'un fethi, bir şehrin el değiştirmesinden ibaret alelade bir hadisenin çok ötesinde, bir medeniyetin sona ermesi ve diğerinin yerini almasını ifade eden derinlikleri ve yankıları ile dünya ölçüsünde bir hadisedir ve onun uluslararası düzeyde müzakere edilmesinden daha tabii bir şey olamazdı. Hal böyle iken, fethin bu düzeyde ele alınması geçen yıla kadar, maalesef mümkün olamadı. Ama bugün tamamlanan bu ikinci seminerden çıkardığımız ilk önemli sonuç, fethi uluslararası ilmî bir seminer konusu olarak ele alma fikrinin artık kurumsallaşmış bir gelenek haline gelmiş olduğudur. Fetih, gelecek yıllarda da uluslararası düzeyde konuşulacak, tartışılacak ve araştırılacak ilmî bir mevzu konumuna gelmiş demektir. Bu, büyük bir başarıdır.

Üç günden beri devam eden seminerde, çok çeşitli ve zengin muhtevalı tebliğler dinledik. Onların ayrıntılı tahliline girmeden, sabahtan beri yorulmuş zihinlerinizi fazla işgal etmemek üzere genel mahiyette birkaç noktayı kısaca ifade etmekle yetineceğim.

Geçen yıl yapılan birincisine oranla bu seminer, katılım bakımından daha çok doğu ve İslâm ağırlıklı oldu. Fethin "İslâm Doğu"daki yankıları hakkında bilmediğimiz birçok bilgiler edindik. İletişimin düşük düzeyde, zayıf ve yavaş işlediği bir devirde bile İslâm Dünyasında derin bir birliğin mevcut bulunduğuna dair canlı olgular ortaya koyuldu. Halk düzeyinde günümüzde de varlığını bildiğimiz bu birliğe karşılık, siyaset düzeyinde şahidi olduğumuz rekabet, ihtilaf ve çatışmaların, o devirde de mevcut bulunduğunu gösteren somut örnekleri dinledik. Fetih, "İslâm Doğu"da halk düzeyinde yaygın ve istisnasız olumlu tutumla karşılanırken, siyaset düzeyinde, yerine göre değişen tonda olumsuz tutumların da eksik bulunmadığını öğrendik.

Batı katkısı, bu yıl az olduğu için oradaki yankılarla ilgili yeni bilgiler maalesef edinemedik. Batı'daki yankıların genellikle olumsuz olduğunu batılı yayınlardan biliyoruz. Ancak bunların da her bölgede ve her düzeyde aynı yeknesaklık içinde olumsuz olmadığını; ülkelere, mezheblere ve siyasî konumlara göre önemli nüanslarla farklılaşan bir nitelik taşıdığını tahmin edebiliriz. Gelecek seminerlerde Batı katkısı artarsa, bu farklılaşma ile ilgili öğrenilmeye değer pek çok yeni bilgiler edineceğimizi düşünüyorum. Özellikle Osmanlı sisteminin kontrolüne alıp yerleştiği bölgede gayrimüslim halk düzeyinde, Feth'in İslâm dünyasındakine benzer sevinç ve gösterilerle karşılanmadığı muhakkak olmakla birlikte, Fetihle gelen sistemin asırlar boyu yaşamasını temellendiren bir meşruiyet telakkisinin halk kitlelerinde zaman içinde yerleşmiş olduğunu gösteren belirtilere bakarak, tümü ile olumsuz bir tutumun sözkonusu olmadığını düşünebiliriz. Günümüzün tarih metodolojisinde *aşağıdan tarih* (history from below) diye nitelenen türden çalışmalarla, gayrimüslim halk kütlelerinin tutumlarının araştırılması, Feth'i daha objektif olarak kavramamıza imkân verecektir. Bunun için de, Feth'in uluslararası niteliğini zenginleştirerek devam ettirmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin büyük bir dünya gücü olarak tarih sahnesine çıkışı, dünya tarih literatüründe İstanbul'un fethi ile başlatılır. Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıla kadar yaklaşık 250 yıl muhafaza ettiği bu dünya gücü olma vasfı ile onun başlangıcına yerleştirilen fetih arasındaki ilişkinin çeşitli açılardan araştırılmaya, tartışılmaya ve irdelenmeye layık bir problem olduğuna

şüphe yoktur. Bu konuda, bazı noktalara, bu seminerde de temas edildi; ancak daha çok irdelenmeye muhtaç verimli bir problem sahasıdır ve bu seminerleri, gelecekte uluslararası niteliğini yoğunlaştırarak sürdürmenin bu bakımdan da ufkumuzu genişleteceğine ve kavrayışımızı derinleştireceğine şüphe yoktur.

Fethin başlattığı kabul edilen Osmanlı dünya gücü, İslâm ile Batı arasındaki ilişkinin önemli bir safhasıdır ve esas tema, dönüp dolaşıp bu ilişkiye bağlanmaktadır. Osmanlı Devleti'ni bir dünya gücü haline getirmeye fethin ne şekilde katkıda bulunduğu, İslâm ile Batı arasındaki uzun vadeli ilişkiler açısından incelenmeye, tartışılmaya değer bir konudur.

İslâm'ın ilk büyük hamlesi, Akdeniz çevresinde durduktan sonra, 11-12. yüzyıllardan itibaren dengenin yavaş yavaş Batı lehine değişmeye başladığını biliyoruz. Bu değişmenin büyük mesafe aldığı 15. yüzyılda İslâm dünyası içinde fetihten başlayarak yeni bir büyük gücün oluşması, birkaç yüzyıldan beri devam eden bu büyük ölçekli değişmeye bir meydan okuma, dengeleri yeniden kurma denemesi olarak düşünülebilir. Osmanlıların yapıp ettiklerine yakından baktığımız zaman, birçok bakımdan gerçekten insanüstü gayretleriyle hayret edilecek performanslarına şahit oluyoruz. Ancak, bütün bu performanslarına rağmen, dünya ölçüsünde meydana gelmiş olan bu uzun vadeli değişmeyi tersine çevirmeleri mümkün olmadı. Günümüzden geriye baktığımız zaman, bu sonucun kaçınılmaz olduğu da açıktır. Ama fetihle başlayan yeni bir İslâmî dünya gücü doğmamış olsa idi, Batı'nın lehine olan değişmenin çok daha hızlı bir tempoda seyredeceğini bu seminerdeki bir kısım tebliğlerden de çıkarabiliyoruz. Osmanlıların belki bu mukadder süreci yavaşlatmayı ve mesela 19-20. yüzyıllarda ulaştığı konuma bir veya iki yüzyıl önce ulaşmasını engellemeyi başarmış oldukları söylenebilir. Ama bu, hipotetik tarihin konusu olarak spekülasyona elverişli bir sahaya girdiği için, sözü fazla uzatmadan netice olarak fethin bu büyük değişmelerle irtibatlandırılarak araştırılması ve tartışılması gerektiğini tekrar ifade ile yetinmek isterim.

Bütün bunlar, ancak uluslararası düzeydeki ilmî seminerlerde mümkün olabileceği içindir ki, iki yıldan beri gerçekleştirilen seminerlerin bu yolda çok önemli bir başlangıcı oluşturduğu düşüncesi ile tekrar tebrik ve şükranlarımı arz ederek hepinizi saygıyla selamlıyorum.

20

İki İmparatorluğun Başkenti İstanbul

İstanbul, kendi çevresinden başlayarak yakın hinterlandı ile karşılıklı etkileşim içinde tedricen büyümeyi gerçekleştirmiş normal bir şehir değildir. Tarihî zamanlarda yakın hinterlandı ile ilişki içinde varabileceği büyüklük, Roma başkenti olmadan önce ulaşmış olduğu tahmin edilen 20 bin civarında bir nüfusa tekabül eder. Hatta bu bile fazla görünür ve yakın hinterlandı ile bağlantılarını geliştirip derinleştirerek değil de, uzak mesafeli ticaret yollarının üzerinde bulunmasından beslenerek oluşabilmiştir. Bu, esas itibarı ile Karadeniz ile Akdeniz arasındaki deniz ticaretidir ve bu ticaretin ritmi ve hacmi ile İstanbul'un büyümesi arasında bir korelasyon, az veya çok, her zaman için mevcut bulunmuştur. İstanbul, bu ticarete hakim olacak bir siyasal güce kavuştuğu zaman, bu korelasyon da, belirginleşerek etkisini göstermiştir. Ayrıca bu siyasal gücün sağlayacağı diğer imkânlar ölçüsünde şehrin büyümesi, bu korelasyonun da ötesine geçebilmiştir. Şehir, içinde yeraldığı gücün imkân sınırlarına göre büyümüş veya küçülmüştür. Ama bu güce de hayat vermekten geri kalmamıştır.

İstanbul müdafaası, büyük masraflar gerektirse de, bu masrafa oranla çok daha büyük yarar sağlayacak nitelikte idi. İktisadî deyimi ile verimliliği çok yüksek bir yatırımdı ve getirisi de uzun, çok uzun vadede devam edebiliyordu. Ancak yüksek miktarda bir yatırım yapmak gerekiyordu. Bu sebepten ona sahip olan, yeteri kadar zenginliği ve gücü var ve fedakarlığı da göze almışsa, zaptedilemez bir kaleye kavuşmuş sayabilirdi kendini. Bizans'ın, Feth'e takaddüm eden yıllarda, İstanbul'dan ibaret kalacak derecede küçül-

mesine rağmen, Osmanlı okyanusunda bir ada olarak bir asra yakın dayanabilmiş olması bunun en veciz ifadesi ve örneğidir. Doğu Roma'nın güçlü ve zengin olduğu bir zamanda, yüzyıllarca önce yapılmış olan bir savunma yatırımının meyvesini devşirmeye devam ediyordu Bizans. Aynı olguyu ters yüzü ile Roma-öncesinde de müşahade ediyoruz. Küçük bir site olarak varlığı bilinen Roma-öncesi yaklaşık 1.000 yıllık hayatında, değişik siyasî güçler arasında pekçok defa el değiştirmiştir şehir. Ancak Roma'nın güçlü ve zengin yönetimine kavuşup savunma tesisleri ikmal edildikten sonra, bir daha el değiştirmeden yüzyıllarca kalabilmiştir. Bunu, değişik bir hipotetik çerçeve de Bizans tarihçisi Mark Whittow da belirtiyor. Ona göre 7. yüzyılın ortalarında İslâm'ın hücumu karşısında, güçlü Sasanî Devletinin çok kısa zamanda yok olmasına karşılık Bizans ayakta kalabilmişse, bu İstanbul sayesinde mümkün olmuştur; eğer başkenti, Sasanilerinki gibi, İslâm ordularının erişebileceği bir mevkide olsa ve fethedilebilse, Bizans'ın akıbeti de farklı olmazdı.[1]

İstanbul, bu savunma potansiyeli yanında, uzak mesafeli kara ve bilhassa deniz ulaşım şebekesinin düğüm noktası olmakla da, içinde yer aldığı devletin emrine büyük imkânlar bahşeden bir şehirdi. Osmanlı Devletinin uzun ömürlülüğünde, İstanbul'un başkent olmasının hem stratejik ve diplomatik, hem de ekonomik rolünün tartışılmaya değer, kompleks bir mesele olduğunu kaydetmek gerekir. İstanbul kendisine sahip olan güce, potansiyellerini alabildiğine gerçekleştirme şansı sunan bir belde oldu. Kendisi de, bu potansiyeller ölçüsünde büyüme ve güçlenme esnekliğine sahip bulundu. İçinde yer aldığı devletin gücü ile bu karşılıklı etkileşimi, İstanbul'un uzun tarihindeki büyük dönüm noktalarında oldukça net şekilde görmek mümkündür. Roma'ya başkent olduktan itibaren 1600 yıllık hayatına baktığımız zaman, bu dönüm noktalarının 200-300 yılık periodlar halinde müşahade edildiğini söyleyebiliriz.

4. yüzyılın ilk yarısından 7. yüzyılın başlarına kadar geçen süre, Doğu Roma'nın merkezi haline gelen şehrin, ilk parlak ve hızlı yükseliş dönemidir. İstanbul, ilk defa bu dönemde yarım milyonluk bir büyüklüğe ulaşmıştır. Doğu Roma'nın yönetiminde bulunan Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Anadolu gibi zamanın Akdeniz dünyasındaki en gelişkin bölgelerinin zenginlik kaynakları ve üretimine dayanıyordu bu büyüme. İslâm'ın doğuşu ile Bizans bu bölgelerin en önemli bölümünü kaybedince, 7-8. yüzyıllarda İstanbul'un

[1] Whittow, 1996: s. 99-103.

kaderi de hemen değişti; büyüme yerini küçülmeye bıraktı. Bizans, Anadolu'nun kalan kısmı ile Trakya, Makedonya ve Tesalya bölgelerinde yeniden yapılanarak Ege'nin iki yakasını entegre edince, durum yeniden düzelmeye başladı. Bu da 9. yüzyıldan 12. yüzyılın ortalarına kadar süren ikinci büyüme safhasını oluşturdu. Ancak bu, önceki kadar parlak olamadı. Türkler'in, 11. yüzyılın sonlarından itibaren gelerek, Anadolu'dan Bizans'ı hızla kovmaları, İstanbul'un hayatındaki ikinci büyük gerilemenin kaynağını oluşturdu. 13. yüzyılın başlarında Lâtin istilası ile hızlanan bu gerileme trendi sonunda İstanbul, fethin arifesinde, tarihinin 1.000 yıldan beri sahne olduğu en düşük hayatiyet hacmine inmiş bulunuyordu. Bu noktada, bin yıldan beri kaderini bağladığı Bizans'ı terketmek üzere, kendisine hayat verecek taze bir güce muntazır hale gelmiş bulunuyordu. Kendisini diriltecek bu yeni gücün liyakatini adeta imtihana tabi tutarcasına elindeki savunma potansiyelini sonuna kadar kullanarak, yaklaşık 100 yıl bekledi. Neticede, bu liyakate çağ değiştirecek ölçülerde sahip olduğunu ispatlayarak, masallardaki erişilmeze ulaşabilen bu güce, Fatih'in temsil ettiği sisteme kendini teslim etti.

Fetihle kucaklaşmadan önceki yıllarda İstanbul, Akdeniz ve Avrupa dünyasında nüfus bakımından gerçekten küçük, derece-dışı, belki 10. sıralarda sıradan bir şehir konumuna inmiş bulunuyordu. Uzun tarihinde 200-300 yıllık periyodlarla devam eden inişli çıkışlı macerasının yeni ve muhteşem bir yükseliş safhasını fetihle yakalamış oldu. Fethi izleyen yarım yüzyılda hızlı bir tırmanma sonucunda 200 bine yaklaşan nüfusu ile Avrupa'nın, 225 bin nüfuslu Paris'ten sonra ikinci büyük şehri haline gelmiş bulunuyordu. Osmanlı sayesinde büyümeyi giderek hızlandırdı ve 1550'lerde Paris'i de geçerek yarım milyonluk gövdesi ile Avrupa'nın en büyük şehri konumuna yükseldi ve bu konumunu 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar korudu.[2] Feth'i takiben İstanbul'un gösterdiği bu gelişme, daha önceki iki büyüme periyodlarına kıyasla hızı, çapı ve nitelikleri ile rekor denebilecek özellikler taşır.

Bu neden ve nasıl oldu? Genç ve dinamik bir gücün merkezi haline gelmekle İstanbul için değişen ne oldu? Birkaç cümle içinde özetlemeye çalışacağım:

Söze başlarken ifade ettiğim gibi, İstanbul'un dinamizmi, uzak mesafe ticaretine bağlı idi. Bu da esas itibarı ile Karadeniz ile Akdeniz arasındaki bağlantıda düğümleniyordu. Bu bağlantı, ilk darbeye İslâm'ın çıkışı ile ma-

[2] Kuban, 1993: s. 17-18; Bardet ve Dupaquier, 1997: s. 261.

ruz kalmıştı. İslâm, Doğu ve Güney Akdeniz'i kontrol altına almakla kalmamış, aynı zamanda Karadeniz'in kuzeyinden kaynaklanan ticaretin de bir bölümünü kendine çekmiş ve böylece bir zamanlar rakipsiz olan İstanbul'a 7-8. yüzyıllarda Kahire, Şam ve Bağdad gibi rakip merkezler oluşmuştu. Bizans, son yüzyıllarında iyice daralmış olan siyasi kontrol sahası içindeki iktisadî kontrolü de İtalyan şehir devletlerine kaptırınca, Karadeniz-Akdeniz ticaretinin İslâm'dan arda kalan bölümü de Venedik, Cenova gibi merkezlere kaymış bulunuyordu. Bu sebeptendir ki, daha 1300 yıllarında nüfus bakımından Venedik, Cenova, Milano, Floransa İstanbul'un önüne geçmeyi başarmışlardı.[3] Fetih yıllarına doğru bu fark, İstanbul aleyhine iyice büyümüştü.

Osmanlı yönetimi, İstanbul'u başkent yapmakla bütün bu şartları, kökten değiştirmiş oldu. İlk olarak İstanbul'u ve onun hayat kaynağı olan Karadeniz ticaretini, İtalyan şehir devletlerinin sömürgeci hulûlünden kurtardı. Karadeniz sahillerini, ne Roma'nın, ne de Bizans'ın başaramadığı ölçüde, tümü ile kontrolü altına aldı. Ayrıca Karadeniz'in kuzeyinde genişçe bir alana yaygınlaştırdığı bu siyasî kontrolü, son derecede radikal bir iktisadî kontrolle tamamlayarak Karadeniz'i tümü ile yabancı gemilere kapalı bir iç deniz haline getirdi. Doğu ve Güney Akdeniz'le İslâm dünyasını da 16. yüzyılın başlarında kontrol altına aldıktan sonra İstanbul, tarihi boyunca bulamadığı bir şansı yakalayarak, Karadeniz-Akdeniz ticaretinin tek ve rakipsiz merkezi konumunu kazanmış oldu. Bu, İstanbul için Bizans'ın ilk yüzyıllarında ulaştığından da ileri giden bir şans demekti. İstanbul'u hem Yakın Doğu'nun, hem de Akdeniz ile tüm Avrupa'nın rakipsiz birinci şehri mevkiine hızla ulaştıran esas değişmeler, ana hatları ile bunlardır.

Fetihle başlayan dönemde İstanbul, bu muhteşem büyümeye sahne olurken, Osmanlı Devleti de, dünyanın birinci gücü haline gelmiştir. Osmanlı Devleti ile İstanbul iç içe ve birbirini destekleyerek öylesine hızla tırmanmış ve biri dünya devleti olurken, diğeri de, dünya kenti haline gelmiştir ki insan, Osmanlı mı İstanbul'u istemiş ve fethetmiş, yoksa İstanbul mu potansiyellerini alabildiğine gerçekleştirmek üzere Osmanlı'yı seçip davet etmiştir diye sormaktan kendini alamaz.

[3] Bardet ve dupaquier, 1997: s. 176.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİĞER MAKALE VE KONUŞMALAR

21

Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım

Kalkınma ile İslâm arasındaki ilişkileri çeşitli açılardan tartışmak üzere düzenlenen bu seminerde konuyu ben, kendi uzmanlık alanımın sınırlarını aşmadan, sırf tarih perspektifi içindeki görünümü ile ele alacağım. Böyle bir perspektiften baktığımız zaman İslâm aleminde göze çarpan ana niteliklerin neler olduğunu, bu niteliklerin hangi mekanizmaları harekete geçirerek ne tür değişmeler veya değişmemelere yol açmış olabileceğini ana hatları ile ve özellikle, modern iktisadî büyümeye sahne olan Batı dünyası ile karşılaştırmalı bir çerçeve içinde sunmaya çalışacağım.

Modern iktisadî büyüme dediğimiz büyük tarihî değişmenin, 18. yüzyılda ilk defa ortaya çıkışından 20. yüzyılın başlarına kadar, Batı dünyasına münhasır kaldığı ve İslâm aleminin, özellikle Osmanlı bölgesindeki örneklerinin gün geçtikçe artan ayrıntıları ile öğrendiğimiz büyük çabalara rağmen, bu değişmeye katılamamış olduğu malumdur.

İslâm aleminin bu büyük değişmeye katılmasını engelleyen ne idi? İslâm'ın bir eksikliği veya Müslümanların bir kusuru mu, yoksa bu büyük değişmeyi gerçekleştirmiş olan Batılı insanın eşsiz bazı meziyetlere ve üstünlüklere sahip bulunması mı? Bir tesadüf mü, yoksa değiştirilmesi imkânsız bir kader mi idi sözkonusu olan? Yahut da çeşitli faktörlerin ördüğü tarihî olabilirliğin (contingence) önceden kestirilmesi mümkün olmayan bir sonucundan mı ibaretti? Böyle ise hangi faktörler etkili olmuştur? gibi sorular konuyu, sosyal bilimler ve tarih disiplini içinde incelemek isteyen hemen

herkesi düşündüren ve cevap aramaya zorlayan çetin bir meseleyi teşkil ederler.

Bilmeceyi andıran bu çetin meseleyi yarım saatlik bir konuşma içinde çözmek iddiası ile huzurunuzda bulunmadığımı hemen belirtmeliyim. Burada yapacağım, çözüme ait unsurları ihtiva ettiğini düşündüğüm çok önemli birkaç noktayı ele almak ve tartışmaya açmaktır. Bu noktaları derinleştirmek, genişletmek ve yeni unsurlarla tamamlamak bakımından, daha sonraki tartışmaların bana öğreteceklerine ihtiyacım o kadar çoktur ki, hiç vakit kaybetmeden, ifade düzgünlüğüne de fazla dikkat etmeden, yapacağınız tenkidî katkılarınız için peşin şükranlarımı arzederek hemen konuya girmek istiyorum.

Modern iktisadî büyüme Batı dünyasında 18. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkar. Ancak yakından baktığımız ve analitik olarak incelediğimiz zaman birbiri ile doğrudan veya dolaylı ilişki içinde bulunan birçok değişmenin çok daha önceden işlemeye başlamış etkileri ile karşılaşırız. 14. yüzyılın başlarındaki Ticaret Devrimi'nden başlayarak sırası ile millî devletlerin teşekkülü, Rönesans, büyük coğrafî keşifler, dinî reform hareketleri, 17. yüzyılın bilim devrimi gibi sosyal, iktisadî ve zihnî değişmelerin yüzyıllar süren etkileşimi sonucudur ki 18. yüzyıldan itibaren modern iktisadî büyüme hadisesi, süreklilik vasfı ile yerleşmiş ve giderek geriye çevrilmesi imkânsız bir tarihî süreç hüviyeti kazanmıştır.

Modern iktisadî büyümenin 18. yüzyıldan itibaren süreklilik vasfı ile yerleşmesini hazırlamış olan bütün bu değişmelerin 1300 yıllarından başlayarak yaklaşık 400 yıl süren etkileşimi, en önemli kritik dönemi oluşturur. Şu halde İslâm aleminin modern iktisadî büyüme karşısındaki durumunu bu kritik hazırlık dönemine bakarak belirlemeye çalışmak doğru olacaktır. Çünkü daha sonraki tarihlerde büyüyen farklılaşmaların kökü, bu hazırlık döneminde oluşmuş bulunan birikimler arasındaki farkların içindedir.

Bu dönem boyunca İslâm alemi içinde en büyük, en ileri ve türlü ilişkileri ile Batıya en yakın bulunanı Osmanlı Devleti idi. Öyle ise konuyu, Osmanlı'nın Batı'da meydana gelen bu değişmeler karşısındaki mevkiini belirlemekle sınırlandırabiliriz.

Osmanlı Devleti, tam bir tarihî rastlantı ile, Batı'da Ticaret Devrimi diye nitelenen değişmelerle aynı zamanda 1300 yıllarında İslâm aleminin Kuzeybatı ucunda küçük bir beylik olarak doğdu. Bu beylikten yola çıkan Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren, aynı din ve kültür dairesine mensup Timur'un ordusuna karşı 1402 yılında kaybettiği Ankara Savaşı ve onu izle-

yen 20-30 yıllık bir buhran dönemi dışında, siyasî organizasyon olarak, aşağı yukarı 400 yıl hiçbir ciddi yenilgi tanımadan devamlı büyüdü ve genişledi. Eski Dünya'nın kalbi denecek bölgeleri kontrolü altına alarak sürekli genişleyen Osmanlı baskısı karşısında Batı'nın, savunma hatlarını kıtanın ortalarında, Viyana surlarına kadar geri çekmeye mecbur kaldığını ve orada da zorlukla tutunabildiğini biliyoruz.

Osmanlı Devleti'nin, 14. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar 400 yıla yakın bir süre boyunca sürekli büyüyen, genişleyen ve güçlenen bir yapı özelliği taşıması, çağdaşı olan dünyanın da gördüğü, bildiği ve tavır aldığı bir olgu idi.

Osmanlı, tecrübe ve tasavvur dünyasının merkezi halinde yaşadığı bu olguyu, kendi değerleri ile kurumlarına inancın sarsılmaz bir temeli, üstünlük ve kendine yeterlik duygusunun şüphe kabul etmez bir testi olarak idrak ediyordu.

Aynı olgunun Batı üzerindeki etkisi ise korku, düşmanlık ve biraz da hayranlık karışımı kompleks bir duygu olarak özetlenebilir. Batı'nın ne ölçüde etkilenmiş olduğunu en veciz şekilde ifade eden, 1732'de yayınladığı *Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Durumu, Gelişmesi ve Gerilemesi* adlı eseri ile, Comte Marsigli'dir. Bolonya Akademisi'nin kurucusu ve aynı zamanda Londra, Paris ve Montpelier bilim akademilerinin de üyesi olan Comte Marsigli, konuştuğumuz dönemin sonlarına doğru, 1682 yılında, Türkiye'yi inceleme yapmak üzere ziyaret etmeye niçin karar verdiğini şöyle açıklar: "Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılmış çeşitli tarih kitaplarını tedkik etmek, çocukluğumdan beri en çok ilgi duyduğum alanlardan biri olmuştur. Okuduklarımın hepsi "Türkler'i yenilmez bir millet" olarak niteliyorlardı. Türkler'in kudreti konusunda herkesin aynı fikir üzerinde ittifak etmiş bulunması, bende bu fikri yerinde inceleme yaparak tahkik etme arzusunu uyandırdı".[1]

Kısaca ifade edersek Batı, 18. yüzyıla kadar kudretli, kendine yeten ve güvenen bir Osmanlı ile karşı karşıyadır ve iki taraf da bunun bilincindedir.

Batı zayıf, güçsüz ve geri değildir. Aksine, modern iktisadî büyümeyi harekete geçirmenin öncüleri sayılacak bir seri değişmenin kaynaştığı büyük bir kıtadır. Ancak Güneydoğu'sunda ilerlemekte olan Osmanlı baskısına karşı koymakta zorluk çekmektedir. Onun esas zaafı buradadır.

Mamafih karadaki bu zaafını O, denizlerde telafi etmenin hazırlıkları içindedir. Denizcilikte, daha 11. yüzyılda ilk belirtilerine şahit olduğumuz

[1] Marsigli, 1732: s. IX.

üstünlüğünü, 16. yüzyılda Osmanlı baskısı karşısında Akdeniz'de kaybetmiştir; ama asıl faaliyet merkezini çok daha önceden naklettiği Atlantik'te genişlemeye ve gelişmeye devam etmiştir. Atlantik denizciliğinde, 15. yüzyıldan itibaren hızlanan bu gelişmenin imkân verdiği büyük keşifleri izleyen yıllarda, Avrupalı denizcilerin yeryüzünde Osmanlı kontrolü altındaki Karadeniz, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz dışında, nüfuz edip hakim olmadığı önemli bir deniz kesimi kalmamıştır.

Denizcilikte kaydedilen bu yayılma ile paralel bir gelişme gösteren sömürgecilik ve denizaşırı ticaret, Batı metropollerinde, hem büyük bir sermaye birikimine yol açmış, hem de aynı birikimden aldığı artan güçle, yeni bilgi ve teknolojilerin, yeni şirket tipleri ile organizasyon şekillerinin birbirini karşılıklı destekleyen bir seri karmaşık mekanizmalar içinde gelişip serpilmelerine imkân vermiştir. Birkaç yüzyıl boyunca işlemeye devam eden bütün bu mekanizmaların oluşturduğu hazırlık dönemi sonunda modern iktisadî büyüme fenomeni, tarih sahnesine çıkmıştır. İşte bu hazırlık dönemindeki Batı ile Osmanlı arasında giderek belirginleşecek farklılaşmanın kaynağı nerededir? Üzerinde durmamız, tartışmamız gereken esas mesele budur.

Farkları tasvirî olarak saymaya kalkışmak, bunun hiçbir şeye yaramayacağı bir yana, sonu gelmez bir işe girişmekten başka anlam taşımaz; çünkü farklar bir bakıma sonsuzdur. Bunların içinde ben, analitik bakımdan önemli ve kritik rolü oynamış olduğunu düşündüğüm iki unsur üzerinde duracağım.

Bu unsurların birincisi, dilimizde "iletişim" diye anlamaya ve anlatmaya çalıştığımız ve mefhumu ile birlikte kelimesi de Batı'ya ait olan *komünikasyon*dur. Bilgi, tecrübe, teknik ve buluşların alışverişi olarak özetleyebileceğimiz komünikasyonu başlıca üç ayrı çerçeve içinde düşünüyorum: Türkiye ile İslâm aleminin kendi içinde gerçekleştirdiği komünikasyon, Türkiye ve İslâm aleminin Batı ile yaptığı ve nihayet Batı'nın kendi içinde ve kendi dışındaki alemle kurduğu komünikasyon.

Batı'nın kendi içinde ve kendi dışındaki alemle kurmayı başardığı komünikasyonla kıyaslandığı zaman, Türkiye'nin gerek Batı ile gerekse kendi içinde veya İslâm alemi ile gerçekleştirdiği komünikasyon bakımından son derecede yetersiz kaldığı açıktır.

Osmanlılar, daha başlangıçta ilişkiye girdikleri Batı'ya Müslüman olmanın verdiği üstünlük duygusu ile bakıyorlardı. Uzun süre kesintisiz devam eden zaferler bu duyguyu, mutlak ve sarsılmaz bir hakikat haline getiren

birer test gibi görülmüş ve Batı'da bazı mallarla maddî hayata ait bir kısım teknikler dışında, alınmaya değer birşey bulunabileceğine ihtimal verilmediği için Batı'da olan bitenlere pek dikkat edilmemiştir. Bundan Osmanlı Devleti'nin enformasyon bakımından Avrupa'ya tamamen kapalı olduğunu da çıkarmayalım. Çünkü siyasî ve askerî alanda oldukça iyi işleyen bir haber alma örgütüne sahip olduklarında şüphe yok. Ancak bu enformasyonun amacı, Batı'nın kendine özgü değerlerini tanımak ve analiz etmek değildi. Bu değerlerin, bize vermesi mümkün zararlarını önlemekti temel amaç. Bu amacın doğurduğu belki en önemli sonuç, Osmanlı zihninde Batı'nın değerlendirilmesi ve benimsenmesi gerekecek yanlarına değil, karşı koyulacak, mücadele edilecek yanlarına gereğinden fazla ağırlık verilmiş bulunmasıdır. Bize zarar verebilecek yanlarına karşı savunmanın zorlaşmaya başladığı zamanlarda da, Batı'nın başarısı, onun üstünlüğünden çok bizim kusurlarımızdan doğduğu, binaenaleyh model olarak Batı'ya değil, üstünlüğü isbatlanmış olan kendi parlak geçmişimize bakmamız gerektiği düşünülmüş ve bu düşünce 19. yüzyıla kadar değişmemiştir. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar teklif ve teşebbüs edilen ıslahat projelerinin hepsinde ortak olan temel düşünce budur diyebiliriz.

Buna karşılık Batı'nın, yenilmezliğine inandığı Osmanlı'da bulduğu herşeyi bilmek, anlamak ve analiz etmekte hiçbir sınır tanımadığını, hatta Marsigli'nin biraz önce naklettiğim ifadesinden de açıkça anladığımız gibi yenilmezliğine inandığı için buna kendini mecbur hissettiğini söyleyebiliriz. İki alemin kendi içindeki komünikasyonları bakımından arada önemli bir fark var. Avrupa dediğimiz İtalya, Avusturya ve Almanya hattının batısı ile Atlantik-Akdeniz arasında aşağı-yukarı 1,5-2 milyon km²'lik bir bölgede yoğun şekilde yerleşmiş yüz milyona yakın bir kitle demektir: Bu kitleyi teşkil eden topluluklar, Greko-Latin kültürü ile Hristiyan dininin sağladığı ortak değerler zemini üzerinde ve aynı zamanda farklı siyasî organizasyonlar içinde bulunuyorlardı. Yani ortak oldukları değerlerle yarışma içinde oldukları alanlar arasında fevkalade hassas ve çok verimli sonuçlar doğuracak bir rekabet ve dayanışma dengesi içinde idiler. Küçük küçük millî devletler, birbiriyle amansız bir rekabet içinde yarışıyorlardı; bu siyasî organizasyonları aşan Hristiyanlık ve Yunan-Latin kültürü ise aralarında insan, bilgi, teknik buluş ve tecrübenin büyük bir seyyaliyet içinde akışını sağlıyordu. Avrupa tarihi, bu akışkanlığın örnekleri ile doludur. Bir İngiliz'in, Alman'ın, Fransız'ın, İtalyan'ın vatanları nerededir? Buluşları nerededir? Buluşlarının verimli kılındığı yer hangisidir? Ayırmak son derece müşkildir.

İslâm alemine baktığımız zaman, Pasifik'ten Fas'a, Orta Asya'da Uraller'dan Afrika ortalarına kadar uzanan fevkalade geniş bir sahaya yayılmış ve nüfus yoğunluğu, Avrupa ile kıyaslanmayacak kadar düşük bir dünyadır, sözkonusu olan. Yerleşme yerleri arasındaki komünikasyonun temel vasıtası, zamanın en önemli ulaşım aracı olan deve idi ve tabii fevkalade yavaş hareket eden bir vasıta idi.

Deniz bölgeleri de vardı: Doğu Akdeniz ve Hint Okyanusu. Deniz ulaşımı, esas itibariyle deveden hızlı değildi, daha yavaştı. Bütün mesele, çok büyük mesafede, az yoğun olan bir komünikasyon içinde bulunmalarında idi. Daha da önemlisi, Osmanlılar için Avrupa'da olduğu gibi, yarışma içinde bilgi ve tecrübe alıp verebileceği ortak kültür zeminine dayalı başka siyasî organizasyonların mevcut bulunmamasıydı. Tek rakibi, İran'dı ve İran ile Osmanlı arasındaki çatışmanın türü bilgi, tecrübe ve tekniklerin alış-verişine, şiir ve edebiyat dışında, pek az imkân veriyordu.

Komünikasyon bakımından Avrupa'nın sahip olduğu avantajlar, sanırım fazla tafsile gerek gösteremeyecek kadar açıktır.

Üzerinde durulması gereken ikinci unsur sermaye birikimidir. Sermaye birikimi, iktisadî büyümenin vazgeçilmez şartı olduğu, topun barutu derecesinde önemli unsuru olduğu için, anlatmak istediğim kompleks unsurları toparlamak için bu tabiri kullanıyorum. Yoksa sermaye birikimi, iktisadî büyüme bakımından bir başlangıç olsa da içtimaî bakımdan bir sonuç, hem de yalnız gelir ve tasarrufla alakalı kalmayan karmaşık bir sonuçtur. Bu itibarla sermaye birikimini, büyümeyi izah etmek üzere, sebep olarak ileri sürmek, en azından totolojidir. Yahut, izah edilmesi gereken bir olguyu, yani büyümeyi aynı derecede meçhul bir başka olgu ile açıklamak gibi anlamsız bir söz oyunundan ibaret kalabilir.

Sermaye birikiminin Batı'da 1300-1700 yılları arasında, sürekli şekilde büyüdüğünü, 18. yüzyılın başlarından itibaren ise artık kartopu gibi azalma ihtimallerini de kaldırarak, eski tabirimizle dehhameleşmesi, bilinen birşey olduğu için ayrıntılarına girmemize, sanırım gerek yoktur.

Batı cemiyeti, demokrasi, eşitlik, insan hakları, köleliğin kaldırılması gibi konularda ileri sürülen doktrin, fikir ve siyasî cereyanların en çok gelişip serpildiği veya en çok bunların sözünün edildiği bir dünya olarak bilinir, böyledir de. Bütün bu cereyanlarla paralel olarak söylenebileceklerin belki en vecizi, tasavvuftaki şu ifadedir: "Birşey haddini aşarsa zıddına inkılâb eder." Bu fehvaya uygun olarak, Batı'da bütün bu fikirlerin, eşitsizliğin her

seviyede katı tabakalaşmalara müncer olmasından güç almış olduğunu söyleyebiliriz. Köleliği örnek olarak alırsak; bizde, İslâm'da da kölelik vardır. Köle ticareti de vardır. Ama gayet sofistike ve münkeşif bir köle hukuku da vardır. Kölenin, eğer yanılmıyorsam, Osmanlı pratiğinde gördüğüm şekli ile ifade ediyorum, azad edilmesi, bu kurumun en çok teşvik gören yönüdür. Kaldı ki, İslâm ve Osmanlı tatbikatında köle, nihayet ev işlerine yardımcı olan bir hizmet sınıfını teşkil eder ve efendisi ile evlada yakın bir irtibat içinde bulunur, ona varis bile olabilir. Köleler arasında çok büyük rütbelere gelen insanların bulunduğunu hepimiz biliyoruz. Onun için, köleliğin aleyhinde bir cereyanın doğmasını İslâm aleminde beklememek fevkalade normaldir.

Batı'nın kölelik rejimi ise tamamen değişik bir dünyadır. Avrupalı, vahşi hayvan avlar gibi ele geçirdiği Afrikalılar'ı götürdüğü Amerika'da, önce maden ocaklarında sonra da büyük çiftliklerde insafsız denebilecek şekilde istismar etti. Emeğin maliyetini sıfıra yakın derecelere indiren bir madencilik ve ziraat sektörü ve ona bina edilen kıtalararası ticaretle efsanevî kapital birikimi sağlandı.

Avrupalı yalnız kölelik konusunda her türlü insafı ve hukuku bir yana bırakan, vahşi hayvan avcılığı tavrı içinde bulunmakla kalmadı. Kendi cinsinden olmayan, Asya, Afrika ve Amerika yerlilerini sömürgeleştirmede de farklı davranmadı. Köle ile kendisi arasında fert olarak mahiyet farkı olduğuna inanan ve köleyi kendi kâr unsurlarından biri olarak düşünen Avrupalının, sömürge insanlarına tavrı da pek farklı değildi. Sömürge insanları, metropoldeki Avrupalılar'ın refah, servet ve mutluluğunu yaratma aletinden başka birşey değillerdi. İki ayrı alem idi; metropol ve sömürge dünyası.

Batı'nın eşitsizlik yapısı yalnız köle-beyaz farkı, sömürge-anavatan farkından ibaret de değildi. Böyle olsa idi, modern iktisadî büyümeyi meydana getirecek birikimi ve yatırımları yapabileceği çok şüphelidir.

Batı'nın eşitsizlik yapısında, üçüncü bir unsur daha vardır: Sosyal tabakalar arasındaki farklılıklar. Yüksek gelir ve servet sahibi zümre, kölelerin, sömürge halkının ve kendi ülkesinde fakir tabakaların emekleri sayesinde kazandığı ve kesin mülkiyet güvencesi altında serbestçe tasarruf edebildiği bir birikime sahiptir. Batılı devlet de buna yardımcı idi. Sermaye, kaynağı ve mahreci bakımından müemmen bir vaziyette idi. Yatırım imkânları, saha itibariyle, kendi metropolünden en uzak sömürgelere kadar, sektör itibariyle de ziraat, madencilik ve sanayinin her kesimine rahatça girebilecek bir mobiliteye sahipti.

Bu bakımdan Osmanlı toplumuna bakarsak, karşılaştığımız manzara oldukça değişiktir. Köle konusundaki tavrını ifade ettim. Sömürge konusundaki tavrını da kısaca ifade edelim: Osmanlılar'ın nazarında "sömürge" veya "koloni" diye bir kategori mevcut değildi. Siyasî kavramlaştırmalarında *Daru'l-İslâm* ve *Daru'l-Harb* vardır. Bu ikisinin arasında bir üçüncü kategori var mıdır? Bu, hukukî bakımdan münakaşa edilebilir ama, sömürge kategorisi mevcut değildir. Osmanlı ordularının kontrolü altında bulunan her yer anavatandır. Daru'l-İslâm içinde olanın hangi dinden olduğu da önemli bir fark yaratmazdı. Hiç fark yoktu demiyorum. Manevi bir fark vardı. Belirli amme fonksiyonlarını, siyasî, askerî fonksiyonları çok sınırlı şekilde yürütebilirlerdi, Müslüman olmayanlar. Ama iktisadî ve sivil hukuk bakımından arada hiçbir fark yoktu.

Avrupalı metropoller tarzında imtiyazlı bir bölgeye, Osmanlı hudutları içinde rastlamak mümkün değildir. İmtiyaz, ihtiyaçlara göre değişen bir ihsandır, diye düşünebiliriz. Bunu özellikle İstanbul'u kastederek söylüyorum daha çok. İstanbul, büyük bir şehirdi ve bunun için bazı avantajlara, bazı imtiyaza benzer uygulamalara mazhardı. Fakat yakından baktığımız zaman, yarısına yakını Müslüman olmayan, köleleri, zencileri, türlü ırktan, dilden insanları barındıran bu dev şehrin, zamanın ulaştırma imkânları ile ayakta kalabilmesi için gerekli olan birtakım düzenlemelerdi, söz konusu olan. Bu tür düzenlemeler aslında, her yer için sözkonusu olabilirdi.

Osmanlı ekonomisi tabiri caizse, bir ihtiyaç ekonomisi idi. İnsanlar ekonomi için midir? Yoksa ekonomi insan için midir? Diye sorulsa hiç müphemiyete yer vermiyecek şekilde "ekonomi insan içindir" cevabını verirdi Osmanlı zihni. Bu cevabı vereceklerini düşündüren pratiği kısaca ifade edeyim: Sektörel olarak bakarsak, ziraatte en mühim unsur olan ziraî toprakları özel mülkiyet sahasından çıkardılar. Ziraatı, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükte, orta-küçük çiftliklerden oluşacak şekilde düzenlediler. Ziraî toprakların alım-satımı, hibe ve vakfedilmesini kesin olarak devletin iznine bağladılar.

Şehir iktisadî faaliyetlerinde ise aşağı yukarı ziraatteki gibi gruplar ve fertler arasında büyük servet farklılaşmalarına yol açmayacak organizasyon tipi olarak bildiğimiz ünlü esnaf teşkilatlarını meydana getirdiler, geliştirdiler ve sonuna kadar da korudular. Bu iki sektörde servet farklılaşmasının meydana gelmemesine çalıştılar diyebiliriz.

Üçüncü bir sektör, ticaret sektörü idi. Ziraatle şehir esnafları arasında veya bölgeler arasındaki mal ve hizmet mübadelesini yüklenen zümreyi ser-

maye birikimi bakımından kontrol etmek, diğerlerine oranla daha zordu. Sınırlandırmak ise, ticareti felce uğratabilirdi. Onun için burada aldıkları tedbirler, ziraat ve esnaflıktan biraz farklı olmak üzere, sistematik şekilde *narh* tatbikatı ile birlikte kâr tahdidir.

Ticaret veya esnaflık için tanıdıkları kâr haddi %5 ile %15 arasında, %10 civarındadır. Bunun üstündeki kârları gayrı meşrû saydılar.

Bugünkü kavramlarımızla, kârların sınırlandırılmasının, giderek ekonomiyi canlandıracak birikime yol açması mümkün olan yatırımların kaynağını kurutmuş olduğunu düşünmemiz mümkündür. Çok kısa ve şematik olarak anlattığım bu düzenlemeler bugün *Zero-sum* (sıfır-toplam) diye nitelenebilecek bir iktisadî dünyada söz konusu idi. Sıfır-toplam, yani bir grubun, bir ferdin servetini, gelirini artırması için bir başkasının fakirleşmesinin lazım geldiği şartlar içinde, yani iktisadî değişmenin, iktisadî büyümenin, devamlı büyümenin ne kavram olarak ne de pratik olarak bulunmadığı bir çağda alınmış kararlardır bunlar.

Küçük çiftçi, küçük esnaf ve narh ile kâr tahdidine maruz ticaret sektöründen oluşan bir ekonomide birikim, ne ölçüde olabilir? Son derece düşük olabilir. Öyle ise, ekonomide yatırım nasıl oluyordu? Yatırımı kim yapıyordu? Çünkü yatırım, büyüme olmadan da yapılması gerekir; ekonominin belli bir düzeyde kalması için de sürdürülmesi gereken bir zarurettir; aksi halde, büyümenin zıddı olan "küçülme" kaçınılmaz olur.

Bunu, kısaca şöyle arz edeyim:

Ekonominin gerekli kıldığı normal yatırımlar, hatta bazan bu normali aşan ve geçici büyümeye de imkân verecek ölçüdeki yatırımları devlet ya kendisi yapar veya askerî zümrenin üst tabakasına ve vakıflara yaptırırdı. Yol, su, liman gibi altyapı yatırımları bu yolla gerçekleştirildi. Ayrıca, devlet, ziraatte ve esnaflıkta doğrudan doğruya üretim araçlarını sağlayacak yatırımları da yapıyordu.

Ana vasıflarını kısaca çizdiğim bu ekonomik yapı içinde devletin hedefi, yaşanabilir bir sosyal düzeni kurmak ve idame ettirmekten ibarettir. İktisadî büyüme fikrinin, düşüncesinin ve pratiğinin olmadığı bir çağda, bir zümrenin zenginleşmesi, diğer zümrelerin ve özellikle tüketicilerin fakirleşmesine yol açacağı için, servet farklılaşmasını engelleyen, sınırlandıran bir iktisadî politika takip etmek, bu hedefe varabilmenin tek yolu olarak düşünülmüştür.

Sayısız menfaat gruplarının, egoizminin kaynaştığı, çeşitli dil, din, mezheb ve ırkların karmaşık dünyasında sosyal düzeni, siyasî istikrarı sağlama-

nın fevkalade zor ve zahmetli bir iş olacağı açıktır. Onun için devlet, kendi adına fonksiyon yüklenenlere, iktidarı hakkı ile temsil ve icra edebilmek için ekonomide hiçbir gruba tanınmayan gelir ve servet imkânları da tanımıştır. Servetle desteklenmeyen bir iktidar olmayacağı için bunu yapmıştır: burada bir paradoks vardır. Hiçbir sektörde, birikime imkân vermeyen sistemde, tek gedik, askerî zümrenin üst tabakası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara iktisadî imkân verilmemiş olsa, bunlar acz içinde düzeni koruyamayacaklardı. İktisadî imkân verilince de bu imkânın er veya geç devlet sektörü dışına sızarak, ekonomide sağlanan dengeleri bozan bir zümrenin oluşması kaçınılmaz olacaktı. Geniş imkânlarla paşalık yapmak, doğru ve gerekli olabilirdi. Ama, bu imkânları, paşanın kendisi veya ahfadı sivil sektöre, serveti daha da büyütmek üzere, kaydırabilirdi. Bu takdirde, bir nesil içinde sistemin tanınmaz hale gelmesi mukadderdi.

Buna Osmanlılar, akıllıca ve mükemmel denecek çareyi buldular diyebiliriz. Devlet görevlilerine verilen iktisadî imkânlar, sadece görevle alakalı kalacaktı. Ama, olabilirdi ki paşa, görev süresince tasarruf edecek, biriktirecek ve görevi bittiği veya hayatını tamamladığı zaman oğlu, kardeşi, kızı, kısaca varisleri o servet üzerinde zenginleşmeye devam edebilecekti. Bununda çaresini şöyle buldular: Devlet görevlilerinin meşru tek varisi vardır: Devlet.

İşte, kısaca Osmanlı sisteminin ana vasıflarını anlattım. Bu vasıflar içinde Batı'dakine benzer birikimi sağlamanın imkânı olmadığı açıktır. İktisadî büyümeyi hazırlayacak bir farklılaşmaya yol açacak herhangi bir mekanizma da mevcut değildir. Ama, dikkat ederseniz; iktisadî çözülme, küçülme ve yıkılmaya da sistemin mantığı içinde imkân yoktur.

Denilebilir ki Osmanlı, kendinden önce gelip geçen devletlerin eninde sonunda yıkılmasına neden olan sosyal ve iktisadî değişmeleri, ne büyümeye ne de küçülmeye imkân vermeyecek değişmez bir sisteme bağlamış ve bunu ifade etmek üzere de kendi kendine "Devlet-i aliyye-i ebediyyü'l-devâm" ünvanını vermiştir.

22

Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi

Osmanlı Arşivi diye bilinen muazzam belge kolleksiyonu, hâkim niteliği ve temel eğilimi merkezileşme yönünde bulunmuş olan bir devletin, sistematik olarak birbiri ile ilişkili şubeler halinde iyi örgütlenmiş olan bürokrasisinin, bugün üzerinde 20'den fazla millî devletin yer aldığı geniş bir alanda çok çeşitli dil, din, örf ve kültürleri, tek bir siyasal merkezden yarım bin yıl süren istikrarlı ve adil bir hayatın içinde tutma iradesinin icrasına ait, çok önemli bir yan üründen ibarettir.

Kendisini yaratan bürokrasinin yapısı ve işlemesi ile paralel bir gelişme trendi içinde bulunmuş olan bu yan ürünün oluşumunu ve temel niteliklerini kısaca ifade etmek istersek, şöyle diyebiliriz:

Yüksek derecede bütünleşme eğiliminde olan Osmanlı bürokrasisinde, çeşitli fonksiyonları ifa eden organlar arasında, birinin aldığı kararın, doğrudan veya dolaylı olarak diğer bir organın aldığı kararları da etkilemekte olması, organlar arası sürekli bilgi akışının bulunması, yazılı belgelerinin çoğalmasının önemli bir başlangıç nedenidir. Bürokrasi, zamanla yeni yeni organlara kavuşarak çeşitlendiği, büyüdüğü ve karmaşıklaştığı oranda yazılı belgelerin adedi de hızla büyümüştür. Belgelerin sayıca artışı ve sistematikleşmesi ile bürokrasinin bütünleşmesi arasında karmaşıklaşma, artikülasyon ve büyüme ile özetlenebilecek karşılıklı birbirini besleme süreci asırlar boyu devam etmiş ve muazzam diye nitelediğimiz Osmanlı Arşivi, böyle oluşmuştur.

Bu arşivin, belki önemli bölümü kaybolmuş ve kalanının ancak küçük bir bölümü tasnif edilmiş olduğu halde, Osmanlı tarihinin başlıca meselelerini, temel kurumlarını teşhis, takip ve hatta bir dereceye kadar izah etmek için, yeterli olmasa bile, gerekli olan belgeleri zorluk çekmeden bulabilmemiz, Osmanlı bürokrasisinin yüksek derecede bütünleşmeye yönelik bu sıkı bilgi akışının sonucu olan bir avantajdır diyebiliriz. Belgelerin ihtiva ettiği bilgilerin bir çoğunun birkaç yerde kaydedilmekte olması, başlangıçta, devlete ait fonksiyonların ifasında etkinlik ve tutarlılık sağlamak için düşünülmüş, pratik bir yöntemdi. Bu yöntemin başarı ile uygulanmış bulunması, zamanla öylesine bir standartlaşma meydana getirdi ki, bugün birkaç yüz yıllık bir periyod için herhangi bir problemi, kurumu veya ilişkiyi belgelerin arasından takip ederken değer, birim, ölçü, ifade veya semantik bakımdan hemen hemen hiçbir önemli zorlukla karşılaşmadan araştırmayı yürütebilmemiz, bürokrasinin, yalnız organlar arası bilgi akışı bakımından sistematik olmasından değil, aynı zamanda kronolojik denebilecek bir bütünleşme içinde bulunmasından doğan diğer bir avantajdır. Kronolojik bütünleşme diye nitelediğimiz olguyu, kısaca şöyle ifade etmek mümkündür:

Devlet fonksiyonlarının ifası ile ilgili herhangi bir hukukî, idarî veya malî meselede, eskiden verilmiş olan karar ve hükümlerin bazen birkaç yüzyıllık süre ile kayıtlarının gözden geçirilerek tespit ve söz konusu meselenin hallinde başvurulacak bir norm olarak kabul edilmesinden doğan ve çok uzun diyebileceğimiz bir zaman için geçerli kalan belgeler arası yeknesaklıktır. Gerçekten Osmanlı bürokrasisinin, mesela 1800 yılındaki bir ihtilafı çözmek üzere, emsal ve veri aramak için 1700, 1600, hatta 1500 yıllarına ait kayıtlara kadar geri gitme geleneğini, normal gündelik işleyişine yerleştirmiş olması ve herhangi bir özel konu dolayısıyla birkaç yüzyıllık alakalı kayıtları birkaç gün içinde kâğıda dökebilecek bir sürat ve etkinliği kazanmış bulunması, Osmanlı Arşivinin hem sistematik, hem de kronolojik bakımdan yüksek derecede insicamlı bir bütün oluşturmasının başlıca faktörlerinden biri olmuştur.

Osmanlı bürokrasisinin, belirli bir zamanda çeşitli birimlerinin ürettiği belgelerin birbiri ile mükemmel denebilecek bir tutarlılıkta olması, geniş İmparatorluğun birbirinden farklı dil, din, örf ve kültürlerinden oluşan çeşitli bölgeleri hakkında birbiri ile mukayese edilebilir nitelikte insicamlı, standart verilerin inşa edilebilmesini imkân dahiline soktuğu gibi, aynı bürokrasinin dünya görüşü, zihnî değerleri, temel örgütlenme biçimi ve organlar-arası ilişkileri bakımından son derece yavaş bir değişme temposu içinde

bulunması da bu insicamlılığın, çok uzun bir süre için geçerli kalmasını sağlamıştır diyebiliriz.

Zaman ve mekân boyutu itibarı ile fevkalade denebilecek bir genişliği haiz olan bu insicamlılık bugün, Osmanlı bölgesi diyebileceğimiz geniş alanda yer alan 20 civarında ülkenin birbiri ile karşılaştırmalı ve ahenkleştirici bir tarihe mazhar kılınmasında ve dünya tarihinin halen meçhullerle dolu olan bu halkasının tamamlanmasında İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin müstesna değerinin de temelini oluşturmaktadır.

Kaynağı, ana nitelikleri ve en genel çizgileri ile potansiyeli hakkında bu kısa girişten sonra, arşivimizin Osmanlı bölgesinin iktisadî ve sosyal tarihi için taşıdığı imkânlara biraz daha yakından bakarak, zenginlik ve çeşitliliğini örnekleri ile göstermeye çalışmamız, faydasız olmayacaktır sanırım.

Üzerinde durmak üzere seçeceğim örnekler, sözünü ettiğim insicamlılığa en uygun olanları arasından, özellikle çok uzun döneme yayılmış bulunan ve çağdaş sosyal bilimlerin kavram, metot ve tekniklerini kullanmaya en elverişli görünen ve bu nitelikleri ile, aynı zamanda Osmanlı dili ve yazısının, genç kuşaklar için teşkil ettiği engeli de asgariye indiren, önemli bölümü istatistiklerden oluşan veya istatistikleştirilebilir nitelikteki örnekler olacaktır.

İstatistik verilerin yalnız, tabiat veya sosyal, bütün bilimlerin vazgeçilmez temeli olmakla kalmayıp, gündelik hayatımızın işleyişinde de birinci derecede önemli unsur haline gelmesi, yeni bir olgu olduğu için, ilk bakışta geçmiş yüzyıllardan kalma belge tomarları içinde bu tür verilerin yer almış olabileceği inanılmaz gibi görünebilir. Gerçekten Osmanlı bürokrasisinde, istatistikler meydana getirmek üzere resmen bir daire teşkil edilmesi 1865 yılındadır. Ancak burada sözünü edeceğim istatistikî veriler, bu dairenin teşkilinden yüzlerce yıl öncesinden başlayarak bürokrasinin normal faaliyeti içinde meydana getirdiği rakamlardan oluşan verilerdir. Bunlar, sırf istatistik yaratmak maksadı ile meydana getirilmediği için, genellikle istatistik dairelerinin tertip ettiği rakamlara nazaran çok daha sıhhatli ve güvenilir kabul edilmeleri gereken veya en azından, hata payı hem düşük ve istikrarlı, hem de tespit edilebilir türden olan verilerdir.

Geçmiş yüzyılların ayrıntılı sayısal veriler ihtiva eden belge serileri için zikredilebilecek ilk örnek *inşaat ve tamirat defterleri*'dir. Günümüzde hiçbir inşaat için tespit edilmesi düşünülmeyen türden ayrıntılı hesapları ihtiva eden bu defterlerden Süleymaniye Camii inşaatına ait olanı üzerinde rahmetli hocam Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı inceleme, birçok alanda olduğu gibi bu alanda da, yalnız öncülüğünü değil, aynı zamanda yeganeli-

ğini de koruyan bir çalışma hüviyetindedir.[1] Bu tür inşaat ve tamirat defterlerinin, sayısı oldukça kabarık ciltleri arasında sırf bina değeri olan cami, medrese, mektep, mescit, han, saray, ev, çeşme, tekke gibi yapılar yanında, değirmen, fırın, sabunhane, boyahane, baruthane gibi imalathaneler ile dokuma tezgâhı, gemi, araba, çeşitli silah ve aletlerin yapımı ve tamirine ait verilerin 16-19. yüzyıllara yayılan son derecede zengin örnekleri sayesinde, teknoloji tarihinin birçok meselesini, değişen ve değişmeyen yönlerini ve üretim organizasyonu ile ilişkilerini ortaya koyacak bilgilerle birlikte, inşaat sektörünün ücret, fiyat, kalifikasyon derecesi, istihdam yapısı, maliyet gibi meselelerini de aydınlatmak imkânları vardır.

Kantitatif nitelikte çalışmalara konu olabilecek ayrıntılı istatistik verileri ihtiva eden belgeler arasında, devlet görevlilerinin orta ve üst tabakasında yer alanların terekeleri ile alakalı olmak üzere maliyenin, *Muhallefat kalemi*'nde tutulan yüzlerce ciltlik büyük kolleksiyonu ile, kadı mahkemelerinin resmî ve sivil çok daha geniş bir kesime ait tereke kayıtlarını tespit eden *Askerî Kassam* ve *Beledî Kassam* sicilleri, bahşettikleri istatistikî verilerin çeşitliliği ve zenginliği bakımından, benzerleri günümüzün istatistik dünyasında bile bulunmayacak değerde kolleksiyonlardır.

Asırlar boyunca esnaf, çiftçi, tüccar ve muhtelif kademede devlet hizmeti görenler gibi, çeşitli sosyal gruplara mensup pek çok sayıda ferdin, hayatını tamamladığı sırada, malik bulunduğu maddî servetin büyüklüğünü, birleşimini, çeşitli kategorilerin nisbî önemini ve bütün bu servet unsurlarının pek çoğunun, bulunduğu yer ve tarihdeki piyasa değerini de tespit eden bu kayıtlar, kantitatif tarih çalışmaları için emsalsiz değerde kaynaklardır ve geniş bir araştırma kadrosu ile yıllarca verimli şekilde işlenebilecek bir potansiyele sahip bulunmaktadır. Modern istatistik metotlarını, kantitatif analiz tekniklerini bilgisayarla birlikte geniş çapta kullanma imkânı da verecek olan bu zengin kolleksiyonların, istatistik örnekleme (sampling) yöntemi ile yapılacak ilk denemeleri takiben, Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihinin bugüne kadar bilinmeyen birçok yönünü ortaya koyacağına şüphe yoktur.[2]

---

[1] Barkan, I, 1972.

[2] Tereke kayıtlarını kullanan tarih araştırmaları Batı'da, hatta ABD'de bile 1955-60 yıllarından bu yana yeni yeni genişlemeye başlamış bir çalışma alanıdır. Bu konuda en önemli çalışmalardan bazıları şunlardır: Jones, 1970: s. 111-172; Jones, 1977; Ayrıca Anderson, 1975: s. 151-176; Crassbay, 1970: s. 220-234; Bizde ise öncü çalışmalar olarak, Barkan, 1968: s. 1-473; İnalcık, 1953-1954: s. 51-75 gösterilebilir.

Kantitatif çalışmalara esas olabilecek diğer bir önemli kolleksiyon da *özel muhasebe defterleri*'dir. Aralarında esnaf, tüccar, sarraf gibi sivil şahıslara ait olanları da bulunmakla beraber, büyük çoğunluğu yüksek rütbeli devlet görevlilerine ait özel hesapları ihtiva eden bu defterlerde, değişik statüleri ile pek çok ferdin, tereke defterlerinde statik şekilde, bir enstantane fotoğraf gibi tespit edilmiş bulunan iktisadî kıymetlerini, bu sefer zaman içindeki akışı ile adeta canlandırılmış birer film şeklinde müşahede etmekteyiz. İhtiva ettiği zaman dilimi bakımından 1-2 haftadan başlayıp 20-30 yıla kadar uzayabilen çok değişik boyutlarda olmak üzere, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde şimdiye kadar tespit edilebilenleri 1.000 civarında bulunan bu özel hesap defterlerinde, orta ve üst gelir dilimi içinde yer alan şahısların gelir düzeyi, bu gelirleri hangi kaynaklardan ne oranda sağladıkları ve zaman içinde değişme temposu gibi, çeşitli devlet görevinin malî-iktisadî tekabüllerinin adeta anatomisini veren bilgileri bulmaktayız. Gelirlerin oluşmasında mukataa iltizamı, malikâne, esham, vakıf, kira, faiz ve nihayet doğrudan üretim ile alakalı ziraî, sınaî veya ticarî faaliyetlerden ne oranda, kimler aracılığı ile ve hangi metotlarla faydalanılmış olduğunu sarahatle tespit etmemize imkân veren bu defterlerin harcama kalemleri de, ekseriya ilginç ayrıntılara kadar inen kayıtları ile değişik açılardan kategoriler halinde gruplandırarak, analiz edilmeye elverişli, son derecede zengin veriler ihtiva etmektedir.

Statü ve gelir düzeylerine göre gruplandırılarak yapılacak analizlerde, mesela tüketim tablosu ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiler üzerinde durulabilir. Tüketim harcamaları içinde gıda, mesken, giyim, yakacak, aydınlanma, ilh. gibi ana tüketim kalemlerinin nisbî değerlerini, tüketim malları içinde yerli ve yabancı menşeli olanların birbirine nispetini ve bu nispetin özellikle gelir düzeyi ile olan korelasyonunu hesaplamak, Osmanlı tarihine ait birçok meselenin vuzuha kavuşturulması bakımından önemli bir katkı teşkil edecektir.

Gelir düzeyi yükseldikçe, fertlerin tüketim harcamalarını aynı oranda artırmadıkları, giderek tasarruflarını büyüttükleri, iktisat teorisinin ampirik tespitlerinden biridir. Bu tespitin, Osmanlı orta ve yüksek gelir dilimini oluşturanlar için geçerlilik derecesini araştırmanın, bu defterler sayesinde mümkün olabilmesi ilginç sonuçlar verebilecektir.

Artan gelirlerin, tüketim ile tasarruf arasında bölüştürülmesi bakımından, yüksek gelir dilimini teşkil eden tabaka içinde, mesela mülkiyet hakları herhangi bir subjektif kısıtlama ve riske maruz bulunmayan sivil şahıslar ile

ilmiye zümresi mensuplarına karşılık, terekelerine, devletin el koyma yetkisine haiz bulunduğu diğer askerî zümre mensuplarının davranışlarını takip ederek karşılaştırılmasının da dikkate değer teşhisler koymamıza yarayacağına şüphe yoktur.

İlmiye sınıfı dışındaki askeri zümrenin; mülkiyeti miras yolu ile intikal ettirme yolları kısıtlanmış bulunduğu için, gelirleri arttığı oranda tüketim harcamalarını da artırdığı ortaya çıktığı takdirde, soracağımız diğer bir soru şu olacaktır: Sanayi-öncesi toplumda tüketim malları çeşit ve baha itibarı ile oldukça sınırlı olduğuna göre, gelir düzeyi çok yükseldiği zaman, aynı kalması beklenemeyecek olan tüketim yapısı nasıl ve ne yönde değişecektir? Böyle bir sorudan hareketle yapacağımız incelemenin, gelir düzeyi yükseldikçe harcamalar içinde hizmetlere yapılan bölümün, önemli ölçüde artmakta olduğunu ortaya koyması çok muhtemeldir. Böyle bir sonuca ulaşıldığı takdirde, vezir, beylerbeyi vb. az sayıdaki yüksek rütbeli askerî zümre mensuplarının efsanevî görünen gelirlerinin ilk bakışta zannedileceği gibi bir gelir eşitsizliğinin göstergesi sayılmaması gerektiğini öğrenecek ve gelir bölüşümünde, nominal veya brüt diyebileceğimiz gelir düzeylerinin gösterdiğinden çok daha eşitlikçi ve yumuşak eğimli piramitler halinde, en yüksek gelir diliminden ara ve alt kademedeki görevli maiyetlere ve onların muhtemelen büyük aile bağları içindeki yakınlarını da kucaklayan, geniş gruplara doğru gelirlerin intikal etmesini sağlayan, bir sosyal adaletçi mekanizmanın sessiz ve gösterişsiz mevcudiyetini tanımak imkânını bulacağız.

Kâtibin "Veliniâm efendimizin varidât ve masarifât defteri" şeklindeki bir başlıkla iktifa ederek, kendisince malum efendinin adını zikretmeye nadiren gerek duyması yüzünden, çok büyük bölümünün kime ait bulunduğu meçhul bulunan özel hesap defterlerinde, çözülmesi gereken önemli meselelerden biri, kimlik tespitidir.

Gerçekleşme tarihleri, her zaman açıkça gösterilmiş bulunan gelirler arasında, hazineye ait mukataa, esham veya cizye iltizamı ile alakalı kalemlerin yer alması halinde (ki devlet görevlilerine ait özel hesap defterlerindeki gelirlerin büyük çoğunluğu bu tiptir) kimlik tespiti oldukça kolaydır. Bunun için, özel hesap defterinde yer alan mukataa, esham veya cizyenin aynı yıl kime verilmiş olduğunu bulmak üzere maliyenin mukataa ve cizye defterlerinin o yıla ait ciltlerine bakmak yeterlidir. Böylece teşhis edilmiş olacak zatın ilerideki bir tarihte vefat ettiği zaman bırakmış olacağı terekenin ayrıntılı bir envanterini de *muhallefat defterleri*'nde bulma ihtimali, çok yüksek olarak mevcuttur.

Az veya çok uzun bir periyot için gelir ve giderlerini ayrıntıları ile *özel muhasebe defteri*'nden takip etmek imkânını bulduğumuz bir şahsın, vefat ettiği zaman bırakmış olduğu mal varlığını da ayrıntıları ile Muhallefat Defteri'nde kayıt edilmiş olarak bulmak, fevkalade ilginç sonuçlara götürebilir. Yalnız bireysel örneklerle iktifa etmeden, gruplar ve kategoriler halinde işleme tabi tutulduğu takdirde, yukarıda temas ettiğimiz harcama yapısı ile servetin bileşimi arasında korelasyon kurmak, hangi gelir düzeyine ne gibi servet unsurlarının tekabül etmekte olduğunu tespit edebilmek, gelirin tüketim ile yatırım harcamaları arasında hangi oranlarda bölüştürüldüğünü teşhis etmek ve özellikle görev ve statüleri itibariyle mülkiyet haklarından yararlanma dereceleri, belirgin şekilde birbirinden farklı olan gruplar arasında, belirli iktisadî davranış farklarının da bulunup bulunmadığını takip edebilmek, yalnız iktisat tarihi için değil, aynı zamanda Osmanlı elitinin sosyal tarihi bakımından da son derece değerli bulgular olacaktır.

Osmanlı Arşivi'nin sayısız serileri içinde *inşaat*, *özel masraf* ve *tereke* defterleri gibi birkaç serinin ihtiva ettiği potansiyeli, onları kullanma yolları ile problem sahaları hakkındaki bu kısa konuşmanın hedefi, anlattıkları içinde aranmamalıdır. Asıl hedef, anlatılmasına imkân ve fırsat bulamadığım zengin Osmanlı Arşivi'nden sosyal ilimlere ait kavram, metot ve istatistik tekniklerini kullanarak çıkarılabilecek bilgilerin, genç araştırıcıları heyecanlandıracak bir zihnî tatmin muhtevasına sahip olduğunu, ifade etmek ve yeterli sayı ve kalitede araştırma grupları teşkil edildiği takdirde ortaya konulabilecek bu muhtevanın, yalnız millî tarihimiz için değil, aynı zamanda uzun asırlar kader ortaklığı ettiğimiz çeşitli millî toplulukları da içine alan Osmanlı Bölgesi ülkelerinin tarihi için de, yepyeni ufuklar açacak bir potansiyele sahip bulunduğunu göstermeye çalışmaktır.

23

Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum*

Türkiye'de tarihçiliğin 4-5 yüzyıllık uzun bir dönemi kapsayan macerasını, herhangi bir tema etrafında derinleşmeye pek imkân vermeyen birkaç sayfa içinde özetlemek gibi zor bir işi yüklenmiş bulunan iki tebliğin, bütün bu zorluğa rağmen önemli noktaların pek çoğuna temas etme başarısını göstermiş olduklarını ifade ederek söze başlamalıyım.

İlber Ortaylı, Osmanlı tarih yazıcılığının yüzyıllara yayılan uzun tarihi boyunca oluşturduğu karmaşık yığının içinden, dikkate değer görünen dönüm noktaları ile temel niteliklerini, tartışmaya açık olanları ile daha çok derinleştirilmeye layık konuları da işaret etmeyi ihmal etmeden, ustalıkla ayıklıyarak sunmayı başardı.

"Menkıbe ve rivayetin süslediği ilk dönemden" sonra Osmanlı tarih ekolünün, 16. yüzyılda Kemalpaşazâde ve Hoca Sadettin ile doğmuş bulunduğunu tespit ve müteakip yıllarda Avrupa kroniklerini de kullanmaya başlayacak ölçüde ufkunu genişlettiğini ifade etti. Osmanlı tarih yazıcılığında kaydedilen diğer bir değişme, 1700 civarında Divan-ı Hümayûn memuriyetleri arasında resmî bir *vekâyinüvislik* görevinin ihdas edilmesidir. Üçüncü ve son değişmeyi de, Hayrullah Efendi ile Cevdet Paşa'nın öncülük ve temsilci-

* Bu yazı, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 16-18 Ekim 1985'te Ankara'da düzenlediği "Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi Sempozyumu"nda, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri Türk tarih yazıcılığı konusunda İlber Ortaylı ile Zafer Toprak'ın verdikleri tebliğler üzerine yaptığım yorum ve tenkitleri içeren konuşma metninden doğmuştur. O tebliğleri okumamış olanlarca da anlaşılabilir olduğunu düşündüğüm bölümleri ihtiva ettiği için buraya almakta mahzur görmedim.

liğinde 19. yüzyılın ortalarındaki "bilimsel ve tarihî dönüşüm" olarak kaydetti.

Bu üç değişmenin ilk ikisi hakkında, İlber Ortaylı, isabetli ama oldukça kısa açıklamalarla yetinerek, daha çok üçüncü ve son değişme üzerinde yoğunlaştırdığı tebliğinde, değerli bilgiler verdi. Ancak ilk iki değişmeyi biraz daha derinleştirmek, İlber Ortaylı'nın vukufla yapabileceği ve yapması gereken bir işti, diye düşünüyorum.

Osmanlı tarih ekolünün, 15. yüzyılın ortalarında *menkıbe* ve *rivayet*"ten kurtularak doğmaya başlaması üzerinde biraz durması, gerçekten yararlı olurdu. Çünkü o doğuşu izleyen yüzyıl içinde bu ekol, Kemalpaşazâde, Hoca Sadettin ve Âlî gibi en büyük hüviyetlerini yaratarak, uzun zaman değişmeden kalan nitelikleri ile, adeta paradigmasının temellerini de atmış oluyordu. Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyılın başlarında geçirdiği büyük krizi izleyen yıllarda, yeniden ve daha güçlü şekilde örgütlenerek, dünya ölçüsünde rol oynamaya başlayan bir büyük devlet haline dönüşmesi ile, bu temellendirme arasındaki sosyolojik bağlantının aranması, İlber Ortaylı'nın, çoğulculuktan uzak bir elitin parçası olarak Osmanlı tarih yazıcısının, yorumlama ve kavramlaştırmadaki sınırlılığı konusunda ortaya attığı isabetli teşhisini derinleştirmeye imkân vermekle kalmayacak, daha genel bir düzeyde, tarih eserinin sosyal fonksiyonları ve determinasyonları hakkında da tartışma fırsatını yaratacaktı.

İlber Ortaylı'nın önemsiz sayarak üzerinde pek durmadığı ikinci değişme, tarih yazıcılığının Divan kalemleri arasında *vekayinüvislik* makamının ihdası ile, resmî bir görev haline getirilmesidir. Osmanlı Devleti'nin, 15. yüzyılın başındaki krizden sonra yaşadığı dış kaynaklı en büyük kriz dönemini teşkil eden, II. Viyana Kuşatması'nı izleyen uzun savaş yıllarının hemen arkasında karşımıza çıkan bu değişme üzerinde biraz durmak ve o kriz ile bağlantılarını aramak, doğru olurdu. Tarih eserlerini üreten zümrenin sosyal tabanında bir daralma olarak yorumlanabilirliği açısından, tartışılabilirdi bu değişme. Bu takdirde, Osmanlı tarih ekolünün vekâyinüvislik görevine tayin edilen ilk ismi Naima'da, aynı zamanda en büyük temsilcilerinin sonuncusunu bularak, o tarihten 19. yüzyılın ortalarına kadar geçecek 100-150 yıl içinde, daha önceki dönemle kıyaslanabilecek önemli ve dikkate değer bir eser ortaya koyamamış olması ile, bu değişme arasındaki ilişkiyi aramak bize, tarih eserlerinin içinden Osmanlı devlet ve toplum yapısındaki değişmelerle zihin dünyasına da değişik bir açıdan bakma şansını verebilecekti.

Ortaylı'nın vekayinüvisler hakkında, "genellikle 'kalemiyye'den oldukları şeklinde ifadesi", tümü ile yanlış olmamakla birlikte, aralarında Raşid, Küçükçelebizâde, Çeşmizâde, Musazâde, Behçetî, Şakir, Âsım, Şânizâde, Es'ad Efendi ve daha birçokları gibi ilmiyeden gelenlerin, "istisnaî" denemeyecek kadar çok sayıda olduğunu ekleyerek tavzih ve tashih edilmelidir. Vekayinüvislere her türlü resmî evrakın gösterilmediği, ancak sıradan bilgilerin verildiği hakkındaki sert ifadeyi de biraz yumuşatarak, bu konuda, II. Mahmud'un "esrâr-ı devlet"tir diye olup bitenlere ait evrakın vekayinüvislerden gizlenmemesini emreden hatt-ı hümayûnundaki anlayışın, daha yaygın bir uygulamayı dile getirdiğini kabul etmek ve gizlemeyi belli dönem ve yöneticilerden kaynaklanan birer istisna gibi görmek daha doğru olur.[1] Mamafih, kaynak malzemesini teşkil eden veri ve bilgileri sağlama bakımından istisnaî sayılması gereken sınırlamaya karşılık vekayinüvis, eserini tamamlayabilmek için sadrazam ve padişahın tasvip ve kontrolüne sıkı sıkıya tabi bulunmak gibi, çok daha önemli bir sınırlamaya maruzdur. Padişahın tasvip etmeyeceği eserin yazılabilmesi, daha önce de fiilen belki mümkün değildi. Ancak vekayinüvisliğin resmî memuriyet haline gelmesiyle, bu tasvip zorunlu ve kurumsal nitelik kazanmış oldu. Vekayinüvis eserlerinin, muhteva ve yorum bakımından gittikçe fakirleşen bir gelenekselliğe gömülerek, yeknesak ve sıkıcı bilgilerin birer kolleksiyonuna dönüşmesinde, bu yeni değişmenin etkisi, muhtemelen veri kaynaklarının az veya çok gizli tutulmasından daha önemli olmuştur.

Ortaylı'nın tebliğinde beklediğimiz, ama bulamadığımız bir konu da Osmanlı tarih düşüncesindeki yeri ve önemi tartışılması gereken İbn-i Haldun ile ilgilidir. Türkçe'ye tercüme girişimlerinden söz etti, ama Osmanlı tarih yazıcılığı üzerindeki etkilerine hiç değinmedi. Âlî'nin İbn-i Haldun'u okumadığını düşündüren delilleri biliyoruz.[2] Ama yine biliyoruz ki, 18. yüzyılda yalnız tarih yazarlarının değil, Osmanlı elitinin çok daha geniş kesiminin de en çok okuduğu kitaplar arasında *Mukaddime* vardır.

İki yüzyıldan daha kısa bir süre içinde kaydedilen bu değişme üzerinde durması, Osmanlı aydınının bu önemli eseri ne zaman, hangi kanaldan tanıdığını, hangi saiklerle önemsediğini tespit etmeye çalışması ve ne gibi etkileri olduğunu tartışması, sanırım İlber Ortaylı'nın bilgi ve vukufundan beklemekte haksız sayılamayacağımız bir katkı olacaktı.

---

[1] Vekayinüvislik hakkında geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, 1986: s. 271-287.
[2] Fleischer, 1984: s. 46-68.

Türkiye'de çağdaş tarihçilik konusunda Zafer Toprak'ın sunduğu tebliğe gelince, ele aldığı ve çok yakınımızda bulunduğu için hızla artan yayınların içinde, gerçekten değerli ve kalıcı olanla olmayanı birbirinden ayırmanın son derece zorlaştığı bir safhayı incelemenin güçlüklerini yenmeye uğraşarak, mümkün olduğu kadar kusursuz bir tablo çizmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Zafer Toprak, "geleneksel" diye nitelediği Osmanlı tarihçiliğinden "ulusal" ve "bilimsel" tarihe geçişin, Batı etkileri altında, başlıca iki kişinin öncülüğü ile gerçekleştiğini ifade ederek, Ahmet Refik ile M. Fuat Köprülü üzerinde durdu. Bu iki isimle başlattığı çağdaş tarihçiliğimizin önemli ve önemsiz birçok isim, eser ve kurumlarını, birkaç sayfa içinde özetledi.

Ahmet Refik için söylediklerinde biraz mübalağalı olduğunu belirtmek gerekir. Ahmet Refik'in sosyal ve entellektüel tarih ile iktisat tarihi alanında yaptıkları, son derece değerli olan belge yayınlamanın ötesinde, fazla birşey ihtiva etmez. Türkiye'de "ulusal" tarihi başlatmanın şerefini ise, biraz daha geriye götürerek, İlber Ortaylı'nın sözünü ettiği Mustafa Celâleddin ve Süleyman Paşalara vermek daha doğru olur. Bununla beraber, geniş okuyucu kitlesine ulaşan popüler eserleri için, Ahmet Refik'i sempati ile yadetmek, herhalde bir kadirşinaslık olarak takdire şayandır.

M. Fuat Köprülü ise, Türkiye'de modern tarih çalışmalarını derinden etkilemiş bulunan farklı bir isimdir. Öncü olmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak, bazı bilgiler bakımından bugün için eksik veya eskimiş olduğu söylenebilse de; metot, araştırma teknikleri, kavramlaştırma ve tarihe yardımcı disiplinleri devreye sokma, hatta çalışmalarını disiplinlerarası denebilecek bir istikamete yöneltme bakımından, onun son 50-60 yılın tarih külliyatımızda en büyük yeri alması gerektiğini, Toprak yeteri kadar ortaya koydu.

Bütün olarak bu külliyatın hacmi hakkında fazla ayrıntılara girmeden, özlü şekilde, başlıca şahıs ve eserleri sayarak bilgi sunarken Toprak, Ömer Lütfi Barkan üzerinde de durdu. Ancak, tarihî demografi ve sosyal tarih alanlarında yaptığı çalışma ve yayınları ile, Türkiye'de tarih araştırmalarını geleneksel problem ve metotlardan kurtararak, sosyal bilimlere daha çok yaklaşan bir ampirik disiplin seviyesine yükseltmekteki önemli rolü yanında, daha spesifik planda, iktisat tarihinin bağımsız bir disiplin halinde ülkemizde, doğmasını ve gelişmesini borçlu olduğumuz Ömer Lütfi Barkan'ın, çağdaş tarihçiliğimiz içinde taşıdığı müstesna değeri ile öncülük vasfını pek tebârüz ettirmeden, diğer araştırmacılarla aynı kategori içinde, sıradan bir

hüviyet gibi telakki edildiği izlenimini verecek şekilde anlatılmasını haklı saymak zordur.

Zafer Toprak, Türkiye'de çağdaş tarih çalışmalarında dikkati çeken ikili bir kutuplaşmaya isabetle işaret etti. Bunlardan birincisi, ele alınan dönemlerle ilgilidir: Genellikle çalışmalar, 17. yüzyılın başlarına kadar olan dönemle, 19. yüzyıldan sonraki dönem üzerinde yoğunlaşmış, buna karşılık 1600-1800 dönemi nispeten ihmale uğramıştır. İkincisi, konuları ele almanın niteliği veya düzeyi ile ilgili olarak, ampirik çalışmalarla, Toprak'ın "soyut" ve "kavramsal" olarak adlandırdığı, benim ise "doktrinci" veya "spekülatif" diye nitelemeye temayül ettiğim çalışmalar arasındaki kutuplaşmadır. Bu kutuplaşmada da, birincide olduğu gibi, iki kutup arasında bir boşluk bulunmakta ve gerçek anlamda teorik ve metodolojik çalışmalara, hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Sadece kaydetmekle yetindiği bu ikili kutuplaşma üzerinde Zafer Toprak'ın analitik olarak biraz durup, açıklamaya çalışması, çağdaş tarih çalışmalarımıza, sade tasvirin ötesinde, sosyolojik bir perspektiften bakmaya ve diğer sosyal bilimlerle paralellikler kurmaya imkân sağlayabilecekti.

Zafer Toprak'ın "soyut" ve "kavramsal" dediği çalışmaların büyük çoğunluğu, teorik bir problematikten çok, politik ve ideolojik motiflerle tarihe yönelmiş çalışmalar olduğu için, bu motiflerin imkân verdiği ölçüde, sabır ve objektiflikle yürütülebilmişlerdir. Onun içindir ki bu çalışmalar, mevcut ampirik araştırma ve yayınların var olduğu alanlarda yoğunlaşmış, onların dışında kalan alanlarda ise, teorik bir problematiğin gerektirmiş olacağı ampirik çalışmaları ne ilham edebilmiş, ne de bizzat yapma zahmetine girişmişlerdir. Ampirik araştırma ve yayınlarla aynı dönemler üzerinde yoğunlaşmış olmaları, belki böyle açıklanabilir. Ampirik çalışmalarda tarihimizin çok parlak ve başarılı çağı olduğu için, 1600 öncesi dönemin çok ilgi uyandırmış olduğu, buna karşılık 1600 sonrası dönem başarısızlıklarla dolu sayıldığı için ilgi çekmediği, 1800 sonrası döneminin ise, hızlanarak devam eden başarısızlık görüntülerine rağmen, aynı zamanda modern Türkiye'nin doğuşuna da sahne olduğu için merak edilerek üzerinde durulmuş olduğu hatıra getirilirse, 1600-1800 döneminin adeta "kollektif bir unutma" gayretimizin sonucu olarak ihmal edilmiş bulunduğu düşünülebilir. Tebliğde, bu konuların tartışılması yerinde olurdu.

Zafer Toprak, çağdaş tarihçiliğimizi anlatırken, kurumlarla bireyleri gerektiği kadar belirgin biçimde birbirinden ayırmadan bir arada vermeye çalıştı. Bunları birbirinden ayırmak ve kurumlar üzerinde özellikle durmak

gerekli idi, diye düşünüyorum. Çünkü bilimsel ürün, buz dağı gibi, göze çarpan bölümü bireysel planda tezahür etmekle beraber, asıl hayat kaynağı olarak, temelinde yatan kurumsal düzeyde örgütlenmiş kollektif bir yaratma faaliyetinden beslenir. Tebliğ, Türkiye'de tarih çalışmalarında rol almış önemli kurumlar arasında Tarih-i Osmanî Encümeni, Türk Tarih Kurumu, Türk İktisat Tarihi Enstitüsü ile onların yayın organları olan dergilerden çok az söz ettiği gibi, 1924'den beri faaliyette bulunan Türkiyat Enstitüsü ile dergisinden ve yarı kurumsal diyebileceğimiz *İslâm Ansiklopedisi*'nden hiç söz açmadı. Bu kurum ve yayınlara katkıda bulunan isim ve eserlerin çoğundan bahsetmekle beraber, birer birim olarak bu kurum ve yayınların üzerinde durmak ve bilimsel çalışmayı örgütleme bakımından etkinliklerini tartışmak gerekli idi. Sadece *İslâm Ansiklopedisi*'ni alarak Türkiye'de tarih üretiminin faaliyet kapasitesi ve başarı düzeyi hakkında, bireysel ayrıntılara fazla girmeye gerek kalmadan, objektif ve kantitatif göstergeler ortaya koyulabilirdi, diye düşünüyorum. *İslâm Ansiklopedisi*'nin 1940'tan başlayarak günümüzde 13 cilt olarak tamamlanmak üzere bulunan İstanbul baskısı ile, Leiden'de daha önce yayınlanmış olan 1. baskısını ve 1950'lerden itibaren köklü değişikliklerle yeniden yayınlanmaya başlayarak 4 ciltlik kısmı bitmiş bulunan 2. baskısını ele alıp aralarındaki benzerlik, farklılık ve madde iktibaslarına bakarak yapılacak bir karşılaştırma, bize Türk tarih çalışmalarının, yalnız Türkiye ölçüsünde kaydetmiş olduğu ilerlemeyi değil, aynı zamanda uluslararsı düzeydeki yankı ve etkilerini de ölçmeye imkân verebilirdi. Türkiye'de çağdaş tarihçiliğin zaman içinde, kendi geçmişine oranla eriştiği aşama ile uluslararası düzeydeki nisbî konumu bakımından vardığı aşamayı birbirinden ayırarak, kantitatif ve analitik hükümler de verebilmek çok aydınlatıcı olurdu.

Zafer Toprak, bu iki aşamadan, bize, sadece birincisi hakkında kalitatif denebilecek bilgiler vererek oldukça iyimser bir tablo çizdi. Ancak ikincisi ile ilgili birşey söylemediği için, bu konuda kullanılabilecek göstergelerden biri olması itibarı ile *İslâm Ansiklopedisi*'ni örnek olarak zikrettim. Şüphesiz başka göstergeler de bulunabilir veya inşa edilebilir ve edilmelidir. Çünkü *İslam Ansiklopedisi* tarih çalışmaları içinde, sadece Türkiye tarihi ile ilgili belli konulara inhisar eder ve bu, uluslararası konumu tam olarak göstermekten elbette ki uzaktır. Bu bakımdan tarih çalışmalarının topyekün muhtevasına bakmak gerekir.

Bu açıdan baktığımız zaman, Zafer Toprak'ın tebliğinde, normal olarak eksik sayılması, insaf ölçüleri içinde zor görünmekle birlikte, değinmekten

kendimi alamayacağım belki en büyük eksiklik, tarihçiliğimizin eksiklerine hiç dokunmamış bulunmasıdır. Herhangi bir varlık sahasında eksikler, bir bakıma sonsuzdur. Onun için eksiklerin tümünü, sıralayıcı sonu gelmez bir konuşmaya girmeden, önemli gördüğüm başlıcalarına kısaca değinmekle yetineceğim.

Dikkati çeken eksiklerimizin başında Türk tarihçiliğinin millî sınırlara kendini hapsetmiş bulunması gelir. Türkiye dışı alemle ilgilenme gereğini bu seminerde, tarih konusunda İlber Ortaylı, uluslararası ilişkiler alanında Ali Karaosmanoğlu, sosyoloji için de Ayşe Öncü değişik açılardan ifade ettiler. Benim bu konuda ekleyeceğim şudur: Amacımız sadece Türkiye tarihini ortaya çıkarmaktan ibaret bulunsa bile, sınırlarımızın dışına bakmak zorunluluğu vardır. Çünkü, o tarihi, Türk yönetimini yarım bin yıl müddetle paylaşmış bulunan Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya gibi Osmanlı Bölgesi ülkelerinin tarihinden ayırarak anlamanın imkânı yoktur. Bu ülkelerin tarihine ait belgelerin önemli bölümü, Türkçedir ve bizdedir; ama sadece bunlarla yetinmeden, bu ülkelerin kendi dillerindeki belge ve yayınlarını da izleyebilen uzmanlıklar düzeyinde araştırmalara yönelmek, sırf millî tarihimizi ortaya koyabilmek için de olsa, gereklidir. Millî tarihimizin iyi anlaşılabilmesi için, yalnız mekân itibarı ile genişleyen bir ufka sahip olmak yetmez. Zaman bakımından da gerilere giderek Orta-Asya Türk tarihi ile İslâm tarihi yanında Roma ve bilhassa Bizans tarihinin, uzmanlık dalları halinde kurulması da zorunludur. Nihayet, Türkiye'nin son bin yıl boyunca yoğun ilişki içinde bulunduğu kültür sahaları olarak İran, Rusya, Kuzey Batı Akdeniz ve Orta Avrupa tarihinin de uzmanlık düzeyinde incelenmesi gerekir. Zaman ve mekânda sırf Türkiye tarihini daha iyi araştırabilmemiz için zorunlu görünen bu genişlemenin yanında, başka ülkeler ve kültürler hakkında, her medenî ülkenin ihtiyaç duyduğu bilgilere, bizim de muhtaç bulunacağımızı düşünürsek, alaka dairemizin daha da genişlemesi gerektiğinde de, sanırım, şüphemiz kalmaz.

Tarih araştırmalarımızın diğer bir eksikliği de, muhteva bakımından son derece dar ve çoğu geleneksel kalan konuların sınırları içinde hapsolmuş bulunmasıdır. Tarih araştırmalarında bütün dünyada, 20. yüzyılda giderek önem kazanmakta olan bilim tarihi, teknoloji tarihi, tarihî demografi, sosyal tarih, hukuk tarihi gibi alanlar, Türkiye'de ya hiç mevcut değildir, yahut tamamıyla bireysel düzeyde birkaç takipçisinin kaderi ile tesadüfe terkedilmiş durumdadır.

Tarih araştırmalarında muhteva fakirliğinin önemli bir nedeni, tarih formasyonunda sosyal bilimlere karşı sürdürülen geleneksel kapalılıktır. M. Fuad Köprülü ile Barkan'ın başlattıkları çığır, henüz bu kapalılığı ortadan kaldıracak bir inkişafa, maalesef mazhar olamamıştır. Bu kapalılık sürdüğü için de, tarih çalışmalarımızda metot, kavramlaştırma ve teori ile ilgilenme de son derece düşük düzeyde kalmaktadır.

Bütün bu eksiklerin temelinde yatan belki en büyük eksiklik, yalnız tarih çalışmalarının değil, diğer sosyal bilimlerin, hatta bütün bilimlerin ortak meselesi olarak bilimsel araştırmanın, Türkiye ölçüsünde yaygın ve çeşitlenmiş bir kurumsal çerçeveden, üniversite hocalığı dışında, yoksun bulunmasıdır. Üniversite hocalığı ile bilimsel araştırma arasında sıkı ilişki vardır, ama özdeşlik yoktur. Bunları, belki birbirini kesen ve besleyen daireler gibi düşünmek gerekir. Bu dairelerden bilimsel araştırma halkası, kurumsal düzeyde ayrıca tesis edilmedikçe; bilimsel faaliyeti, ferdî çabaların tesadüfîliğinden kurtarmak mümkün olmayacağı gibi, hocalık fonksiyonlarını da dünya standartlarına uygun bir etkinliğe kavuşturabilmek, giderek zorlaşacaktır.

24

Fahrî Doktora Töreni Konuşması

Sayın Rektör, Sayın Dekan, Dekanlar, Değerli Öğretim Üyeleri, Aziz Misafirler,

İstanbul Üniversitesi tarafından şahsıma tevcih buyurulan bu şeref payesi için teşekkür ediyorum. Türkiye'nin en eski ve köklü gelenekleri olan büyük üniversitemizin bahşettiği bu payenin, beşerî ilimler sahasında Türkiye tarihinde müstesna bir mevkiin ve haklı bir şöhretin sahibi bulanan Edebiyat Fakültesi'nin teklif ve girişiminden kaynaklanmış olması, onun önemini ve şerefini daha da yücelttiğini biliyorum, samimi şükranlarımı arzediyorum.

Muhterem hocaların lütfettikleri takdir ve iltifatları, verilen payenin meşruiyet gerekçesi gibi düşünsem bile, liyakatımın fevkinde tutmakta tereddüdüm yok. Çok teşekkür ediyorum.

Şahsıma karşı ibzal buyurulan iltifatların esas dayanağının liyakatimin dışında, nerede olabileceğini düşündüğüm zaman Nietzsche'nin bir sözü aklıma geliyor: "Uzun süre uçuruma bakarsan, uçurum da senin içine bakar." Ve sonra başka bir bilgenin, Kierkegaard'in yazdığını hatırlıyorum: "Sonsuz bir aşkla ancak sonsuzluk sevilebilir. Sonsuzluk, yani Tanrı." Ben, bu iki büyük bilgenin sözlerini, basitçe şöyle birleştirebileceğimizi düşünüyorum. İnsan incelediği, zihin dünyasını yönelttiği obje ile bir şekilde kaynaşmaya başlar. Onun özellikleri ile bulanır; obje nerede biter, zihin nerede başlar, farkedilmesi bile zorlaşır. İnsan okyanusta yüzmeye kalkınca, tabii ki derinliklerin üzerinde görünür. Aslında derinlik kendisinde değil, içinde yüzdüğü okyanustadır.

Benim esas şansım, devasa bir obje ile uğraşmaktan ibarettir. Osmanlı Devleti, tarihin tanıdığı sayılı büyük yapılardan biridir. Kendi tarihimizde de dünya ölçüsünde rol oynama imkânı bulduğumuz müstesna bir dönemdir. 600 yıl süren bu büyük mirasın üzerine eğilmek okyanusta yüzmeye başlamak gibi birşey.

Osmanlı tarihinin günümüzden geriye baktığımız zaman dikkati çeken iki önemli özelliği var ki, aynı zamanda bu tarihle uğraşanları uğraştıran iki problematiği de oluşturur. Birinci özellik Osmanlı tarihinin bilinen siyasî macerası ile ilgilidir. Bu macera, tarihte benzeri az bulunur bir uzun ömürlü başarı örneğidir. Dört asır süren bir genişleme ve büyüme. Avrupa'nın dünyaya hakim olma trendinin başladığı yıllarda, Avrupa kıtasında kaydedilen bu genişleme, tek kelime ile mucizevî bir başarıdır. Avrupa'ya karşı, Avrupa'ya rağmen Avrupa'da yerleşmek ve 14. yüzyıldan 17. yüzyıl sonuna kadar dört yüzyıl süren bir genişleme inanılması zor, benzeri az bulunur bir başarıdır. 17. yüzyılın sonlarından itibaren bu genişleme durmuş ve tersine bir trend başlamıştır. 1700'den 1921'e kadar 200 yılı aşan bir süre geriye dönmenin tarihidir. Ve bir bakıma birinci dönemden de büyük bir başarıyı temsil eder. Dünyanın tümüne hakim olmaya başlayan Avrupa'dan kovulmanın tarihi de, onu fethetmenin tarihi kadar mucizevîdir. Çünkü çok yavaş bir kovulmadır bu. Adım adım gerilemenin arkasında muazzam bir direncin gizli olduğunu anlamamak mümkün değildir. Genişleme ve daralma dönemlerinin ikisini de içine alan, bu büyük performansı nasıl gösterdiler? Osmanlı tarihi ile uğraşanları uğraştıran "birinci problematik" budur.

Gerilemenin, daralmanın yavaşlığı da mucizevîdir dedim. Bu dönemde Avrupa çok daha güçlü olduğu, giderek güçlendiği için böyledir. Ama Avrupa'nın bu dönemde gücünün temel tezahürü, ekonomide geçirdiği büyük dönüşüm, Sanayi Devrimi, insanlık tarihini gerçekten ikiye bölen bir büyük değişmedir. Avrupa bu değişmenin tesiri ile, inanılmaz bir güç kazanmış olduğu halde, Osmanlı'yı Avrupa'dan atmakta yeteri kadar hızlı olamamıştır. Bu dayanma gücünü nereden aldığı başlıca problematiği oluşturur dediğimiz Osmanlı'nın tarihçiye sunduğu ikinci problematik de bu büyük değişmeye katılmadan bu işi gerçekleştirmiş olmasıdır. Neden sınaî devrime sahne olmadı Osmanlı dünyası ve buna rağmen neden bu kadar uzun süre ayakta kalmayı başarabildi? Bu da "ikinci problematik"tir.

1960'larda iktisat tarihinden Osmanlı dünyasına önce bu ikinci problematiğe götürecek kapıyı aralamaya başladığım zaman amacım, Sanayi Devri-

mi'ne çağdaş olan Osmanlı sanayisini incelemekti. Batı'da meydana gelen değişmelere karşı gösterdiği tepkileri, uğradığı değişmeleri incelemenin zahmete değer bir çalışma olacağını düşünerek araştırmaya başladım. O zaman Osmanlı tarihinin paradokslarla yüklü büyüklüğünden pek haberim yoktu. Masum bir doktora tezi olarak başladığım araştırmanın, bu tarihin paradokslarına bulanmış bir hayat macerasına dönüşecek bir uçuruma atlama demek olduğundan da habersizdim.

Osmanlı dünyası dili, kavramları ve yazı türü ile zihin dünyamızın epeyi uzaklarında kaldığı için doğrudan Osmanlı kaynaklarına başvurmak yerine, formasyonuma daha uygun olduğu için Batılı kaynakları tercih ettim başlangıçta. Birkaç yıl süren bu çalışmanın sonunda, epeyi şeyler öğrendim ama, Osmanlı sanayisinin Batı'daki büyük değişme karşısındaki konumu ve değişmeleri hakkında gerekli kantitatif verileri bulamadım. O yıllarda, iktisat tarihi disiplin olarak önemli bir istihalenin içinde idi. Yeni diye adlandırılan ve kantitatif verileri istatistik-matematik modellerle kullanmaya başlayarak, yepyeni ufuklara yönelen disiplinin ikliminde çalışıyor ve aynı türden bir metodolojik yaklaşımla sayısal verileri bulmam gerekiyordu. Osmanlı Devleti, modern-öncesi bir sistem olarak, günümüzün ihtiyaçlarına cevap verecek istatistiklere sahip olmadığı için, devletin maliye kayıtlarının kullanılabilecek yegane kaynaklar olacağını düşünerek bunlara yöneldim. Sanayinin çeşitli sektörlerinden alınan vergilerin uzun vadeli seyrini izlersem, değişmeler hakkında güvenilir bir gösterge elde edeceğimi düşündüm. Aynı irade ve merkezden kaynaklandığı için homojen, karşılaştırılabilir veriler olacağını düşünerek bu vergi kayıtlarını incelemeye başladım.

Geniş imparatorluğun muhtelif bölgelerine serpiştirilmiş çeşitli sınaî faaliyetlerden alınan vergilere ait kayıtları ihtiva eden ciltlerin içine daldım. Uzunca bir süre oradaki rakamları derlemeye uğraştım. Değişmeleri, farklılaşmaları izlemek üzere ele aldığım vergi rakamları, bana başlangıçta bir durgunluk tablosu gösteriyordu. Sanayi Devrimi'ne çağdaş olan dönemde, 1700-1850 arasında bu rakamlarda az sayıda, çok küçük değişmeler dışında herşey tam bir durgunluk içinde görünüyordu. Fiyatların 15-20 misli arttığı, zamanına göre hızlı bir enflasyon yaşamış olan bir dönemde sanayi alanındaki vergi rakamlarının değişmeden kalmış olması, oldukça şaşırtıcı idi. Demek ki bütün sektör ve bölgeleri ile sanayi 15-20'de bir oranında bir gerileme mi göstermişti? Şaşırtıcı idi, ama nihayet olabilirdi. Ancak bütün sektör ve bölgelerin aynı tempoyu paylaşması; işte bu, biraz garipti. Bu, koşuya

başlayan ekibin tam başlarkenki konumlarını koruyarak koşuyu hep beraber bitirmeleri gibi düşünülmesi imkânsız birşeydi. Yerinde durdular da diyemeyiz, çünkü zaman alıp götürür kaçınılmaz olarak. O zaman diğer sektörlere de baktım karşılaştırma için, orada da durum aynı idi. 150 yıl, fiyatlar 20 misli artmış idi; ama iktisadî faaliyet sektörlerinden, Osmanlı deyimi ile mukataalardan alınan vergiler değişmemişti. Vergiler iltizamla toplandığı, yani özel sektöre ihale edildiği için, bu iyice inanılmaz bir garip durumdu.

Sanayi Devrimi karşısında Osmanlı sanayisi hakkında kantitatif veriler bulamayınca, geriye, bu konuda ancak edebî bir risale yazma imkânı kalıyordu. Bunu yapmadım. Ve sanayi ile ilgili çalışmaya orada bir ara vermeye karar verdim. Karşısında bulunduğum problem daha ilgi çekici idi. Neden vergi rakamları değişmiyordu? Bunda aklı zorlayan bir paradoksal yan vardı ve sanayi ile ilgili çalışmaya ara vererek, Osmanlı vergi sisteminin mekanizmaları ile ilgili bilmeceyi çözmeye karar verdim. Bu bilmeceyi birkaç yıllık çalışma sonunda çözdüm. Çözümü 1975 ve 1981'de yayınlanan iki uzun makalede anlattım.

Bunları nasıl çözdüğümü ve vardığım sonuçları anlatacak değilim. Ama o hengâme içinde sanayi üzerindeki çalışma artık çok geride kalmıştı. Osmanlı vergi sistemi ile ilgili mekanizmaları ortaya koyarken, devletin ekonomi üzerindeki büyük yükünü, ağırlığını da görmüş oldum. O zaman da artık bir sektör yerine, bütün sektörlere şamil olmak üzere devlet-ekonomi ilişkileri ile ilgili Osmanlı sisteminin mantığını çözmeye yöneldim. Neticede bu sistemin teorik bir robot resmi diye nitelediğim bir modele ulaştım: "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri" ve "Devlet ve Ekonomi" adı ile yayınlanan iki makalede bu modeli anlattım. Ondan sonra yaptığım araştırmalarda, bu modeli test etmeye çalıştım. Olumlu sonuçlanan testlerin arkasında, şimdi sistemin değişmesi ile ilgili çalışıyorum.

Bu çalışmalarla sözünü ettiğim ikinci problematiği çözecek kapıyı biraz aralamış olduğumu düşünüyorum. Ama Osmanlı sistemini tümü ile, bütün kompleksliği ve paradoksları ile zihni ihata içine almaktan çok uzak olduğumun bilincindeyim. Hac yolundaki karıncanın durumudur benimki. Bunun çok iç açıcı bir durum olmadığını biliyorum. Bana ibzal ile lütfedilen payeyi de bu durumun bir tesellisi olarak telakki ediyor ve tekrar şükranlarımı arz ediyorum.

8 Şubat 1996

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Kaynakları

Archievs Nationales, Affaires Etrangères (Fransa Dışişleri Arşivi (A. N. Aff.Etr.) 238, fon: 14.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Cebelü Bedeliyesi Defterleri (D. BŞM. CBL.d) *Esham: İç Borçlanma için*: 18110.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Esham Defterleri. (D.BŞM.SHM.d) *Esham: İç Borçlanma için*: 20230.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d) 1016, 1443, 1689.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı (D. BŞM) 1943/110.

Cevdet Askeriye (C.AS) 33279, 33488, 49239.

Cevdet Bahriye (C.BH) 217, 720, 946, 1261, 1309, 3326, 6467, 8814, 10325, 10485, 12216, 12251, 12404.

Cevdet Belediye (C.BLD) 3976, 1325; 6117, 1790.

Cevdet Darphane (C.DRB) 2636, 2788.

Cevdet İktisat (C.İKTS) 1018, 1137, 1290, 1297, 1508, 1826, 1869; *18. Yüzyıla Ait Osmanlı Maliyesi Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma için*: 1869.

Cevdet Maliye (C.ML) 7832, 7832, 5134, 7832, 23340, 16045, 17774, 22121, 29550, 5134, 11997, 15423, 7584; 18. *Yüzyıla Ait Osmanlı Maliyesi Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma için*: 15397, 29227; *Esham: İç Borçlanma için*: 27537.

İbnülemin Muafiyet (İE.MİT) 140.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL) 10627.

İrâde Dahiliye (İ.DH) 41128; *Esham: İç Borçlanma için*: 27537.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS) 633, 4168, 3188. *Esham: İç Borçlanma için*: 495.

İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi Sicili, No. 25, s. 251-252 (6 N 1179/16.2.1766).

Kamil Kepeci (KK.d) 188, 706, 707, 791, 2310, 2324, 2380, 2381,2478, 2761, 2832, 2929, 2935, 3200, 3201, 3810, 5026, 5040,5045, 5055, 5081, 5101, 5131, 5161, 5275, 5678; *18. Yüzyıla Ait Osmanlı Maliyesi Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma için*: 187, 190, 191, 192, 199, 200, 203, 204, 2380, 2381, 3201, 5101; *Esham: İç Borçlanma için*: 2582, 5237,5292, 5347, 5380, 5428.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 62, 66, 203, 429, 489, 736, 852, 1038, 1736, 1815, 2067, 2449, 2483, 2488, 2730, 2731, 2735, 2871, 2931, 3423, 3904, 4260, 5566, 5597, 6266, 6379, 6512, 6549, 6852, 6908, 6981, 7359, 7560, 7575, 8882, 8947, 8957, 9194, 9359, 9481, 9485, 9491, 9500, 9502, 9508, 9511, 9513, 9517, 9521, 9524, 9528, 9536, 9540, 9561, 9562, 9569, 9580, 9596, 9598, 9601, 9602, 9603, 9610, 9613, 9650, 9664, 9665, 9666, 9667, 9831, 9843, 9856, 9874, 9879, 9913, 9914, 9916, 9917, 9932, 9957, 9976, 9982, 9983, 9985, 9994, 9999, 10009, 10104, 10139, 10142, 10149, 10166,10172, 10178, 10190, 10200, 10203, 10211, 10251, 10268, 10270, 10307, 10309, 10371, 10405, 10436, 11062, 11066, 11811, 11832, 12380, 14353, 14366, 14479, 18447, 18525, 18577, 19201, 19368, 22249; *18. Yüzyıla Ait Osmanlı Maliyesi Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Ola-*

rak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma için: 1080, 1691, 1884, 2449, 3422, 5463, 7575, 9359, 9506, 9511, 9512, 9513, 9517, 9521, 9536, 9540, 9543, 9562, 9580, 9598, 9602, 9610, 9619, 9666, 9923, 9957, 9976, 9983, 10009, 10066, 10238, 18577, 19201;*Esham: İç Borçlanma için*: 6788, 8987, 8999, 9548, 9553, 9562, 9597, 9613, 9619, 9627, 9681, 9800, 9803, 9805, 9806, 9808, 9811, 10230, 11825, 12665.

İrade Mesâil-i Mühimme (İ.MSM) *Esham: İç Borçlanma için*: 495, 564.

Millî Emlaktan Devralınan Belgeler No. 3.

Tapu Tahrir Defteri (TT.d) 15, 19, 772, 834.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d) 641, 900, 2687, 4958, 8954, 9874, 10521.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e) 281, 4959, 6074, 10147, 10140.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul.

Altınay, Ahmed Refik. 1930. *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul.

_____. 1931. *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul.

Anderson, Terry Lee. 1975. "Wealth Estimates for the New England Colonies 1650-1709", *Exploration in Economic History* 12:151-176.

Andreasyan, Hrand Der. 1964. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619*, İstanbul.

Anonyme, *Itineraire d'un voyage fait par terre depuis Constantinople Jusqu'à Téhéran, dans l'année 1805.*

Anonyme. 1747. *Relation de l'Isle de Chio*, Paris.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis- Anne Korell. 1988. *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge*, Caire.

Bardet, Jean Pierre-Jacques Dupâquier. 1997. *Histoire des Population de L'Europe*, I-II, Paris.

Barkan, Ömer Lütfi. 1953. "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4): 251-329.

_____. 1955a. "1079-1080 (1669-1670) Malî Yılına Ait bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 17(1-4): 225-303.

_____. 1955b. "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 17(1-4): 304-347.

_____. 1968. "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1649)" *Belgeler* 3(5-6): 1-473.

_____. 1970. "Research in the Ottoman fiscal survey", ed. A. Cook, *Studies in the Economic Histor of the Middle East*, Oxford.

_____. 1972. *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, (1550-1557)*, I, Ankara.

_____. 1974. "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1: 286-333.

Berg, Maxine. 1985. *The Age of Manufactures: Industry, Innovation and work in Britain 1700-1820*, London.

Boré, Eugéne. 1840. *Correspondences et Mémoires d'un Voyage en Orient*, I, Paris.

Braude, Benjamin. 1979. "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500-1650, A Study in Undevelopment", *Review* 2 (3): 437-454.

Cezar, Yavuz. 1980. "Osmanlı Mali Tarihinde 'Esham' Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Bilgiler", *Toplum ve Bilim* (12): 124-142.

_____. 1986. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul.

Chevalier, Jean Baptiste. 1800. *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*, II, Paris.

Cinlioğlu, Halis Turgut. 1950. *Osmanlılar Zamanında Tokat*, II, Tokat.

Cor, Mathurin. 1850. *De la Reforme en Turquie*, Paris.

Crassbay, Richard. 1970. "The Personel Wealth of the Business Community in Seventeenth Century England", *Economic History Review* 23: 220-234.

Cuinet, Vital. 1892. *La Turquie d'Asie*, I, Paris.

Curtin, Philip D. 1984. *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge.

Çizakça, Murat. 1980. "Price History and The Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1700", *The Journal of Economic History* 40(3): 533-551.

Danişmend, İsmail Hami. 1971. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, İstanbul.

Davis, Ralph. 1967. *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London.

Davison, Roderic H. 1980. "The First Ottoman Experiment with Paper Money", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomi Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, ed. Osman Okyar - Halil İnalcık, Ankara.

de Beaujour, Felix. 1800. *Tableau du Commerce de la Grèce. Formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797*, I-II, Paris.

de Peyssonel, Charles. 1787. *Traité sur le Commerce de la Mer Noire*, I-II, Paris.

de Tchihatcheff, Pierre, "L'Asie-Mineure et l'Empire Ottoman, etat actuel et richesse de l'Asie-Mineure", *Journal de Constantinople*, No. 246/19.7.1850.

de Tournefort, Joseph Pitton. 1717. *Relation d'un Voyage du Levant*, II, Amsterdam.

Dictionnaire Universel théorique et pratique du Commerce et de la Navigation, I, Paris, 1863.

Dupré, Adrien. 1819. *Voyage en Perse, fait dans le annéé 1807, 1808 et 1809, en traversant l'Anatolie et la Mésopotamie*, I, Paris.

Endrei, Walter G. 1962. "Tissus d'usage quotidien aux 16-18 éme siècles," *Bulletin de liaison du Centre International d'Etude des Textiles Anciens*, 16: 17-28.

Erim, Neşe. 1984. "18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul.

Ersoy, Osman. 1963. *XVIII ve XIX Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara.

Evliya Çelebi. 2011. *Evliya Çelebi Seyahatname*, V, İstanbul.

Flâchat, Jean-Claude. 1765. *Observations sur le Commerce et sur les Arts d'une Partie de l'Europe, de l'Asle, de l'Afrique et même des indes orientales.* I-II, Lyon, 1765.

Fleischer, Cornell. 1984. "Royal Authority, Dynastic Cyclism and "Ibn Khaldunism", *Sixteenth Century Ottoman Letters Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, ed. Bruce B. Lawrence, Leiden.

Fontanier,V. 1829. *Voyages en Orient, entrepris par ordre du Gouvernement Français, de l'année 1821 à 1829. Turquie d'Asie*, Paris.

Galt, John. 1812. *Voyages and Travels in the years 1809-1811, Containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Turkey*, London.

Gamba, le Chevalie. 1826. *Voyage dans la Russie Méridionale, et particulièrement dans les Provinces situées au-de lé-á du Caucase, fait depuit 1820 Jusqu'en 1824*, I, Paris.

Greenville, Henry. 1965. *Observations sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, ed. Andrew S. Ehrenkreutz, Ann Arbor,

Güran, Tevfik. 1988. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *Belgeler* 13(17): 213-362.

Hagen, Everett E. 1962. *On the Theory of Social Change, Homewood*, Illinois.

Issawi, Charles. 1980. *The Economic History of Turkey. 1800-1914*, Chicago.

Itzkowitz, Norman- Max Mote. 1970. *Mubadele, An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago.

İnalcık, Halil. 1953. "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15: 51-67.

İnalcık, Halil-Donald Quataert. 1994. *The Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge.

İncicyan, Ğugios. 1804. *Coğrafya*, I, İstanbul.

İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları. 1987. *İktisadî Kalkınma ve İslâm*, İstanbul.

İslamoğlu, Huricihan F. 1979. "Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in Northcentral Anatolia, 1520-1575", P.hD. Tehesis University of Wisconsin. Madison.

Jones, Alice Hanson. 1970. "Wealth Estimates for the American Middle Colonies, 1774" *Economic Development and Cultural Change* 18(4): 111-172.

_____. 1977. *American Colonial Wealth: Documents and Methods*, New York.

Journal de Constantinople, 436/29.3.1853

Kinneir, John Macdonald. 1818. *Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et Kourdistan dans les années 1813-1814*, II, Paris.

Kuban, Doğan. 1993 "Koloni Şehrinden İmparatorluk Başkentine", *İstanbul Dergisi* (4): 17-18.

Kütükoğlu, Bekir. 1986. "Vekâyinüvis", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII: 271-287.

Kütükoğlu, Mübahat. 1974. *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1838)*, Ankara.

Larpent, Sir George. 1854. *Turkey, Its History and Progress from the Journals and Correspondance of Sir James Porter, Fifteen Years Ambassador at Constantinople (1746-1762)*, I, London.

Lewis, Bernard. 1975. "Ashâm", *Encyclopedie de l'Islam*, nouvelle edition, I: 714.

Mandeville, Jon. 1979. "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 10(3): 289-308.

Marsigli, le Comte. 1732. *L'Etat militaire de L'Empire ottoman, ses Progrés et sa Décadence*, Amsterdam.

Masson, Paul. 1896. *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris.

_____. 1911 *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris.

Mauro, Frédéric. 1964. *L'Expansion européenne, 1600-1870*, Paris.

Morier, James. 1813. *Voyage en Perse, en Arménie, en Asie Mineure et à Consstantinople, fait en 1808 et 1809*, III, Paris.

Olivier, Guillaume Antoine. 1801-1807. Voyage dans l'Empire ottoman, l'Egypte et la Perse, III, Paris.

Paris, Robert. 1957. *Histoire du Commerce de Marseille, Tome V. de 1660 a 1789 Le Levant*, Paris.

Polard, Sidney. 1965. *The Genesis of Modern Management*, Cambridge.

Râşid Mehmed Efendi. 1282. *Tarih-i Râşid*, II, s. 289.

Rohnstock, E. 1886. *Volkwirtschaftliche Studien über Türkei*, I, Wien.

Rottiers, le Colonel. 1829. *Itnéaire de Tiflis à Constantinople*, Bruxelles.

Sahillioğlu, Halil. 1962-1963. "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23(1-2): 145-218.

_____. 1965. "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul.

_____. 1967-1968. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 27(1-2): 75-111.

Sanjian, Avedis Krikor. 1965. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Massachusetts.

Sauvaget, Jean. 1941. *Alep, Essai sur le Développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIX siècle*, Paris.

Schmitz, Cristopher. 1986. "The Rise of Big Business in the World Copper Industry, 1870-1930", *The Economic History Review* 29: 392-410.

Steengaard, Niels. 1973. *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and The Decline of the Caravan Trade*, Chicago.

Stoianovich, Traian. 1974. "Pour un modèle du Commerce du Levant: Economie Concurentielle et Economie de Bazar 1500-1800", *Association International d'Etudes du Sud Est Européen Bulletin*, 12(2): 61-120.

Svoronos, Nicholas. 1956. *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siecle*, Paris.

Tavernier, Jean-Baptiste. 1713. *Les six voyages de M.J.B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, I, Paris.

Taylor, Arthur. John. 1960. "The Sub-Contract System in the British Coal Industry", *Industrial Revolution*, ed. L. S. Presnell, London, s. 215-235.

Thompson, Charles. 1744. *The Travels*, II, London.

Toderini, M. l'Abbe, 1789. *De La Literature des Turcs*, I, Paris.

Tracy, James D. (ed.) 1990. *The Rise of Merchant Empires, Long-distance Trade in The Early Modern World 1350-1750*, Cambridge.

Ülker, Necmi. 1987. "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center fort he French and English Interest, 1668-1740", *International Journal of Turkish Studies* 4(1): 1-37.

Varenbergh, Emile. 1870. *Correspondance du Marquis du Ferriol, Ambassadeur de Louis XIV. à Constantinople*, Anvers.

Vergani, Rafaello. 1985. "Technology and Organization of Labour in the Venetian Copper Industry (16th-18th Centuries)", *The Journal of European Economic History* 14(1): 173-186.

Verlinden, Charles. 1962. "La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves au XIVe et XVe sciècles", *Studi in onore di Amintore Fanfani, III: Mediovo*, ed. Giuffré-E., Milano.

von Moltke, Feldmaresal Helmuth 1969. *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul.

White, Charles. 1850. *Three Years in Constantinople*, London.

Whittow, Mark. 1996. *The Making of Byzantium, 600-1025*, London.

Wood, Alfred C. 1935. *A History of the Levant Company*, London.

Yaney, George L. 1973. *The Systematization of Russian Government*, Illinois.

Zachariadou, Elizabeth A. 1983. *Trade and Crusade, Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice.

MAKALELERİN DAHA ÖNCE YAYIMLANDIĞI KAYNAKLAR

1 "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri". (1989). *Sosyoloji Dergisi* 3(1): 175-185.

2 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi". (1990). *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara, s. 13-25.

3 "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensipleri ve Temel Değerleri". (1994). *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, İstanbul, s. 106-145.

4 "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişme". (1999). *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (6): 1-8.

5 "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi". (1975). ed. Osman Okyar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Ankara, s. 231-296.

6 "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma". (1981). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2(2): 33-77; *"A Study of the Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Fiscal Records as an Indicator of Economic Activity" in The Ottoman Empire and the World-Economy*, (1987). ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge, p. 345-373.

7 "Esham: İç Borçlanma". (1995). *İslam Ansiklopedisi*,11: 376-380.

8 "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi". (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İstanbul, s. 786-790.

9 "15-16. yüzyılda Osmanlı Devletinde İç ve Dış Ticaret". (1997). *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, s. 395-408.

10 "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş". (1984). *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, (49-50): s. 52-61; 86-93; *"l'Economie Ottomane et la Guerre au XVIII$_e$ siecle"*. (1995). *Turcica* 27: 177-196.

11 "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii". (1991). *Toplum ve Ekonomi* 2: 99-124; "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey (1500-1950)*. (1994). ed. Donald Quataert, New York , s. 59-86.

12 "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Değişmeler ve Devletin Rolü". (1999). *Osmanlı*, 3, Ankara, s. 263-268; Daha önce biraz değişik şekli Fransızca olarak yayımlandı: *"Entreprises d'Etat et Attitude Politique dans l'Industrie Ottomane du XVIII$_e$ siecle", l'Accession de la Turquie à la Civilisation Industrielle, Facteurs Internes. Actes du Colloque d'Istanbul, (2-4 Decembre 1985)*. (1987). Editions ISIS, İstanbul-Paris, p. 5-12.

13 "18. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler". (1988). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 57: 152-156.

14 "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat". (1987). *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara, s. 145-169.

15 "Osmanlı Esnafı ve Devlet". (1986). *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul, s. 113-124.

16 "İstanbul'un Fethi". (1997). *Neden Fetih? I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul, s. 96-98.

17 "I. Uluslararası Fetih Sempozyumu Hakkında Genel Değerlendirme Konuşması". (1997). *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul, s. 219-222.

18 "Fethin İktisadî Sonuçları". (1997). *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, 30-31 Mayıs 1997*, İstanbul, s. 199-203.

19 "İki İmparatorluğun Başkenti: İstanbul". (1998). *İstanbullu*, İstanbul, s. 12-14.

20 "II. Uluslararası Fetih Sempozyumu Bir Değerlendirme Konuşması". (1998). *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı*, İstanbul, s. 310-303.

21 "Kalkınma Meselemize Tarihî Yaklaşım". (1987). *İktisadî Kalkınma ve İslam*, İstanbul, s. 211-221.

22 "Osmanlı Arşivinden Yararlanma Yöntemi". (1985). *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu (Mayıs 1985)*, İstanbul, s. 155-162.

23 "Tarih Oturumu Üzerine Bir Değerlendirme". (1986). ed. Sevil Atauz, *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara, s. 439-446.

24 "Fahri Doktora Töreni Konuşması". (1998). *Sosyoloji Yıllığı* 2, İstanbul s. 13-17.

İNDEKS

A
Aba: 176, 235
Abdülkerim Paşa: 217
acil ödemeler: 148
açık arttırma: *bk* müzayede
açık pazar politikaları: 206
açlık: 213
ad valorem: 198
Adana: 138, 139, 160, 181, 273; demir madeni 160
Aden: 207; Kızıldeniz yolu 208
Adriyatik bölgesi: 235
Afrika: 208, 267, 334, 335
Afrikalılar: 266, 335
Ağrıboz sancağı: 108
Ahî Baba: 291, 301
Ahî Evren Zaviyesi: 290
Ahî teşkilâtı: 301, 302
Ahîlik: 300, 301
Ahmed III: 110
Ahmet İzzet Paşa (Sivas valisi): 273
Ahmet Refik: 349, 359
aidat ödemeler: 296
aile: 40, 270, 271, 277, 344; işletmeleri 42, 56; yapısı 12
akçe: 24, 99, 105, 108, 110, 112, 113, 121, 138, 139, 140, 150, 152, 198, 222, 239, 241, 243, 247, 248, 279; kıymeti 150; değeri 198
Akdeniz: 105, 205, 206, 207, 321, 322, 323, 324, 325, 332, 333; çevresi 321; dünyası 323
aksiyon piyasası: 226
aktüel değer: 146
alım tekeli: 217
Mustafa Âlî: 347, 348
Amasya: 134, 263, 271, 276, 277, 278, 279, 285
Amerika: 208, 267, 307, 309, 312, 335; yerlileri 335
Amerikalı: 16, 81; gezgin 16
Amerikan gümüşü: 197
amortisman giderleri: 249
Anadolu: 33, 140, 207, 219, 222, 226, 269, 271, 273, 280, 283, 285, 287, 288, 301, 317, 323; coğrafyası 285; kıtası 271
Anapa: 199
anapara: 186
Angarya: 308
Ankara: 3, 73, 160, 178, 212, 235, 260, 271, 308, 330, 346, 359, 360, 361, 362, 363, 364; Savaşı 73, 308, 330; tiftiği 235
Antep: 263, 264, 265
apre tesisleri: 242
aracı/lar: 228
Arap yarımadası: 197, 312
artizanal endüstri: 210
Âsım: 15, 348
asker: 95, 115, 139, 148, 157, 215, 218, 234, 253; mevcudu 215; elbisesi 234
askerî: 15, 32, 34, 39, 48, 50, 62, 68, 71, 74, 80, 83, 98, 99, 101, 103, 148, 185, 187, 189, 197, 203, 204, 205, 211, 217, 219, 226, 227, 230, 232, 233, 234, 253, 254, 259, 260, 261, 308, 309, 333, 336, 337, 338, 344; alan 197, 205, 259, 333; başarılar 34, 308; birlik 68; fonksiyonlar 336; güç 50; güçlükler 50; harcamalar 189; mal 253, 260; organizasyon 74; sınıf 148, 217; tesis 15; yatırımlar 219, 261; zafer 309; zaruretler 232; zümre mensupları 48, 62, 71, 80, 83, 98, 99, 101, 187, 203, 204, 211, 226, 227, 233, 234, 254, 337, 338, 344
Asya: 73, 109, 208, 245, 264, 271, 335; eyaletleri 109; sahilleri 264; ticareti 271; -lı: 35, 74
Atıf Mustafa Efendi: 107, 278
Atina: 25
Atlantik: 208, 266, 332, 333; bölgesi 266; denizciliği: 332; kolonileri 266
atlas (kumaş): 241, 243

Atlas Okyanusu: 312
atlı hamallar: 69
atölye: 255, 315
aune: 264
avarız: 113, 243; sistemi 216; Vergisi 216
Avrupa: 4, 9, 31, 32, 34, 35, 36, 50, 51, 52, 53, 73, 77, 79, 81, 143, 198, 208, 209, 210, 234, 235, 245, 256, 257, 259, 262, 263, 265, 267, 278, 280, 284, 286, 287, 291, 299, 302, 308, 311, 312, 313, 316, 317, 324, 325, 333, 334, 346, 355; dünyası 311, 324; ekonomisi 259; kıtası 34, 35, 73, 312, 355; kıyıları 245; kronikleri 346; pazarları 287, 299; tüccarı 81; ülkeleri 50, 77, 256
Avusturya: 36, 189, 333
ayakkabıcılık: 273
âyan: 109, 157; ve eşraf 157
aynî: 85, 96, 97, 101, 225, 260; gelir kalemi 97; gelir vergisi 85, 225, 260; tahsisler 96; vergiler 96
azınlık: 81, 311; mensubu 81; sermayesi 81

B

Babıâli: 24, 148, 287
bac: 151; tahsilatı 199; -ı pazar 196
Bağdad: 103, 195, 207, 270, 271, 300, 325
baharat: 206, 207
bakır: 217, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 318; eşya 283, 284, 285, 286, 287; eşya imalâtı 283, 284, 285, 286; fiyatları 288; ihtiyacı 286; madeni 284; metalürjisi 285; sektörü 288; tasfiye tesisi 283; ticareti 285
Balkan/lar: 67, 71, 212, 317; eyaletleri 235; halkları/milletleri 10, 317; ortodoks halkları: 317
balmumu: 199
Balyapatra mukataası: 106
Barbaros Hayreddin Paşa: 10
Barkan, Ömer Lütfi: 1, 11, 17, 20, 25, 95, 98, 100, 253, 269, 341, 342, 349, 353, 359
baruthane: 342
basma: 15, 52, 210, 211, 212, 226, 231, 255, 258, 265, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285; ameliyeleri 273, 275; imalâthanesi 255; imalâtı 52, 210, 212, 231, 255, 273, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283
basmacı: 107, 276, 290
basmahane: 83, 226, 228, 298
Basra: 207, 271
Başdefterdar: 99, 100
Başkethüda: 293
Başmuhasebe: 112, 113, 139
Başbakanlık Osmanlı Arşivi: 3, 14, 15, 231, 339, 340, 341, 345
başkent: 323, 325
Batı: 11, 12, 16, 20, 23, 31, 32, 33, 53, 64, 74, 75, 80, 143, 161, 197, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 222, 223, 229, 230, 231, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 250, 252, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 267, 273, 278, 280, 282, 286, 303, 312, 313, 317, 320, 321, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 342, 349, 356; Akdeniz 212, 257; Anadolu 210, 231, 250, 263, 273; Asya 208; Avrupa 11, 31, 32, 75, 143, 161, 197, 252, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 278, 282, 303; Avrupa sistemi 150; Avrupalı 257, 263; cemiyeti 334; dünyası 16, 33, 205, 312, 313, 329, 330; etkileri 349; katkısı 320; literatürü 20, 24; metropolleri 332; rekabeti 240; ticareti 154
Batılı/lar: 206, 259, 301; gemiler 205; kaynaklar 16, 356; seyyah 270, 282; seyyahlar 282; ülkeler 50, 238, 239
bedestan: 83, 204, 315
Behçetî: 348
beledî kassam: 342
Belgrad: 195, 241
Beykoz: 53
Beylikler Anadolusu: 206
bez: 133, 183, 232, 247, 275, 279
bezcibaşı: 247, 249
bezcibaşının talebi: 248
bezirgânbaşı: 242
Bizans: 33, 206, 308, 309, 311, 312, 315, 316, 317, 322, 323, 325, 352; Rumelisi 206; sistemi 309; tarihi 352; varlığı 308, 309
Bolonya Akademisi: 331
borç: 193; mürettebatı; stoku 188, 189
borçlanma usulleri: 193
boya: 230, 240, 242, 276, 277, 278, 280, 290; maddeleri 230, 280

boyacı: 107, 226, 276, 278, 290; ustası 226, 240, 278
boyahane: 83, 212, 226, 228, 238, 275, 276, 278, 280, 281, 298, 342; gelirleri 212; mukataası 99, 105, 278; vergisi 275
boyalı mamuller: 265
boyama: 231, 273, 275, 285, 299
bölge: 14, 15, 19, 20, 22, 43, 48, 57, 84, 86, 122, 143, 159, 194, 196, 230, 259, 267, 275, 290, 298; esnafı 298; pazarı 86
bölgeler arası; mübadele 235, 263, 271; ticaret 272; ihtiyaçlar 278
bölgesel ulaşım şebekesi: 288
Braudel, Ferdinand: 74
Brejnew: 312
brüt: 121, 122, 123, 149, 150, 152, 158, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 344; gelir 149, 150; vergi hasılatı 121, 122, 123, 150, 152, 158
buğday: 97, 199
buhar makinası: 89, 307
buhran: 158, 209, 212, 259, 260, 280, 296, 331; belirtileri 209; çağı/dönemi 232, 260, 331; niteliği 259
Bulgaristan: 254, 296, 308, 352
Bursa: 112, 131, 142, 174, 175, 210, 212, 255, 260, 270, 271, 316, 360
bükücü: 276
büro: 107; görevlileri 111, 117
bürokrasi: 24, 32, 39, 148; ihtiyaçları 243
bürokrat: 115, 148, 157, 226
bürokratik; gelenek 19; irade 20; organizasyon 40
bütçe: 110; açıkları 100, 147, 213, 217, 218; giderleri 215, 296; harcamaları 97; imkânları 85, 225; taslağı 112; zaruretleri 100; zorlukları: 296
büyük coğrafi keşifler: 34, 330
Büyük Petro: 235
büyüme: 143, 156, 160, 249, 269, 274, 276, 300, 316, 323, 324, 334, 337, 339, 355; dönemi 274; eğilimi 276; hızı 160; periyodları 324

C

cafercanî: 264
carî giderler: 190, 191
carî giderleri: 190, 191
cari kâr haddi: 149
cebelû bedeliyesi: 111, 118, 190
Celâlî: 269
celepler: 289
cemaat: 40, 43, 57, 67, 295; niteliği 295
Ceneviz: 206
Cenova: 198, 206, 325
Cevdet Paşa: 15, 346, 359
cevher maliyeti: 288
ceza: 47, 62, 68, 69, 294
cizye: 113, 243; iltizamı 344; mükellefi zümre 276, 277; reformu 276; sayımı 276, 282
coğrafi bölge: 31, 274
coğrafi keşifler: 32, 205
counter-factual: 314
Cülûs Resmi: 110

Ç

çam kömürü: 286, 287
Çanakkale: 222, 245, 264
çapa: 100, 254
Çarlık Rusyası: 215
çarşı: 83, 204, 315
çavuş: 293
Çeşme: 215
Çeşmizâde: 348
çıraklık: 292
çırpıcı: 276
çiftçi: 43, 101; ailesi 336; işletmeleri 43, 57
çiftlik: 42, 56, 67, 108, 335
Çin: 267
çini: 211, 255
Çini imalâthanesi: 255
çivit (indigo), 265; fiyatı 280
çizme: 290
çuha/çuka: 255, 258
Çüngüş: 277

D

damga: 113, 131, 132, 133, 134, 135, 151, 160, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 198, 226, 274, 275, 278, 279, 281; resimi/vergisi 114, 226, 274, 275, 279, 281

damping: 256
dar bölge pazarları: 87
daralma: 34, 36, 91, 200, 209, 212, 214, 252, 273, 274, 280, 282, 286, 299, 314, 347, 355; devreleri 274; eğilimi 214
Darphâne: 189; Emîni 102; Nazırı 39
Davutoğlu, Ahmet: 311
de Beaujour, Felix: 303, 360
debasement: 217
debbağ/lar: 273, 289, 301, 302; esnafı 290, 302; şirketi 273
debbağhane: 228
defter: 19, 21, 137, 147
Defterdar: 39, 104, 105, 240, 243
Defterdarlık: 107, 185
değirmen: 342
değişme: 10, 25, 33, 36, 39, 44, 47, 58, 59, 65, 77, 78, 86, 90, 115, 120, 145, 155, 156, 196, 197, 205, 207, 214, 215, 223, 224, 228, 233, 239, 258, 263, 264, 265, 266, 296, 297, 307, 309, 340, 343, 346, 347, 348; arzı 78; baskıları 86, 196, 224; çizgisi 223; eğilimleri 36, 44, 58, 59, 86; fikri 65; geleneği 77; oranı 155, 214; temposu 340, 343; trendi 205
dellal: 227, 299
dellâliyye: 185
demir: 97, 205, 210, 212, 217, 220, 232, 260, 318; fırını/fırınları 210, 211, 212; malzeme 318
demografik: 311
demokrasi: 334
deniz: 154; bağlantıları 309, 316; gücü 312; harekâtı 247; hatları 200; kesimi 332; ticaret filosu 259; ticareti 322; ulaşım şebekesi 323; ulaşımı 195, 250; yolu 154, 207, 208, 279, 284
denizaşırı: 34; hareketlenme 40, 74; ticaret 332
deri: 52, 89, 205, 211, 212, 218, 257, 260, 318; imalâtı 273, 302; sektörü 293; ürünü 301
Desalleurs: 240
deve: 334
Devlet: 13, 26, 32, 33, 39, 41, 42, 49, 75, 79, 81, 82, 83, 84, 91, 98, 99, 103, 118, 187, 191, 204, 207, 209, 213, 214, 216, 217, 218, 222, 227, 232, 233, 235, 243, 244, 252, 253, 254, 296, 298, 311, 338, 340, 357, 362, 363; başkanı 45, 59; bütçeleri 53; bütçesi 24, 158, 211, 238; desteği 52; faaliyetleri 40, 42, 44, 56, 58; görevi 297, 343; görevlileri 250, 296, 342, 343, 344; görevlisi 66, 296; hazinesi 78, 95, 97, 186, 238; ihtiyaçları 216; kârları 230; kontrolü 63, 67, 229, 251; kuruluşları 53, 184; kurumları 84; maliyesi 71, 118, 147, 213; müdahaleleri 217; organizasyonu 39; politikası 238; ricali 186; sermayesi 15, 54, 80, 234, 251; talebi 218; talepleri 217; tekelleri 48, 63; teorisi 75; teşebbüsü 237, 254, 255; yatırımları 258
devrim: 262; geleneği 77
devrimci değişmeler: 231, 282
devşirme usulü: 80
dış borçlanma: 287
dış pazar/lar: 84, 231, 236, 258, 259, 266, 286
dış rekabet: 256
dış sömürü: 10
dış talep: 257, 258, 303
dış tehditler: 26, 214, 252
dış ticaret: 14, 43, 50, 52, 58, 77, 81, 84, 90, 123, 143, 154, 159, 160, 161, 198, 207, 224, 252, 253, 257, 259, 268, 286, 287, 299; açığı 90; maksadı 259; sektörü 81, 160; tarihi 268
diba: 241
dikiş ipliği: 272
din: 40, 68, 74; farkı: 308
dinî: 12, 29, 39, 45, 59, 290, 295, 315, 330; çoğunluk 296; farklılıklar 295; otorite 45, 59; pratikler 12; reform hareketler 330; zümreler 290
diplomatik: 16, 197, 253, 323; alet 253; görevliler 16
dirlik sahipleri: 98
disinvestment: 260, 261
Diu: 208
Dîvan: 108, 197, 211, 242, 251, 271, 276, 292, 296, 299, 347; Beylikçisi 39; kalemleri 347; -ı Hümâyun 69

divanî: 18
Diyarbakır: 99, 103, 138, 195, 222, 232, 263, 264, 265, 270, 271, 273, 277, 280
Dobiniçe: 199
Doğu: 9, 74, 99, 205, 206, 207, 208, 266, 268, 270, 286, 312, 316, 320, 323, 325, 332, 334; Akdeniz 9, 316, 332, 334; dünyası 312; kenti 71; Roma 323; ticaret yolu 266; -Batı ticareti 266, 268
dokuma: 107, 160, 205, 210, 218, 230, 231, 233, 240, 241, 242, 247, 248, 255, 259, 260, 263, 264, 265, 267, 268, 272, 273, 276, 277, 278, 280, 290, 342; imalâtı 210, 272, 290; imali 230; sanayi 107, 160, 210, 259, 268; sanayisi 210, 259; sektörü 276; talebi 280; tekeli 247, 248; tezgâhı 242, 342
dokumacı: 237, 276, 290
donanma: 247, 248, 249, 251; ihtiyacı 247, 250; talebi 248, 250
Don-Volga cephesi: 208
Dökümhane: 254
dönemlendirme: 34
duacı (esnafta): 293
duraklama: *bk* dönemlendirme
durgunluk: 22, 160, 161, 213, 258, 269, 272, 356; belirtisi 22; tablosu 356
düğme: 272
dükkân: 45, 59, 243, 295, 298, 315
Dünya Savaşı I.: 36, 74

E

Ebussuud Efendi: 70
Edirne: 10, 108, 131, 142, 176, 178, 195, 210, 236, 255, 316, 359
Eflâk: 273
Ege: 145, 210, 245, 250, 317, 324; çevresi 210
eğitim: 218, 315
ehl-i zimmet: 317
ek gümrük resmi: 52
ekmek gramajı: 294
elbise: 89, 256
elçi: 14, 217
Eldem, Edhem: 64
Emanet-i Samakocuk: 97
emek: 21, 44, 59, 63, 67, 83, 231, 277, 278, 315, 316; açığı 278
emin: 140, 187
endüstri: öncesi 44; -öncesi ekonomiler 59; sektörü 160; vergisi 161
enfiye imalâtı: 52
enflasyon: 356; hızı 213; ortamı 250
entegre pamuklu tesisi: 251
enterseküler trend: 206, 207, 208
Ergani: 284, 285, 286, 288
Ermeni: 296
Erzincan: 277
Erzurum: 195, 270, 271, 272, 285; gümrüğü 272; -İzmir yolu 270
esham: 185, 191, 343, 344; arzı 189; kavâimi 192; piyasası 188; sistemi 186, 188, 190, 192, 193; -ı cedîde 193; -ı mümtâze 193
esir: 205, 316
Eski Dünya: 331
Eski Rejim Fransası: 78
Eski Yunan: 81
esnaf: 71, 131, 176, 203, 254, 278, 336, 342, 343; birimi 289; kethüdalığı 113; kethüdalıkları 296; organizasyonu 301; örgütlenme tipi 75; örgütlenmesi 289, 290, 299; örgütleri 15, 48, 51, 52, 63, 68, 72, 87, 227, 228, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302; örgütü 243, 290, 292, 293, 295, 296, 301, 302; tipi 228, 233; topluluğu 292; toplulukları 70; üretimi 91, 228, 245, 246; ve tüccar 47, 62, 260; yöneticilikleri 227; yönetim kadroları 296
esnaflık: 44, 58, 65, 67, 86, 88, 219, 301, 337; sektörü 47, 62; -tan çıkarma 295
eşitlikçi: 43, 57, 66, 87, 228, 233, 344; karakter: 298; toprak dağılım 67, 71
et: 4, 13, 15, 16, 48, 62, 68, 70, 91, 98, 159, 194, 207, 218, 236, 237, 242, 262, 264, 283, 287, 294, 296, 311, 324, 359, 360, 361, 362, 363
evlâdiyet şurûtu: 192, 193
Evliya Çelebi: 10, 270, 274, 283, 360
evrâk-ı nakdiye: 192
exponantiel: 34, 73

F
fabrika/lar: 89, 91; nüveleri (proto-factory) 228; tipi 107; yatırımları 90
faiz: 63, 84, 343; haddi/hadleri 15, 47, 62, 72, 82, 192, 193, 294; izni 81; kategorisi 185; kavramı 184, 185; kelimesi 185; miktarı 188, 190; ödeme kapasitesi 188; uygulaması 54
faizsiz cebrî istikraz: 232
faizsiz kredi: 82
fakir halk tabakaları: 235, 265, 335
fakir usta: 70, 86, 233
faktör kontrolü: 63, 83, 86
faktörlerin mülkiyeti: 84
farklılaştırılmış tarifeler: 51
Fas: 334
Fatih: 309, 311, 324
feodal: baskılar 308; şatolar 309; -koloniyal 317
Ferriol (Fransız elçisi): 237
fes: 89
fesçi: 290
Fetih: 10, 309, 319, 320, 322, 324
fırın: 342
fiilî üretim miktarları: 279
fiktif miktarı: 157
filatür: 251
Filibe: 195, 260
Finansman açığı: 218
fiskal: 90, 91, 228; amaç 206, 244; fedakârlık 90; motif 228
fiskalist: 90; amaçlar 253, 257; motif 89
fiskalite: 229
fiskalizm: 41, 46, 60, 61, 76, 79, 85, 88, 89, 204, 224, 232, 256
fiskosantrik: 48, 62, 228
fiskosantrizm: 79
fişek fabrikası: 287
fiyat: 68, 69, 220, 228, 248, 259, 264, 284, 288, 294; artışı 197, 246; artışına Osmanlı malî sistemi 246; artışları 213, 218; değişmeleri 216; farkı 52; istikrarı 211; mekanizması 230; seviyesi 151; yükselmesi 215
fizikî kapital: 83
fizikî sermaye: 83, 245; akışı 229, 298; yatırımları 260
fizikî yatırım: 228
Flachat: 241, 302
Floransa: 206, 325
Fransa: 2, 77, 153, 154, 163, 164, 189, 194, 198, 235, 236, 239, 253, 257, 262, 264, 267, 273, 282, 286, 363
Fransız/lar: 74, 236, 239, 241, 257, 264, 309, 333; devrimi 78; esirleri 237; görevlileri 238; Konsolos raporları 263; Konsolosluğu 259; konsolosu 279, 280; mamulleri 238
Fransızca: 15; literatür: 16
Fukasawa, Katsumi: 262, 263
Fuzulî: 10

G
Galata: 206, 292
gayrimüslim: 70, 80, 98, 237, 271, 276, 277, 296
geçimlik: 59
gelenek: 45, 60, 65, 77, 78, 319
gelenekçilik (*tradisyonalizm*): 45, 59, 60, 65, 77, 78, 224
Gelibolu: 199, 222, 245
gelir/ler: 66, 76, 110, 147, 186; artışı 91, 211, 315; bölüşümü 32, 233, 344; dilimi 184, 343; düzeyi 233, 343, 344, 345; fazlası 184; kaybı 99, 148; -servet farklılaşması 86; transferi 226, 227, 228; yekûnu 97, 113; -in mutlak düzeyi 298; -i düşürmeme 85, 225; -i yükseltme 46, 61; -in arttırılması 46, 60
gelişme: 87, 109, 144, 145, 156, 160, 199, 208, 231, 232, 235, 242, 253, 255, 282, 302, 324, 332; derecesi 79, 284; düzeyi 271; imkânı 229, 273; şansı 107, 228; temposu 274; trendi 209, 339; yolları 73
gemi: 342; çapası 254, 255
Genç, Mehmet: 6, 271, 301
genel bütçe: 112
genişleme dönemi: 10, 34, 35, 211
genişleme temposu: 85, 225
genişleme trendi: 34, 112, 258
geometrik büyüme: 34
gerileme: 10, 34, 91, 147, 203, 212, 266, 273, 274, 356; dönemi 258, 282; ihtimali 23; kaynağı 324; oranları 156; süreci 200; trendi 280, 282, 324

Gerschenkron: 32
gıda: 43, 57, 71, 77, 89, 90, 218, 233, 294, 343; -ham-mamul tefriki 77; maddeleri 43, 57, 71, 77, 218, 294
girişim: 53, 144, 236
Girit adası: 316
Girit sabunu: 210
giyim: 343
göç: 42, 45, 57, 59, 213
göç etme: 42, 45, 57, 59
Göller Bölgesi: 263
görev harcamaları: 66
Grekçe: 25
Greko-Latin kültürü: 32, 333
güherçile: 216
gümrük: 52, 53, 84, 91, 151, 154, 160, 164, 165, 194, 207, 226, 270, 271, 272; duvarları 50, 303; Emini 39; geliri 145; himayesi 89; koruması 85, 225, 234; merkezi 195, 196, 198, 200, 271; merkezleri 196, 199; muafiyeti 90; muafiyetleri 200; oranı 90; oranları 197, 198; teşkilâtı 196, 271; vergisi 43, 58, 199
Gümrüklendirme: 196
Gümüşhane: 283
Güngör, Erol: 18
Gürcistan: 279

H

haberleşme: 158
Hagen, Everett: 81
Halep: 99, 102, 103, 195, 210, 255, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 292, 300; mamulü kaba pamuklu 264
halı: 267
halk: 76; düzeyi 320; kitleleri 74, 308, 320; refahı 204
ham: 27, 230, 252, 253, 257, 263, 289; bakır 284, *bk* bakır; bez 265, *bk* bez; ipek 272, *bk* ipek; maddeler 19
hamal/lar: 69, 290, 293
hamam: 228, 298
Hamburg: 3, 25
hammadde/ler: 19, 43, 57, 77, 205, 212, 216, 257, 262; alımı 240; bolluğu 206; ihracı 206; ihraç resimleri 258; kalitesi 240; kaynakları 235; satıcısı 207
han: 298, 315, 342
Hanya Gümrük mukataası: 120
harbî: 196
harcama/lar: 66, 189, 344; kalemleri 343; miktarı: 213; yapısı 233, 345; -daki artışlar 217
harp: 111, 218
hastahane: 315
hatayî: 241
hatt-ı hümayûn: 348
hayat standardı: 66
Hayrullah Efendi: 346
hayvan: 101, 233, 289, 335; enerjisi 251; kuvveti 233
hayvancılık: 23, 318; ürünleri 318
hazine: 99, 103, 118, 139, 146, 148, 184, 186, 188, 189, 191, 192, 296; defterleri 97, 104, 115; desteği 227; gelirleri 85, 225; -ye ödenen yıllık 117, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135
Hazine-mande: 227
Hz. Peygamber: 310
Helen: 33
Hristiyan: 34; Avrupa 34, 74; devlet 24; dini 32, 333
Hıristiyanlık: 333
Hicaz-Yemen: 208
himaye: 101, 106, 243, 255, 258; aleti 91, 256; etmek 99, 108; fikri 240, 256; kaybı 259; şartları 95, 99; -li 81
himayeci iktisat politikaları: 44, 58
Hindistan: 207, 208, 265, 266, 267, 271, 274, 286
Hint Denizi: 207
Hint Okyanusu: 197, 207, 312, 334
Hint ticareti: 208
hipotetik: 156, 314, 323; tablo 158; tarih 235, 321; yaklaşım 51
hisse: 108, 184, 262; -lere bölünmüş 118
hissedar: 188
history from below: 320
hizmet: 51; bolluğu 41, 56; hacmi 214; mübadelesi 51, 336; sınıfı 335; talepleri 253, 260; üretimi 51, 289, 299, 315
Hoca Sadettin: 346, 347

Hollanda: 197, 198, 236, 239, 309
hububat: 71, 211, 212, 218, 318; ihracı 211
hukuk: 10, 11, 108, 122, 152, 185, 191, 251, 259, 352; tarihi 352
hukukî: 78, 106, 191, 204, 294, 340; bakımdan 336; güvence 233; muamele 101; şartlar 118
hüccet: 140
hüküm: 69, 104, 160, 276, 286

I
Irak: 352
ıslahat: 88, 333
ıslahat projeler: 333
Islah-ı Sanayi Komisyonu: 300

İ
iaşe (*provizyonizm*): 41; ilkesi 42, 43, 44, 57, 58
İbni Haldun: 348
İbrahim Müteferrika: 10, 255
İbrail Nezâreti mukataası: 102
iç borçlanma: 148, 184, 185, 217
iç gümrük/ler: 91, 194, 199; kurumu 200; merkezleri 195, 200, 271; resimleri 43, 57; sistemi 194; teşkilâtı 195
iç hazine: 186, 189
iç istikraz: 98, 186; mekanizması 187
iç mübadele: 195, 199; hacmi 207, 217, 218
iç pazar: 76, 194, 206, 207, 229, 259, 317, 325; ihtiyacı 303
iç sömürü: 10
iç talep baskısı: 286
iç ticaret: 77, 88, 143, 160, 198, 207, 259, 271; sektörü 87, 159
idarî: 39, 97, 340; himaye 204, 254, 258; - inzibatî salâhiyetler 103; işler 227; kolaylık 90; koruma 53, 245; koruma tedbirleri 53; tedbir 53
iğ: 251
ihbârîye ödülü: 191
ihracat: 15, 43, 50, 57, 63, 64, 80, 84, 88, 89, 153, 154, 164, 165, 207, 210, 211, 212, 224, 230, 233, 252, 253, 267, 279, 282, 286; artışı 257; büyümesi 229; hacmi 150
ihracatçı politika 229
ihraç: 43, 57, 84; cezası 295; gümrüğü 257; gümrükleri 89, 90; haddi 185, 188, 189, 190; miktarları 264; pazarları 264; resmi/resimleri 85, 89, 150, 154, 161, 211, 224, 230, 259; yasağı/yasakları 212, 299
ihtisab: 102, 105, 151, 196, 198, 226, 293; mukataası 105
ihtiyaç ekonomisi: 336
ihtiyar ustalar: 292
ikâme: 78, 85, 216, 224, 225; etme 85, 216, 224, 225; girişimleri 85, 225
iktidar: 32, 51, 194, 338; yapıları 32
iktisadî: 32, 43, 57, 67, 68, 69, 81, 84, 91, 194, 269, 315; büyüme 12, 13, 31, 32, 36, 214, 315, 329, 330, 334, 337; canlanma 143, 252, 257, 266, 315; çözülme 338; davranış 345; değişme/ler 11, 197, 259, 337, 338; 338; devlet teşekkülleri 244, 254; dönüşüm 31; durgunluk 315; dünya görüşü 28, 75, 256; düzen 48, 73, 308; düzenlemeler dünyası 48; faaliyet 19, 25, 41, 48, 51, 55, 56, 62, 64, 79, 85, 97, 115, 122, 123, 145, 153, 158, 196, 213, 225, 226, 227, 297, 298, 336, 357; faaliyet dalları 51, 123; faaliyet sektörleri 357; faaliyet şubeleri 122, 227; faaliyetin amacı 41, 55, 56; faaliyetin reel hacmi 25; fenomenler 144; fonksiyonlar 39, 40; gelişme 298; hamle 315; hayat 28, 40, 41, 42, 44, 46, 48, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 77, 80, 83, 91, 107, 144, 224, 286, 290, 294, 297; hayat tarzı 290; ilişki/ler 16, 40, 44, 58, 86, 264; imkân 95, 285, 338; kararlar 40, 224; kaynaklar 65; kaynaklı dış baskı 198; kıymet 343; kontrol 316, 325; kriz 267; küçülme 92, 214; muhit 251; olaylar 40; performans 87; politika 42, 43, 56, 57, 79, 85, 86, 203, 224, 225, 253, 337; politika aleti 79; politika kararları 85, 86, 224, 225; politika prensibi 253; politika temeli 42, 56; sonuçlar 314, 316; şartlar 98, 241; üstünlük 244; zihniyet 69
iktisat politikası: 32, 39, 43, 58
iktisat tarihi: 9, 11, 16, 33, 122, 123, 146, 268, 307, 345, 349, 355, 356; literatürü 16
iktisat teorisi: 343
iletişim: 32, 208, 332

iltizam: 71, 98; zümresi 115, 148, 344; bedeli 98, 121, 274, 276, 279, 284; sektörü 54, 81, 186; sistemi 25, 146, 186, 226, 228, 232; usulü 96, 98, 102, 107, 146, 147
imalât: 210, 234, 245, 266; dalı 20, 52, 263, 278; hacmi, 13, 247, 280; merkezleri 260, 264, 273; nefâseti 285; organizasyonu 246; sektörü 87, 274, 280; şubesi 273, 281, 282, 285, 286
imalâthane: 53, 243, 255
imar faaliyeti: 315
imarethane: 315
İmparatorluk: 23, 95, 98, 119, 148, 150, 195, 234, 235, 245, 259, 263, 280, 281, 290, 301, 316, 318, 361; mukataaları 107; mültezimleri 107; pazarları 210, 212; piyasası 258
imtiyaz: 243; süresi: 90
imtiyazlı: 52, 66, 81, 336; tüccar grubu 81
ince pamuklu basma: 264
ince yünlü: 234, 256
ince yünlü: 234; imali: 256
İngiliz/ler: 16, 24, 89, 197, 231, 266, 318, 333, 361; baskısı 50; modeli 251; yünlüleri 238
İngiltere: 13, 50, 114, 154, 197, 198, 231, 236, 239, 316
insan hakları: 334
insan/toprak oranı: 229
inşaat: 233, 290, 291, 301, 315, 341, 345; malzemesi 233; sanayisi 315; sektörü 291, 301, 342
ipek: 175, 205, 212, 230, 244, 272, 276; mahsulleri 210; -pamuk karışımı 267
ipekli: 207, 211, 233, 234, 240, 252, 258, 318; dokuma 212, 241, 245, 255; dokuma manifaktürü 254; imalâtı 245; ithalât 210, 241; ithali 241; kumaş 253; manifaktür 241, 245; manifaktürü 241, 245; türleri 244
iplik: 150, 211, 230, 232, 242, 251, 260, 272, 274, 299; ağartma 231; fiyatı 250; ihracat 153, 154; imali 244
iplikçi: 276
İrâd-ı Cedîd Hazinesi: 189
İran: 264, 265, 270, 271, 272, 286, 311, 334, 352; kervanları 270; menşeli 265
iskân politikası: 207
iskonto hesapları: 146
İslâm: 51, 54, 69, 76, 203, 205, 2300, 310, 311, 320, 323, 324, 329, 330, 332, 334, 335, 336; alemi 329, 330, 332, 334, 335; Ansiklopedisi 351, 361; devletleri 73; dini 295; dünyası 208, 320, 321, 325; tarihi 33, 352; toplumu 203
İslâmologlar: 300
İspanya: 197, 234, 265; menşeli yahudi dokumacıları 235
İstanbul: 3, 24, 30, 43, 53, 57, 64, 69, 71, 84, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 119, 135, 157, 160, 168, 185, 190, 195, 206, 210, 212, 222, 227, 236, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 254, 255, 260, 264, 265, 270, 271, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 292, 293, 296, 298, 299, 305, 307, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 324, 325, 336, 341, 343, 354, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364; baskısı 351; malikâne piyasası 149; müdafaası 322; pazarı 52; piyasası 149, 220; tütün gümrüğü mukâtaası 188
istatistik: 70; frekans 70; örnekleme (sampling) 342; veriler 67, 114, 341, 342
istihdam: 214, 255, 277, 315; hacmi 233, 286; kadrosu 278; oranı 278; yapısı 45, 59, 342
istihsal: 213, 285; hacmi 101, 105, 121, 123; kapasitesi 101, 107
İsviçreliler: 266
isyan: 213, 236
iş bölümü: 86, 228, 233, 274, 301; seviyesi 83
iş kolu: 86, 233, 289, 291, 293, 299
işbirliği: 68
işçi: 45, 59, 68, 86, 211, 233, 238, 240, 242, 251, 254, 255, 286; kıtlığı 212
işlenmiş deri: 212, 289
işletme büyüklüğü: 45, 59
işletme kredisi fonksiyonu: 251
işletme sermayesi: 242, 249
işletme tipi: 42, 56
İşon: 237

İtalya: 235, 265, 333; menşeli atlas: 241
İtalyan: 24, 206, 316, 325, 333; limanları 207
ithal: 235; fiyatı 256, 258; -i yasak 52; ikâmesi 211, 234; ikamesi amacı 255; ikamesi motifi 241; ikamesi tesiri 266; ikamesi teşebbüsü 256; ipek 272; kâğıtlar 53; mal/lar 85, 210, 225, 234, 243, 244, 245, 253, 254, 266, 282
ithalât: 15, 16, 43, 51, 58, 63, 64, 80, 85, 154, 200, 224, 234, 236, 239, 252; rejimi 48; zorlukları 253; -a rakip 235; -ı kısmak 50
İzmir: 109, 126, 141, 145, 160, 171, 195, 232, 248, 263, 264, 265, 270, 271; limanı 145

J

Japonya: 2, 197, 235, 267

K

kaba dokuma: 231
kaba imalât: 234
kaba yünlüler: 267
kaçakçılık: 144, 151, 152, 157, 199, 279
Kadı: 39, 84, 292, 294, 295, 299, 342, 358
Kadılık: 291
kâğıt: 24, 89, 205, 258; filigranı 65; imalâtı 211, 255, 256; imali 255; manifaktürü 52, 53, 255
Kahire: 101, 139, 300, 325
Kahve Resmi mukataası: 106
kaime: 192
kalem harçları: 117
kalemiyye: 139, 348; defterleri 117
kalfa: 84, 243
kalfalık: 292; süreleri 292
kalhane: 283, 284, 286; mukataası 283
kalite/li: 68, 69, 228, 240, 242, 244, 246, 259, 264, 284, 294; girdi 286; hammadde 53, 255, 256; ipekliler 234; yelken bezi 247
Kamaniçe: 199
kamu: 71; borcu stoku 193; borçlanmaları 186; görevlileri 84, 294; görevlisi 147; harcamaları 230; hizmeti 71; kurumu 254; mülkiyeti statüsü 83; otoritesi 293, 294, 295
kamusal hizmetler: 72
kantar: 121, 145, 168; resmi 145
kantitatif: 23, 121, 219, 229, 262, 263; analiz teknikleri 342; analizler 19; göstergeler 351; kaynaklar 22, 114; ölçme aleti 28; seriler 19; tarih 342; veri deposu 24; veriler 14, 15, 16, 19, 22, 28, 143, 154, 356, 357
kanun: 45, 59, 83
Kanunî devri: 311, 312
kanunname: 45, 59, 88
kapı kethüdaları: 243
kapital: 44, 59; birikimi 232, 335; yatırımları 83
kapitalist: 107; gelişme 72; sızıntılar 85; tip 87, 226
kapitalizasyon: 146; hesabı 116; miktarları 226
kapitalizm: 74
kapitülasyonlar: 51, 58; engeli 52
kâr: 41, 55, 56, 80, 84, 103, 107, 116, 121, 138, 140, 187, 237, 249, 251; gayesi 97; haddi 62, 71, 72, 149, 150, 158, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 204, 230, 294, 298, 337; marjı 71; meblağı 118, 119; oranı 47, 62, 118, 119, 120; rakamı 119; sağlamak 47, 62, 101; tahdidi 80, 87, 337; unsurları 335; /muaccele oranları 116
Kara Avrupası: 194
Karadeniz: 208, 219, 248, 271, 279, 312, 317, 318, 322, 324, 325, 332; bölgesi 206, 210, 280; çevresi 231, 281; yolları 105
Karaman: 271, 273
karayolu: 154, 200
karışık ipekliler: 241
karz-ı hasen: 82
kasaba: 42, 101, 195, 199, 210, 231, 232, 269, 271; esnafı 43, 57; merkezleri 290; pazarı 229
kasap: 289
Kasımpaşazâde Mustafa: 99
kasr-ı yed: 104, 185; resimleri 189
Kastamonu: 134, 160, 179, 260, 263, 271, 279, 282, 283, 284
kâtip: 227

Kâtip Çelebi: 10
Kavala: 130, 141, 145, 160, 170
kayd-ı hayat: 99, 100, 101, 115, 146, 148, 184, 185, 186, 187, 192, 225, 278
kayıkçı: 290, 301
kaynak/lar: 66, 215, 356; bölüşümü 67; bulma yöntemi 32; büyüklüğü 208; dağılımı 67; tahsisi 66; transferler 260; tüketimi 215
Kayseri: 271, 277
kaza 42; dışı 43, 57, 84; ihtiyacı 43 57, 84; merkezi 43, 57
kazaî kontrol: 152
Kazan: 208
Kazasker: 39
kazzaziye: 272
kebe: 235
kefalet bedeli: 105
Kefe: 112, 206
kefere: 236, 254
Keller, Kristof: 309
Kemalpaşazâde: 346, 347
Kemha: 255
kendine yeterlik: 331
kendir: 232
kereste: 205, 232, 260
kervansaray/lar: 204, 315
keten bezi: 160; dokuma 318
Kethüda/lar: 227, 292, 293, 301
kethüdalık: 296; aidatı 297
Kırım: 193, 259, 278, 279, 282; Savaşı 193
kırmızı boya (cochenille), 265
kırmızı pamuklu bezler: 274
kırmızı sahtiyan: 273, 303
kırsal bölge: 286
kırsal sanayi: 229, 230
kırsal sanayi ziraî imkânlar: 229
Kırşehir: 290, 302
kısa vade: 73, 145, 186; vadeli kredi 186
kıta içi kolonizasyon: 34, 74
kıtlık: 15, 45, 59, 280, 294, 298; şartları 217
kıymetli madenler: 217
Kızıl Ordu: 312
Kızıldeniz: 207, 208, 332
Kilis: 263
kira: 278, 343
Klâsik dönem: 64, 66, 87
klâsik referans sistemi: 88
klâsik tarih metodu: 266, 268
know-how: 237, 238, 239, 255
kolera: 219
koloni: 336; -lerdeki esirler 235; -yal 267
komünikasyon: 332, 334; sahası 219
konsolos: 14
Konya: 199, 271; ipek mizanı 106
koordinat sistemi: 28, 76, 79, 86, 89, 91
korsanlık: 250
koruma: 13, 67, 89, 90, 109, 199, 233, 299; görevi 103; görevlileri 196; şemsiyesi 91; tedbirleri 53
korumacı: 51, 206, 207, 229, 303; iktisat politikaları 50; motif 53; politikası 282; tedbirler 52, 253
koyun eti: 197
kölelik: 335; aleyhinde 335; rejimi 335
kömür: 216, 286, 287; tüketimi 287
köprü: 204
Köprülü, M. Fuat: 349
köy: 68, 101, 229, 274, 277
kredi: 226, 230, 249, 254, 256; arzı 82; ihtiyacı 186, 191, 193; ilişkileri 15, 48, 62; ilişkisi 48, 62; mercii 186; miktarı 193; sektörü 82; stoku 192; talebi 82
kriz dönemi: 347
kumaş: 238, 240, 241, 242, 256; tüketimi 240, 241
kuruş: 99, 102, 154, 185, 186, 188, 189, 279
kutsal kitab: 70
kutsal yerler: 312
Kuzey: 317; Afrika 323, 352; Anadolu 279; Batı 33, 73, 262, 330, 352; Batı Akdeniz 352; Batı Anadolu 73; Batı Avrupa 262; Batı ucu 33, 330; Kafkasya 279; Karadeniz 231, 259, 281, 317; Karadeniz bölgesi 231; Karadeniz kıyıları 259, 282; /Orta Anadolu 263
kuzeyli göçebeler: 311
Kuznets: 32
Küçük Çelebizâde: 348
Küçük Kaynarca Antlaşması: 187
kükürt: 216

Küre kazası: 283
kürek cezası: 231

L
Languedoc yünlüleri: 265
Latin: 206, 316, 317; sömürgeciler 317; toplulukları 206
layiha: 65
Leiden: 351, 360
liberal: 51; politika 300
libre: 154, 231
liman: 145, 195, 337; tesisleri 195
Livadiye: 108
livre: 264
Lizbon: 207, 208
lonca/lar: 43, 57; deyimi 302; dönemi 301; teşkilâtı 301; ustaları 292; -ya dönüşme 302
Londra: 316, 331
Londrine tipi: 236
Lutfî: 15
lüks ipekliler: 233
lüks tüketim: 44, 59
lüleci: 290

M
maaş: 96, 99, 227, 296
maaşlı görevli: 251
maden 19: filizi 19; istihsali 286; işletmeleri 113; merkezleri 283; ocakları 284, 335; sahipleri 211; yatakları 287
madencilik: 23, 64, 67, 228, 335
mağaza: 298, 315
mahalle: 70, 105
mahallî otorite: 107; örf 45, 59; pazar 282; uygulamalar 194
mahkemeler: 82
mahlûl: 103, 117, 140, 185, 186, 191, 192, 193; sehimleri: 189
Mahmud II.: 348
Makedonya: 230, 231, 324
makine: 89, 91, 237
Maktuat: 113
mal: 15, 41, 43, 44, 51, 55, 57, 59, 90, 104, 115, 118, 137, 138, 184, 186, 195, 196, 198, 204, 205, 206, 207, 214, 215, 216, 217, 218, 225, 227, 232, 242, 244, 246, 247, 250, 253, 254, 258, 289, 293, 298, 308, 315, 336, 345; arzı 42, 56, 76, 84, 85, 224, 234; bolluğu 41, 56; kompozisyonu 13, 16; satmak 41, 56
malî: 81, 105, 110, 147, 152, 196, 216, 343; aracılar 228; baskı 26, 197; birim 97; -bürokratik organizasyon 95; çözüm 95; değişmeler 230; fedakârlık 91; haklar 103; hedef 39; -idarî baskılar 267; ihtiyaçlar 98, 144; kapasite 186, 257; karakter 109; kayıplar 90, 91; kaynaklar 99; kaynaklı iç baskı 198; kontrol 229, 296; mesele 340; metodlar 95; motifler 275; muhteva 100; müteşebbis 198; organizasyon 96, 97, 144, 151, 215; organizasyonun objektif etkinliği 151; otonomi 244; sermaye 98; sistem 72; veriler 144; yönetim 144; yük 87, 105; zaruretler 100, 199; zorluklar 276
malikâne: 102, 106, 110, 111, 112, 114, 140, 146, 154, 185, 186, 188, 192, 193, 226, 227, 232, 275, 278, 343; piyasası 103, 118, 119; sahibi 103, 104, 105, 107, 108, 109, 118, 119, 121, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 228; satışları 103, 110, 117; sistemi 100, 225; şartları 119; yönetimi 187
malikâneci: 107, 109, 115, 122, 152, 187; tipi: 107
maliye: 87, 118, 213; büroları 110; dökümanları 149; görevlisi 293; idaresi 144; -iltizam 80, 81; kayıtları 274, 356; literatürü 144, 146; memuru 104; otoriteleri 147, 148, 149, 188, 192; tarihi 95, 101; terimi 184; teşkilâtı 96, 97, 112;
maliyet: 213, 250, 253, 342; altında 249, 251; artışı 280; farkı 53
malzeme: 28, 252, 315, 316
mamul/ler: 243, 245, 263, 264, 267, 303; deri 207, 301; *bk* deri; eşya stokları 217; madde 206; tipleri 281; kalitesi 235
Manisa: 263
Marsigli, Comte: 331
Marsilyalı tüccarlar: 235, 264, 265
Marx: 32, 33
masarifât defteri: 344

masraf/lar: 96, 97, 322; ödemeleri 96; -ı kısma: 98, 99, 100
Masson: 239, 263, 270, 361
matbaa: 18; icadı 309
mavi sahtiyanlar: 273
mecburî borç: 191
medrese: 342
Mehmed İzzet: 109
Memlûkler: 207
menfaat zümresi: 79, 157, 256, 296, 337
menfî atmosfer: 233
mengene: 131, 135, 142, 174, 175, 242, 243
mengenehane: 298
Men-i israfat: 44, 59
Men-i israfat (*somptuary laws*), 44, 59
Menkıbe: 346
merinos koyunu: 240, 256
meritokratik: 75, 80, 308
merkantil anlayış: 244
merkantil faaliyetler: 226
merkantilist: 204, 229, 240; Batı 64; dönem 50; himaye politikası 256; iktisat politikaları 32, 194; politika 77
merkezileşme: 339
merkezîleştirme: 87
merkeziyetçi: 51, 308
Merzifon: 275, 276
mesken: 235, 343
meslek grubu: 293
meslek sırları: 302
meslekî: 292; eğitim 299; formasyon 227, 299; ihtilâflar 294; meseleler 297; organizasyonlar 300; örgütlenmeler 289; suçlar 295; uzmanlık: 301
meslekten men: 68
mest: 290
meşin: 135, 182, 302
metalürji: 285, 287; -i tesisi 287
metropol: 335
mezheb: 81, 295, 337
Mısır: 101, 138, 189, 207, 263, 264, 283, 323, 352
Milano: 325, 362
millet sistemi: 75
millî: 194 devlet/ler: 194, 330, 333, 339; hasıla 95; pazar 219; sınırlar 194, 352; tarih 345, 352
Mimar Ağa: 291
Mimarbaşı: 291
Mimar Sinan: 10
miras: 3, 11, 71, 184, 192, 344
mirasın hacmi: 71
Mîrî: 42, 75, 85, 99, 225, 243, 246, 253; mübayaa sistemi 254, 260; mülkiyet 72; toprak rejimi 48, 63
misafir işçiler: 277, 278, 282
modern: 11; iktisadî büyüme 11, 31, 32, 35, 36, 329, 330, 331, 332, 335; korumacılık 90; millî devletler 32; tahviller 191, 193; tarih çalışmaları 349; Türkiye 10, 350; -öncesi 356; zaman/lar 32, 33, 40, 50, 77, 262, 309
monetizasyon derecesi: 216
Mora: 106
muaccele: 102, 104, 105, 108, 109, 135, 137, 138, 139, 149, 150, 184, 187, 278; geliri/leri 110, 111, 112, 148, 186, 188, 189, 191; meblağı/ları 115, 116, 118, 119, 120, 186; miktarları 117, 148, 149; yekûnu 110, 112, 188
muhallefat defterleri: 344
muhasebe kaydı: 244
Muhassıl: 104
Mukaddime: 348
mukataa/lar: 19, 97, 98, 99, 103, 104, 106, 109, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 146, 147, 149, 151, 156, 158, 159, 186, 187, 189, 198, 284, 296, 344; bölgesi 157; defterleri 20, 21; iltizamı 343; mahalli 108; emini 190; kaderi 107; sahibi 102; tamamı 117; verimi 108; verimliliği 185
mumhane: 83, 228, 315
Musazâde: 348
museviler: 234
Mustafa Celâleddin: 349
Mustafa Rasih Paşa: 217
mutfak eşyası: 284
mübadele: 205, 229, 262; alanı 47; dışı 229; etmek 216; hacmi 47, 61, 62, 204; mekanizması 265; merkezi 271
mübayaa/lar: 15, 243
mülkiyet: 84, 308; hakları 42, 56, 233, 343, 345; ilişkisi 228; -miras rejimi 84; rejimi 42, 57

mültezim: 97, 108, 109, 115, 157, 247; ayanlar 158; grubu 86; kârı 122, 152; -lerarası rekabet 115, 118, 146
müsadere: 98
müslüman: 80, 81, 185, 196, 207, 278, 290, 296, 310, 311, 332, 336; gemiler 205; nüfus 277; Yakın Doğu 205; yerliler 207
mütekaidler: 99
müteşebbis: 97, 107, 187, 226, 229
müzayede: 103, 104, 106, 107, 109, 115, 116, 146, 148, 149, 226; şartları 97, 98, 102

N

Naima: 347
nakdî: 47, 62, 111; avantajlar 146; ekonomi 98, 99, 100, 101; gelir 97, 102, 184, 187, 188, 190, 198, 204, 211; geliri 184, 187; mekanizma 98; miras 82; mübadele 95; mükellefiyet 111; ödeme 101, 214; servet 54; vetire 96
nakîb: 293
nakîbüleşraf: 106
nakit para: 206
Napolyon: 312
narh: 15, 47, 48, 62, 63, 72, 337; belirlenmesi 294; uygulaması 48, 63
Navarin: 215
nepotizm: 227
Nietzsche: 354
nihaî mamul: 77, 252, 274, 289
nihaî tüketici: 290
nihaî tüketim: 289
Niksar: 276
nim: 238
Niş: 195
nizam ustaları: 292
nüfus: 35, 195, 208, 277, 278, 315, 324, 325; artışı 269, 270, 271; büyüklüğü 283; hareketleri 74; kitleleri 32, 272; miktarı 290; yoğunluğu 334
nüfuz sahibi: 158
nüzûl bedelleri: 113

O

odun: 212; kıtlığı 211
okka: 105, 121, 150, 152, 222, 244
Olivier: 302, 303, 361
ordu: 32, 43, 57, 89, 235, 285, 312; mensupları 236
Orta Asya: 334; Türk soyu: 311; Türk tarihi 352
Orta Avrupa: 154, 230, 250, 352
Ortaçağ: 291
ortalama ihraç haddi 190 *bk* esham
ortalama miras: 71
ortalama ömür: 190 *bk* nüfus
ortodoks: 316
Osmanlı: adaleti 216, 291, 295; alıcıları 146; araştırmaları 11; -Avrupa ilişkileri 267; aydını 348; baskısı 331, 332; belgeleri 18; bölgesi 67, 329, 341; bürokrasisi 18, 23, 339, 340, 341; bürokratları 52, 55; çiftçisi 101; delegeleri 89; denizi 309, 312; devlet borçları 186; Devleti 19, 34, 39, 41, 42, 50, 51, 56, 58, 75, 76, 83, 96, 194, 197, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 216, 224, 252, 253, 259, 308, 312, 316, 317, 320, 321, 323, 325, 330, 331, 333, 347, 355, 356, 363; deyimi 357; dili 341; Divanı 109, 197, 240; dokuma sanayi 264; dünya gücü 321; dünyası 11, 12, 22, 36, 78, 91, 355, 356; düzeni 73, 74, 75, 253; ekonomisi 19, 44, 59, 64, 76, 78, 79, 85, 95, 114, 122, 143, 159, 160, 209, 210, 215, 223, 225, 252, 314, 336; eliti 55, 62, 69, 91, 345, 348; endüstrisi 114, 234; endüstrisinin hakim özellikleri 234; esnaf hayatı 289; esnafı 299, 300, 302; fiskalizmi 66, 79, 85, 225; -Fransız ilişkileri 267; gemisi 318; gövdesi 317; gücü 74; harfleri 15; hudutları 336; hukuk telakkisi 193; hukuku 71, 82, 184, 231; hüviyeti 40; iç denizi 248; iç pazarı 206; iktisadî dünya görüşü 39, 41, 46, 48, 62, 64, 66, 77, 204, 256; iktisadî icraatı 62, 63; iktisadî politikası 60, 85, 224; iktisadî tavrı 54, 250; iktisat politikası 42, 56, 61; iktisat tarihi 9, 40, 41, 66, 143, 151, 261; iktisat tarihi 4, 143, 144; imalâtçıları 13; İmparatorluğu 16, 26, 33, 36, 42, 49, 57, 79, 81, 98, 115, 144, 147, 153, 154, 161, 194, 230, 235, 238, 239, 240, 245, 263, 264, 267, 301, 331, 361, 362; -İngiliz ticaret antlaşması 50, 89, 198, 199; -İran savaşları 265; karar organları 86; kâtipleri 18;

kaynakları 153, 246, 266, 356; kontrolü 207, 332; kurumları 193; kuruşu 150; literatürü 88, 146, 157; malî otoriteleri 144; malî pratiği 258; malî verileri 25, 143; maliye tarihi 100; maliyesi 26, 101, 110, 145, 194, 212, 274; medenî nizamı 96; meselesi 72; nizamı 96, 101; okyanusu 323; otoriteleri 52, 53, 71, 315; pazarları 236, 238, 257, 262; pratiği 335; reayası 230, 237; -Rus savaşı 105, 248; sanayi hayatı 223; sanayi sektörü 13, 15, 16, 89, 258; sanayisi 12, 13, 14, 18, 89, 223, 229, 233, 257, 259, 356, 357; sınaî üretimi 14; sistemi 11, 25, 36, 39, 40, 58, 67, 72, 80, 196, 205, 208, 225, 256, 258, 295, 299, 300, 308, 311, 320, 338, 357; sisteminin mantığı 25, 357; şehirleri 272, 300; tarih ekolü 346, 347; tarih yazıcılığı 346, 348; tarihi 9, 12, 34, 35, 36, 49, 75, 97, 229, 254, 310, 313, 340, 343, 355, 356; tasavvuru 9, 10, 23; tatbikatı 335; teamülü 195; tebaası 185, 196; tecrübesi 203; telakkisi 111; ticaret hayatı 77; ticareti 252; toplumu 40, 45, 60, 145, 233, 336; toprakları 267; tüccarları 207; Türkiyesi 35, 251; uleması 54; uygulaması 77; ülkesi 74; vekayinüvisleri 14, 15; -Venedik savaşı 241; vergi sistemi 357; yayılması 316; yazarları 96; yelkenbezi ithalâtı 246; yönetim eliti 28, 29, 91; zihni 68, 80, 90, 333, 336;

Ö

ölüm oranları: 190
örf: 45, 59, 74, 86, 88, 139, 292, 295, 297, 299, 339, 340
örf-i belde: 86, 88
özel imalât: 247, 248, 250
özel muhasebe defterleri: 343

P

pabuç: 290
padişah: 9, 236, 254; hasları 98; kızları 187
pamuk: 153, 160, 205, 211, 230, 273; ekimi 274; ihracatı 154; ihraç resmi 152; ipliği 150, 161, 164, 199, 231, 246, 247, 250, 251, 257, 267; ipliği fiyatı 250; ipliği talebi 247
pamukçu: 276
pamuklu: 160, 207, 210, 212, 226, 231, 245, 255, 257, 258, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 285, 318
pamuklu/lar: 226, 263, 275, 279, 282; basma 210, 255; basma imalâthaneleri 255; basma manifaktürleri 210; bez 226, 275, 279; dokuma 160, 210, 255, 257, 262, 263, 264, 265, 266, 277, 285; dokuma sektörü 262; ihracatı 262, 363; imalâtı 210, 266; kumaş 212; miktarı 279; yelken bezi 245
para: 47, 53, 54, 79, 98, 150, 211, 217, 218, 242, 247, 250, 254, 278, 350; arzı 218; ayarı 250; birimi 150; ilişkileri 79; operasyonu 211; tağşişi 98, 217; vakıfları 54
parasal ilişkiler: 40, 46, 47, 61, 62
parasal mübadele hacmi: 85, 225
Paris: 257, 262, 263, 282, 303, 324, 331, 359, 360, 361, 362, 363
Paris, Robert: 153, 264
Pax Ottoman: 308
pazar: 32, 40, 79, 101, 206, 231, 239, 245, 248, 249, 259, 262, 266, 282, 316; -a açık 251; -da satmak 41, 46, 55, 61, 244; daralması 259; genişlemesi 266; ilişkileri 40, 79; -lık gücü 50, 51, 79, 157, 159; ortamı 239; şartları 249
perakende ticaret: 299, 300
perdahtçı: 276
perdahthane: 228
Pers: 33
peşin meblağ: 115, 184, 226
peşin ödeme: 250
peştemalcı: 276
Peyssonel: 258, 259
pirinç dökümü: 284
piyasa: 118, 220; değeri 117, 342; fiyatı 85, 215, 225, 246, 250, 260; şartları 102, 148; yüzdeleri 119; kıymetler 117
Polonya: 231, 238, 240, 254, 255, 279
porselen: 89
Portekiz: 197; donanması 207; -liler 207, 208, 312
Porter, Sir James: 24
potansiyel total brüt vergi hasılatı: 151, 155

prodüktif yatırımlar: 315
proto-endüstri: 72, 231, 232
provizyon politikası: 253
provizyonist: 64, 85, 89, 90, 225; mantık 91; politika 206; uygulamalar 76
Provizyonizm: 41, 55, 56, 76, 79, 88, 204, 224, 228, 233, 253, 256

R

Râmi Mehmed Paşa (sadrazam): 236
rant: 84, 228, 245
rantabl: 97, 152
rantiye: 157; bürokratı/ları 226, 232; grubu 193; zümreleri 226
Raşid: 15, 348
rayiç değer: 189
reaya: 84, 99, 103, 106, 107, 185
reel büyüme: 123
reel faaliyet hacmi: 150, 151
reel faiz hadleri: 185
reel hasılat: 115
reel iktisadî faaliyet hacmi: 23
reel kıymetler: 144
reel satış değeri: 117
reel seviye: 150
refah: 75, 214, 308, 335
Reform: 34, 87, 309; çağı 87, 88
reformcu: 10
rehin: 57, 249; bırakmak 249
rekabet: 32, 68, 91, 210, 236, 241, 242, 243, 300, 320, 333; ortamı 116, 149; şartları 15, 116, 117, 118, 148, 149; tesirleri 161
resmî görevliler kadrosu: 298
resmî istatistikler: 19
resm-i mîrî: 173, 199
resmî talep: 216
risale: 65
risk: 72, 92, 147, 148, 187
Rize: 279, 280
robot resmi: 76, 357
Roma: 33, 311, 317, 322, 323, 325, 352; başkenti 322; -öncesi 323
Romanya: 352
Rostow: 32
Rönesans: 34, 309, 312, 330
Rum: 296
Rumeli: 73, 74, 140, 207, 210, 219, 273, 279, 280, 308, 313, 316, 317
Rus deniz kuvvetleri: 248
Rus korumacılığı: 231
Rusya: 36, 187, 189, 208, 210, 212, 217, 231, 235, 251, 278, 282, 352
rüşvet: 10

S

sabit tesisler: 233, 238, 242, 245
sabit yatırım: 249
sabit yıllık: 226
sabun: 205, 217; ihtiyacı 212; imalâtı 212, 257; üretimi 210, 257
sabunhane: 210, 228, 342
sadrazam: 348
sahtiyan: 135, 182, 273, 299, 302, 303
Sakız adası: 142, 210, 212, 242, 243, 245, 255, 260
Sakız ipekli sanayisi: 212
Sakızlı dokumacıları: 242
Saksonyalı: 240
salgın hastalık: 212, 213, 219
Samakov: 211, 212, 254, 260; kadısı 211
Samsun: 271, 273, 279, 284, 285
sanayi: 12, 15, 20, 22, 24, 25, 123, 228, 229, 252, 273; alanı 356; casusu 303; dalı 273, 283, 285; dalları 258, 272, 273, 302; -deki değişmeler 12, 223; devrimi 12, 13, 20, 23, 31, 35, 36, 75, 231, 259, 262, 263, 355, 356, 357; istihsal hacmi 114; kesimi 122; kolları 260; koruma motifi 258; -leşme hamlesi 90; mamulleri 262; -öncesi 76, 95, 143, 160, 194, 214; -öncesi ekonomiler 76, 95, 160, 194; -öncesi toplum 143; -öncesi toplumlar 143; sektörü 12, 15, 20, 22, 24, 25, 123, 228, 229, 252, 273; şubesi 285
saraçhane: 315
saray: 10, 11, 108, 148, 243, 342; harcamaları 241; ihtiyaçları 43, 57, 245
sarraf: 54, 86, 191, 343; muameleleri 54
Sasanî: 33, 323
satın alma: 246; garantisi 53; gücü: 217; rejimi 246
satış: 115; bedeli 102, 110, 149; bedelleri 102; değeri 117; fiyatı 104; hacmi 193,

244, 250; konusu 146; muamelesi 115; rakamları 279
savaş/lar: 185, 209, 215, 217, 218, 226, 234, 236, 250, 253, 260, 280, 284, 308, 314; dışı 214; -dışı üretim 214; giderleri 85, 225, 275; halleri 294; ihtimali 214; malzemesi 216; mevsimi 219; yılları 110, 111, 118, 147, 186, 190, 213, 347
savunma: 309; gücü 214; hatları 331; ihtiyaçları 200; potansiyeli 323, 324; savaşları 87, 259; sistemi 309; tesisleri 323; yatırımı 323
sayım defteri: 277
sebil: 315
sefer: 236, 254, 343
sektör: 19, 71, 72, 84, 122, 143, 212, 213, 281, 335, 336, 356, 357; içi farklılaşma 71
Selânik: 99, 154, 160, 164, 172, 195, 210, 234, 235, 237, 240, 255, 256; gümrük mukataası 109; limanı 145; -li yahudi dokumacıları 236; -Makedonya bölgesi 230, 231
serbest pazar: 89, 214, 243, 249, 251, 254
serbest rekabet: 115, 117, 148
Serez: 109, 160, 199; Basmahanesi 160; ihtisab mukataası 109
sermaye: 63, 240, 245, 274, 299, 315, 316; akışı 230; birikim imkânları 86; birikimi 80, 86, 298, 332, 334, 337; faizi 108; gerektiren 80, 81; miktarı 71; oluşumu 71; sahibi 229; sıkıntısı 280; stoku 35; tahsisi 278; -yi büyütme imkânı 47, 62
servet: 70, 117, 335; farklılaşması 336, 337; imkânları 338; unsurları 342, 345
seyahatname: 14
seyyah: 14, 303
sınaî: 19, 114, 258, 272, 283, 356; devrim 355; faaliyet/ler 19, 114, 258, 272, 283, 356; faaliyet dalı 283; faaliyet kolları 114, 258; faaliyetler 19, 356; hammadde 230; mallar 15, 77, 205, 218; mamul 260, 303, 317; mamul ihracı 303; saha 211; üretim 143, 207, 218, 228, 229, 257, 269, 272, 286, 300; yatırımlar 91
sınaîleşme: 262; çabası 258; girişimi 261
sigorta primi: 185
silah: 243, 284, 342; sanayii 85, 224, 233, 284
Simkeşhane mukataası: 105
Sinop: 270
Sivas: 273, 275
Sivas Valisi (bk. Ahmet İzzet Paşa): 273
sivil: 80, 253, 342; gemiler 245, 247; hukuk 336; ihtiyaçlar 214; sektör 218, 338; şahıslar 343; talep 214, 218, 259; talep hacmi 259; talepler 214, 218
siyakat: 18
siyaset: 40, 80, 320
siyaset düzeyi: 320
siyasî: 29, 32, 39, 50, 80, 205, 267, 316, 336; bilgelik 75; cereyanlar 334; güç 312, 323; istikrar 189, 337; kontrol 325; konumlar 320; kudret 312; kurumlar 65; macera 34, 355; organizasyonlar 331, 333, 334; sınırlar 34; sistem 33, 81, 311; sistemler 33, 311; yapı 33, 308
sof: 212, 267
Sofya: 104, 195, 210
Sofya-Samakov bölgesi: 210
Sokullu Mehmet Paşa: 10
Sombart: 32
sosyal: 91; adaletçi 344; adaletsizlik 315; bilim literatürü 16, 27; bilim/ler 329, 341, 349, 350, 353; dayanışma 295, 297; devrim 74, 309; düzen 42, 56, 337; grup 29, 32, 342; hayat 299, 300; sistem 78, 307; -siyasal denge 47, 62; -siyasal düzen 44, 47, 58, 61; taban 347; tarih 33, 49, 50, 108, 341, 342, 345, 349, 352; yapı 91; zümre 47, 62, 158
sosyo-ekonomik: 29, 65, 101; alan 65; dünya 29, 65
sosyo-kültürel: 77
sosyolojik: 29, 347, 350
Sovyetler Birliği: 2, 74, 312
soyut: 26, 223, 350
soyut düzey: 223
soyutlama: 77
sömürge: 335, 336
sömürgeci-feodal: 316
sömürgecilik: 332
spekülasyon: 12
spekülatif: 71, 300, 350; zenginleşme 71
Stoianovich: 236, 239, 240

stok: 186
su: 53, 108, 195, 233, 287, 337; kuvveti 53, 287; yolu 195
sub-contractor: 247
subsistence: 44, 59
Suriye: 99, 207, 231, 323, 352
sübjektif değişmeler: 14
sübjektif kısıtlama: 343
sübjektif şartlar: 47, 61
sübvansiyon: 197
Süleyman Paşa: 349
Süleymaniye Camii: 341, 359
sünger: 85
Svoronos: 145, 152, 154, 230, 235, 236, 240, 362

Ş

Şakir: 348
şal: 212
Şam: 103, 139, 195, 255, 271, 300, 325
Şânizâde: 348
şap: 52, 244
Şemdânîzâde: 15
şerî mahkeme: 274
şerî mevzuat: 297
şerî miras kuralları: 260
şeriat: 45, 59
Şeyh: 140, 227, 291, 302
şeyhülislâm: 106, 139
şişe imalâtı: 211
Şumnu: 133, 160, 176, 177

T

tabiat bilimleri: 31, 56, 299, 313, 341
tacirler: 289
tahrir: 140, 270; kayıtları 270
tahsil: 97, 98, 107, 110, 196, 198, 214, 216
tahvil: 97, 192
takas: 265, 266
talep: 4, 48, 62, 85, 98, 105, 197, 213, 216, 220, 225, 232, 233, 236, 240, 246, 247, 248, 250, 257, 259, 265, 284, 295; artışı 197, 218, 260, 266; baskısı 273; düzeyi 255; edilen mal 214, 215, 217; garantisi 245, 251; hacmi 188; piyasası 187; şartları 266
Tanzimat: 191, 293, 300, 360, 363
tarife: 52, 198, 207; aletleri 52
tarih: 12, 13, 31, 114, 300, 320, 332; çağı 33; disiplini 329; eserleri 347; formasyonu 353; literatürü 320; metodolojisi 314, 320; perspektifi 308, 329; üretimi 351
tarihî demografi: 349, 352
Tarih-i Osmanî Encümeni: 351
tas: 283
tasarruf: 32, 66, 103, 108, 140, 335, 338, 343; kapasiteleri 228; şartları 308
tasavvuf: 73
tasfiye tesisi: 284
taşra: 158
Tavernier: 270, 362
tayfa: 318
tefecilik: 81, 82
tekel: 260; hakkı 227, 247, 250, 299; şartları 249, 251; şartlarında satış imkânı 249
tekelci: 227; hakimiyet 51; örgütlenme 51
tekke: 342
teknoloji: 11, 13, 14, 15, 35, 68, 83, 205, 208, 228, 238, 239, 256, 258, 274, 315; ithali 240; tarihi 342, 352
teknolojik değişme: 47, 61, 65, 287
tekstil: 251, 252, 263; dalı 251; maddeleri 263; ürünleri 252
tereke: 342, 343, 345
terlik: 290
terra incognito: 28
tersane: 246, 254; bünyesi 246, 254; yetkilileri 249; zindanı 237
terzi: 276
Tesalya: 195, 324; -Serez bölgesi: 263
tesis/ler: 54, 97, 101, 107, 153, 211, 238, 254, 287, 353; işleri 242
tezgâh: 68, 238, 242, 244, 247, 248; başı 242, 248; sayısı 68, 238, 244, 247
tezhip: 316
ticaret: 23, 42, 47, 56, 61, 65, 67, 72, 198, 200, 203, 204, 232, 266, 268, 279, 288, 289, 325; ağı 317; antlaşması 90, 300; bağlantıları 265; büyütülmesi 197; devrim 34, 330; devrimi 34, 330; gemisi 218; hacmi 145, 195, 199; kanalı 195; merkezi 271, 282; muahedeleri 89; ritmi 322; sektörü

48, 62, 71, 72, 86, 159, 160, 336, 337; talebi 230; yolları 197, 199, 207, 270
ticarî: 269, 272, 343; aşama 289; eşya 196; faaliyet 269, 272, 343; faaliyetler 269, 343; ilişkiler 206; kavşak 271; mübadele 194, 196, 199, 262, 263; organizasyonlar 257
tifo: 219
tiftik: 318; kumaşlar 207
timar: 87, 359; sahibi 96; sistemi 95, 96, 98, 99, 101, 102, 114, 211
Timur: 73, 330
Tişo: 237, 238
Toderini (İtalyan oryantalisti): 24
tohum: 101, 138
Tokat: 103, 105, 160, 166, 195, 199, 210, 212, 232, 263, 269, 270, 271, 274, 275, 278, 279, 283, 285, 288, 363; bakırı 284, 287; Boyahanesi 107, 282; bölgesi 231; Kalhanesi 286, 287; -lılar 272; -lı tüccarlar 273; mamulleri 280; nüfusu 277; şehri 226, 273; voyvodası 276
top: 3, 97, 121, 233, 239, 278, 279, 284, 294, 336; barutu 334
topçu bombardımanı: 309
Topkapı: 4, 343
toprak: 42, 57, 63, 75, 87, 233; kayıpları 209, 219, 252; mülkiyeti 67; reformları 67; sahipleri 67
topraksız köylü: 67
toptancı tüccar: 290
Tournefort: 271, 272, 273, 277, 278, 283, 360
Trabzon: 133, 159, 160, 165, 183, 195, 279; konsolosu: 273, 282, 286
tradisyonalizm: 76, 86, 88, 224
Trakya: 324
Tuna bölgesi: 73, 160
tunç: 284
tuz: 52, 244
tuzlanmış deri: 52
tüccar: 14, 81, 197, 241, 276, 318, 342, 343
tüfek: 284
tüketici/ler: 41, 55
tüketim: 33, 69, 247, 343; alışkanlıkları 300; bölgesi 42, 57; büyüklüğü 215; gücü 33; harcamaları 343, 344; maddeleri 294; malları 89, 343, 344
Türk/ler: 1, 33, 241, 280, 300, 311, 324, 331, 346, 363; hakimiyeti 281; İktisat Tarihi Enstitüsü 21, 351; -Müslümanlar 302; pazarları 256; -Rus savaşı 280; sahtiyanı 301; tarih çalışmaları 351; Tarih Kurumu 351; tarihçiliği 352; yönetimi 352
Türkçe 9, 25, 267, 348
Türkiyat Enstitüsü: 351
Türkiye: 1, 2, 10, 14, 15, 53, 197, 234, 235, 236, 240, 244, 252, 254, 257, 262, 267, 269, 270, 273, 282, 284, 285, 286, 288, 302, 331, 332, 346, 349, 350, 360, 362, 363, 364; madenleri 287; maliye tarihi 217; ölçüsü 351, 353; tarihi 253, 258, 261, 351, 352, 354
tütün: 185, 199, 211

U

ulaşım: 44, 59, 195, 217, 334
ulaştırma: 290; imkânları 216, 336; kapasitesi 218; maliyeti 270; masrafları 288; sektörü 290
ulema: 148
Urallar: 334
Urfa: 195
ustabaşı: 243, 292
usta/lar: 292, 294

Ü

ücret/ler: 68, 222, 247, 248, 342
üçlü koordinat sistemi: 48, 62, 63
ülke dışı: 76, 237, 298
ülke pazarı: 43, 58
Ümit Burnu: 207, 265
Ünye limanları: 279
üretici köylü aileleri: 67
üretim: 33, 41, 42, 55, 56, 58, 71, 84, 86, 87, 207, 211, 213, 217, 219, 229, 233, 246, 248, 249, 250, 251, 254, 260, 265, 266, 284, 300, 316, 343; alanları 68; araçları 337; artışı 204, 210, 214, 308; aşamaları 289, 290; azalması 45, 59, 212, 214; düzeyi 46, 61; faaliyeti 43, 57, 218; faktörleri 44, 59, 63, 67, 88, 228; fazlası 44, 59; hacmi 35, 242, 246, 279, 280, 281; kapasitesi 32, 85, 89, 225, 226, 278, 318; kaynağı 216;

kompozisyonu 214; organizasyon 342; potansiyeli 32; tahmini 279; yetersizliği 76
Üsküdar: 52, 245, 255

V

vakıf/lar: 82, 83, 84, 204, 218, 228, 233, 245, 251, 298, 300, 343; sektörü 84; sermayesi 251; sistemi 82, 228; meşruiyeti 54
vali: 104
Varna: 160, 167; -Batum hattı 317; gümrüğü 160
Vasco da Gama: 207
veba: 219, 250, 267, 286
Veinstein: 311, 313
vekayinüvislik: 346, 347
vektör değer: 69
Veliniâm: 344
Venedik: 206, 236, 239, 241, 243, 253, 288, 316, 325; keferesi 241; kumaşları 243
veråset vergisi: 260
vergi: 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 32, 48, 53, 62, 79, 87, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 118, 121, 122, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 184, 186, 187, 190, 196, 197, 198, 199, 204, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 240, 246, 254, 255, 256, 272, 275, 276, 278, 280, 281, 283, 285, 296, 356, 357; bedelleri 118; birimi 198; defterleri 283; geliri/gelirleri 23, 48, 62, 79, 87, 95, 96, 97, 98, 108, 212, 213, 216, 225, 226, 228, 232, 275 276; hakları 98, 101; hasılatı 115, 118, 121, 122, 144, 151, 152, 153, 158, 186, 226; hasılatı fazlaları 226; iltizam bedelleri 115, 280; iltizam defterleri 114; kalemleri 19, 20, 21, 22, 23, 112, 113, 115, 145, 146, 151, 184, 186, 188, 226; kapsamı 276, 281; kayıtları 19, 22, 210, 356; kaynağı 95, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 146, 147, 148, 211, 225, 227, 296; matrahı 103, 154; masrafları 121, 151, 152, 157, 228, 279; meblağları 119, 145; miktarları 22, 104, 113, 119, 198, 255; muafiyetleri 91, 240, 243, 254, 256; mükellefi 96, 107, 216, 272; mükellefiyeti 96, 216; mültezimleri 186; nispetleri 105, 119, 121, 144, 151, 152; oranları 152, 197, 198; rakamları 21, 23, 24, 25, 145, 278, 356, 357; sahası 231; sistemi 32; tahsildarlığı 96; tarifeleri 121, 122, 151; tarifesi kanalı 122; toplama 95, 226; yükü 151, 199, 204, 206, 216, 226, 229
vergilendirme: 97, 99, 121, 144, 151, 152, 157, 187, 196, 207, 228, 279, 293; rejimi 207
verimlilik (prodüktivite), 42, 56, 208, 228, 278, 322; şartları 278
vezir: 140, 344; -in özel masraf defteri 241
Vezir Köprü: 275, 276
Vietnam: 312
Viyana: 10, 35, 186, 331, 347; kuşatması 35; surları 331
Voyvoda: 104, 109

W

Waterloo: 312
Weber: 32, 33
Whittow, Mark: 323

Y

yabancı/lar: 197, 198, 207; gayrimüslimler 196, 198; gemiler 200; rekabet 200; sermaye 80; 317; tüccarlar 52, 299; uzman 254
yağ: 318
yağhane: 228
Yahudi: 296
Yahudilik: 69
Yakındoğu/lular: 205, 207, 241, 262, 263, 264, 278, 325
yaklaşım çerçevesi: 87
Yalova: 254; Kâğıt manifaktürü 255
yamak: 293
yargı organları: 107
yarı işlenmiş: 28
yarı mamul: 252, 257
yasak: 54
yasaklayıcı: 53, 231
yastık: 245
yassı burun: 76

yaşama şartları: 300
yatırım: 72, 87, 149, 228, 238, 242, 252, 258, 298, 322, 337; çözülmesi 261; harcamaları 345; malı 89; sermayesi 254
yelken bezi: 211, 217, 249, 254, 255; ihtiyacı 246; imalâtı 250; manifaktürü 234, 244; talebi 246; tüketimi 247
yelkenli gemiler: 254
Yenişehir: 195, 199
Yenişehir-Tesalya: 199
yerli/ler: 207, 259; azınlıklar 80; endüstri 161; gayrimüslimler 207; hammadde 233, 240, 257; imalât 91, 282; mal 253; sanayi 77, 200, 206, 257, 258, 259; sanayi mamulleri 259; teknoloji 237; tüccar 207; ustalar 251; ürün 206
yetim: 82
Yiğitbaşı: 227
yol: 13, 17, 47, 85, 87, 91, 104, 143, 152, 158, 187, 189, 192, 212, 214, 224, 225, 228, 230, 240, 252, 256, 258, 259, 267, 270, 288, 329, 332, 336, 337, 338, 357
yönetici: 227, 246; kadrolar 253, 296
yönetim giderleri: 48, 62
yönetim kadrosu: 293, 294, 301
Yugoslavya: 352
Yunan: 317, 333; -Latin kültürü 333
Yunanistan: 2, 352
yurt içi: 43, 58, 199, 217, 253; ihtiyaçlar 43, 57; tedavül 217; ulaştırma maliyet 284
yünlü: 160, 211, 238, 241, 252, 253; dokuma 233, 318; fiyat 239, 240; imali 234, 236, 237, 240, 256; kumaş 53, 235, 236, 254, 279; manifaktürü 235; sanayi 235, 240; ticareti 241

Z

zaar-ı kasabiyye: 197
zeamet: 98, 198
zeytin ağaçları: 257
zeytinyağı: 199, 210, 212, 217, 230, 257
zımmî: 196
zift: 232
zira: 121, 235, 238, 241, 242, 244, 247, 248, 251, 278, 279
ziraat: 23, 51, 64, 71, 75, 87, 88, 138, 219, 228, 318, 335, 337; devrimi 75
ziraî: 19, 42, 45, 56, 57, 59, 83, 95, 145, 211, 212, 229, 258, 262, 267, 280, 336, 343; buhran 267; emek mobilitesi 229; işletme 45, 59; mahsuller 212; sektör 19, 95, 145; topraklar 42, 56, 83, 229, 336; üretim 43, 57; ürünler 258

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DEVLET VE EKONOMİ

Osmanlı Devleti ekonomiye nasıl bakıyordu? Belirli bir iktisadî görüşü var mı idi? Bu alanda neler yaptı, neleri yapmadı? suallerine cevap arayan kitap 2000 yazında basıldı ve kısa sürede tükendi.

Basında uyandırdığı yankılardan bazıları:

Çağımızın en büyük tarihçilerinden birinin çeyrek yüzyıl boyunca yaptığı araştırmaların muhassalası... "Osmanlı yükselme ve gerilemesinin ekonomik sebepleri ne idi? Cevaplar bu kitapta..."

Taha AKYOL (Milliyet, 5 Mart 2001)

"Sual sahibi bir kitap... Multidisipliner bakış açısının hâkimiyeti kendisini hemen hissettiriyor ve esere çok başka bir kıymet boyutu ilave ediyor."

Ahmet Turan Alkan (Aksiyon, 28 Nisan 2001)

"Son iki yüz yıllık sosyal ve ekonomik dönüşümü, herhangi bir Batı merkezli tarih telakkisine ve bundan üretilen soyut modellere başvurmadan kendi geliştirdiği kavramlarla açıklamaya çalışan bir eser."

Dr. Erol ÖZVAR (Doğu-Batı, sayı 12/2000)

"Çok tartışılması gereken yanlara sahip bir yapıt..."

Dr. Hasan Bülent KAHRAMAN (Milliyet, 11 Mart 2001)

"Genç Mehmet umumi kanaate taban tabana zıt bir yaklaşımla sersemletiyor insanı."

Mustafa ARMAĞAN (Zaman, Temmuz 2000)

"Okuyun... Ve kitleleri değil, yaptığı işin asaletini düşünen büyük bir ustanın tarihe nasıl kayıt düştüğünü gözlerinizle görün."

Dücane CÜNDİOĞLU (Yeni Şafak, 20 Mart 2001)

"İlim dünyamızın yüz akı sayılabilecek... Özün özü bir eser."

Mehmed NİYAZİ (Zaman, 18 Aralık 2000)

ISBN 978-975437338-7
9 789754 373387
www.otuken.com.tr

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNUN 700. YILINA ARMAĞAN